

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Verfransing onder de loep: Nederlands-Frans taalcontact (1500-1900) vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief

Assendelft, B.M.E.

Citation

Assendelft, B. M. E. (2023, May 24). *Verfransing onder de loep: Nederlands-Frans taalcontact (1500-1900) vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief*. LOT dissertation series. LOT, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3618471>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3618471>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Verfransing onder de loep

Nederlands-Frans taalcontact (1500–1900) vanuit
historisch-sociolinguïstisch perspectief

Published by
LOT
Binnengasthuisstraat 9
1012 ZA Amsterdam
The Netherlands

phone: +31 20 525 2461

e-mail: lot@uva.nl
<http://www.lotschool.nl>

Omslagillustratie: Zijlpoort (oude stadspoort in Leiden, gebouwd in de zeventiende eeuw) gezien vanaf de buitenkant van de binnenstad. De foto is genomen door Brenda Assendelft.

ISBN: 978-94-6093-428-5

DOI: <https://dx.medra.org/10.48273/LOT0643>

NUR: 616

Copyright © 2023: Brenda Assendelft. All rights reserved.

Verfransing onder de loep

Nederlands-Frans taalcontact (1500–1900) vanuit
historisch-sociolinguïstisch perspectief

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op woensdag 24 mei 2023
klokke 15.00 uur

door

Brenda Maria Elisabeth Assendelft

geboren te Leidschendam
in 1994

Promotores: Prof. dr. G.J. Rutten
Prof. dr. M.J. van der Wal
Copromotor: Dr. R. Vosters (Vrije Universiteit Brussel)

Promotiecommissie: Prof. dr. J.S. Doetjes
Prof. dr. M.G. Kossmann
Prof. dr. N. van der Sijs (Instituut voor de
Nederlandse Taal en Radboud Universiteit
Nijmegen)
Prof. dr. W. Vandenbussche (Vrije Universiteit
Brussel)

Het onderzoek dat voor dit proefschrift is uitgevoerd, is onderdeel van het project *Pardon my French. Dutch-French Language Contact in The Netherlands, 1500–1900*. Het project is gefinancierd met een beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) binnen het programma Vrije Competitie Geesteswetenschappen, toegekend aan Prof. dr. Gijsbert Rutten.

Inhoudsopgave

Voorwoord	ix
Hoofdstuk 1 Inleiding	1
1.1 Doel van het onderzoek	1
1.2 Opzet van het onderzoek	2
1.3 Opbouw van het proefschrift	4
Hoofdstuk 2 Theoretisch kader en onderzoeksvragen	7
2.1 De historische sociolinguïstiek	7
2.1.1 Het onderzoeksveld	7
2.1.2 Historische corpora	10
2.2 Domeinen en genres	13
2.3 Taalcontact	17
2.4 Taalcontact met het Frans	20
2.5 Onderzoeksvragen	24
Hoofdstuk 3 De historische context	27
3.1 Stad en bevolking	27
3.2 Academie	35
3.3 Economie	39
3.4 Liefdadigheid	45
3.5 Literatuur	49
3.6 Privé	51
3.7 Publieke Opinie	52
3.8 Religie	54
Hoofdstuk 4 Corpus en methode	59
4.1 Inleiding	59
4.2 De variabelen	61
4.2.1 Periode	61
4.2.2 Sociaal domein	63
4.3 Procedures corpusopbouw	64
4.3.1 Dataverzameling	65
4.3.2 Transcriptieconventies en transcriptieprocedure	90
4.3.3 Corpus	93
4.4 Corpusanalyses	94

Hoofdstuk 5 Franse leensuffixen: periode en sociaal domein	97
5.1 Inleiding	97
5.2 Eerder onderzoek	99
5.3 Methode	103
5.3.1 Keuze voor leensuffixen: Frans en/of Latijn?	104
5.3.2 Werkwijze datavergaring en dataverwerking	106
5.4 Resultaten: periode en sociaal domein	108
5.4.1 Leensuffixen per periode	109
5.4.2 Leensuffixen per sociaal domein	114
5.5 Besluit	124
Hoofdstuk 6 Franse leensuffixen: terminologie en integratie	127
6.1 Inleiding	127
6.2 Vakterminologie versus algemene woordenschat	128
6.3 Productiviteit leensuffixen	133
6.4 Besluit	143
Hoofdstuk 7 Franse leenwoorden: periode en sociaal domein	147
7.1 Inleiding	147
7.2 Eerder onderzoek	150
7.3 Methode	153
7.3.1 Werkwijze datavergaring	153
7.3.2 Welke woorden zijn Franse leenwoorden?	156
7.4 Resultaten: periode en sociaal domein	159
7.4.1 Leenwoorden per periode	159
7.4.2 Leenwoorden per sociaal domein	168
7.4.3 Leenwoorden per periode en sociaal domein	172
7.5 Besluit	181
Hoofdstuk 8 Franse leenwoorden: woordsoorten en jaar van ontlening	183
8.1 Inleiding	183
8.2 Woordsoorten	184
8.3 Jaar van ontlening	189
8.4 Besluit	202
Hoofdstuk 9 Franse leenwoorden: individuele frequentie, terminologie en integratie	205
9.1 Inleiding	205

9.2 Frequentie individuele leenwoorden	206
9.3 Vakterminologie versus algemene woordenschat	213
9.4 Integratie leenwoorden	217
9.5 Besluit	230
Hoofdstuk 10 De relativa <i>dewelke</i> en <i>hetwelk</i>	233
10.1 Inleiding	233
10.2 Relativa in de geschiedenis van het Nederlands	234
10.2.1 Varianten van de relativa door de tijd heen	234
10.2.2 Interne en externe factoren <i>d-</i> naar <i>w</i> -verandering	237
10.2.3 De vormen (<i>het</i>) <i>welk</i> , (<i>de</i>) <i>welke</i> en <i>hetgeen</i>	239
10.2.4 Eerder onderzoek	240
10.2.5 Opzet huidig onderzoek en hypothesen	242
10.3 Methode	243
10.4 Resultaten	246
10.4.1 <i>d-</i> naar <i>w</i> -verandering	246
10.4.2 Relativa per periode	247
10.4.3 Relativa per sociaal domein	250
10.4.4 Relativa per periode en sociaal domein	252
10.5 Besluit	263
Hoofdstuk 11 Conclusie	267
11.1 Inleiding	267
11.2 Conclusies per taalniveau	268
11.2.1 Morfologie: leensuffixen	268
11.2.2 Lexicon: leenwoorden	271
11.2.3 Morfosyntaxis: relativa <i>dewelke</i> en <i>hetwelk</i>	276
11.3 Verfransing? Argumenten voor en tegen	278
11.4 Algemene conclusies	280
Bibliografie	283
Bijlage 1 Transcriptieconventies <i>Language of Leiden</i>-corpus – handgeschreven documenten	299
Bijlage 2 Transcriptieconventies <i>Language of Leiden</i>-corpus – gedrukte documenten	303
Summary	307
Curriculum Vitae	315

Voorwoord

De afgelopen jaren heb ik regelmatig gedacht aan het moment waarop ik dit voorwoord zou schrijven. Het feit dat ik me bezig kon houden met het voorwoord zou namelijk betekenen dat ik mijn proefschrift had afgerond en dat ik daarmee zou weten wat voor resultaten er uit mijn onderzoek waren gekomen. Ik ben daar altijd zo benieuwd naar geweest, dat ik nauwelijks kon wachten tot het zover was. En nu is het zover. Na vier jaar van archiefbezoeken, fotograferen, transcriberen, transcripties nakijken, analyseren, nog meer analyseren, schrijven en herschrijven is het boek af. Terugkijkend op de tijd dat ik aan dit onderzoek heb gewerkt, is het soms best een moeilijke periode geweest, maar op een andere manier dan ik ooit had gedacht toen ik aan dit avontuur begon. Zeker de helft van mijn proefschrift heb ik verplicht thuis geschreven, wachtend op de dag dat de pandemie tot bedaren zou zijn gekomen en ik weer terug naar kantoor kon, terwijl afspraken, congressen en sociale evenementen werden afgelast of uitsluitend online waren. Zo werd een toch al vrij solistische baan nog eenzamer. Ik ben dan ook ongelooflijk blij dat ik, ondanks de soms lastige situatie, mijn onderzoek op tijd af heb kunnen ronden. Ik had dit nooit kunnen bereiken zonder de immer enthousiaste en toegewijde inzet van mijn twee promotoren, Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten. Er zijn veel verhalen van begeleiders die hun promovendi aan hun lot overlaten, maar jullie behoren niet tot die groep promotoren. Dank dat jullie – in welk stadium van mijn promotietraject dan ook – alle tijd namen om mee te denken over analyses en kritisch al mijn hoofdstukken verschillende keren hebben gelezen, met oog voor zowel de inhoud als de formulering. Ik wil ook mijn copromotor Rik Vosters bedanken voor zijn scherpe en nuttige opmerkingen. Verder zou ik iedereen die heeft meegedacht over geschikt materiaal voor mijn corpus (en met name voor de cellen van het corpus die lang leeg bleven omdat daar amper teksten voor beschikbaar waren) willen bedanken voor hun hulp. Een speciaal woord van dank voor de medewerkers van Leiden Erfgoed en Omstreken is hier op zijn plaats, gezien de stapels archiefmateriaal die ik hen tijdens de periode waarin ik mijn corpus opbouwde liet aanslepen (waarvan ik een groot deel soms al na twee minuten terug kwam brengen). Ook dank ik mijn collega's, allereerst alle (historisch) sociolinguïsten, uit Leiden en van ver daarbuiten, die ik, online of fysiek, heb mogen ontmoeten tijdens mijn promotietraject.

Onze gesprekken en discussies, over ons vakgebied of juist over heel andere onderwerpen, zijn ongelooflijk waardevol voor mij geweest. Daarnaast wil ik de mede-promovendi met wie ik jaren dezelfde werkkamer heb gedeeld bedanken voor de gezelligheid op de momenten dat we op kantoor mochten komen. Tot slot mijn familie, en met name mijn ouders, bij wie ik altijd terechtkon en die mijn eindeloze verhalen over ingewikkelde analyses altijd geduldig aanhoorden (ook al snapten ze er niets van). Om, in de geest van mijn proefschrift, af te sluiten op z'n Frans: *merci* iedereen!

Leiden, januari 2023

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Doel van het onderzoek

In dit proefschrift onderzoek ik het historische taalcontact tussen het Nederlands en het Frans; meer specifiek richt dit onderzoek zich op de taalveranderingen die het Nederlands heeft ondergaan onder invloed van het Frans. Het Nederlands en het Frans hebben een lange geschiedenis van taalcontact, doordat het Franstalige en Nederlandstalige taalgebied al eeuwenlang aan elkaar grenzen. Bovendien was het Frans vanaf de middeleeuwen een belangrijke taal in de Nederlanden voor bestuur, handel en diplomatie (Frijhoff 2015: 116). Het contact met het Frans intensiveerde vanaf de zestiende eeuw, toen er diverse migratiestromen vanuit Franssprekende gebieden naar de Noordelijke Nederlanden op gang kwamen (Frijhoff 2010: 41; Frijhoff 2015: 116). Daarnaast werd het Frans in de zeventiende en achttiende eeuw de Europese lingua franca en kreeg de taal aanzien bij de Europese elites, waardoor deze elites het Frans als omgangstaal gingen gebruiken, ook in de Noordelijke Nederlanden (Burke 2004: 86). De zeventiende en met name de achttiende eeuw worden dan ook traditioneel gezien als perioden waarin de Noordelijke Nederlanden ‘verfranst’ waren (zie bijv. Frijhoff 1989: 593-594; Van der Wal & Van Bree 2008: 254). Aan het eind van de achttiende en in de negentiende eeuw maakte het Frans echter langzaam maar zeker plaats voor het Engels en het Duits als belangrijke internationale talen, wat het einde van de vermeende verfransing betekende (Frijhoff 2010: 38; Frijhoff 2015: 136).

Het taalcontact dat door de aanwezigheid van het Frans in het Nederlandse taalgebied ontstond, heeft onder andere geresulteerd in taalveranderingen in het Nederlands. Op verschillende taalniveaus heeft het Nederlands elementen aan het Frans ontleend. Allereerst op het lexicale vlak: er zijn veel woorden uit het Frans overgenomen. Volgens Van der Sijs (2001; 2009) is het Frans de taal die het Nederlands tussen de dertiende en de negentiende eeuw de meeste leenwoorden heeft geleverd. Naast het lexicon heeft het Frans in de loop van de eeuwen ook op andere taalniveaus invloed gehad: een aantal grammaticale elementen als voorzetsels (*à* in *twee à drie*) en affixen (prefixen als *non-* in *non-discussie* en suffixen als *-age* in *lekkage*) komt uit het Frans (Van der Sijs 2005: 186-196). Tot slot zijn er enkele morfosyntactische patronen als

2 Verfransing onder de loep

het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden *denwelke* en *hetwelke* en tegenwoordig-deelwoordconstructies (met werkwoorden op *(en)de* als *hebbende* en *zijnde*) die in het vroegmoderne Nederlands veel werden gebruikt en die hun populariteit te danken zouden kunnen hebben aan Franse invloed (De Vooys 1970; Van den Toorn e.a. 1997; Van der Horst 2008).

De vraag is echter hoe groot de invloed van het Frans op het Nederlands daadwerkelijk is geweest. Hoewel de vroegmoderne tijd traditioneel wordt gezien als een periode van ‘verfransing’, is er weinig empirisch onderzoek gedaan naar de invloed die de Franse taal heeft gehad op het Nederlandse taalgebruik. Er zijn bijvoorbeeld wel lijsten beschikbaar met leenwoorden en leenaffixen uit het Frans, maar er is amper onderzoek gedaan naar de gebruiksfrequentie van deze uit het Frans afkomstige elementen in het Nederlands en naar een mogelijke relatie tussen het gebruik van deze Franse elementen en (groepen van) taalgebruikers. Uitzonderingen zijn Rutten, Vosters & Van der Wal (2015), Stevens (2019) en Rutten & Vosters (2020), die verkennende studies hebben gedaan naar het gebruik van Franse leensuffixen en – in het geval van Stevens (2019) – Franse leenwoorden in het Nederlands. De invloed van het Frans op de Nederlandse morfosyntaxis is echter nooit empirisch onderzocht.

Dit proefschrift is de eerste grootschalige empirische studie naar de invloed die het Frans op het Nederlands heeft gehad. Ik richt mij hierbij op de periode tussen 1500 en 1900, de periode waarin het contact tussen het Nederlands en het Frans het intensiefst was. Ik onderzoek de taalveranderingen die het Nederlands heeft ondergaan onder invloed van het Frans op drie taalniveaus: de morfologie, het lexicon en de morfosyntaxis. Op deze manier wil ik een bijdrage leveren aan een beter beeld van het historische taalcontact tussen het Nederlands en het Frans. Met de resultaten uit dit onderzoek kan ook worden nagegaan of het traditionele beeld, waarin de vroegmoderne tijd wordt gezien als een periode van ‘verfransing’, klopt. Wat is de daadwerkelijke invloed geweest die het Frans op het Nederlands heeft gehad tussen 1500 en 1900? Dat is de vraag die centraal staat in dit proefschrift.

1.2 Opzet van het onderzoek

De invloed van het Frans op het Nederlands wordt in dit proefschrift empirisch onderzocht door middel van kwantitatief corpusonderzoek.

Hiertoe is een nieuw corpus samengesteld: het *Language of Leiden*-corpus (afgekort *LOL*-corpus), dat in totaal ruim 250.000 woorden bevat. Zoals de naam al aangeeft, bestaat dit corpus geheel uit teksten die afkomstig zijn uit Leiden. Aangezien de sociale context van de invloed van het Frans op het Nederlands in dit onderzoek centraal staat en niet de invloed van regio, is deze laatste variabele constant gehouden door teksten van één locatie te kiezen. De variabelen op basis waarvan het corpus is opgebouwd, zijn periode en sociaal domein. Het corpus beslaat vier eeuwen, van 1500 tot 1900, die zijn opgedeeld in acht perioden van vijftig jaar. Daarnaast zijn er zeven sociale domeinen gerepresenteerd in het corpus: Academie, Economie, Liefdadigheid, Literatuur, Privé, Publieke Opinie en Religie. Samen vormen deze domeinen een representatieve afspiegeling van de historische samenleving van de stad Leiden. Door de opbouw van het corpus op basis van de variabelen periode en domein is het mogelijk om de effecten van het taalcontact met het Frans diachroon te onderzoeken en de verschillen tussen sociale domeinen in de mate van invloed van het Frans op het Nederlands in kaart te brengen. Door de focus op de sociale context van de historische taalcontactsituatie past het onderzoek dat in dit proefschrift wordt beschreven binnen het onderzoeksveld van de historische socio-linguïstiek.

Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de invloed van het Frans, wordt deze invloed in dit proefschrift op drie taalniveaus onderzocht: op het niveau van het lexicon door middel van Franse leenwoorden, op dat van de morfologie door middel van Franse leensuffixen, en op dat van de morfosyntaxis door onderzoek naar het gebruik van de relativa *denwelke* en *hetwelke*, een morfosyntactisch patroon dat door het Frans beïnvloed zou kunnen zijn. Leenwoorden en leensuffixen zijn geselecteerd omdat deze vrij frequent voorkomen. Bij andere categorieën als voorzetsels en prefixen zijn slechts een handvol elementen geleend (drie voorzetsels en vier prefixen), terwijl uit het Frans in totaal tussen de 4.000 en 5.000 woorden zouden zijn geleend (Van der Sijs 2009: 196) en zo'n 30 tot 40 suffixen hun oorsprong in het Frans hebben (Van der Sijs 2005: 189-195). Met de uitkomsten van de lexicale en morfologische studie kan worden bekeken in hoeverre het morfosyntactische patroon – het gebruik van de relativa *denwelke* en *hetwelke* – toegeschreven kan worden aan taalcontact met het Frans. In de literatuur wordt het gebruik van deze relativa gekoppeld aan Franse invloed. Als duidelijk is hoe het gebruik van leenwoorden en leensuffixen die afkomstig zijn uit het Frans zich door de tijd heen ontwikkelt en in

4 Verfransing onder de loep

welke sociale domeinen Franse leenwoorden en leensuffixen frequenter zijn dan in andere, kan worden bekeken of de genoemde relativa hetzelfde beeld laten zien. Wanneer de relativa een diachrone ontwikkeling hebben die vergelijkbaar is met die van de leenwoorden en leensuffixen en wanneer ook de frequentieverhoudingen tussen de sociale domeinen overeenkomen met die bij de leensuffixen en leenwoorden, dan kan dit een aanwijzing zijn dat dit Nederlandse morfosyntactische patroon ook is beïnvloed door het Frans. Hiermee tracht ik in dit proefschrift voor het eerst empirisch bewijs te leveren voor de invloed van het Frans op de morfosyntaxis van het Nederlands.

Het is van belang dat er voor onderzoek naar taalverandering door taalcontact op verschillende taalniveaus wordt gekeken: volgens zogenaamde ontleningshiërarchieën worden lexicale elementen makkelijker ontleend dan morfologische elementen, en morfologische elementen worden makkelijker ontleend dan (morfo)syntactische elementen (Van Coetsem 1988; Thomason & Kaufman 1992; Matras & Sakel 2007). Door naar alle drie deze taalniveaus te kijken, kan in dit onderzoek dus een algemeen beeld worden gevormd van de mate van ontlening op elk van de verschillende taalniveaus en van de taalveranderingen die het gevolg zijn van taalcontact met het Frans. Op deze manier ontstaat een zo compleet mogelijk beeld van de invloed van het Frans op het Nederlandse taalgebruik tussen de zestiende en de negentiende eeuw.

1.3 Opbouw van het proefschrift

Dit proefschrift bevat elf hoofdstukken. Na deze inleiding volgen nog drie inleidende hoofdstukken, waarna in zes volgende hoofdstukken de corpusanalyses worden behandeld op het niveau van de morfologie (twee hoofdstukken), het lexicon (drie hoofdstukken) en de morfosyntaxis (een hoofdstuk).

Hoofdstuk 2 behandelt de theoretische achtergrond waarin dit proefschrift is ingebed. Allereerst wordt er ingegaan op de historische sociolinguïstiek, de onderzoekstraditie waarbinnen het onderzoek dat in dit proefschrift wordt gepresenteerd valt. Ook worden in dit hoofdstuk enkele termen toegelicht die van belang zijn voor een goed begrip van het onderzoek, te weten het verschil tussen domeinen en genres en het verschil tussen administratieve en niet-administratieve teksten. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de taalcontacttheorie en wordt er ingezoomd op het historische taalcontact tussen het Frans en het

Nederlands. Het hoofdstuk sluit af met de onderzoeksvragen die in dit proefschrift centraal staan.

In hoofdstuk 3 geef ik de historische achtergrond waartegen het onderzoek gezien moet worden. Aangezien het corpus dat voor het onderzoek is gebruikt samengesteld is op basis van teksten uit Leiden, is het noodzakelijk om de geschiedenis van deze stad in dit hoofdstuk toe te lichten. Dit wordt gedaan aan de hand van de zeven domeinen die voor het corpus zijn gekozen: voor elk domein worden in dit hoofdstuk het belang van het domein voor de stad Leiden en de belangrijkste ontwikkelingen gedurende de eeuwen tot 1900 beschreven.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 de opbouw van het *Language of Leiden*-corpus toegelicht. Hierbij ga ik in op de twee onafhankelijke variabelen die voor het corpus zijn gekozen – periode en domein – en de dataverzameling- en transcriptieprocedures die zijn gevolgd. Na een overzicht van het corpus volgt een korte bespreking van de analyses die met dit corpus zijn uitgevoerd.

De corpusanalyses worden uitgewerkt in de hoofdstukken 5 tot en met 10. Hoofdstukken 5 en 6 gaan over de analyses op het taalniveau van de morfologie die met het *Language of Leiden*-corpus zijn uitgevoerd: het gebruik van Franse leensuffixen. Aan de hand van een overzicht van suffixen waarvan de oorsprong in het Frans ligt, wordt in hoofdstuk 5 een beeld gegeven van het gebruik van deze leensuffixen per periode en domein. In hoofdstuk 6 analyseer ik de dataset van de leensuffixen op twee andere variabelen: het verschil in gebruik tussen algemene en domein-specifieke woordenschat of terminologie en de mate van integratie van de leensuffixen in het Nederlands. Indien veel van de woorden die een Frans suffix bevatten niet tot de algemene maar tot de domein-specifieke woordenschat zouden behoren, is de vraag hoe groot de invloed van het Frans op het (algemeen gebruikte) Nederlands werkelijk is geweest. Bij integratie, als blijkt dat Franse leensuffixen worden ingezet om nieuwe woorden te vormen met een Nederlandse stam, kan sprake zijn van een grote invloed van het Frans. Deze analyses dragen dus bij aan de beantwoording van de algemene onderzoeksvraag van dit proefschrift.

Hoofdstukken 7, 8 en 9 behandelen de analyses die ik heb uitgevoerd op het taalniveau van het lexicon: het gebruik van Franse leenwoorden. Net als bij de leensuffixen gaat het eerste hoofdstuk dat aan de leenwoorden is gewijd, hoofdstuk 7, over het algemene beeld van de frequentie van de leenwoorden per periode en domein. Daarna volgen twee hoofdstukken waarin andere aspecten van de leenwoorden worden

geanalyseerd om tot een zo precies mogelijk beeld te komen van de invloed van het Frans op het Nederlandse lexicon. In hoofdstuk 8 bespreek ik de woordsoorten van de leenwoorden, het jaar van ontlening en de frequentie waarmee individuele leenwoorden in het corpus voorkomen. In hoofdstuk 9 komen de aspecten aan bod die ook bij de leensuffixen zijn besproken: algemene en domein-specifieke woordenschat en de integratie van de leenwoorden in het Nederlands. Bij de integratie zal ook de vraag worden beantwoord of leenwoorden direct bij ontlening worden geïntegreerd in de taal of pas als deze al langer worden gebruikt.

Hoofdstuk 10 presenteert de resultaten van de laatste corpus-analyse: het gebruik van de betreffende voornaamwoorden *de welke* en *het welke*. De vraag bij deze casestudy is of het frequentiepatroon per periode en per domein hetzelfde is als bij de leensuffixen en leenwoorden. Indien dat het geval is, zou het gebruik van deze betreffende voornaamwoorden aan de invloed van het Frans toegeschreven kunnen worden.

In hoofdstuk 11 staan de eindconclusies van het onderzoek. Per casestudy wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste resultaten. Wanneer was de invloed van het Frans het grootst, op welk domein had het Frans de grootste invloed, en wat kan er uit de extra analyses geconcludeerd worden over de effecten die het taalcontact met het Frans heeft gehad op het taalgebruik? De bevindingen van de analyses op de drie taalniveaus worden vervolgens samengevoegd in een algemene conclusie, waarin antwoord wordt gegeven op de vraag wat de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlands is geweest.

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader en onderzoeksvragen

In dit proefschrift wordt de historische taalcontactsituatie tussen het Nederlands en het Frans onderzocht; meer specifiek bestudeer ik de invloed van het Frans op het Nederlands op het gebied van lexicon, morfologie en morfosyntaxis. Dit onderzoek is ingebed in het onderzoeksveld van de historische sociolinguïstiek, dat kort wordt geïntroduceerd in paragraaf 2.1.1. Om de invloed van het Frans op het Nederlands te onderzoeken, maak ik gebruik van het *LOL*-corpus, een historisch tekstcorpus dat ik speciaal voor dit doeleinde heb gebouwd. Ook ander historisch-sociolinguïstisch onderzoek maakt gebruik van corpora; enkele van de belangrijkste corpora die al bestaan bespreek ik in paragraaf 2.1.2. In tegenstelling tot al deze corpora is het corpus dat voor het huidige onderzoek wordt gebruikt opgebouwd op basis van de variabele ‘domein’; andere vergelijkbare corpora maken onderscheidingen op basis van de variabele ‘genre’. Het verschil tussen beide concepten en de overwegingen om voor domeinen te kiezen als basis voor de corpusopbouw en niet voor genres leg ik uit in paragraaf 2.2. Ook gaat deze paragraaf in op de definitie van ‘administratieve teksten’: het onderscheid tussen administratieve en niet-administratieve domeinen wordt in dit proefschrift veelvuldig gemaakt bij de diverse casestudies. In paragraaf 2.3 en 2.4 wordt vervolgens ingegaan op het concept ‘taalcontact’. Paragraaf 2.3 behandelt de taalcontacttheorie. In paragraaf 2.4 wordt ingezoomd op de specifieke Nederlands-Franse contactsituatie die in dit proefschrift centraal staat. Daarbij ga ik in op de bestaande kennis over deze contactsituatie die uit eerder onderzoek naar voren komt. Paragraaf 2.5 tot slot geeft de belangrijkste onderzoeksvragen die in dit proefschrift centraal worden gesteld en worden beantwoord.

2.1 De historische sociolinguïstiek

2.1.1 *Het onderzoeksveld*

Het onderzoek dat in dit proefschrift wordt gepresenteerd is historisch-sociolinguïstisch van aard. In Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (2012: 1) wordt de historische sociolinguïstiek gedefinieerd als de reconstructie van de geschiedenis van een bepaalde taal in zijn sociaal-

culturele context. Als apart onderzoeksveld binnen de taalkunde bestaat de historische sociolinguïstiek nu zo'n veertig jaar: de studie *Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology* van Suzanne Romaine (1982) wordt vaak als het beginpunt beschouwd van deze onderzoekstraditie. Romaine (2005: 1696) zelf en ook Auer e.a. (2015: 2) geven echter aan dat in de publicatie van Weinreich, Labov & Herzog (1968) weliswaar niet de term 'historische sociolinguïstiek' (of een aanverwante term) wordt gebruikt, maar dat deze publicatie desalniettemin gezien kan worden als het begin van het onderzoeksveld van de historische sociolinguïstiek, vanwege de nadruk die wordt gelegd op de historische en sociale benadering van taal. Maar ook daarvoor al was er oog voor de taalgeschiedenis en de relatie met sociale factoren, zoals in het werk van de Russische filosoof Bakhtin (Burke 2004: 4).

De historische sociolinguïstiek heeft een relatie met verschillende andere disciplines als de historische taalkunde, corpuslinguïstiek en sociale geschiedenis, maar leunt theoretisch en methodologisch het zwaarst op de (moderne) sociolinguïstiek (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012: 2; Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 23–27). De historische sociolinguïstiek maakt gebruik van de theoretische principes van de sociolinguïstiek, die het hedendaagse taalgebruik in zijn sociale context bestudeert, en past die toe op de taal van het verleden (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012: 1). Dit gebeurt op basis van het *uniformitarian principle*, dat zegt dat de taalveranderingsmechanismen die in het heden geobserveerd kunnen worden ook toegepast kunnen worden op de taalveranderingsmechanismen in het verleden, en andersom (Labov 1972: 275; Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012: 5; Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 24–25; Auer e.a. 2015: 4; zie voor een uitgebreide analyse van de betekenis van het begrip *uniformitarian principle* in de taalwetenschap Walkden 2019). Er moet hierbij echter wel rekening worden gehouden met het feit dat bepaalde concepten als 'sociale klasse' en 'gender' en bijvoorbeeld genreconventies zoals die op de moderne, westerse maatschappij van toepassing zijn niet zonder meer op hoeven te gaan voor de samenlevingen van het verleden. De historische sociolinguïstiek kan deze concepten daardoor niet zonder meer van de moderne sociolinguïstiek overnemen, maar moet deze hanteren binnen de sociale context van het verleden, die daarvoor gereconstrueerd moet worden (Auer e.a. 2015: 5; Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 29). Daarnaast kan de historische sociolinguïstiek geen gebruik maken van hetzelfde materiaal als de moderne sociolinguïstiek. De eerste kan zich, bij gebrek aan

opnames van gesproken taal van voor de twintigste eeuw, alleen op geschreven bronnen baseren om de taal van het verleden te bestuderen. Daarbij is de onderzoeker afhankelijk van het overgeleverde tekstmateriaal, dat veelal eenzijdig is en vooral formeel taalgebruik van mannen uit de hogere klassen omvat. Daardoor blijven veel groepen van de samenleving onderbelicht (Auer e.a. 2015: 5–6). De *‘language history from below’*-benadering binnen de historische sociolinguïstiek wil hier verandering in brengen door gebruik te maken van materiaal waarin ook het taalgebruik van de lagere klassen is gerepresenteerd, zoals privé-brieven (Elspaß 2012: 160).

Er zijn veel verschillende onderwerpen die binnen de historische sociolinguïstiek worden onderzocht, zoals de invloed van sociale factoren als sociale klasse, gender, leeftijd en sociale netwerken op taalveranderingen in het verleden en op de verspreiding van de taalveranderingen in ruimte en tijd, maar ook bijvoorbeeld de invloed van standaardisatie op taalverandering en taalvariatie (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012: 3). Ook historisch taalcontact en meertaligheid is een tak van de historische sociolinguïstiek waarbinnen veel onderzoek wordt gedaan. Met name naar de middeleeuwse en vroegmoderne taalcontactsituatie in het Engelse taalgebied, onder andere het taalcontact met het Latijn en het Frans, is al veel onderzoek gedaan (Schendl 2012: 520). Bij deze onderzoekstak van de historische sociolinguïstiek sluit het onderzoek in dit proefschrift aan.

Daarnaast sluit dit proefschrift aan bij de historisch-sociolinguïstische onderzoekstraditie voor de Nederlandse taal. Historisch-sociolinguïstisch onderzoek voor het Nederlands wordt met name uitgevoerd aan de Universiteit Leiden en de Vrije Universiteit Brussel. In het project *Brieven als Buit* is aan de Universiteit Leiden onderzoek gedaan naar de rol van de factoren sociale klasse, gender, leeftijd en regio in het taalgebruik in zeventiende- en achttiende-eeuwse privé-brieven uit de Noordelijke Nederlanden (zie Rutten & Van der Wal 2014). Het project *Going Dutch* aan dezelfde universiteit bracht de implementatie van taalbeleid van het Nederlands in het onderwijs en het effect daarvan op het taalgebruik in de Noordelijke Nederlanden aan het begin van de negentiende eeuw in kaart (zie Rutten 2019). Het onderzoek aan de Vrije Universiteit Brussel is primair gericht op de historische sociolinguïstiek van de Zuidelijke Nederlanden/Vlaanderen. Voorbeelden van projecten zijn de standaardisatie van het Nederlands in Vlaanderen in de negentiende eeuw en de invloed van sociale factoren op het taalgebruik in achttiende- en negentiende-eeuwse egodocumenten uit Vlaanderen (zie

Vandenbussche 2007; Vosters & Vandenbussche 2012; Vosters e.a. 2014). Naar contact met andere talen is echter binnen de Nederlandse historische sociolinguïstiek nog relatief weinig onderzoek gedaan.¹ Hier wil dit proefschrift verandering in brengen.²

2.1.2 *Historische corpora*

De dominante onderzoeksmethode die in de historische sociolinguïstiek wordt gebruikt is corpusonderzoek. Digitale, historische tekstcorpora spelen een belangrijke rol in met name kwantitatief historisch-sociolinguïstisch onderzoek (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 26; Auer e.a. 2015: 6). Ook voor het onderzoek dat in dit proefschrift is beschreven, is gebruik gemaakt van een corpus, waarin de variabelen ‘domein’ en ‘periode’ centraal staan. Dit is hiermee het eerste historisch-sociolinguïstische ‘multi-domein’-corpus. Andere corpora hebben in plaats van ‘domein’ ‘genre’ als basis voor de corpusopbouw, of hebben slechts één genre/domein in het corpus opgenomen. In paragraaf 2.2 hierna ga ik in op het verschil tussen de variabelen domein en genre en de overwegingen om in het huidige onderzoek domein als variabele te nemen in plaats van genre. In de rest van de huidige paragraaf beschrijf ik de belangrijkste historische corpora die gedurende de laatste veertig jaar zijn samengesteld voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek. Ik beperk mij hier tot een bespreking van Engelse, Duitse en Nederlandse corpora.

Uit de begintijd van de historische sociolinguïstiek stamt het multi-genrecorpus *Helsinki corpus of English texts*, dat in de jaren tachtig is ontwikkeld aan de universiteit van Helsinki.³ Het diachrone deel van het corpus⁴ beslaat een tijdspanne van zo’n 1.000 jaar, van circa 750 tot

¹ Vanhecke (2007) en Kessels-Van der Heijde (2002) behandelen bijvoorbeeld wel taalcontact tussen het Nederlands en andere talen, met name het Frans, maar dan niet vanuit een sociolinguïstische maar vanuit een taalsociologische invalshoek (taalkeuze).

² Ook aan de Vrije Universiteit Brussel loopt momenteel een onderzoeksproject, uitgevoerd door promovenda Charlotte Verheyden, naar taalcontact tussen het Nederlands en het Frans, maar dan in de Zuidelijke Nederlanden. De titel van het project is: *‘Hadde ik maer fransch kunnen spreken’. Een historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de invloed van het Frans op het Zuidelijke Laatnieuwnederlands*.

³ Het corpus is online beschikbaar via <https://helsinki.corpus.arts.gla.ac.uk/> (geraadpleegd op 18 augustus 2022).

⁴ Er is ook een dialectisch deel, dat bestaat uit hedendaagse Britse plattelandsdialecten (Rissanen 1994: 73).

1700. Deze tijdspanne is verdeeld in perioden met een lengte van een eeuw voor de vroegste teksten en van 70 of 80 jaar voor de latere teksten (Kytö & Rissanen 1992: 7–8). De teksttypes die zijn opgenomen in het corpus zijn zeer divers: er zitten onder andere wetteksten, wetenschappelijke handboeken, filosofische teksten, preken, historische teksten, reisverslagen, biografieën, romans, toneelstukken, brieven en Bijbelteksten in het corpus (Kytö & Rissanen 1992: 15). Ook is een deel van het corpus gecodeerd voor dialect (Kytö & Rissanen 1992: 17–18). Het totaal aantal woorden is circa 1,5 miljoen (Rissanen 1994: 73).

Het *ARCHER*-corpus (*A Representative Corpus of Historical English Registers*) wordt sinds begin jaren negentig ontwikkeld aan verschillende universiteiten. Het is een multi-genrecorpus met Brits-Engelse teksten uit de periode 1600–1999 en Amerikaans-Engelse teksten uit de periode 1750–1999 en het bevat in de laatste versie ongeveer 3,3 miljoen woorden. De teksten zijn opgedeeld in perioden van elk vijftig jaar, een tijdspanne die ik voor mijn corpus ook hanteer (zie hoofdstuk 4). Het corpus bevat verschillende registers/genres als dagboeken, privébrieven, nieuwsreportages, juridische adviezen, medische teksten, wetenschappelijke teksten, preken en dialogen in toneelstukken en fictie (*ARCHER* 2013).⁵ Op deze manier zijn zowel formele als informele schrijfstijlen (bijv. juridische adviezen en preken als formeel en dagboeken en brieven als informeel) en zowel teksten gebaseerd op de gesproken taal als de geschreven taal (bijv. preken en dialogen als gesproken taal en wetenschappelijke teksten als geschreven taal) in het corpus gerepresenteerd (Yáñez-Bouza 2011: 207).

Een single-genrecorpus voor het Engels dat ook in de jaren negentig is ontwikkeld is *The Helsinki Corpus of Early English Correspondence* (*CEEC*). Het corpus bestaat uit privébrieven uit de periode 1410–1681 en bevat zo'n 2,7 miljoen woorden (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2016: 29–30). Later is dit corpus nog uitgebreid, onder andere met brieven uit de periode 1681–1800 (Kaislaniemi 2018: 48).⁶ Het *CEEC* was het eerste corpus waarin uitgebreide informatie over de sociale factoren van de briefschrijvers als sociale klasse, gender en leeftijd werd opgenomen (Auer e.a. 2015: 6).

⁵ Toegang tot het corpus is aan te vragen via <https://www.projects.alc.manchester.ac.uk/archer/archer-versions/> (geraadpleegd op 27 juni 2022).

⁶ Zie <https://www2.helsinki.fi/en/researchgroups/varieng/corpus-of-early-english-correspondence> (geraadpleegd op 27 juni 2022) voor de link naar het corpus.

Voor het Duits is er het *GerManC*, een historisch multi-genrecorpus dat is ontwikkeld aan de Universiteit van Manchester. Het corpus bestaat uit geschreven Duitse teksten uit de periode 1650 tot 1800 opgedeeld in drie perioden van elk 50 jaar. Het corpus representeert verschillende tekstgenres, waaronder toneelstukken, juridische teksten, brieven, kranten, wetenschappelijke teksten en preken. Ook regio is als variabele in het corpus opgenomen. Het totaal aantal woorden bedraagt 800.000 (Durrell e.a. 2012).⁷ Eveneens voor het Duitse taalgebied bestaat een corpus negentiende-eeuwse emigrantenbrieven van in totaal 375.000 woorden, met name geschreven door mannen en vrouwen uit de lagere klassen die zich vanuit verschillende Duitse regio's in de Verenigde Staten hadden gevestigd (Elspaß 2007).

Voor het Nederlands bestaat het eerder genoemde *Brieven als Buit*-corpus met 424.000 woorden uit de late zeventiende en late achttiende eeuw, geschreven door mannen en vrouwen uit verschillende sociale klassen, van verschillende leeftijden en uit verschillende regio's.⁸ Recenter zijn er twee diachrone multi-genrecorpora voor de Nederlandse taal opgesteld. Aan de Universiteit Leiden is tussen 2014 en 2018 het *Going Dutch corpus* opgebouwd met teksten uit twee perioden (1770–1790 en 1820–1840). Elke periode is gerepresenteerd in het corpus met teksten uit verschillende regio's en drie genres (privébrieven, reisverslagen/dagboeken en kranten). Ook is bij de privébrieven en de dagboeken gender als variabele meegenomen in het corpus. Het totale corpus bestaat uit zo'n 420.000 woorden (zie Krogull 2018).

Het tweede Nederlandse multi-genrecorpus, het *HCD* (*Historical Corpus of Dutch*), is tussen 2017 en 2021 aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Leiden samengesteld. Dit corpus bevat taalmateriaal uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw, waarmee dit corpus in tijdspanne overeenkomt met het corpus dat voor dit proefschrift wordt gebruikt. Voor het *HCD* is voor elke eeuw een periode van veertig jaar rond het midden van die eeuw genomen (dus 1530–1570, 1630–1670, 1730–1770 en 1830–1870). Naast verschillende regio's werden er drie genres geselecteerd, te weten administratieve teksten, egodocumenten en pamfletten. Het totaal aantal woorden van het *HCD* is 460.000 (zie Van de Voorde 2022; Van de Voorde e.a. te verschijnen).

⁷ Het corpus is online beschikbaar via https://www.laudatio-repository.org/browse/corpus/9SX7DnMB7CArCQ9CBB_J/corpora (geraadpleegd op 18 augustus 2022).

⁸ Het corpus is online beschikbaar via <https://brievenalsbuit.ivdnt.org/> (geraadpleegd op 7 juli 2022).

In hoofdstuk 4 bespreek ik de opbouw van het *Language of Leiden*-corpus, dat ik voor het huidige onderzoek heb samengesteld. Dit corpus vertoont overeenkomsten met enkele van bovengenoemde corpora op het gebied van periodisering en selectie van genres voor de domeinen, maar in tegenstelling tot bovenstaande corpora is het corpus samengesteld op basis van de variabele domein en ook is het corpus opgebouwd uit teksten uit één locatie: Leiden. In hoofdstuk 4 (paragraaf 4.1) ga ik in op de vraag waarom ervoor is gekozen om het onderzoek op Leiden te richten; in de hierna volgende paragraaf licht ik de keuze voor de variabele domein in plaats van genre toe.

2.2 Domeinen en genres

Zoals gezegd wordt in dit proefschrift gewerkt met het begrip domein: het is een van de twee variabelen op basis waarvan het *LOL*-corpus is samengesteld. ‘Domeinen’ kunnen kort worden aangeduid als ‘verschillende gebieden van menselijke activiteit’ (Ehala 2019: 536). Fishman (1972b: 452) definieert een domein als een ‘cluster of social situations typically constrained by a common set of behavioral rules’. Een domein is een sociale setting, situatie, werkterrein of institutie zoals familie, school, kerk of werk, waarin één of meer talen worden gebruikt (Ehala 2019: 536). Het concept ‘domein’ wordt typisch gebruikt om taalcontact- of meertaligheidssituaties te beschrijven, waarbij de achterliggende gedachte is dat de keuze van een zekere taal of taalvariëteit door meertalige sprekers in een meertalige maatschappij afhankelijk is van het domein waarin de communicatie plaatsvindt (Fishman 1972b: 435–436; Uribe-Villegas 1977: 18; Haberland 2019: 397). Het gebruik ervan gaat terug tot de Duitse wetenschapper Schmidt-Rohr (1933). Hij onderscheidde negen domeinen waarin hij de verhouding onderzocht tussen het gebruik van Duitse dialecten en de nationale standaardtalen in landen waar Duits een minderheidstaal was (zoals Italië en Hongarije). Deze negen domeinen waren de familie, de speelplaats, de school, de kerk, literatuur, kranten, het leger, de rechtbanken en het openbaar bestuur. Fishman (1964, 1965, 1972b) werkte het terrein van de domeinanalyse verder uit en introduceerde dit concept in de sociolinguïstiek om meertalige taalgemeenschappen te analyseren. Dit soort onderzoeken zijn echter meer taalsociologisch van aard en richten zich met name op taalkeuze in meertalige contexten.

Greenfield (1968) en Fishman (1968), beide geciteerd in Fishman (1972a: 22–26), onderscheidden vijf hoofddomeinen: familie, vrienden, religie, school en werk, maar Fishman (o.a. 1965: 74) merkte ook op dat het afhankelijk is van de cultuur welke domeinen (daarnaast) relevant zijn. Domeinen zijn een theoretische notie en zijn niet direct waarneembaar in de maatschappij, maar er bestaat wel een zekere verwachting bij gespreksdeelnemers met betrekking tot de rolverdeling, de setting en de onderwerpen waarover gecommuniceerd wordt in een zeker domein, waardoor de domeinen geïdentificeerd en van elkaar onderscheiden kunnen worden. Het doel van een domeinanalyse is om patronen van taalkeuze te ontdekken in bepaalde domeinen (Haberland 2019: 399).

Een historisch-sociolinguïstische studie die gebruikmaakt van het domeinconcept, is Kessels-Van der Heijde (2002; 2015). De studie onderzoekt de taalsituatie in Maastricht in de negentiende eeuw, waar zowel Nederlands als Maastrichts en Frans werden gebruikt. Kessels-Van der Heijde (2002) onderscheidt in haar onderzoek zeven domeinen: administratie, onderwijs, geschreven media, commerciële instellingen, familie, toneel en verenigingen en laat zien dat de verhoudingen in het gebruik van de drie talen per domein verschillen. Zo domineerde het Frans de Maastrichtse familiearchieven tot het einde van de negentiende eeuw, terwijl er weinig Nederlands materiaal en vrijwel geen Maastrichts werd gevonden, maar in het domein van de verenigingen werd er gedurende de negentiende eeuw juist steeds meer Maastrichts gebruikt, ten koste van het Frans (Kessels-Van der Heijde 2002: 289–292).

In het corpus dat in dit proefschrift wordt gebruikt, wordt een domein meestal gerepresenteerd door één genre. Genres en registers hebben onder andere situationele kenmerken die ze van andere genres en registers onderscheiden. Onder situationele kenmerken vallen de gespreksdeelnemers (wie zijn ze, met hoe veel zijn ze, etc.) en de onderlinge relaties tussen de gespreksdeelnemers, de manier waarop de communicatie plaatsvindt (geschreven of gesproken, door welk medium), de setting van de communicatie in termen van tijd en plaats, de communicatieve doelen van de communicatie en het onderwerp (Biber & Conrad 2009: 40). Wanneer een tekst op deze kenmerken verschilt van een andere tekst, dan behoren de teksten tot verschillende genres of registers. Een genre en een register onderscheiden zich dan weer van elkaar doordat bij een genreperspectief de nadruk ligt op specifieke talige kenmerken die gebruikt worden om de tekst te structureren (zoals een aanhef en een afsluiting bij een brief) terwijl bij het registerperspectief de nadruk ligt op taalkenmerken die veel voorkomen in dat specifieke

register en ook een communicatieve functie vervullen (zoals het gebruik van bepaalde voornaamwoorden of werkwoordstijden) (Biber & Conrad 2009: 16).

Hoewel teksten op basis van de situationele kenmerken tot verschillende genres kunnen behoren, kunnen deze echter nog wel onder hetzelfde sociale domein vallen: één domein kan geassocieerd worden met meer dan één genre. Zo zijn besluiten, reglementen, wetten en ordonnanties voorbeelden van genres die in het bestuurlijke domein voorkomen, terwijl gebeden, preken en zegeningen tot het religieuze domein kunnen worden gerekend (Biber & Conrad 2009: 34). Omgekeerd kan één genre ook bij verschillende domeinen horen. In het *LOL*-corpus zijn bijvoorbeeld bij twee domeinen – Academie en Religie – notulen van vergaderingen gebruikt. Een onderscheiding op basis van domeinen maakt het dus mogelijk om het taalgebruik van hetzelfde genre in verschillende situaties te bestuderen. Omdat dit onderzoek gericht is op een taalcontactsituatie – met het Nederlands en het Frans als contacttalen – en domeinonderscheidingen juist bij onderzoek naar dit soort settings worden gebruikt, ligt de keuze voor een analyse op basis van de variabele domein in plaats van genre ook voor de hand. Weliswaar is er tot nu toe vooral gebruikgemaakt van domeinonderscheidingen in onderzoek naar taalkeuze, maar ook voor sociolinguïstisch onderzoek kan deze variabele relevant zijn; dit is iets wat in dit proefschrift wordt getoetst. Tot slot was het doel om een corpus te maken dat representatief zou zijn voor de historische situatie van de stad Leiden. Door het corpus in te delen op basis van domein kon beter recht worden gedaan aan alle aspecten van de historische Leidse samenleving dan bij een genreonderscheiding mogelijk is. Om deze redenen is het *LOL*-corpus op basis van domein en niet op basis van genre opgebouwd.

Administratief versus niet-administratief

In dit proefschrift zal herhaaldelijk een onderscheid worden gemaakt tussen administratieve teksten en niet-administratieve teksten. Onder administratieve teksten vallen de teksten uit de domeinen Academie (notulen), Economie (besluiten en verzoeken), Liefdadigheid (testamenten) en Religie (notulen). Onder de niet-administratieve teksten vallen de domeinen Literatuur (toneelstukken), Privé (brieven) en Publieke Opinie (kranten).

Een definitie van (lokale) administratieve teksten wordt gegeven door Stenroos (2020: 43), die deze teksten schaaft onder de zogeheten *documentary texts*. Dit zijn teksten die een pragmatische functie hebben in plaats van een esthetische, wetenschappelijke of didactische functie: ze willen bijvoorbeeld iets gedaan krijgen (van de lezer), een beslissing vastleggen, etc. Daarnaast zijn *documentary texts* verbonden met een specifieke situatie op een specifiek moment, waarbij specifieke mensen zijn betrokken. Daardoor vallen bijvoorbeeld wetteksten niet onder de *documentary texts*, want deze zijn niet aan een specifieke tijd en plaats gebonden en hebben een algemene en geen specifieke toepassing (Stenroos 2020: 43).

Naast administratieve teksten kunnen volgens Stenroos (2020: 43) ook veel persoonlijke brieven volgens de bovenstaande definitie bij de *documentary texts* worden gerekend. Deze kunnen echter vanwege hun persoonlijke aard van de administratieve teksten worden onderscheiden. Voorbeelden van administratieve teksten die Stenroos (2020) geeft zijn teksten geproduceerd door onder andere de stedelijke overheid, gilden, de academie, kerken, de rechtbank en lokale hoven. Teksttypen die hierbij horen zijn bijvoorbeeld ordonnances, verslagen, verkopen, testamenten en inventarissen. Deze teksttypen komen overeen met de teksten uit de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie in het *LOL*-corpus.

Een ander belangrijk onderscheid tussen de groepen ‘administratief’ en ‘niet-administratief’ is de mate van formaliteit van de teksten, waarbij de administratieve teksten als formeler kunnen worden gezien dan de niet-administratieve teksten. In het *ARCHER*-corpus is een onderscheid gemaakt tussen formele en informele teksten waarbij brieven en toneeldialogen als ‘informeel’ werden bestempeld, terwijl juridische teksten als ‘formeel’ werden gezien en nieuwsreportages tussen formeel en informeel in zaten (Yáñez-Bouza 2011: 207). De genres die in het *LOL*-corpus voor de domeinen zijn gebruikt kunnen op een vergelijkbare manier worden ingedeeld: privébrieven en toneelstukken voor de domeinen Privé respectievelijk Literatuur kunnen dan onder de informele teksten worden geschaard en de administratieve teksten uit de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie onder de formele teksten, terwijl de krantenartikelen uit Publieke Opinie een middenpositie innemen.

2.3 Taalcontact

In dit proefschrift worden taalveranderingen onderzocht die het gevolg zijn van taalcontact, een situatie waarbij mensen die verschillende talen spreken met elkaar communiceren, wat uiteindelijk leidt tot taalverandering in de betrokken talen. Myers-Scotton (2002: 30) beschrijft de verschillende stadia van taalcontact. Eerst komen sprekers van verschillende talen met elkaar in contact; om te kunnen communiceren, moeten zij een andere taal leren. Een mogelijke uitkomst hiervan is tweetaligheid: de spreker behoudt zijn vaardigheid in zijn eerste taal, maar krijgt ook een of meer tweede talen in zijn talige repertoire, die hij in meer of mindere mate beheerst. Een andere mogelijkheid is taalshift, waarbij de tweede taal de dominante taal wordt en de vaardigheid in de eerste taal langzaam maar zeker vervaagt.

Bepaalde omstandigheden zorgen voor de ontwikkeling van tweetaligheid, waaronder militaire verovering en/of kolonisatie, de nabijheid van een taalgrens, migratie, onderwijs en de verspreiding van internationale talen (*lingua franca*) (Myers-Scotton 2002: 31–32; Thomason 2001: 17–21). Daarnaast moeten de sprekers gemotiveerd zijn om een tweede taal te leren. Vaak komt die motivatie voort uit sociaaleconomische overwegingen, bijvoorbeeld omdat het voor het goed uitvoeren van een bepaalde baan of voor de baankansen nodig is om een andere taal te leren (Myers-Scotton 2002: 36–38; Thomason 2001: 49). Een andere reden om een nieuwe taal te leren heeft te maken met sociale identiteit: individuen willen zichzelf bijvoorbeeld met een bepaalde levensstijl of groep identificeren, waarbij het spreken van een bepaalde taal als bijvoorbeeld modern of beschaafd wordt gezien of als noodzakelijk om als volwaardig lid van een groep mee te tellen (Myers-Scotton 2002: 38–39; Thomason 2001: 48). Maar ook bij een huwelijk tussen sprekers van verschillende talen moet ten minste een van de twee een andere taal leren om het mogelijk te maken om met elkaar te communiceren (Thomason 2001: 48–49).

Een effect van tweetaligheid is dat het zorgt voor taalverandering in de vorm van substraatwerking of ontlening.⁹ Bij substraatwerking brengen sprekers elementen als syntactische structuren of de uitspraak van bepaalde klanken over van hun moedertaal op hun tweede taal (Van Bree 2000: 23). Ontlening houdt de overname in van morfemen en/of

⁹ Andere consequenties van meertaligheid zijn bijvoorbeeld code-switching, taalkeuze en taalshift, maar deze effecten van taalcontact blijven in dit proefschrift buiten beschouwing.

structuren van de tweede taal in de moedertaal (Myers-Scotton 2002: 41; Thomason 2001: 62; Matras 2009: 146; Van Bree 2000: 23). Aangezien in dit proefschrift taalverandering door ontlending centraal staat, beperk ik mij in de rest van deze paragraaf tot de bespreking van de theorie over ontleningen.

Een reden die in de taalcontactliteratuur wordt genoemd waarom taalgebruikers elementen uit een andere taal overnemen is om ‘gaten’ in de ontlende taal op te vullen, waarbij bepaalde manieren om iets uit te drukken die wel bestaan in de taal waaraan ontleend wordt maar niet bestaan in de ontlende taal in deze laatste worden geïntroduceerd. Ook het prestige van de taal waaruit ontleend wordt is een belangrijke motivatie voor ontlending, waarbij sprekers van de ontlende taal elementen overnemen van taalgemeenschappen die sociaal dominanter zijn om op die manier de sociale status van de ontlende partij te verhogen (Matras 2009: 149–150; Matras & Adamou 2021: 243). Een derde motivatie die vooral opgaat voor de ontlending van structuur-elementen en niet voor lexicale elementen is cognitief van aard: om de taalverwerking van een tweetalige spreker te versimpelen en de cognitieve last om een keuze te maken uit de verschillende grammaticale structuren die beschikbaar zijn in het repertoire van de tweetalige spreker te verlichten, wordt het aantal keuzes gereduceerd, met als gevolg dat de structuren van beide talen convergeren (Matras 2009: 151).

Volgens Thomason (2001: 63) zou vanuit een puur taalkundig oogpunt in principe alles uit een andere taal geleend moeten kunnen worden, maar volgens de taalcontactliteratuur zitten er wel beperkingen op de mogelijkheid voor taalverandering als gevolg van taalcontact. Deze beperkingen worden vaak weergegeven in zogeheten ontlendingshiërarchieën. Deze hiërarchieën kunnen volgens Seifart (2019: 15) drie dingen doen: (1) voorspellen welke ontleningen mogelijk zijn in een individuele taal, bijvoorbeeld dat een taal pas een bepaald morfologisch element kan lenen als er eerst een ander morfologisch element is geleend; (2) diachrone tendensen verklaren, waarbij het ene element eerder in de tijd wordt geleend dan het andere element; (3) beschrijven wat de relatieve frequenties zijn van de geleende elementen ten opzichte van elkaar in typologische samples.

Er zijn verschillende soorten ontlendingshiërarchieën, die elk rekening houden met verschillende kenmerken van de geleende elementen. Sommige hiërarchieën richten zich op formele kenmerken, waarbij bijvoorbeeld wordt gesteld dat een vrij morfeem makkelijker te ontlenen is dan een gebonden morfeem, een lexicaal item makkelijker

dan een niet-lexicale, grammaticale eigenschap en een zelfstandig naamwoord makkelijker dan elke andere woordsoort (Matras 2009: 155; Seifart 2019: 15). Andere hiërarchieën richten zich op semantische of pragmatische kenmerken, waarbij het idee is dat bijvoorbeeld morfemen met een concrete, lexicale betekenis eerder worden ontleend dan morfemen met een abstracte, grammaticale betekenis. Deze twee soorten hiërarchieën correleren vaak met elkaar in de zin dat bijvoorbeeld gebonden morfemen (een formeel kenmerk) vaak een abstracte, grammaticale betekenis hebben (een semantisch kenmerk) (Matras 2009: 155; Seifart 2019: 15–16). Een belangrijk onderscheid hierbij is ook het verschil tussen flexionele en lexicale morfologie: flexionele morfemen zijn sterker gebonden morfemen dan bijvoorbeeld de leensuffixen die in dit proefschrift worden behandeld, waardoor deze laatste groep morfemen ook sneller ontleend kan worden (Seifart 2019: 17).

Leenwoorden zijn vrije morfemen met vaak een concrete betekenis, wat verklaart waarom dit soort elementen uit andere talen wordt overgenomen. Woorden zouden ook de eerste elementen zijn die uit andere talen worden overgenomen en daarna pas grammatica (Thomason & Kaufman 1992: 37; Thomason 2001: 69). Ook binnen de categorie van leenwoorden zijn echter hiërarchieën te maken op basis van de relatieve mate van ontlening van de verschillende woordsoorten. Zo zijn er studies die laten zien dat zelfstandige naamwoorden eerder worden ontleend dan werkwoorden, werkwoorden eerder dan voorzetsels, voorzetsels eerder dan voornaamwoorden, et cetera (Matras 2009: 157; Seifart 2019: 16).

Thomason (2001: 70–71) geeft een ontleningsschaal gebaseerd op de intensiteit van het taalcontact. Alleen als er voor een langere periode een sterke culturele druk is van sprekers van de taal die de woorden uitleent (de brontaal) op de sprekers van de taal die de woorden leent (de ontvangende taal) en als er veel tweetalige sprekers zijn van de brontaal en de ontvangende taal, dan kunnen naast woorden ook andere elementen worden ontleend, zoals fonologische, fonetische of syntactische elementen (Thomason & Kaufman 1992: 37; Thomason 2001: 66; Seifart 2019: 18). Daarnaast speelt de mate van integratie van de te lenen elementen een rol in deze ontleningsschaal, wat overeenkomt met de hiërarchieën gericht op formele kenmerken die hierboven zijn genoemd. Dit betekent dat een zeer geïntegreerde, gesloten structuur als een verbuigingssuffix vanwege zijn integratie moeilijker te ontleen is dan bijvoorbeeld woordvolgorde (Thomason 2001: 69).

De ontleningsschaal van Thomason (2001: 70–71) bestaat uit vier niveaus. Op het eerste niveau is er informeel taalcontact, waarbij de sprekers van de ontlenende taal – de taalgebruikers dus die elementen ontleen uit de brontaal – de brontaal niet vloeiend spreken en/of waarbij er weinig tweetalige sprekers zijn onder de sprekers van de ontlenende taal. Op dit niveau worden alleen inhoudswoorden ontleend, vaak zelfstandige naamwoorden, maar ook werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. Op het tweede niveau is het taalcontact iets intenser, zijn de taalgebruikers de brontaal redelijk machtig maar vormen deze tweetalige sprekers een minderheid onder de sprekers van de ontlenende taal. In deze fase worden naast inhoudswoorden ook functiewoorden ontleend, bijvoorbeeld voegwoorden. Op het gebied van de structurelementen zijn er alleen kleine ontleningen en worden er bijvoorbeeld nieuwe fonemen en bijbehorende spraakklanken in de ontlenende taal geïntroduceerd. Op het derde niveau is er nog intenser taalcontact, met meer tweetalige sprekers. Er worden meer functiewoorden geleend en ook woorden uit de basiswoordenschat – de woorden die iedere taal heeft, bijvoorbeeld aanduidingen voor lage getallen – en derivationale affixen kunnen worden ontleend. Structuurelementen worden ook meer geleend, hoewel deze niet leiden tot grote typologische veranderingen in de ontvangende taal. Een voorbeeld is het toe- of afnemen van het gebruik van deelwoordconstructies in plaats van het gebruik van bijzinnen ingeleid door een voegwoord. Tot slot is er op het vierde niveau sprake van intens taalcontact, waarbij er heel veel tweetalige sprekers zijn. In dit stadium wordt er heel veel lexicaal materiaal geleend en kunnen alle structurele elementen uit de brontaal worden overgenomen, ook als dat betekent dat de ontlenende taal typologisch verandert. Er kunnen bijvoorbeeld hele fonologische categorieën bijkomen of verdwijnen in inheemse woorden en er kunnen permanente woordvolgordeveranderingen optreden.

2.4 Taalcontact met het Frans

De specifieke historische taalcontactsituatie die in dit proefschrift wordt onderzocht, is die tussen het Frans en het Nederlands. De contacten tussen het Frans en het Nederlands zijn al eeuwenoud. De beide taalgebieden grenzen aan elkaar; vanaf de middeleeuwen was deze taalgrens min of meer stabiel en liep grof gezegd van west naar oost door het huidige Noord-Frankrijk (tussen Calais en Duinkerke), Vlaanderen

en Brabant tot aan Aken (Armstrong 1965: 387–389; Van Durme 2002; Willemyns 2015: 40–41; Van de Haar 2019: 40–41). Deze nabijheid van het Franse taalgebied zorgde voor intens taalcontact tussen het Nederlands en het Frans (Peersman, Rutten & Vosters 2015: 1). Dit taalcontact kwam, afhankelijk van de periode, in verschillende domeinen tot stand.

In de middeleeuwen was er in een beperkt aantal domeinen contact met het Frans: voornamelijk op het gebied van bestuur, handel en diplomatie. Van 1299 tot 1354 was onder andere het graafschap Holland deel van het Huis van Avesnes, waardoor het Frans naast het Nederlands een belangrijke hoftaal werd in Holland. In de vijftiende eeuw werd Holland – samen met grote delen van de rest van het Nederlandstalige gebied – onderdeel van het Bourgondische en daarna van het Habsburgse rijk, waar het Frans ook een belangrijke administratieve taal was (Van de Haar 2019: 42–43; Van Strien-Chardonneau 2014: 145). Bovendien was het Frans vanaf de middeleeuwen in gebruik als de taal van diplomatie en internationale handel in de Nederlanden vanwege de grote hoeveelheid handel die met Frankrijk werd gedreven (Frijhoff 2015: 116).

Ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (vanaf eind zestiende eeuw) bleef het Frans verbonden met het Nederlandse bestuur, aangezien het werd gebruikt aan het hof van de stadhouder (Frijhoff 2015: 116). Aan het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw nam het belang van het Frans als handelstaal ook steeds meer toe (Frijhoff 1989: 596; Frijhoff 2015: 116). Bovendien werd het Frans in deze tijd op steeds meer terreinen een belangrijke taal in de Nederlanden. Vanaf het einde van de zestiende eeuw vestigden zich onder andere Franssprekende vluchtelingen uit Wallonië, Frankrijk en Zwitserland in de Nederlanden, als gevolg van religieuze onderdrukking in deze landen (Frijhoff 2015: 116; Van de Haar 2019: 47). Met name de val van Antwerpen in 1585 bracht veel vluchtelingen, waaronder Franstalige Walen en tweetalige Vlaamse schoolmeesters, naar de Noordelijke Nederlanden, waardoor het taalcontact met het Frans een enorme impuls kreeg (Frijhoff 2010: 41). Deze vluchtelingen stichtten hun eigen Franstalige kerken, de Waalse kerken. Er waren er in totaal zo'n tachtig in heel Nederland. Hierdoor werd het Frans in Hollandse steden meestal de tweede taal, naast het Nederlands (Frijhoff 1989: 596; Frijhoff 2015: 116).

Sommige Franstalige vluchtelingen die zich in Amsterdam en Leiden vestigden werden uitgevers die ook Franstalige werken voor

binnen- en buitenland uitgaven, wat belangrijk was voor de verspreiding van het Frans over Europa (Burke 2004: 86–87; Frijhoff 2015: 117–118). Een voorbeeld hiervan is Jean de la Font, die naar Leiden was gevlucht en in 1680 een Franstalig politiek tijdschrift oprichtte dat bekend werd als de *Gazette de Leyde*. Andere Franstalige migranten werden leraar op zogenoemde Franse scholen, die vanaf de zestiende eeuw en in toenemende mate in de zeventiende eeuw werden opgericht in de Noordelijke Nederlanden. In 1811 waren er 147 Franse scholen verspreid over heel Nederland (Frijhoff 1996: 329). Op deze scholen, waar het Frans de instructietaal was, kwamen de leerlingen vaak uit de middenklasse; de hogere klassen gingen naar de Latijnse school (Frijhoff 2015: 119–120).

Naast een toename in het gebruik van het Frans in de media, religie en het onderwijs in de Nederlanden kwamen mannen uit de elite ook meer in aanraking met het Frans door de zogeheten *Grand Tour*, die als afsluiting van hun studie diende. Tijdens deze tour reisden ze naar verschillende landen om zich daar onder andere onder te dompelen in de taal en cultuur van het land. Tot de tweede helft van de achttiende eeuw was Frankrijk een van de landen waar naartoe werd gereisd (Frijhoff 1989: 603; Frijhoff 2015: 125–126; 136). Mede door het contact met het Frans door deze studiereis, de Franstalige migranten en de associatie van het Frans met de hofcultuur kwam er meer waardering voor het Frans en kreeg de taal een hoger prestige voor de sociale bovenlaag in de Nederlanden (Frijhoff 1989: 596; 603; Frijhoff 2015: 116; 125–126). Hierdoor werd het Frans voor een deel van de Nederlandse elite de tweede taal (Frijhoff 1990: 17).

Niet alleen in de Nederlanden, maar ook op Europees niveau kreeg het Frans steeds meer voet aan de grond en werd het vanaf de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw de Europese lingua franca in veel domeinen (Frijhoff 1996: 329). Waar tot de zestiende eeuw het Italiaans naast het Frans als de internationale taal van handel en financiën werd gebruikt en het Latijn tot de tweede helft van de zeventiende eeuw als taal van de internationale geletterde en wetenschappelijke wereld diende, breidde het gebruik van het Frans in beide gebieden zich steeds verder uit (Burke 2004: 60; Frijhoff 2015: 118; 129; Rjéoutski & Frijhoff 2018: 7–11). Dit kwam doordat het aantal Franssprekenden vergeleken met andere Europese talen in de vroegmoderne tijd enorm was: rond 1600 waren er 14 miljoen sprekers van het Frans, tegenover 10 miljoen sprekers van het Duits, de tweede Europese taal van die tijd. Aan het eind van de achttiende eeuw waren er

zo'n 30 tot 35 miljoen Franssprekenden, tegenover 3 à 4 miljoen Nederlandsprekenden. Mede hierdoor was Frankrijk een economische en politieke grootmacht en op dat moment het machtigste land in Europa (Burke 2004: 82; Frijhoff 2010: 37; Frijhoff 2015: 128–129). Ook was het Franse hof het belangrijkste in Europa en gaf de Franse cultuur een gedragsmodel voor de elites in de rest van Europa (Frijhoff 1990: 17). Frans spreken was daarom niet alleen van praktisch nut in de internationale communicatie, maar vanwege de hoge culturele en sociale status die het Frans had, was het ook een manier om de eigen status te verhogen (Frijhoff 2010: 21–22; Frijhoff 2015: 125; 129; Rjéoutski & Frijhoff 2018: 7–11). Vanaf ongeveer 1640 is er dan ook een toenemende trend te zien waarbij de Europese elite, zoals regentenfamilies in de Nederlandse Republiek, het Frans als omgangstaal ging gebruiken (Burke 2004: 86). Geheel overstappen op het Frans hoefde echter niet als men de sociale status wilde verhogen: het gebruiken van Franse woorden of Franse frases in de eigen moedertaal werd ook gedaan in het Europa van de zeventiende en achttiende eeuw door mensen die graag wilden opklimmen op de sociale ladder (Burke 2004: 32).

In de tweede helft van de achttiende eeuw had het Frans de rol van het Latijn als *lingua franca* overgenomen en werd de taal niet meer gezien als de taal van Frankrijk, maar als internationale communicatietaal (Frijhoff 1989: 596; Frijhoff 2015: 130). Frankrijk verloor tegen het einde van de achttiende eeuw echter zijn culturele prestige langzaam maar zeker, terwijl Engeland en Duitsland een steeds belangrijkere rol kregen op het gebied van onder andere literatuur, techniek en wetenschap, waardoor het Engels en Duits een grotere rol gingen spelen in de internationale communicatie (Frijhoff 2010: 38; Frijhoff 2015: 136; Argent, Rjéoutski & Offord 2014: 1). Er kan aangenomen worden dat de annexatie van de Nederlanden bij het Franse Keizerrijk aan het begin van de negentiende eeuw wel voor een nieuwe impuls heeft gezorgd voor het taalcontact met het Frans in de Nederlanden (Frijhoff 2010: 48). Rond 1850 was het Frans in Nederland in elk geval geen tweede taal meer, maar een vreemde taal, hoewel het nog wel de belangrijkste buitenlandse taal was (Frijhoff 1996: 330). Tot de twintigste eeuw bleef het Frans de belangrijkste diplomatieke taal in Europa (Burke 2004: 46).

Consequenties van Nederlands-Frans taalcontact

Het intense taalcontact met het Frans leidde tot een zekere vorm van maatschappelijke en individuele meertaligheid in het Nederlandse taalgebied (Peersman, Rutten & Vosters 2015: 1). Tweetaligheid in de strikte zin van het woord, waarbij zowel het Frans als het Nederlands goed of zelfs op moedertaalniveau werd beheerst, was een zeldzaamheid: alleen de bovenlaag van de bevolking, de hoogste ambtenaren en de succesvolste zakenmannen beheersten dit niveau in de vroegmoderne tijd (Frijhoff 2010: 53; Frijhoff 1989: 593; Van de Haar 2019: 51). Rond 1800 zou maar ongeveer vijf procent van de Nederlandse bevolking Frans hebben geleerd in een onderwijssetting (op school of van een taalleraar); na de Franse annexatie begin negentiende eeuw zal het totale aandeel van de volwassen Nederlanders dat enigszins kennis van het Frans had wellicht tien procent zijn geweest (Frijhoff 2010: 48; Frijhoff 2015: 129–130). Door het contact met het Frans zullen veel mensen iets van deze taal hebben opgepikt, maar dit zal voor de meeste vooral passief zijn geweest en op de genoemde beperkte bovenlaag na zal de kwaliteit van het Frans slecht zijn geweest (Frijhoff 2010: 46; Frijhoff 1989: 600; Van de Haar 2019: 51).

Hoe dan ook is er in de geschiedenis van het Nederlands veel contact geweest met het Frans, en dit taalcontact heeft geleid tot de overname van taalelementen uit het Frans. De precieze invloed die het Frans op de Nederlandse taal heeft gehad wordt in dit proefschrift onderzocht. Er bestaan al enkele eerdere studies naar de invloed van het Frans op de Nederlandse taal. Al begin twintigste eeuw schreef Salverda de Grave (1906) over taalelementen die het Nederlands uit het Frans zou hebben overgenomen. Ook Van der Sijs (2001; 2005) heeft overzichten gemaakt van met name morfologische en lexicale elementen die het Nederlands in de loop van de tijd uit het Frans heeft geleend. Daarnaast zijn er enkele historisch-sociolinguïstische studies naar Franse leenwoorden en leensuffixen, te weten Rutten, Vosters & Van der Wal (2015), Rutten & Vosters (2020) en Stevens (2019). Op de inhoud van deze studies wordt dieper ingegaan in hoofdstuk 5 en 7.

2.5 Onderzoeksvragen

Hoewel er door het onderzoek van Salverda de Grave (1906) en Van der Sijs (2001; 2005) bekend is wat er op het gebied van lexicon en morfologie uit het Frans is geleend, is er, afgezien van de drie genoemde

historisch-sociolinguïstische studies, weinig onderzoek gedaan naar het daadwerkelijke gebruik van deze elementen in de geschiedenis van het Nederlands. Daarnaast worden ook enkele morfosyntactische elementen in verband gebracht met invloed van het Frans, maar de daadwerkelijke relatie tussen het gebruik van deze elementen en het Frans is nooit empirisch onderzocht. Het huidige proefschrift wil hier verandering in brengen door middel van een kwantitatief corpusonderzoek naar het gebruik van Franse leensuffixen en leenwoorden in het Nederlands en het gebruik van de betreffende voornaamwoorden *dewelke* en *betwelk*, die in verband worden gebracht met invloed van het Frans, in de periode van 1500 tot 1900. Belangrijke onderzoeksvragen die hierbij worden beantwoord, zijn:

- Hoe ontwikkelt het gebruik van uit het Frans geleende suffixen en leenwoorden zich gedurende de periode 1500–1900? In welke periode tussen 1500 en 1900 werden de meeste Franse suffixen en leenwoorden gebruikt? In hoeverre komen de diachrone frequentiepatronen van de Franse suffixen en leenwoorden met elkaar overeen?
- Wat zijn de verschillen tussen sociale domeinen in het gebruik van uit het Frans geleende suffixen en leenwoorden? In welk sociaal domein komen de meeste Franse suffixen en leenwoorden voor? In hoeverre komen de frequentieverschillen tussen de domeinen voor de suffixen en de leenwoorden overeen?
- In hoeverre komt het gebruik van *dewelke* en *betwelk* overeen met de patronen die voor de leensuffixen en leenwoorden zijn gevonden? Vertoont het gebruik van deze betreffende voornaamwoorden dezelfde diachrone ontwikkeling en dezelfde frequentieverhoudingen tussen de domeinen als bij de leensuffixen en leenwoorden? Met andere woorden: in hoeverre is er bewijs te vinden dat het gebruik van *dewelke* en *betwelk* onder invloed heeft gestaan van het Frans?

Het doel van dit onderzoek is het achterhalen van de daadwerkelijke invloed die het Frans op het Nederlandse taalgebruik heeft gehad op morfologisch, lexicaal en morfosyntactisch niveau tussen 1500 en 1900. Het onderzoek wordt uitgevoerd met het *Language of Leiden*-corpus, dat speciaal voor dit project is opgebouwd. De naam van het corpus geeft al aan dat de teksten die in het corpus zijn gerepresenteerd uit Leiden afkomstig zijn. Het corpus is zodanig opgebouwd dat het representatief

is voor de historische situatie van de stad Leiden. In hoofdstuk 4 bespreek ik de corpusopbouw alsmede de redenen om het corpus op te bouwen met alleen data uit Leiden, maar eerst wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan op de historische context van Leiden.

Hoofdstuk 3 De historische context

In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van Leiden behandeld met speciale aandacht voor de zeven sociale domeinen die ook in het *Language of Leiden*-corpus verwerkt zijn. Dit zijn achtereenvolgens en in alfabetische volgorde: Academie, Economie, Liefdadigheid, Literatuur, Privé, Publieke Opinie en Religie (zie ook hoofdstuk 4). Na een algemene paragraaf over de ontwikkeling van de stad Leiden en zijn bevolking door de eeuwen heen (paragraaf 3.1), wordt in de paragrafen 3.2 tot en met 3.8 de historische context van elk van de zeven sociale domeinen voor de stad Leiden gegeven. Ook zal voor elk sociaal domein de link worden gelegd met de teksten die voor het sociale domein in kwestie zijn gekozen bij de opbouw van het *LOL*-corpus.

3.1 Stad en bevolking

Leiden tot het Ontzet (begin–1574)

Al rond 850 bestond er een nederzetting genaamd Leithon aan de oevers van de Rijn (Van der Vlist 2002: 17). Vanwege de gunstige ligging aan de rivier groeide het dorp snel uit tot een stad met stadsrechten, die bekrachtigd werden in 1266, maar die waarschijnlijk al dateren van voor 1200. Leiden viel in deze periode onder het graafschap Holland en vormde voor de Hollandse graven in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw een belangrijke verblijfplaats. Er was een grafelijk hof rond het Gravensteen met een kapel, de latere Pieterskerk, die in 1121 werd gewijd (Van der Vlist 2002: 22–25).

Rond 1250 had Leiden ongeveer 1.250 inwoners; rond 1350 was dit aantal gegroeid tot zo'n 4.000 en rond 1440 waren er circa 6.000 Leidenaren (De Boer 1978: 145; De Boer 1991: 38–39; Brand 1996: 30). Tussen 1440 en 1480 vond een bevolkingsexplosie plaats en verdubbelde het aantal bewoners van Leiden, waardoor de stad rond 1500 een bevolking van tussen de circa 12.000 en 14.000 inwoners had (Noordam 2002: 18; De Boer 1991: 37; Brand 1996: 30). Hiermee was Leiden eind vijftiende eeuw de grootste stad van het graafschap Holland (Brand 1996: 30). Dat Leiden in de middeleeuwen zo hard groeide, was met name te danken aan het feit dat de stad gedurende de veertiende en vijftiende eeuw een bloeiende lakenindustrie ontwikkelde, wat een grote

toestroom van immigranten vanuit het omliggende platteland, maar ook van verder weg teweegbracht (Van der Vlist 2002: 56). Deze immigratie compenseerde ruimschoots de hoge sterfte die onder de stedelingen plaatsvond door met name steeds terugkerende pestepidemieën, die vanaf het midden van de veertiende eeuw woedden en vanaf 1450 elk decennium wel een keer de kop opstaken in Leiden (Brand 2002: 118–119).

In 1433 was het graafschap Holland, en daarmee ook Leiden, deel geworden van het Bourgondische rijk, vanaf 1482 geregeerd door de Habsburgse vorsten, achtereenvolgens Filips de Schone (1478–1506), Karel V (1500–1558) en Filips II (1527–1598) (Rietbergen 2007: 34–35; 52–56; 69–70). In 1572 schaarde Leiden zich aan de kant van de opstand tegen de Spaanse koning Filips II (Groenveld 2002: 203–204). Hierop belegerden Spaanse troepen Leiden vanaf oktober 1573 tot maart 1574; in de tweede helft van mei 1574 begon de tweede belegering. Omdat de belegeraars militair gezien veel sterker waren, werd Leiden steeds meer ingesloten en was het niet meer mogelijk om voedsel van buiten de stadsmuren aan te voeren. De voedselvoorraden slonken snel en in juli kwam daar ook nog een pestepidemie bovenop. In juli besloten de personen rond Willem van Oranje om het land rondom Leiden onder water te zetten, waardoor op 3 oktober 1574 de Spanjaarden vluchtten en de geuzen Leiden met vaartuigen met voedsel konden bereiken (Groenveld 2002: 204–209).

Het beleg van Leiden had een grote impact op de bevolking van Leiden. In het decennium vóór het beleg lijkt de bevolking nog wel gegroeid te zijn: in 1561 moeten er rond de 11.000 Leidenaren zijn geweest en tijdens het beleg van Leiden in 1574 woonden er ongeveer 12.500 mensen in Leiden. Bij een volkstelling die in augustus 1574 (tijdens het beleg van Leiden) werd gehouden, bleek dat op dat moment 12.456 personen in de stad verbleven (De Boer & Van Maanen 1986: 16–17; Noordam 2002: 18). In de laatste maanden van het beleg overleden echter zo'n 5.000 Leidenaren, ofwel twee vijfde van de gehele bevolking, door pest of ondervoeding; tijdens het hele beleg zijn ongeveer 6.000 mensen omgekomen (Groenveld 2002: 211). Hierdoor zou Leiden eind 1574 nog maar zo'n 7.500 inwoners moeten hebben geteld. Er zijn echter ook schattingen die uitgaan van andere aantallen. Noordam (2003: 44–45) berekende op basis van het aantal Leidse huizen en gegevens uit doop-, trouw- en begraafregisters dat Leiden in 1575, dus een jaar na het beleg, ongeveer 10.000 inwoners moet hebben gehad.

Afbeelding 3.1. Otto van Veen, 1574–1629, *De hongerende bevolking na de opheffing van het beleg van Leiden*. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

In dat geval zou óf het aantal inwoners van Leiden tijdens het beleg hoger moeten hebben gelegen dan de volkstelling van 1574 laat zien, óf het aantal overledenen tijdens het beleg moet een overschatting zijn. Een bevolkingstoename van enkele duizenden door immigratie in een jaar tijd lijkt mij niet realistisch.

Leidse voorspoed (1575–1700)

Wat het precieze aantal inwoners van Leiden ook is geweest, het is in elk geval duidelijk dat de bevolking van Leiden door het beleg gekrompen was. Na het ontzet van Leiden in oktober 1574 kwam Leiden echter weer in een periode van bloei en groei terecht, die tot aan het einde van de zeventiende eeuw zou duren en die wederom gepaard ging met een grote bevolkingsgroei. De godsdienstvrijheid en andere voordelen die Leiden bood aan religieuze vluchtelingen (waaronder zich bijvoorbeeld Franse hugenoten en de Engelse Pilgrims bevonden) en de grote werkgelegenheid die voortkwam uit een opleving van de textielindustrie in deze tijd, maakte Leiden een aantrekkelijke stad voor immigranten.

Zoals te zien is in onderstaande tabel 3.1, groeide de bevolking van Leiden explosief aan het einde van de zestiende en in de zeventiende eeuw, van 10.000 vlak na het beleg van Leiden tot 55.000 een eeuw later. Dit maakte Leiden na Amsterdam de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden (Van Maanen 2003: 21; Van der Woude 1980: 137). Door de snelle bevolkingsgroei moest de stad ook tot drie keer toe worden vergroot; dit gebeurde in 1611, in 1644 en in 1658. Hierdoor had Leiden in 1658 de omvang van de huidige binnenstad van Leiden gekregen (Van Maanen 2003: 25–27). De volgende stadsuitbreiding zou pas in 1896 plaatsvinden (Van Maanen 2004: 38).

Pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw liep het aantal bewoners van Leiden terug, een trend die gedurende de gehele achttiende eeuw doorzette tot er in 1815 nog slechts 28.000–28.500 Leidenaren over waren (Lucassen & De Vries 2001: 39; Noordam 2003: 45; Van Maanen 2004: 17).

jaar	geschat bevolkingsaantal
1575	10.000
1600	22.000
1625	47.000
1650	49.000
1675	55.000
1700	53.000

Tabel 3.1. Geschatte bevolking van Leiden tussen 1575 en 1700. Overgenomen uit Noordam 2003: 45.

De bevolkingstoename in de zestiende en zeventiende eeuw kan alleen worden verklaard uit immigratie: natuurlijke bevolkingsaanwas speelde in deze tijd – vanwege hoge sterftcijfers door armoede en ziektes – nauwelijks een rol (Van der Woude 1980: 140; Lucassen & De Vries 1996: 139; Lucassen & De Vries 2001: 24).

Uit een onderzoek naar Leidse ondertrouwakten, waarbij bij wijze van steekproef veertig procent van al deze akten uit de perioden 1586–1595, 1641–1650 en 1691–1700 is onderzocht, blijkt dat in de periode 1586–1595 driekwart van alle bruiden en bruidegoms in Leiden oorspronkelijk niet uit Leiden kwam. In de periode 1641–1650 was dit twee derde, terwijl in de periode 1691–1700 nog minder dan een derde buiten Leiden was geboren (Lucassen & De Vries 1996: 148; 164; Lucassen & De Vries 2001: 40; De Vries e.a. 2003: 93). De verschillende herkomstregio's en de percentages bruiden en bruidegoms die uit elk van

deze regio's kwamen zijn opgenomen in tabel 3.2. Er moet bij deze tabel wel rekening gehouden worden met het feit dat de absolute aantallen bruiden en bruidegoms waarop de percentages gebaseerd zijn, voor elk van de drie perioden verschillend zijn, omdat de omvang van de bevolking van Leiden ook verschillend was in elk van de perioden. Het totale aantal onderzochte ondertrouwakten per periode staat daarom ook genoemd in de tabel voor elk van de drie perioden.

herkomst	1586–1595	1641–1650	1691–1700
Leiden	24,7%	32,8%	69,0%
rest Republiek	14,7%	17,7%	21,0%
Duitse staten	2,6%	13,1%	3,6%
Zuidelijke Nederlanden	53,7%	28,1%	2,0%
Frankrijk	0,4%	2,1%	2,4%
Engeland	1,7%	2,6%	0,3%
overige landen	0,5%	0,7%	0,0%
niet geïdentificeerd	1,7%	3,0%	2,0%
totaal	100% (n=2455)	100% (n=3544)	100% (n=2839)

Tabel 3.2. Herkomst van bruiden en bruidegoms in Leiden in de perioden 1586–1595, 1641–1650 en 1691–1700. Overgenomen uit Lucassen & De Vries 1996: 148 en Lucassen & De Vries 2001: 29; 40.

Afgaand op de ondertrouwakten was aan het einde van de zestiende eeuw de grootste groep nieuwkomers in Leiden afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden: ruim de helft van alle bruiden en bruidegoms in Leiden gaf deze regio op als herkomstplaats. Het betrof hier vooral migranten afkomstig uit Vlaanderen en uit het huidige Noord-Frankrijk, uit textielplaatsen rond het huidige Rijsel/Lille als Hondshoote, Ronse, Ieper en Poperinge (Lucassen & De Vries 1996: 146–147; Lucassen & De Vries 2001: 26–27; De Vries e.a. 2003: 85). Zij ontvluchtten hun woonplaatsen niet alleen vanwege de religieuze vervolging van protestanten, maar ook vanwege de verwoestende effecten van de oorlog met Spanje, die een groot deel van de economie had platgelegd (Lucassen & De Vries 2001: 28). In de textielstad Leiden konden zij weer aan de slag in de textielindustrie.

Afbeelding 3.2. Kaart van Leiden na de drie stadsuitbreidingen, gepubliceerd door Frederik de Wit, ca. 1698. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

In de loop van de zeventiende eeuw nam het aandeel van deze Vlaamse immigranten in de totale migratiestroom af. Dit had er vooral mee te maken dat Vlaanderen niet meer gebukt ging onder de oorlog, waardoor de textielindustrie in bijvoorbeeld Hondschoote langzaam weer op gang kwam (Lucassen & De Vries 1996: 151). Volgens tabel 3.2 was in de periode 1641–1650 nog steeds ruim een kwart van de bruiden en bruidegoms afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, maar meer dan de helft hiervan kwam niet uit de omgeving van Rijsel, maar uit de (eveneens op textiel gerichte) streken rond Luik en Eupen (Lucassen & De Vries 2001: 32). Ook het aandeel immigranten uit de Duitse staten, met name uit de omgeving van Aken en Münster, nam toe. Dit waren ook typische textielgebieden. Deze verschuiving van de herkomst van immigranten was na 1620 op gang gekomen door een veranderende vraag naar gespecialiseerde arbeidskrachten (Lucassen & De Vries 1996: 148). Tot 1630 waren saaien de belangrijkste stoffen die werden

geproduceerd, een textielsoort die ook de basis van de textielindustrie rond Rijsel vormde. Vanaf circa 1620 begon Leiden echter een nieuw soort stof te produceren, die gedurende de verdere zeventiende eeuw een grote populariteit genoot: laken.¹⁰ De migranten uit de Duitse staten, Luik en Eupen waren gespecialiseerd in de techniek die nodig was om laken te maken (Lucassen & De Vries 2001: 33–34; De Vries e.a. 2003: 94). De centrale rol die Leiden in deze tijd invulde in de Europese textielindustrie gecombineerd met een grote werkgelegenheid op het gebied van het specialisme van deze arbeiders en hoge lonen in vergelijking met de streken waar de immigranten vandaan kwamen, werkte als een magneet (Lucassen & De Vries 1996: 148–150; Lucassen & De Vries 2001: 30–32; Noordam 2003: 53).

Rond 1670/1675 zette de neergang van de Leidse textielindustrie in, vooral vanwege toenemende concurrentie vanuit het buitenland, waar de lonen lager waren en dus de stoffen, die overigens wel van dezelfde kwaliteit waren, goedkoper (Lucassen & De Vries 2001: 39; Noordam 2003: 53). Daarnaast had Leiden in de decennia ervoor zoveel nieuwe bewoners gekregen, dat er voor de nodige arbeidskrachten grotendeels uit de eigen bevolking geput kon worden. Vandaar dat het aantal buitenlandse bruiden en bruidegoms in het laatste decennium van de zeventiende eeuw nog geen tien procent van het totale aantal bruiden en bruidegoms was, zie tabel 3.2 (Lucassen & De Vries 2001: 38–39). Toch werden er nog steeds immigranten aangetrokken in het laatste kwart van de zeventiende eeuw: vanaf 1681 werden er allerlei privileges, waaronder vrijdom van belasting en gratis poorterschap, beloofd aan gereformeerde, Franse textielarbeiders die zich in Leiden wilden vestigen (Bots, Posthumus Meyjes & Wieringa 1985: 69–70). Uit Duitsland kwamen toen vooral immigranten met beroepen in de voedingssector, zoals bakkers, en in de achttiende eeuw kwam er veel vraag naar Duitse koetsiers, lijfknechten en tuinmannen in Leiden. Deze werden ingehuurd door rijke Leidenaren, voor wie het hebben van veel personeel een belangrijk statussymbool was (Noordam 1996: 63).

¹⁰ Niet te verwarren met de middeleeuwse stof die dezelfde naam draagt. De productie van de zware middeleeuwse lakens was rond 1560 tot stilstand gekomen; in de zeventiende eeuw kwam er een nieuw soort laken op de markt, die van een ander soort wol werd gemaakt en veel lichter was dan middeleeuws laken (Marsilje 2002: 111; Brand 2002: 113; De Vries e.a. 2003: 92).

Leiden in verval en herstel (1700–1899)

Door het verval van de textielindustrie en de daarmee gepaard gaande afname van werkgelegenheid in de stad was er in Leiden in de achttiende eeuw sprake van toenemende armoede. Veel mensen verlieten Leiden dan ook, wat een grote bevolkingsafname voor de stad tot gevolg had (De Vries e.a. 2003: 93). In 1795 telde Leiden nog ongeveer 31.000 inwoners, waarmee Leiden nog de vijfde stad van Nederland was, en dit aantal nam nog af tot zo'n 28.000 inwoners in 1815. Hierna begon de bevolking weer te groeien, tot circa 45.000 in 1896, het jaar waarin Leiden ook voor het eerst sinds de zeventiende eeuw weer ging uitbreiden en er door deze annexatie weer 8.500 inwoners bij kreeg. Andere Nederlandse steden groeiden echter harder, waardoor Leiden in 1899 met een bevolking van circa 55.000 inwoners de achtste stad van Nederland was geworden (Van Maanen 2004: 38; Noordam 2003: 45; Tjalsma 2004: 41). Anders dan vóór de negentiende eeuw het geval was, was de bevolkingsgroei van Leiden – afgezien van de annexatie van delen van omliggende gemeenten in 1896 – een gevolg van natuurlijke bevolkingsaanwas en niet van immigratie (Tjalsma 2004: 41–43). Tussen 1849 en 1899 was steeds maximaal 1,7 procent van de Leidse bevolking geboren in het buitenland; tussen de 80 procent (in 1849) en 70 procent (in 1899) was in Leiden zelf geboren (Tjalsma 2004: 51). De bevolkingsopbouw in de negentiende eeuw was dus duidelijk anders dan die in de zestiende en zeventiende eeuw.

Leiden als immigrantenstad

Tijdens de bloeitijd van de Leidse textielnijverheid aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw waren met name immigranten die uit het grensgebied tussen het Franse en het Nederlandse taalgebied kwamen zeer belangrijk voor Leiden (Lucassen & De Vries 2001: 24). De Leidse, uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige immigranten vormden althans in de zestiende en begin zeventiende eeuw ook een relatief homogene groep migranten vergeleken met bijvoorbeeld de veel heterogenere groep migranten die Amsterdam aantrok (Hendriks e.a. 2018: 148). Een deel van de nieuwkomers in Leiden was Franstalig (Noordam 1996: 53). De oprichting van een Waalse kerk door de Franse hugenoten aan het einde van de jaren 1570 en de groei van deze kerk in de zeventiende eeuw geven hier ook blijk van: het aantal lidmaten van deze gemeente steeg van 425 in het jaar 1584 tot 5.000 in 1643 (Kooi

2000: 163; Buisman 2003: 127). Leiden vormt dus een goed voorbeeld van een stad waar de invloed van het Frans op het Nederlands zichtbaar moet zijn, veel meer dan bijvoorbeeld Amsterdam, waar vooral veel Duitsers en Scandinaviërs naartoe migreerden (Lucassen & De Vries 2001: 37). Om deze reden is ervoor gekozen om het huidige onderzoek op Leiden te richten. Hiermee bedoel ik echter nadrukkelijk niet dat deze Franstalige Leidse immigranten precies degenen waren die ervoor zorgden dat er Franse elementen in het Nederlands terechtkwamen. Het doel van dit proefschrift is dan ook niet om de invloed van deze migranten op het Nederlands te onderzoeken, maar om het gebruik van uit het Frans geleende elementen in het Nederlands als geheel te bestuderen, ongeacht dankzij welke sprekers deze elementen precies in het Nederlands terecht zijn gekomen. Om echter de variabele regio constant te houden, is ervoor gekozen om het onderzoek op één stad te richten, en onder andere vanwege de specifieke migratiegeschiedenis is Leiden als deze stad uitgekozen.

3.2 Academie

De universiteit en de stad

De Leidse universiteit werd gesticht in 1575. Deze universiteit was de eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden en was in de zeventiende en achttiende eeuw de belangrijkste plek voor het volgen van hoger onderwijs in Holland en Zeeland (Roberts & Otterspeer 2003: 208). De universiteit bracht echter meer dan alleen onderwijs: er vestigden zich met de komst van de universiteit ook drukkerijen en boekhandels in Leiden, en instellingen als de bibliotheek, de hortus botanicus, het anatomisch theater en de rariteitenkabinetten waren niet alleen bedoeld voor de academici, maar stonden ook open voor de ‘gewone’ burgers van Leiden. Dit alles gaf de stad een ‘cultuur van geleerdheid en beschaving, nieuwsgierigheid en vorming’ (Roberts & Otterspeer 2003: 213; Otterspeer 2008: 98).

In de negentiende eeuw gingen de Leidse professoren zich ook meer en meer maatschappelijk inzetten voor de stad, door het houden van lezingen voor een groter publiek, maar ook door het bekleden van functies als gemeenteraadslid of bestuurslid van hofjes en scholen (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 223; Otterspeer 2008: 181–183). De universiteit had dus een grote invloed op Leiden, hoewel de academici lange tijd niet als echte burgers van Leiden werden gezien en de

universiteit ook wel is beschreven als een zelfstandig staatje in de stad vanwege de vele privileges en bevoegdheden die de universiteit genoot, zoals vrijdom van bepaalde belastingen en het hebben van een eigen universiteitsrechtbank (Roberts & Otterspeer 2003: 204).

Professoren en studenten

De Leidse *Professores ordinarii*, de gewoon hoogleraren, vormden samen de senaat, een college dat besliste over alle zaken gerelateerd aan de studies en studenten; buitengewoon hoogleraren hadden geen toegang tot de senaat (Molhuysen 1913: X; Otterspeer 2008: 51). De rector magnificus en vier assessoren (de vertegenwoordigers van de vier faculteiten: theologie, rechten, medicijnen en de *artes*) vormden de leiding van de senaat (Roberts & Otterspeer 2003: 203). Bij de oprichting van de universiteit bestond de senaat uit elf professoren, rond 1650 uit vijftien, en in de achttiende eeuw uit twintig professoren (Noordam 1996: 60; Otterspeer 2008: 51). In 1900 waren er 54 hoogleraren (Otterspeer 2008: 144). In de eerste eeuw van het bestaan van de universiteit kwam tussen de 37 en 44 procent van de hoogleraren uit het buitenland, in de tweede eeuw nog 25 tot 33 procent (Otterspeer 2008: 52; 55). Ook in de negentiende eeuw waren de meeste professoren Nederlands (Otterspeer 2008: 144). Over waar deze professoren woonden is niet veel informatie te vinden, maar in elk geval enkele hoogleraren woonden op het Rapenburg (Noordam 1996: 50; 76).

Het aantal studenten dat aan de universiteit studeerde, verschilde aanzienlijk per periode. In de periode 1575–1600 schreven gemiddeld 55 studenten per jaar zich in aan de faculteit van de *artes* (de filosofie en letteren), die dienstdeed als inleidende faculteit. In 1601–1625 was dit aantal gemiddeld 92, in 1626–1650 122, en daarna liep het aantal inschrijvingen terug tot 18 studenten per jaar in de periode 1726–1750 en 8 in de jaren 1751–1775 (Roberts & Otterspeer 2003: 208). In tabel 3.3 op de volgende pagina staat het aantal studenten dat in totaal aan elk van de vier faculteiten van de universiteit stond ingeschreven (*artes*, rechten, medicijnen en theologie) in de periode 1575–1674, 1675–1774 en 1775–1812. Het aantal studenten is in de tweede eeuw van het bestaan van de Leidse universiteit afgenomen, veroorzaakt door een afname van het aantal *artes*-studenten. De periode 1775–1812 is met 37 jaar weliswaar korter dan de twee voorgaande perioden van elk 100 jaar, maar met een totaal aantal studenten per faculteit van nog geen 20 procent van de

aantallen in de periode 1675–1774 is duidelijk dat de studentenaantallen eind achttiende en begin negentiende eeuw nog verder afnamen.

faculteit	1575–1674	1675–1774	1775–1812
<i>artes</i>	8.991	2.684	314
rechten	7.716	7.716	1.270
medicijnen	3.163	4.801	953
theologie	3.194	3.622	692
totaal	23.064	18.823	3.229

Tabel 3.3. Aantal studenten dat in totaal aan de Leidse universiteit was ingeschreven in de eerste ruim tweehonderd jaar van het bestaan van de universiteit. Bron: Roberts & Otterspeer 2003: 209; Otterspeer 2008: 163; 166.

In de loop van de negentiende eeuw liep het aantal aanmeldingen weer op: in de periode 1815–1845 meldden zich in totaal 4.003 studenten aan, tussen 1845 en 1875 4.214 en tussen 1875 en 1905 4.790 (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 220; Otterspeer 2008: 166; 169). Waar tot circa 1850 vooral de hoge burgerij aan de universiteit ging studeren, kwam na 1850 minstens de helft van de studenten uit de middenklasse (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 221; Otterspeer 2008: 169).

Meer dan de helft van het aantal studenten in de eerste honderd jaar kwam uit het buitenland; bijna de helft hiervan (ruim 5.600 studenten) kwam uit Duitsland. Van de binnenlandse studenten kwam 60 procent uit Holland. In de tweede eeuw slonk het aantal aanmeldingen van personen van buiten de Republiek, met name na 1750, tot zich in de periode 1795–1813 minder dan honderd buitenlandse studenten aanmeldden (Roberts & Otterspeer 2003: 209).

Het bestuur van de universiteit

Ondanks een relatieve zelfstandigheid speelde de stedelijke overheid een grote rol binnen de universiteit tot het jaar 1815. De vier burgemeesters van Leiden hadden vanaf de oprichting van de universiteit een vaste plek in het college van curatoren en burgemeesters, dat het bestuur van de universiteit vormde en onder andere professoren aanstelde en de financiën op orde hield. De drie curatoren die naast de vier burgemeesters in het college zaten, waren vertegenwoordigers van de Staten van Holland, die slechts vijf of zes keer per jaar in Leiden waren voor de vergaderingen van het college. Dit betekende dat de burgemeesters

feitelijk het dagelijks bestuur van de universiteit in handen hadden. De leiding van de universiteit lag dus voor het grootste deel bij de stedelijke overheid, wat ook te zien is aan het feit dat de vergaderkamer van het college sinds 1595 het stadhuis was en dat de rentmeester en de secretaris van het college altijd Leidse pensionarissen, regenten of topambtenaren waren, met stadssecretaris Jan van Hout tot 1596 als eerste secretaris (Roberts en Otterspeer 2003: 203–204; Otterspeer 2008: 31–33).

Afbeelding 3.3. Hendrick van der Burch, ca. 1650–ca. 1660, *Een promotie aan de Leidse Universiteit omstreeks 1650*. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Vanaf 1815 veranderde het bestuur echter: het college van curatoren (in de negentiende eeuw bestaande uit vijf personen) kreeg gedurende de rest van de negentiende eeuw steeds minder invloed, de universiteit kreeg minder zelfstandigheid en privileges en alle besluiten over financiën en benoemingen van hoogleraren moesten door de koning (in de persoon van de minister van Onderwijs) worden goedgekeurd (De Frankrijker &

Otterspeer 2004: 211; Otterspeer 2008: 128). Vanaf 1876 waren de curatoren eigenlijk geen vertegenwoordigers meer van de universiteit bij het ministerie van Onderwijs, maar waren zij vertegenwoordigers van dat ministerie bij de universiteit geworden. Curatoren waren vaak vijftig-plussers die rechten hadden gestudeerd in Leiden en vaak van adel waren en/of een politieke functie hadden naast het curatorschap (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 211). De burgemeester van Leiden (vanaf de negentiende eeuw was er nog maar één burgemeester in plaats van vier) bleef echter lid van het college van curatoren (Otterspeer 2008: 180).

Gedurende langere tijd is de universiteit dus in zekere zin ook verweven geweest met de stad op bestuursniveau. De notulen van de vergaderingen van curatoren en burgemeesters zijn voor het domein Academie dan ook geselecteerd als teksten voor het *LOL*-corpus.

3.3 Economie

De lakennijverheid

Het economische leven in Leiden was van de veertiende tot de negentiende eeuw geconcentreerd rond de textielnijverheid, de draperie. Van het midden van de veertiende eeuw tot de jaren 1520/1530 en vanaf het jaar 1577 tot de achttiende eeuw maakte de Leidse textielnijverheid bloeiperioden mee en waren de Leidse textielproducten (eerst middeleeuws laken, later ook saai, grein, baai, ras, fustein en vele andere stoffen) internationaal vermaard (Brand 2002: 113; De Vries e.a. 2003: 85). Leiden was zelfs enige tijd de grootste textielproducent van Europa (De Vries e.a. 2003: 88). Tijdens de bloeiperioden van de textielnijverheid werkte een groot deel van de Leidse bevolking in deze industrie: in de periode 1641–1650 werkte 74 procent van de Leidse bruidegoms in de textielsector (De Vries e.a. 2003: 96). Ook werkten veel vrouwen (en ook kinderen) in de textiel, bijvoorbeeld als spinster (De Vries e.a. 2003: 89).

Lakennijverheid tot het Ontzet

Tot 1530 was de lakennijverheid zo groot in Leiden omdat er voor de vervaardiging van het laken gebruik werd gemaakt van Engelse wol, die veel beter was dan wol uit andere landen, en omdat er veel aandacht voor het verfproces was, waardoor de lakens een bijzondere glans kregen. Noord-Europa (Scandinavië, Duitsland en de Nederlanden) was

een belangrijk afzetgebied in de vijftiende eeuw; in de zestiende eeuw verschoof dit naar het zuiden (Frankrijk, Spanje en Portugal) (Posthumus 1908: 241; 251; Marsilje 2002: 106).

Na 1520/1530 ging het bergafwaarts met de Leidse laken-industrie, zoals ook te zien is in tabel 3.4, waarin het aantal lakens per jaartal wordt gegeven tussen 1500 en 1573: waar het aantal geproduceerde lakens in 1520 nog op zo'n 26.000 lag, is dat in 1570 teruggelopen naar zo'n 3 à 4.000 lakens per jaar en in 1573 is de productie nog verder ingestort. Voor alle lakens gold dat de afmeting van een laken aan het eind van de veertiende eeuw bij verkoop 19–20 el moest bedragen (Posthumus 1908: 95–97). In de zeventiende eeuw, toen er een grote verscheidenheid aan stoffen werd geproduceerd, lag het aan de soort stof hoe lang deze moest zijn bij verkoop. Zo moesten rond 1605 smalle saaïen 39 el lang zijn, rassen 28 el en baaien 56 el (Posthumus 1939: 383–384).

jaar	aantal lakens
1500	23.393
1509	22.926
1520	26.440
1530	24.017
1532	15.730
1540	15.670
1547	11.845
1548	6.355
1560	8.218
1570	3.792
1573	1.086

Tabel 3.4. Productie Leidse lakens per jaar tussen 1500 en 1573. Overgenomen uit Posthumus 1908: 370–371.¹¹

Toen de lakenindustrie rond het midden van de zestiende eeuw vrijwel geheel tot stilstand was gekomen, verpauperde Leiden snel. In 1545 werd geschat dat er tussen de 5.000 en 6.000 armen in Leiden leefden, ongeveer de helft van de bevolking, waarbij 'arm' is gedefinieerd als

¹¹ In de tabel zijn alleen de aantallen om de tien jaar opgenomen en de aantallen van jaren waarin een opvallende terugval in de productie plaatsvindt. Gegevens voor de jaren 1510 zijn niet beschikbaar; daarom is 1509 opgenomen. 1532 laat ten opzichte van 1530 een duidelijke terugval zien (gegevens voor 1531 zijn niet beschikbaar), evenals 1547 ten opzichte van 1548. Voor de jaren 1549-1555 zijn geen gegevens beschikbaar.

mensen die hun belastingen niet konden betalen. Het aantal mensen dat moest bedelen om te overleven steeg van 1.600 in 1495 tot 2.530 personen in 1570 (Brand 2002: 117).

Herstel van de lakennijverheid (1574–1700)

Na het ontzet van Leiden in 1574 werd de lakennijverheid weer hersteld. Het stadsbestuur probeerde onder andere immigranten aan te trekken door hun gunstige vestigingsvoorwaarden voor te houden (De Vries e.a. 2003: 85). Zoals in paragraaf 3.1 hierboven vermeld, had dit succes: vanaf 1577 kwam een stroom migranten op gang, eerst uit het huidige Vlaanderen en Noord-Frankrijk, later ook uit Duitse gebieden, met textielwerkers die zich in Leiden vestigden; die immigratiestroom duurde zeker tot het midden van de zeventiende eeuw. Deze migranten zorgden ervoor dat er een ‘nieuwe draperie’ ontstond in Leiden, een die niet meer was gericht op de productie van zware en dure middeleeuwse lakens, maar op de productie van saaien. Saaien waren lichte, goedkope wollen stoffen die aan het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw zeer populair waren bij de consumenten (De Vries e.a. 2003: 88). Het succes van deze stof blijkt ook uit tabel 3.5, waar het aantal geproduceerde saaien is opgenomen voor enkele jaren.

jaar	aantal saaien
1584	23.047
1598	37.189
1610	45.557
1620	50.335
1630	48.843
1640	32.578
1650	37.796

Tabel 3.5. Productie Leidse saaien per jaar tussen 1584 en 1650. Overgenomen uit Posthumus 1939: 129; 930.¹²

Rond het begin van de zeventiende eeuw deden ook andere stoffen hun intrede op de textielmarkt: fustainen (een combinatie van wol en linnen), die vanaf ongeveer 1600 tot de jaren 1630 succes hadden; rassen

¹² Tot 1600 zijn alleen voor de jaren 1584 en 1598 exacte productiegegevens bekend; daarom zijn alleen deze jaren opgenomen in de tabel. Vanaf 1600 zijn de productiegegevens van elk jaar bekend en zijn de aantallen om de tien jaar opgenomen.

(gemaakt van vette wol), die hun beste jaar in 1638 beleefden; baaien (grove wollen stoffen), waar gedurende de gehele zeventiende eeuw een constante vraag naar was; greinen (combinaties van wol, zijde en geiten- of kameelhaar) en zeventiende-eeuwse lakens (gemaakt van Spaanse wol), die in de tweede helft van de zeventiende eeuw gretig aftrek vonden en zelfs tot het einde van de negentiende eeuw werden geproduceerd (De Vries e.a. 2003: 88; 91–92; Smit 2004: 59).

Deze veelzijdigheid aan soorten stoffen (meer dan honderd in totaal), de nabijheid en goede bereikbaarheid van het Amsterdamse handelscentrum waarvandaan de grondstoffen konden worden geïmporteerd en de geproduceerde stoffen konden worden geëxporteerd, het efficiënte werkproces waarbij mannen, vrouwen en kinderen elk hun eigen taak hadden en de strenge kwaliteitscontroles zorgden ervoor dat de Leidse textielnijverheid zo succesvol was (De Vries e.a. 2003: 88–89).

Verval en opnieuw herstel van de lakennijverheid (1700–1899)

Eind zeventiende eeuw zette het verval van de lakennijverheid in, wat werd veroorzaakt door concurrentie vanuit het buitenland en van plattelandsgebieden als Tilburg en Twente, waar de arbeidslonen een stuk lager waren en de stoffen daardoor goedkoper (De Vries e.a. 2003: 92; Smit 2004: 53). In 1664 werden in totaal 144.723 stoffen geproduceerd, waarmee dit het recordjaar was voor de Leidse textielindustrie (Posthumus 1939: 931). In 1700 was dit aantal echter gedaald naar 85.005, in 1750 naar 53.947 en in 1800 naar 29.434 (Posthumus 1939: 1098–1099). Onder ‘stoffen’ worden hier alle textielproducten bedoeld die in Leiden werden geproduceerd in die tijd, te weten saai, fustein, ras¹³, grein, baai, laken en warp.

Aan het begin van de negentiende eeuw was de Leidse textielindustrie in crisis beland. Veel textielarbeiders hadden Leiden verlaten en de achterblijvers waren over het algemeen straatarm: in 1801 moest twee derde van de Leidse bevolking bedelen om te overleven (Smit 2004: 53). Door de industrialisatie kon de Leidse textielindustrie echter weer opkrabbelen. In 1816 plaatste de eerste Leidse textielfabrikant een stoommachine; in de decennia erna kregen alle grote textielbedrijven in Leiden stoommachines. Vanaf de jaren 1860 werd ook al het werk binnen één bedrijf en één gebouw gedaan; bedrijven die gespecialiseerd

¹³ Deze stof werd slechts tot het laatste decennium van de zeventiende eeuw geproduceerd.

waren in één onderdeel van de textielproductie verdwenen en ook was er nauwelijks meer thuisarbeid (Smit 2004: 55). Ondanks het herstel was de textielindustrie in de negentiende eeuw echter niet meer de grootste werkgever in Leiden: een kwart van de Leidse bevolking werkte hier aan het eind van de negentiende eeuw nog, tegenover zo'n driekwart rond het midden van de zeventiende eeuw (De Vries e.a. 2003: 96; Smit 2004: 61). Andere takken van nijverheid, zoals metaalbedrijven en de conservenindustrie, kwamen in de loop van de negentiende eeuw op ter vervanging van de textielindustrie (Smit 2004: 61–65).

Afbeelding 3.4. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594–1596, *Het spinnen, het scheren van de ketting, en het weven*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Overheidsbemoeienis

De stedelijke overheid had een grote rol binnen de textielindustrie (De Vries e.a. 2003: 90). Zo werden er keuren uitgevaardigd door het Gerecht, verordeningen en reglementen waar de textielindustrie zich aan moest houden. Het controleren of iedereen in de bedrijfstak zich aan deze voorschriften hield, was in de middeleeuwen de taak van een gilde, waarin alle meesters, knechten of gezellen en leerlingen van een

specifieke bedrijfstak waren verenigd. Als de waardijn, de controleur van de keuren binnen de lakennijverheid, een overtreding van een keur constateerde, moest de schepenbank van de stad meestal optreden (Marsilje 2002: 97; 99). Van de 35 gilden die er in de periode 1386–1572 in Leiden waren, waren er 11 die iets met de textielnijverheid te maken hadden: er waren aparte gildes voor vachtenploters, ververs, wolwevers, vollers, scheerders, droogscheerders, voorlakenmakers, snijders, wevers, linnenwevers en kleermakers (Marsilje 2002: 100). Deze grote hoeveelheid gildes geeft aan hoe belangrijk de textielindustrie was voor de Leidse economie van die tijd. Ook in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw (tot 1798) bestonden er gildes voor de textielnijverheid, maar grote groepen die in deze sector werkten, zoals spinners en wolrovers, waren in deze tijd niet of niet meer verenigd in gildes (De Vries e.a. 2003: 102). Ook waren de textielgildes toen niet meer verantwoordelijk voor de kwaliteitsbewaking- en garantie van de textielindustrie. In plaats daarvan werden voor dit doel vanaf 1578 neringen of hallen opgericht. Van de neringen die in de tweede helft van de zestiende en de zeventiende eeuw werden opgericht, waren er in totaal zeven: de saai-, baai-, ras-, fustein-, grein-, laken- en warpnering. De controle van de voorschriften werd gedaan door waardijns; staalmeesters controleerden de kleur van de stoffen. Als er overtredingen op de keuren werden geconstateerd, deelde het neringbestuur boetes uit. Het neringbestuur bestond uit gouverneurs, wiens aanstelling door het stadsbestuur moest worden goedgekeurd. Ook waren er twee vertegenwoordigers van het stadsbestuur, de superintendents, bij de neringen betrokken (De Vries e.a. 2003: 89–90). In 1822 werden de oorspronkelijke textielhallen opgeheven of samengevoegd in één hal, de Halle van Inlandsche Manufacturen (Smit 2004: 54).

Hoewel invloed van het volk op het bestuur was uitgesloten, konden textielarbeiders, individueel of collectief, zich wel via rekestten oftewel verzoekschriften bij het Gerecht of bij de burgemeesters van Leiden uiten en vragen om zaken als loonsverhoging en het aanpassen van de reglementen die golden voor de textielindustrie (De Vries e.a. 2003: 71). Naar aanleiding van de rekestten kon het stadsbestuur besluiten om inderdaad aanpassingen door te voeren of om een verzoek van de industrie in te willigen, bijvoorbeeld voor het plaatsen van een stoommachine. In de negentiende eeuw gingen dit soort verzoeken ook wel via de Provincie (Smit 2004: 65). Daarnaast vaardigde het stadsbestuur zoals hierboven gezegd zelf ook verordeningen en bevelschriften uit die de regulering van de industrie ten doel hadden.

Zowel de rekesten vanuit de textielindustrie (en in de negentiende eeuw ook vanuit andere industrieën) en de verordeningen en besluiten vanuit het stadsbestuur vormen de teksten die voor het domein Economie in het *LOL*-corpus zijn opgenomen.

3.4 Liefdadigheid

Armoede in Leiden

Het verschil tussen rijk en arm in Leiden was redelijk groot. Rond het begin van de zestiende eeuw leefde meer dan de helft van de Leidse bevolking onder of rond de armoedegrens. De rijkste groep Leidenaren, die aan vermogen het negenvoudige van het stedelijke gemiddelde bezat, maakte slechts acht procent van de bevolking uit (Brand 2002: 121–122). Ook in de periode 1574–1670, toen het Leiden economisch voor de wind ging, was een groot deel van de Leidse bevolking arm. Dit kwam vooral doordat veel armen naar Leiden trokken in de hoop op een baan (Sluijter & Schmidt 2003: 117). Met de economische achteruitgang in de achttiende eeuw verlieten de allerarmsten Leiden weer, maar ook toen behoorde minstens de helft van de inwoners van Leiden tot de onderlaag van de bevolking (Sluijter & Schmidt 2003: 116). In de negentiende eeuw behoorde twee derde van de Leidse bevolking tot het ‘gewone volk’, waarvan minstens de helft zeer arm was en afhankelijk was van bedeling (Moes 2004: 96; 105). Door plotselinge ziekte, werkloosheid, ouderdom en weduwschap lag armoede voor het grootste deel van de Leidse bevolking altijd op de loer. Meestal werd er een beroep gedaan op familie voor financiële hulp, maar de armen konden ook rekenen op liefdadigheid vanuit de welgestelde burgers (Brand 2002: 133; Pot 1994: 17–18; Sluijter & Schmidt 2003: 118).

Particuliere armenzorg

Steun aan de armen was in Leiden geheel afhankelijk van giften van welgestelde Leidenaren, tijdens hun leven in de vorm van donaties (bijvoorbeeld door middel van collectes), na hun overlijden in de vorm van legaten en testamentaire beschikkingen. De liefdadigheid kon allerlei vormen aannemen, zoals aalmoezen, het schenken van geld aan de kerk in ruil voor memoriemissen na het overlijden van de schenker, het schenken van (een deel van) het eigen vermogen aan een liefdadigheids-

instelling, of het stichten van een eigen liefdadigheidsinstelling, zoals een gasthuis of een hofje voor de armen. In de middeleeuwen en in de zestiende eeuw waren het vooral particuliere initiatieven die de liefdadigheid vormden; het stadsbestuur stelde nauwelijks geld ter beschikking (Brand 2002: 133).

Armenzorg was voor de geldschietters niet alleen een kwestie van het tonen van naastenliefde voor hun minderbedeelde stadsgenoten: de rijke burgerij probeerde door liefdadigheid ook de onderlaag van de bevolking op te voeden tot goede burgers en de maatschappelijke rust te bewaren (Brand 2002: 133; Moes 2004: 105).

Overheidsbemoeienis

Hoewel armenzorg tot en met de zestiende eeuw vooral een zaak was van particulieren, had het stadsbestuur wel grip op de armenzorg in de stad: het stelde beheerders aan voor de liefdadigheidsinstellingen, die verantwoording aan de burgemeesters en schepenen moesten afleggen en vaak zelf ook een rol speelden in het stadsbestuur (Brand 2002: 146).

Aan het einde van de zestiende eeuw werd de armenzorg gecentraliseerd en kreeg de stedelijke overheid de controle over de zorg voor de armen. In deze context werd het Huiszittenhuis in 1582 opgericht, dat tot in de negentiende eeuw de belangrijkste Leidse liefdadigheidsinstelling zou vormen (Pot 1994: 161; Moes 2004: 107). Het Huiszittenhuis ontstond uit een fusie van de drie Huiszittenhuizen die in de middeleeuwen hadden bestaan (een voor elke parochie die Leiden toen rijk was) en was bedoeld voor het meest voorkomende type arme: de arme die niet bedelde en niet in een tehuis was opgenomen, maar die thuis in stilte armoede leed (Pot 1994: 164; Sluijter & Schmidt 2003: 119). De regenten die het bestuur van het Huiszittenhuis vormden, waren deels door het stadsbestuur benoemd en deels door de Nederduits gereformeerde kerk (Pot 1994: 164). Vanaf het moment dat het Huiszittenhuis werd gesticht, werd er ook actief liefdadigheidsgeld opgehaald in de stad door middel van onder andere heffingen en collectes, die vaak door de overheid waren ingesteld. Dit bleef zo tot het einde van de achttiende eeuw, waarna liefdadigheid meer en meer werd geregeld door de kerken en er naast het Huiszittenhuis, dat van overheidswege was opgericht en daardoor Nederduits gereformeerd was, ook andere armbesturen werden opgericht door de diverse geloofsstromingen die er in Leiden waren (Sluijter & Schmidt 2003: 119–121). In de negentiende

eeuw verstrekke het stadsbestuur echter ook de nodige subsidies aan liefdadigheidsinstellingen (Moes 2004: 106–107). Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ging de overheid zich weer meer en meer bemoeien met de armenzorg (Moes 2004: 108).

Soorten liefdadigheidsinstellingen

Er werden in de loop der tijd verschillende liefdadigheidsinstellingen gesticht die naast het al genoemde Huiszittenhuis bestonden, waaronder gasthuizen, hofjes, minnehuizen en weeshuizen. De gasthuizen, die door het stadsbestuur werden bekostigd (Sluijter & Schmidt 2003: 121), werden vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw opgericht. Er werden er in Leiden drie gesticht: het Catharinagasthuis, het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis en het Elisabethgasthuis. Deze hadden aanvankelijk de functie van gasthuis waar zwervers, bedelaars, werkzoekenden, bedevaartgangers en marskramers die op doorreis waren werden opgevangen, maar later kregen ze steeds meer de functie van een ziekenhuis en werden ze vooral gebruikt om arme zieken, krankzinnigen en ouderen uit Leiden te verplegen (Brand 2002: 136–139).

Na 1460 werden er hofjes op diverse plekken in de stad gesticht. In 1574 waren er acht hofjes (Brand 2002: 143). Tot en met 1899 zijn er in totaal 34 hofjes in Leiden gesticht (Kleibrink & Spruit 1979). Hofjes bestonden uit twaalf of dertien huisjes rond een binnentuin die vanaf de straat alleen bereikbaar was via een toegangspoort. Arme ouderen mochten hier gratis wonen (Brand 2002: 143). Hofjesbewoners werden wel geacht voor zichzelf te kunnen zorgen. Voor de arme bejaarden die niet meer zelfstandig konden wonen, waren er minnehuizen. In 1782 werden deze huizen samengevoegd tot het Oude Mannen- en Vrouwenhuis (Sluijter & Schmidt 2003: 122).

Van het begin van de veertiende tot het midden van de vijftiende eeuw was de Heilige Geest de belangrijkste liefdadigheidsinstelling in Leiden geweest. Vanaf eind vijftiende eeuw was het Heilige Geestweeshuis verantwoordelijk voor de opvang van wezen en vondelingen; in de loop van de zestiende eeuw werd dit ook de belangrijkste taak van de Heilige Geest (Brand 2002: 135; Van der Wiel 2010: 25). Hier kwam in de achttiende eeuw het Houhuis (opvanghuis) bij, later het Arme Kinderhuis genoemd, die volle wezen vanaf twaalf jaar en meisjes onder de twaalf jaar die halfwees waren opving (Van der Wiel 2010: 66). De naam ‘Arme Kinderhuis’ geeft niet zozeer aan dat hier arme wezen werden

ondergebracht en in het Heilige Geestweeshuis welgestelde kinderen: in doorsnee waren alle kinderen in beide tehuizen arm (Van der Wiel 2010: 73). Het was niet ongebruikelijk dat ook arme ouderen hun intrek in het weeshuis namen. In 1774 fuseerden de twee weeshuizen tot één, gereformeerd, weeshuis (Sluijter & Schmidt 2003: 122–124). Verschillende religieuze minderheden, waaronder de walen, de lutheranen en de katholieken, begonnen hun eigen kindertehuizen in Leiden in de achttiende eeuw (Van der Wiel 2010: 74–75).

Afbeelding 3.5. Anoniem, ca. 1750, *De regenten dragen weeskinderen over aan het Waalse weeshuis te Leiden*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Zoals eerder opgemerkt was de liefdadigheid in Leiden vooral afhankelijk van giften van burgers, die onder andere door testamentaire beschikkingen na het overlijden van de betreffende persoon ter beschikking werden gesteld aan de instelling. De testamenten (of uittreksels van testamenten) die een deel van de erfenis van een Leidse inwoner beschikbaar stelden aan Leidse armen of aan instellingen die Leidse armen verzorgden, zoals weeshuizen en gasthuizen, vormen de teksten die voor dit onderzoek voor het domein Liefdadigheid zijn gebruikt. De testamenten die voor het corpus zijn geselecteerd, zijn dus verbonden met verschillende van de hierboven besproken liefdadigheidsinstellingen.

3.5 Literatuur

Rederijerskamers

Het literaire leven in Leiden speelde zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw grotendeels af in de context van de rederijerskamers. De leden van deze kamers schreven refreinen (gedichten) en schreven en voerden toneelstukken op (zinnespelen, esbattementen en tableaux vivants); van 1509 tot 1572 waren zij ook betrokken bij kerkelijke feesten, waar zij voor de muzikale omlijsting zorgden (Verbij-Schillings 2002: 193-194). *De Witte Acoleyen*, met als zinspreuk *Liefde es 'tfondament*, is de oudste Leidse rederijerskamer, opgericht in 1498. In 1561 kwam er een tweede rederijerskamer bij, die *Die genuecht ist al* als zinspreuk had (Verbij-Schillings 2002: 193-194). In 1590 werd de Vlaamse kamer *d'Orainge Lelie* opgericht en in 1613 de *Palmboom In Liefde werckende* (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174).

De rederijers kwamen wekelijks op zondag bijeen. De leden van de *Witte Acoleyen* ontmoetten elkaar dan in hun vergaderruimte boven de Zijlpoort. Daarnaast werd er een paar keer per jaar een wedstrijd gehouden tussen verschillende kamers uit het hele land in het schrijven van refreinen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174-176). Met name in de periode van 1590 tot 1620 waren de Leidse rederijers zeer actief. Zeker rond 1600 werden er ook veel toneelstukken opgevoerd door rederijers. Een schouwburg was er echter nog niet in Leiden: de eerste werd in 1705 geopend door Jacob van Rijndorp (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174; 185). In de loop van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw verdwenen de rederijerskamers en was er weinig literaire activiteit in Leiden in georganiseerd verband.

Naast de rederijers schreven ook de academisch geschoolden gedichten en ook voerden Leidse studenten wel toneelstukken op rond 1600. De dichtwerken van de academici waren echter vaak in het Latijn of Grieks gesteld en niet, zoals bij de rederijers het gebruik was, in het Nederlands. De toneelstukken die de studenten opvoerden waren ook vaak van klassieke toneelschrijvers als Plautus (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174; 185).

In de negentiende eeuw werd een nieuw soort rederijerskamer opgericht. Deze rederijerskamers hadden echter vooral als doel de 'uiterlijke welsprekendheid' te oefenen door het voordragen van gedichten van bekende, nationale dichters en niet van eigen werk. Ook het opvoeren van toneelstukken behoorde niet meer tot de activiteiten van de negentiende-eeuwse rederijerskamers (De Vries 2004: 178-179).

Deze rederijderskamers kunnen dus eerder beschouwd worden als een variant van de achttiende-eeuwse genootschappen (zie hierna) dan als een rederijderskamer in de zestiende- en zeventiende-eeuwse zin van het woord (Westers 2003: 66).

Genootschappen

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden nieuwe literaire verenigingen in het leven geroepen: de genootschappen. Deze worden wel gezien als de achttiende-eeuwse tegenhangers van de zestiende- en zeventiende-eeuwse rederijderskamers (Koppenol & Hoftijzer 2003: 176). De sfeer bij de genootschappen was echter enigszins ernstiger dan bij de rederijders: er werden geen kluchten en komedies meer geschreven en opgevoerd, en naast dichten waren de opbouw van de Nederlandse taal en historische en taal- en letterkundige onderwerpen belangrijke aandachtspunten binnen de genootschappen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 176–177). Men vond dat de maatschappij aan het afbrokkelen was, zowel op economisch als op moreel gebied. De genootschappen achtten het als hun taak de maatschappij weer uit dit slop te trekken en hun leden te laten ontwikkelen tot beschaafde, deugdzame mensen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 177; Honings 2011: 17–18). Twee Leidse genootschappen die beide in 1766 werden opgericht zijn *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*. Tot ver in de negentiende eeuw bleven dit soort genootschappen een belangrijk deel van het Leidse verenigingsleven uitmaken (De Vries 2004: 177).

Toneel

Zoals gezegd waren Leidse rederijders in de zestiende en zeventiende eeuw veel met toneel bezig; in de achttiende eeuw brak voor de Leidse toneeltraditie een nieuwe tijd aan met de opening van de eerste Leidse schouwburg in 1705. Met name eind negentiende eeuw werden toneel en de schouwburg steeds populairder (De Vries 2004: 192). Voor het *LOL*-corpus dat voor dit proefschrift is opgebouwd, worden toneelstukken gebruikt die zijn geschreven door leden van literaire verenigingen als rederijderskamers, maar ook toneelstukken van individuele auteurs die in Leiden woonden en toneelstukken schreven, zowel voor de Leidse schouwburg als voor een landelijk publiek.

Afbeelding 3.6. Paulus Constantijn la Fargue, 1774, *De vergaderzaal van het genootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

3.6 Privé

De Leidse gezinnen in de vroegmoderne tijd waren gemiddeld 3,86 personen groot in 1581 en 3,62 in 1748 (Daelemans 1975: 149; Noordam 1985: 90; Sluiter & Schmidt 2003: 109). Dit was in lijn met de omvang van gezinnen in andere Hollandse plaatsen, maar kleiner dan in de rest van de Republiek en de rest van Europa, waar er meer kinderen per gezin waren. Het kerngezin, een getrouwd stel met of zonder kinderen of een weduwe of weduwnaar met kinderen, was het meest voorkomende Leidse gezinstype; er waren in Leiden (net als in de rest van West-Europa overigens) slechts weinig huishoudens waar andere familieleden inwoonden, zoals grootouders of ooms en tantes (Daelemans 1975: 158–160; Noordam 1985: 96–97; Noordam 2003: 52; Sluiter & Schmidt 2003: 109). In de meeste families werden alleen verwanten tot de vierde graad (neven en nichten) beschouwd als familie. De invloed van familieleden, bijvoorbeeld waar het de keuze van een huwelijkspartner of het verkrijgen van een specifieke baan betrof, was ook niet groot. Dit lag anders bij de elite, waar de familierelaties veel uitgebreider waren en er

intensiever contact was tussen familieleden, met name vanwege hun sociale positie en het belang van het doorgeven daarvan aan volgende generaties (Haks 1982: 47; 51–52; Sluijter & Schmidt 2003: 110–111).

Naast fysieke ontmoetingen was het schrijven van brieven het belangrijkste middel om met familie in contact te blijven: brieven werden beschouwd als een gesprek op afstand (Blaak 2004: 56; 119). Met brieven kon men sociale relaties vormen, onderhouden en bevestigen en het schrijven van brieven werd door de elite onder andere ook gebruikt om de band met familieleden aan te halen en de relaties binnen de familie uit te drukken (Ruberg 2005: 9–10). Daarnaast werd de briefcorrespondentie gebruikt als een socialisatie-instrument: niet alleen het schrijven zelf maar ook culturele normen en waarden konden door middel van brieven worden geleerd (Ruberg 2005: 8). Dit alles maakte het schrijven van brieven aan familie en vrienden een belangrijke praktijk in de vroegmoderne tijd. Om deze reden is ook het domein Privé opgenomen in het *LOL*-corpus, met brieven geschreven door Leidenaren aan familieleden en vrienden als tekstmateriaal.

3.7 Publieke Opinie

Publieke opinie is ‘datgene wat wordt uitgedrukt en gevormd in de publieke sfeer’ en is in die zin het tegenovergestelde van het privédomein (Habermas 1989: 2; Harms 2010: 21). Het idee van de publieke opinie is dat de informatie voor iedereen toegankelijk is, dat er in de publieke ruimte de mogelijkheid is voor kritiek op en discussie over deze informatie, op basis waarvan vervolgens een publieke mening gevormd kan worden. Openbare salons en koffiehuisen, waar werd gediscussieerd over publieke onderwerpen zoals de politiek, en een onafhankelijke, kritische pers zijn aanwijzingen voor het bestaan van publieke opinie (Harms 2010: 21).

De media die een grote rol speelden in de publieke opinie, waren het pamflet en de krant. Pamfletten waren meestal ‘gedrukte, niet-periodieke teksten, van een geringe omvang en met een persuasieve inhoud die betrekking heeft op de actualiteit’ (Harms 2010: 13). Pamfletten bestonden in het Nederlandse taalgebied in elk geval al sinds de vijftiende eeuw. De uitvinding van de boekdrukkunst was zeer belangrijk voor de uitgave van pamfletten (Bakker 1991: 23–24). Periodieke teksten, zoals kranten, waren naast de mogelijkheid tot het drukken ervan ook nog afhankelijk van een geregelde postdienst. Ook was het

drukken van de kranten relatief duur en wilden veel officiële instanties, zoals de overheid en de kerk, de ontwikkeling ervan tegenhouden. Dit alles zorgde ervoor dat het tot de zeventiende eeuw duurde voor de eerste kranten verschenen (Bakker 1991: 26–27).

De eerste krant (of courant) in de Nederlanden stamt uit 1618 en heette *Courante nyt Italien, Duytslandt, &c.* Deze werd uitgegeven in Amsterdam. De eerste krant die in Leiden werd gedrukt was de Franstalige *Gazette de Leyde*. De eerste Nederlandstalige Leidse krant was de *Ordinaire Leydse Courant*, die vanaf 1686 werd uitgegeven door uitgever Daniël van Gaesbeeck en die drie keer in de week verscheen, op dinsdag, donderdag en zaterdag. In 1687, toen Van Gaesbeeck de uitgifte rechten had verkocht, ging de krant verder onder de naam *Opregte Leydse Courant* (Der Weduwen 2017: 1447). In de jaren 1690 werd de krant niet alleen in Leiden, maar ook in Amsterdam verspreid (Der Weduwen 2017: 1448). De *Leydse Courant* behoorde tot de meest gelezen kranten van de Republiek, hoewel zeker aan het eind van de zeventiende eeuw de Haarlemse en Amsterdamse concurrerende kranten een grotere verspreiding kenden (Koppenol & Hoftijzer 2003: 188; Der Weduwen 2017: 1448–1450). De *Leydse Courant* verscheen van 1687 tot 1869 drie keer per week op maandag, woensdag en vrijdag. Vanaf 1869 verscheen de krant dagelijks, omdat toen het zogeheten dagbladzegel, dat een belasting op kranten inhield, werd afgeschaft (De Vries 2004: 190). Naast de *Leydse Courant* was in 1860 ook het *Leidsch Dagblad* opgericht.

Over de oplage van de kranten is weinig bekend, maar Van Goinga (2021) schat dat er rond 1770 minstens 5.000 exemplaren van de *Leydse Courant* werden gedrukt. Het lezerspubliek zal echter groter zijn geweest, want er bestonden ook verhuurders van kranten, in de reeds genoemde salons en koffiehuisen kon men de krant lezen aan de leestafel en ook in sociëteiten lagen de dagbladen ter inzage voor de sociëteitsleden (De Vries 2004: 190).

Tot de achttiende eeuw deden kranten vooral neutraal verslag van gebeurtenissen op het gebied van handel en politiek in het buitenland; het waren in wezen de openbare varianten van de koopmansbrieven van handelskantoren (Bakker 1991: 27). Aan het einde van de achttiende eeuw werden de berichten meer opiniërend van aard, omdat er vanaf toen minder censuur was (Bakker 1991: 32; Harms 2010: 25).

Voor het LOL-corpus zijn uitgaven van de (*Opregte*) *Leydse Courant* gekozen als materiaal voor het domein Publieke Opinie.

3.8 Religie

Katholieke periode (tot 1572)

De Rooms-Katholieke Kerk nam in de middeleeuwen, en tot 1572, een belangrijke plaats in in het dagelijks leven van de Leidse bevolking. Naast de beoefening van de godsdienst was de kerk ook een ontmoetingsplaats en een toevluchtsoord voor vreemdelingen. Bij elk stadsfeest hoorde een kerkdienst en organisaties (zoals gildes) hadden hun eigen altaar in de kerk. Ook op het onderwijs en de verspreiding van kennis had de kerk een grote invloed (Verbij-Schillings 2002: 151).

Sinds 1355 waren er drie parochies in Leiden met bijbehorende kerken: die van Sint Pieter (de hedendaagse Pieterskerk), Sint Pancras (de Hooglandse kerk) en Onze Lieve Vrouw (de Vrouwekerk, gesloopt in de negentiende eeuw) (Verbij-Schillings 2002: 151). In 1514 gingen ongeveer 5.000 personen ter communie in de Pieterskerk, tussen de 4.000 en 5.000 personen in de Sint Pancraskerk, en 550 in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Verbij-Schillings 2002: 153).

In de loop van de zestiende eeuw lieten op verschillende plekken in Europa en ook in Leiden verschillende hervormingsgezinde religieuze groeperingen van zich horen. Tussen 1525 en 1531 waren dit de lutheranen, die in Leiden echter niet veel aanhangers kregen. Voor de wederdopers (waar later de mennonieten/menisten/doopsgezinden uit zijn voortgekomen), die de aanloop naar de reformatie domineerden van 1531 tot 1545, vormde Leiden naast Amsterdam wel een belangrijk centrum in de Nederlanden (Knappert 1908: 127; Verbij-Schillings 2002: 176–177). In de jaren 1560 kwamen echter de calvinisten op, die de belangrijkste rol in de reformatie in de Nederlanden zouden spelen. Op 25 augustus 1566 vond in Leiden de beeldenstorm plaats, waarbij calvinistische aanhangers vernielingen aanrichtten in de Leidse kerken. Overtuigde calvinisten vormden in deze tijd echter slechts een kleine minderheid van de bevolking. Zo namen in 1567 284 Leidenaren deel aan het Avondmaal, wat neerkomt op twee procent van de bevolking (Groenveld 2002: 211).

Religieus landschap na de reformatie (1572–1899)

In juli 1572 trokken de geuzen Leiden binnen, waarna plunderingen en een nieuwe beeldenstorm plaatsvonden en veel katholieken, waaronder ook twee van de vier burgemeesters, Leiden verlieten (Groenveld 2002:

203). Kort daarna koos het stadsbestuur van Leiden de kant van de reformatie. De Pieterskerk en Hooglandse kerk kwamen hiermee in handen van de Nederduitse Gereformeerde Kerk (de voorloper van de hedendaagse Hervormde Kerk), die de publieke kerk van de Republiek zou worden (Verbij-Schillings 2002: 177–178; Buisman 2003: 127). De Vrouwekerk zou vanaf 1584 gebruikt worden door de Waalse gemeente, die ook gereformeerd was, maar waar de diensten in het Frans werden gehouden. De kerk was opgericht door de Franstalige hugenoten die vanwege de geloofsvervolging in Frankrijk waren uitgeweken naar (onder andere) Leiden (Buisman 2003: 127).

Na het ontzet van Leiden kregen de radicale calvinisten op bestuurlijk niveau de overhand met overtuigd calvinisten als Jan van der Does en Jan van Hout (Groenveld 2002: 211). Beide gingen bestuurlijke functies bekleden, Van der Does als curator van de universiteit en Van Hout als stadssecretaris.

De Nederduits Gereformeerde Kerk werd als publieke kerk in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw de grootste kerk van Leiden. De meeste immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden sloten zich ook aan bij deze kerk (Buisman 2003: 127). Er waren echter ook nog steeds andere geloofsstromingen actief in Leiden, waaronder de Walen, Engelse gereformeerden, groepen Vlaamse doopsgezinden, lutheranen en de Pilgrims (Buisman 2003: 127–128). En hoewel de katholieke eredienst vanaf 1573 verboden was, verdwenen ook de katholieken niet uit de Leidse samenleving (Buisman 2003: 128). Hun schuilkerken waren verbouwde huizen die op naam stonden van een particulier. In de zeventiende en achttiende eeuw waren er acht van dit soort kerken in Leiden (Haitsma 1977: 6). Er moest geld worden betaald aan de Leidse schouten om de katholieke religie te mogen belijden, de zogeheten recognities (Haitsma 1977: 11). Afgezien hiervan hadden de katholieken echter een redelijke positie in Leiden en de verdraagzaamheid tegenover katholieken werd steeds groter aan het eind van de zeventiende en in de achttiende eeuw, waardoor er bijvoorbeeld ook twee katholieke armenhuizen gesticht mochten worden (Haitsma 1977: 40; Buisman 2003: 142).

Over de aantallen aanhangers per religieuze stroming zijn enkele gegevens bekend, hoewel de schattingen niet altijd met elkaar overeenkomen. Het aantal lidmaten van de Waalse gemeente steeg van 425 in het jaar 1584 tot 5.000 in 1643 (Kooi 2000: 163; Buisman 2003: 127). Rond dezelfde tijd dat de Waalse gemeente 5.000 leden had, zouden er 3.000 à 4.000 lutheranen moeten zijn geweest (in 1650), en in 1656 waren er 6.000 katholieken (Kooi 2000: 188; Happee, Trippenzee & Van Ark

1968: 22; Buisman 2003: 139; 141–142). Uitgaand van een totaal bevolkingsaantal van ongeveer 49.000 in 1650 (zie tabel 3.1 in paragraaf 3.1), maakten de Walen dus ongeveer 10 procent uit van de Leidse bevolking, de lutheranen tussen de 6 en 8 procent en de katholieken rond de 12 procent. Dit zou betekenen dat rond 1650 ongeveer 70 procent van de Leidenaren lid moet zijn geweest van de publieke kerk (de Nederduits Gereformeerde Kerk). Er zijn echter ook schattingen die uitgaan van 85 procent Nederduits gereformeerden in Leiden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw (Noordam 2003: 46). Haitsma (1977: 5) gaat er dan weer vanuit dat aan het einde van de zeventiende en in de achttiende eeuw circa 40 procent van de Leidenaren rooms-katholiek was, terwijl De Kok (1964: 195; 203) voor 1656 uitgaat van 15 procent katholieken. Uitgaand van de bovenstaande aantallen van de minderheidsreligies lijkt een percentage van 60 à 70 procent van de Leidse bevolking dat Nederduits gereformeerd was voor de periode rond 1650 mij het meest waarschijnlijk.

Afbeelding 3.7. Hendrik Ringeling, 1852. *Gezicht in de Hooglandse kerk te Leiden.* Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

In de loop van de achttiende eeuw liep het aantal lutheranen en Walen terug, met name vanwege het vertrek van textielarbeiders en (Duitse en Scandinavische, lutherse) studenten uit Leiden (Buisman 2003: 139–140). De katholieken zouden gedurende de achttiende eeuw 20 procent van de totale Leidse bevolking uit hebben gemaakt (Noordam 2003: 46), hoewel Haitsma (1977: 5) voor het begin van de achttiende eeuw nog uitgaat van 40 procent katholieken en De Kok (1964: 199; 203) juist slechts op 10 procent katholieken voor het jaar 1726 uitkomt, maar vervolgens weer op 15 procent voor 1775. In de loop van de negentiende eeuw schommelde het aantal Nederduits gereformeerden/hervormden tussen de 60 en 70 procent, terwijl met de vastlegging van de gelijkheid van alle godsdiensten in 1796 het aantal katholieken in Leiden toenam tot ongeveer een kwart van de bevolking (De Kok 1964: 203; Sleebe 2004: 138; 140). In de jaren 1830 werden er ook katholieke kerken gebouwd ter vervanging van de schuilerkerken (Van Maanen 2004: 24). Andere geloofsstromingen als de Waals-hervormden, doopsgezinden, luthersen, gereformeerden en joden maakten in de negentiende eeuw bij elkaar gemiddeld tussen de 5 en 10 procent uit van het totale aantal Leidse inwoners (Sleebe 2004: 140).

Kerkbestuur en overheidsbemoeienis na de reformatie

De Nederduitse en de Waalse gereformeerde kerken hadden ten tijde van de Republiek een bevoorrechte positie ten opzichte van de andere religies in Leiden. Zo betaalde het stadsbestuur de predikanten en droeg de stedelijke overheid de zorg voor het onderhoud van de kerkgebouwen (Buisman 2003: 128; Van Maanen 2004: 23). Daar stond tegenover dat het stadsbestuur invloed had op de publieke kerk. Zo stelde de veertigraad (het belangrijkste politieke college van de stad, dat onder andere de schepenen en burgemeesters benoemde) twee van zijn leden aan als toezichthouders op de Waalse kerkenraad en de gereformeerde kerkenraad (Noordam 1996: 64; 70). Deze toezichthouders zouden bij alle vergaderingen van de kerkenraad aanwezig moeten zijn (Kooi 2000: 61). Daarnaast hadden de magistraten een stem in de aanstelling van leden van de kerkenraad (Buisman 2003: 130–131).

In de kerkenraad namen ouderlingen plaats die uit de kerkelijke gemeente waren verkozen uit een dubbel aantal genomineerden. Een ouderling werd voor twee jaar benoemd; elk jaar werd de helft van de kerkenraad vervangen door nieuwe ouderlingen. Naast ouderlingen

werden er ook diakenen benoemd, die aanvankelijk samen met de ouderlingen en de predikanten deel uitmaakten van het kerkbestuur, maar zich later volledig toegededen op de armenzorg (Kooi 2000: 45). In 1579 waren er in de Leidse Nederduits gereformeerde kerk twaalf ouderlingen (teruggebracht tot acht in 1588) en twaalf diakenen (Kooi 2000: 56; 126). Aanvankelijk kregen niet alleen mannen uit de bovenlaag van de bevolking een plek in het kerkbestuur: ook ambachtsmannen waren eind zestiende eeuw goed gerepresenteerd (hoewel meer onder de diakenen dan onder de ouderlingen) en ook Vlaamse textielarbeiders namen zitting in de kerkenraad (Kooi 2000: 44–45). Rond het begin van de zeventiende eeuw vond er echter een verandering plaats en werd de kerkenraad meer en meer bevolkt door de elite, zoals leden van de Leidse vroedschap en academici (Kooi 2000: 126–127).

Toen in 1795 de Bataafse tijd aanbrak, kwam aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerken een eind (Van Maanen 2004: 23). De bemoeienis van het stadsbestuur met de kerken lijkt met de officiële vastlegging van de gelijkheid van alle godsdiensten en de scheiding tussen kerk en staat tijdens de Bataafse tijd voorbij (Sleebe 2004: 138). Na het aantreden van koning Willem I trad in 1816 een reglement in werking waarbij de koning zelf via een ministerie van Eeredienst invloed had op de benoeming van nieuwe predikanten en kerkenraadsleden, waardoor de leden van de plaatselijke gemeente niets meer over de benoemingen te zeggen hadden en de kerkenraad meer nog dan eerst een eliteaangelegenheid werd, met vooral professoren, juristen en ambtenaren in de gelederen (Sleebe 2004: 140). Ook bij de remonstranten en doopsgezinden overheerste de elite in de kerkenraad, terwijl bij de lutheranen kooplieden en fabrikanten een grotere rol speelden (Sleebe 2004: 144). In 1867 vond er een democratisering plaats van de Hervormde Kerk (sinds 1816 de naam voor de vroegere Gereformeerde Kerk), waardoor mannelijke lidmaten een college konden kiezen die op zijn beurt weer de kerkenraad en nieuwe predikanten koos. Dit had ook invloed op de samenstelling van de kerkenraad: er namen nu vooral middenstanders zoals fabrikanten zitting in deze raad in plaats van elitaire figuren (Sleebe 2004: 140; 150).

Voor het *LOL*-corpus zijn voor het domein Religie notulen gebruikt van vergaderingen van de kerkenraden van drie verschillende protestantse geloofsstromingen: de Nederduits gereformeerden/hervormden, de doopsgezinden en de luthersen.

Hoofdstuk 4 Corpus en methode

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de totstandkoming van het *Language of Leiden*-corpus oftewel *LOL*-corpus, dat is samengesteld om de invloed van het Frans op het Nederlands te kunnen onderzoeken. De naam van het corpus verwijst naar het feit dat het onderzoek zich specifiek richt op de taal van de Hollandse stad Leiden. Er is voor gekozen om het onderzoek tot Leiden te beperken om een aantal redenen. Ten eerste kan op deze manier invloed van regionale variatie worden beperkt. Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) hebben de variabele regio betrokken in hun onderzoek naar het gebruik van Franse leensuffixen in achttiende- en negentiende-eeuwse brieven en vonden dat het gebruik van Franse suffixen lager werd naarmate de regio verder van de Nederlands-Franse taalgrens lag. De stad Amsterdam (die als aparte regio was meegenomen in het onderzoek¹⁴) vormde een uitzondering op deze trend: ondanks zijn ligging, relatief ver van het Franse taalgebied, was er een hoge frequentie in het gebruik van Franse suffixen te zien (Rutten, Vosters & Van der Wal 2015: 159–160). Taalcontactsituaties verschillen dus per locatie, en aangezien de focus in het huidige onderzoek ligt op de sociolinguïstische dimensie en niet op de regionale dimensie, is het beter om slechts één locatie in het onderzoek te betrekken.

De keuze voor Leiden als deze ene locatie heeft vooral met de geschiedenis van de stad te maken, en met name zijn textielindustrie en de migratiestromen die deze veroorzaakte. Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, trokken met name van eind zestiende tot eind zeventiende eeuw veel immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden naar Leiden, waaronder ook Franstaligen of tweetaligen. Leiden is dus de stad bij uitstek waar veel Franse invloed moet zijn geweest.

Een methodologische reden om het onderzoek te richten op Leiden heeft met de beschikbaarheid van materiaal te maken. Het

¹⁴ In het *Brieven als Buit*-corpus, dat voor dit onderzoek is gebruikt, is de stad Amsterdam om geografische en demografische redenen als aparte regio opgenomen en niet als deel van Noord-Holland. Geografisch gezien was Amsterdam gescheiden van de rest van Noord-Holland door water; demografisch gezien was Amsterdam in vergelijking met het omliggende land sterk geïurbaniseerd, en trok de stad veel immigranten aan. Te verwachten was dat dit het Amsterdamse taalgebruik beïnvloedde (Rutten & Van der Wal 2014: 12).

stadsarchief van Leiden (Erfgoed Leiden en Omstreken) bevat een zeer uitgebreide en diverse collectie documenten uit de eeuwen die deel zijn van dit onderzoek. De beschikbare archieven representeren veel verschillende domeinen van de historische Leidse samenleving, zoals de kerken, de gilden en het privéleven. De aanwezigheid van documenten uit diverse sociale domeinen was cruciaal aangezien ‘domein’ een van de twee variabelen is die het uitgangspunt vormen van de opbouw van het *LOL*-corpus (zie verder paragraaf 4.2). De ruime hoeveelheid beschikbaar materiaal gaf aanleiding te vermoeden dat er voldoende teksten zouden zijn om een geschikt corpus mee op te bouwen.

Naast domein is er nog een tweede onafhankelijke variabele die de basis vormt van het corpus: periode. Er zijn acht verschillende perioden onderscheiden in het corpus: 1500–1549, 1550–1599, 1600–1649, 1650–1699, 1700–1749, 1750–1799, 1800–1849 en 1850–1899, zodat de diachrone ontwikkelingen van de invloed van het Frans op het Nederlands onderzocht kunnen worden. De zeven domeinen die zijn opgenomen in het *LOL*-corpus – Academie, Economie, Liefdadigheid, Literatuur, Privé, Publieke Opinie en Religie – trachten samen een representatieve afspiegeling te geven van de historische situatie van Leiden. Per periode en per domein is er gestreefd naar een woorden-aantal van 5.000, wat betekent dat het corpus idealiter 280.000 woorden bevat (8 perioden x 7 domeinen x 5.000 woorden). Voor enkele combinaties van periode en domein was het echter niet mogelijk om geschikt corpusmateriaal te vinden, waardoor het uiteindelijke corpus ongeveer 250.000 woorden bedraagt (zie paragrafen 4.3.1 en 4.3.3).

In de volgende paragrafen wordt uiteengezet hoe het *LOL*-corpus is opgebouwd en welke procedures zijn gevolgd bij de corpusopbouw. Paragraaf 4.2 gaat dieper in op de variabelen periode (4.2.1) en domein (4.2.2). Het *LOL*-corpus is het resultaat van archiefonderzoek, waarin relevante documenten zijn opgespoord, gefotografeerd en vervolgens getranscribeerd, om de teksten geschikt te maken voor de taalkundige analyses. Paragraaf 4.3 behandelt de verschillende stappen die zijn doorlopen tijdens de corpusopbouw en geeft per domein aan hoe de zoek- en selectieprocedure van de bronnen in zijn werk ging en welke problemen ik tegenkwam tijdens het archiefonderzoek (4.3.1). 4.3.2 behandelt de procedures en conventies die zijn gevolgd bij het transcriberen van alle documenten. Het hoofdstuk sluit af met een overzicht van de grootte en de indeling van het *LOL*-corpus als geheel (4.3.3) en een korte uiteenzetting van de

analyses die met dit corpus zijn uitgevoerd en die in de volgende hoofdstukken worden besproken (4.4).

4.2 De variabelen

Het *LOL*-corpus is ontworpen op basis van twee onafhankelijke variabelen: periode en domein. In paragraaf 4.2.1 wordt een toelichting gegeven op de variabele periode en paragraaf 4.2.2 gaat nader in op de zeven domeinen die het corpus vormen.

4.2.1 Periode

Het totale corpus beslaat vierhonderd jaar, beginnend bij het jaar 1500 en eindigend bij het jaar 1899. Zoals besproken in hoofdstuk 2 gaat het taalcontact tussen het Frans en het Nederlands echter veel verder terug dan het jaar 1500: er waren gedurende de middeleeuwen al handelscontacten en het Frans was vanaf de veertiende eeuw ook een administratieve taal in de Nederlanden. Het corpus begint dus niet bij de aanvang van het Nederlands-Franse taalcontact. De keuze om het corpus bij het jaar 1500 te laten beginnen heeft daarentegen te maken met de aard van dit onderzoek: er is amper geschikt materiaal beschikbaar van voor 1500 voor het soort corpusonderzoek dat in de huidige studie wordt uitgevoerd. Het bronnenmateriaal van voor de zestiende eeuw is veelal beperkt tot administratieve teksten en representeert daarmee slechts een deel van de domeinen die in het huidige onderzoek zijn meegenomen. Overigens is dit gebrek aan materiaal ook nog zichtbaar in de eerste helft van de zestiende eeuw: zoals in paragraaf 4.3.1 wordt beschreven, is voor vijf van de zeven domeinen die het *LOL*-corpus omvat geen materiaal uit de eerste helft van de zestiende eeuw gevonden.

Een andere reden om het onderzoek in de zestiende eeuw te laten beginnen, is het feit dat in de loop van de zestiende eeuw het gebruik van het Frans in de Nederlanden intensiverde door de komst van Franstalige religieuze vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden (zie hoofdstuk 2 en 3). Tegelijkertijd ving in de zestiende eeuw de kritiek op de invloed van het Frans op het Nederlands aan. Dit blijkt uit de publicatie van puristische woordenboeken in deze tijd. Aangezien het belang van het Frans als *lingua franca* in Europa in de loop van de negentiende eeuw langzaam maar zeker afnam en plaatsmaakte voor het

Duits en het Engels als belangrijke internationale talen, loopt de onderzochte periode in dit proefschrift tot en met 1899.

Om de diachrone ontwikkelingen van veranderingen in het Nederlands onder invloed van het Frans te kunnen achterhalen, is de totale periode van vierhonderd jaar die het corpus omvat opgedeeld in acht perioden van vijftig jaar: 1500–1549, 1550–1599, 1600–1649, 1650–1699, 1700–1749, 1750–1799, 1800–1849 en 1850–1899. Op deze manier kan de invloed van het Frans op het Nederlands in deze acht perioden met elkaar vergeleken worden. Er is gekozen voor perioden van vijftig jaar omdat het gebruik van kortere perioden (bijvoorbeeld tien of twintig jaar) te weinig materiaal per tijdvak zou opleveren. Ook andere historisch-sociolinguïstische corpora die taalveranderingen diachroon onderzoeken zijn opgedeeld in tijdvakken van vijftig jaar; dit geldt voor het *ARCHER*-corpus en voor *GerManC* (zie hoofdstuk 2). Nevalainen & Raumolin-Brunberg (2016: 29–30) geven in hun bespreking van het *CEEC*-corpus (zie hoofdstuk 2) aan dat zij meestal hebben gekozen voor perioden van veertig jaar (in plaats van hun oorspronkelijke verdeling in perioden van twintig jaar), omdat perioden van veertig jaar betrouwbaardere resultaten gaven met betrekking tot correlaties en ontwikkelingen dan kortere perioden. Ook hieruit blijkt dus dat grotere tijdvakken de voorkeur verdienen vanwege de beperkte beschikbaarheid van materiaal.

Voor elk van de acht onderscheiden perioden is gestreefd naar een totaal aantal woorden van 35.000, gelijkmatig verdeeld over de zeven domeinen (zie paragraaf 4.2.2 hierna).

Om een goede diachrone vergelijking te kunnen maken, is het van belang dat de documenten die voor elk van de perioden worden geselecteerd, een goede representatie zijn van de periode en dat de dateringen ervan ook substantieel afwijken van die in de periode ervoor en erna. Zo is het ongeschikt om bijvoorbeeld voor de periode 1750–1799 documenten te nemen die alleen in het laatste decennium van deze periode zijn geschreven en om tegelijkertijd voor de periode 1800–1849 alleen teksten uit het eerste decennium te nemen, omdat de documenten in de tijd dan erg dicht bij elkaar liggen, terwijl het taalgebruik in de teksten toch verschillende perioden moet representeren. Om dit te voorkomen, is een extra criterium opgesteld: alle documenten die een bepaalde periode representeren, moesten ofwel uit het midden van de periode afkomstig zijn (dus voor de periode 1750–1799 rond 1775), ofwel moesten de documenten verspreid over de gehele periode geschreven zijn. Dit betekent dat er niet alleen documenten uit de jaren

1810 gebruikt konden worden, maar dat er dan bijvoorbeeld ook documenten uit de jaren 1830 in het corpus moesten worden opgenomen. Dit criterium moest ervoor zorgen dat er genoeg tijd tussen de documenten uit verschillende perioden zou zitten.

4.2.2 Sociaal domein

In hoofdstuk 2 is al ingegaan op het concept ‘domein’ en het verschil tussen een domein en een genre. Domeinonderscheidingen zijn bij uitstek geschikt om taalcontactsituaties te onderzoeken; vandaar dat er voor het *LOL*-corpus, waarmee een specifieke taalcontactsituatie wordt onderzocht, te weten het taalcontact tussen het Nederlands en het Frans in de historische stad Leiden, is gekozen voor domeinonderscheidingen. Door domeinen te onderscheiden kon bovendien een corpus worden gebouwd dat representatief is voor de geschiedenis van Leiden. Er zijn voor het corpus zeven domeinen geselecteerd: Academie, Economie, Liefdadigheid, Literatuur, Privéleven, Publieke Opinie en Religie. De domeinen zijn gekozen op basis van algemene domeinen die worden onderscheiden in de literatuur, zoals economie/werk, privéleven/familie en vrienden, publieke opinie/media, religie/kerk (zie de hoofddomeinen die Fishman 1968 en Greenfield 1968 onderscheiden en de studie van Kessels-Van der Heijde 2002 naar taalkeuze in Maastricht, die in hoofdstuk 2 zijn besproken), aangevuld met enkele domeinen die specifiek in Leiden een belangrijke rol speelden (Academie, Liefdadigheid, Literatuur). In hoofdstuk 3 is het belang van elk van de gekozen domeinen in de geschiedenis van Leiden ook al toegelicht. De keuze voor deze domeinen komt grotendeels overeen met onderscheidingen die in studies over de geschiedenis van Leiden worden gemaakt. In deel 2 van *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Van Maanen & Groenveld 2003) zijn er bijvoorbeeld aparte hoofdstukken voor ‘het economische leven’, ‘sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg’, ‘kerk en samenleving’, ‘het sociaal-culturele leven’ en ‘onderwijs en wetenschap’. Daarnaast bespreekt Tjalsma (1978) de structuur van Leiden in het midden van de achttiende eeuw in termen van de volgende ‘sferen’: woonsfeer, werksfeer, verzorgende sfeer, sfeer van de sociale zorg, overheidssfeer, kerkelijke sfeer, universitaire sfeer. Deze indelingen komen dus redelijk overeen met de domeinen die ik aanhoud. Een domein dat wel vaak wordt onderscheiden maar dat ik niet als apart domein heb opgenomen in mijn onderzoek, is het openbaar bestuur.

Zoals bij de beschrijvingen van de verschillende domeinen in hoofdstuk 3 al naar voren is gekomen, was er gedurende lange tijd sprake van verregaande bemoeienis van het stadsbestuur met onder andere het bedrijfsleven, het bestuur van de universiteit en met de kerkenraden: in de diverse besturen zaten vaak afgevaardigden van het stadsbestuur en beslissingen moesten vaak door de burgemeesters of het Gerecht van Leiden worden genomen. Het openbaar bestuur speelt dus een rol in verschillende domeinen en is daarmee indirect vertegenwoordigd in het corpus.

4.3 Procedures corpusopbouw

Voor elk van de zeven domeinen die zijn geselecteerd voor het *Language of Leiden*-corpus, is materiaal verzameld door middel van archiefonderzoek, zowel digitaal (in online databases en inventarissen) als fysiek (in de archieven zelf). Aangezien het corpus zich richt op de taal van Leiden, is de collectie van het archief van Leiden (Erfgoed Leiden en Omstreken) als uitgangspunt genomen; voor de domeinen Economie, Liefdadigheid en Religie was het archief Erfgoed Leiden en Omstreken zelfs de enige bron van het materiaal dat uiteindelijk in het corpus is opgenomen. Voor het domein Privé zijn naast het stadsarchief van Leiden ook de collecties van de Universiteitsbibliotheek van Leiden geraadpleegd, alsmede die van het Nationaal Archief te Den Haag en het Stadsarchief Amsterdam. Het materiaal voor het domein Literatuur komt ook deels uit de Leidse Universiteitsbibliotheek en uit de collecties van enkele andere archieven. Het grootste deel van het materiaal dat voor het domein Publieke Opinie is verzameld, komt van Delpher.nl. Het Academisch domein is het enige domein waar geen van de teksten uit het archief Erfgoed Leiden en Omstreken komt, maar waar de speciale collecties van de Universiteitsbibliotheek van Leiden de bron van al het corpusmateriaal zijn geweest.

Hieronder ga ik in op de dataverzameling, waarbij eerst enkele algemene principes aan de orde komen, en daarna per domein wordt uitgelegd hoe de dataverzameling in zijn werk is gegaan (4.3.1). De transcriptieconventies en de transcriptieprocedure komen aan bod in 4.3.2, en in 4.3.3 wordt een volledig overzicht van het *LOL*-corpus gegeven.

4.3.1 *Dataverzameling*

Bij het zoeken naar materiaal zijn enkele principes gevolgd. Zoals in paragraaf 4.2.1 al werd genoemd, was het noodzakelijk dat de documenten die voor een bepaalde periode zijn gebruikt, uit het midden van de betreffende periode komen of gelijkmatig over de periode verspreid zijn om zo te voorkómen dat de documenten uit twee opeenvolgende periodes dicht bij elkaar liggen.

Daarnaast was het van belang om ervoor te zorgen dat de individuele voorkeuren van één schrijver niet te veel invloed zouden hebben in het corpus. Daarom werd er een limiet aangehouden van 1.250 woorden per schrijver per domein per periode. Dit betekent dat er minimaal vier verschillende documenten, geschreven door verschillende auteurs, per periode per domein in het corpus moesten worden opgenomen om het vastgestelde woordenaantal van 5.000 per domein per periode te bereiken.

Ten derde moest de auteur een (sterke) band hebben met Leiden en er een aanzienlijke tijd hebben gewoond, aangezien het corpus de taal van Leiden representeert. Dit criterium was met name van belang bij het Privédomein en het domein Literatuur: bij de documenten die voor deze domeinen gebruikt zijn, kon vastgesteld worden wie de auteur van het betreffende document was, terwijl dat voor de overige domeinen meestal niet mogelijk was. Zoals bij de toelichting op beide domeinen hieronder zal blijken, is per individuele auteur bepaald hoe dit criterium is geïnterpreteerd en wat de overwegingen waren om een bepaald persoon als Leidenaar te rekenen.

Tot slot is per domein een keuze gemaakt voor een of (in het geval van het domein Economie) twee genres die de domeinen in het corpus representeren. Deze beperking is toegepast om ervoor te zorgen dat het materiaal dat een specifiek domein moet representeren zo uniform mogelijk is binnen één periode en over de verschillende perioden heen (zie ook Van de Voorde 2022: 66). De keuze voor een bepaald genre was gebaseerd op de beschikbaarheid van materiaal: er moesten genoeg documenten van het gekozen genre aanwezig zijn gedurende een zo groot mogelijke periode tussen 1500 en 1900 (zie verder de uitleg bij de verschillende domeinen hieronder).

Hieronder wordt per domein aangegeven hoe het archiefonderzoek precies in zijn werk is gegaan, welke problemen er ontstonden en welke keuzes zijn gemaakt. Ook is voor een indruk van het materiaal

voor elk domein een foto van een van de gebruikte teksten geselecteerd en samen met de bijbehorende transcriptie toegevoegd.¹⁵

Academie

Nederlandse teksten voor het Academische domein zijn schaars, omdat veel teksten in het Latijn zijn geschreven. Er zijn wel wetenschappelijke artikelen te vinden die in het Nederlands gesteld zijn, maar het is de vraag of deze als Leidse teksten gezien kunnen worden, aangezien de hoogleraren die deze schreven meestal maar kort aangesteld waren in Leiden en vaak ook niet oorspronkelijk uit de buurt van Leiden kwamen. Ik heb er daarom voor gekozen notulen van vergaderingen van het college van curatoren (en burgemeesters) te gebruiken. Ten eerste is hier voor elk jaar vanaf de oprichting van de universiteit materiaal van beschikbaar, en ten tweede waren de secretaris en hoogstwaarschijnlijk ook de klerken, die de notulen maakten, uit Leiden afkomstig (Roberts & Otterspeer 2003: 203–204), waardoor deze notulen als Leids kunnen worden aangemerkt.

De notulen worden alle bewaard bij de afdeling Bijzondere Collecties in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Voor de gehele periode zijn de notulen handgeschreven en in banden van één of soms enkele jaren samengevoegd. Voor het overgrote deel van de handen is niet bekend van wie ze zijn, maar het verschil ertussen is doorgaans wel gemakkelijk te maken. Om aan het principe ‘niet meer dan 1.250 woorden per schrijver’ te voldoen, zijn daarom voor elke periode notulen in ten minste vier verschillende handen uitgezocht; daarnaast is ervoor gezorgd dat deze over de gehele periode verspreid zijn. Voor een deel van de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw meldde de inventarisbeschrijving van de Universiteitsbibliotheek dat hier alleen afschriften van beschikbaar zijn; de betreffende inventarisnummers zijn daarom overgeslagen.

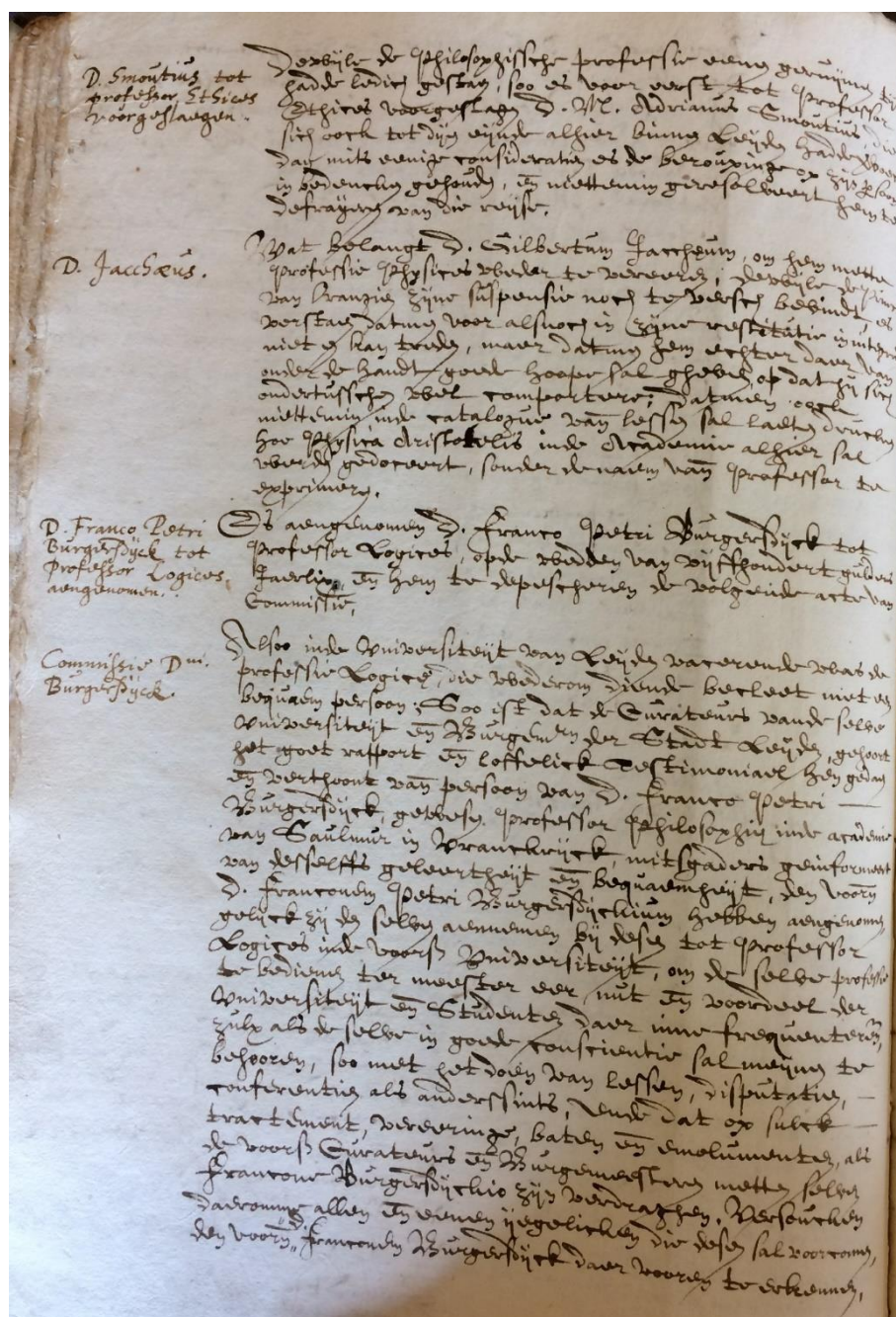
De stukken tekst zijn op de leeszaal Bijzondere Collecties van de UB Leiden gefotografeerd en vervolgens getranscribeerd. In de transcripties zijn opsommingen van namen, aantekeningen in de kantlijn en het kopje dat aan de notulen van elke vergadering voorafgaat en

¹⁵ In verband met de leesbaarheid zijn de tags uit de transcripties weggelaten. Opgeloste afkortingen, die normaal gesproken met de tag <abb>tekst</abb> zouden worden weergegeven, en ambigue lezingen zijn hier in cursief gezet.

waarin onder andere de aan- en afwezigen worden vermeld, niet opgenomen.

Economie

Voor de eerste drie eeuwen die het corpus beslaat, de zestiende tot en met de achttiende eeuw, zijn documenten die betrekking hebben op de textielnijverheid als bron voor het Economische domein gebruikt, aangezien die de belangrijkste economische activiteit vormde in Leiden gedurende deze eeuwen. Posthumus (1910–1922) heeft in enkele publicaties een vrij uitputtend overzicht gegeven van alle bronnen tussen 1333 en 1795 die met de Leidse textielnijverheid te maken hebben. Dit zijn met name ordonnanties en resoluties vanuit de stedelijke overheid en rekesten vanuit de lakenindustrie aan Gerecht en/of burgemeesters. Het materiaal uit de eerste drie eeuwen van het *LOL*-corpus is dan ook geselecteerd uit de bronnen van Posthumus. Posthumus heeft zelf transcripties gemaakt van alle bronnen, maar deze zijn niet diplomatisch (ze volgen onder andere niet de regelafbrekingen van het originele document en zijn aangepast aan de huidige spellingconventies) en slaan soms een deel van de tekst over. Daarom zijn bij de geselecteerde transcripties van Posthumus ook de originele documenten gezocht, die te vinden zijn in het archief Erfgoed Leiden en Omstreken. Dit was geen makkelijke opgave, aangezien Posthumus geen inventarisnummers geeft bij zijn bronnen maar alleen naar bepaalde boeken verwijst (zoals het Gerechts- of Burgemeestersdagboek) met een folionummer en de datum waarop het betreffende stuk tekst is geschreven; voor losbladige documenten volstaat hij met een verwijzing als ‘los document in de portefeuille van de Lakenhal’. Soms konden deze documenten toch nog teruggevonden worden met enkele zoekacties in de online inventarisbeschrijvingen van het archief en dan zijn deze ook aangevraagd en gefotografeerd, maar als dit niet lukte, is het betreffende stuk terzijde geschoven en vervangen door een ander document dat wel op te sporen was in het archief. Vervolgens zijn met behulp van foto's van de originele bronnen de transcripties van Posthumus aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus (zie 4.3.2). (Lees verder op pagina 70.)

Afbeelding 4.1. Fragment van de notulen van de vergadering van curatoren en burgemeesters van de Universiteit Leiden, 23 maart 1620. Collectie UB Leiden AC1 21.

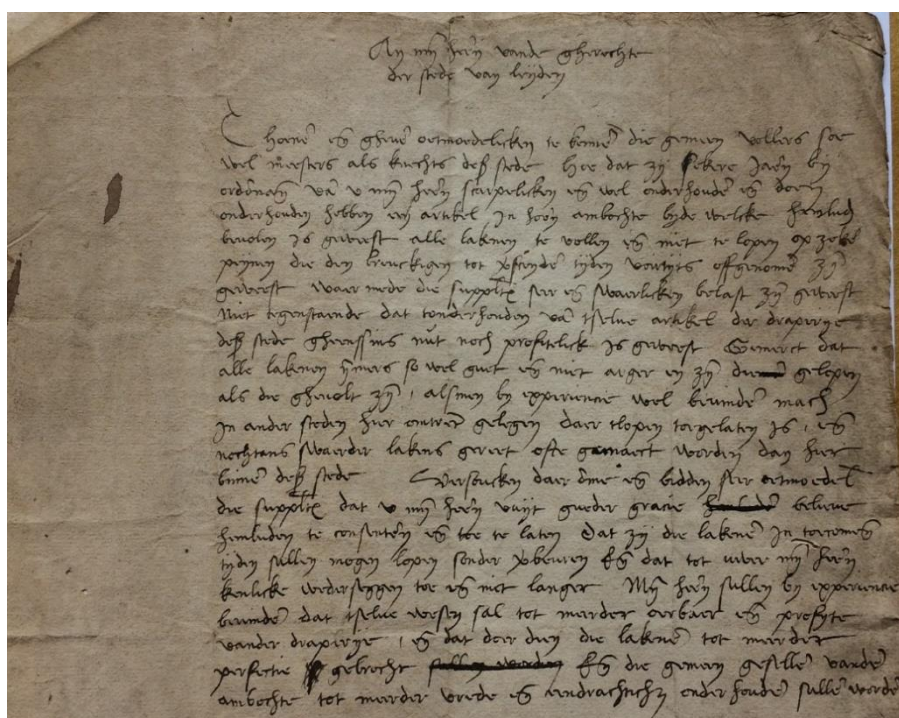
Dewyle de philosophissche professie eenen geruymen tyt hadde ledich gestaen, soo es voor eerst tot professor Ethices voorgeslagen D.M. Adrianus Smoutius, die sich oock tot dyen eynde alhier binnen Leyden hadde *vervoecht*, Dan mits eenige consideratien es de beroupinge op zyn *persoon* in bedencken gehouden, *ende* niettemin geresolveert hem te Defrayeren van Die reyse.

Wat belangt D. Gilbertum Jaccheum, om hem mette professie physices weder te vereeren, dewyle de prince van Orangien zyne suspensie noch te versch bevindt, es verstaen datmen voor alsnoch in zyne restitutie in *integren* niet en kan treden, maer datmen hem echter daer van onder de handt goede hoope sal gheven, op dat hy sich ondertusschen wel comportere: Datmen oock niettemin inde catalogus van~ lessen sal laeten drucken hoe physica Aristotelis inde Academie alhier sal werden gedoceert, sonder de naem van~ professor te exprimeren.

Es aengenomen D. franco petri Burgersdyck tot professor Logices, opde wedden van vyffhondert guldens Jaerlix, *ende* hem te depescheren de volgende acte van Commissie,

Alsoo inde vniversiteyt van Leyden vacerende was de professie Logicae, die wederom Diende becleet met een bequaem persoon; Soo ist dat de Curateurs vande selve vniversiteyt *ende* Burgem~ren der Stadt Leyden, behoort het goet rapport *ende* loffelick Testimonial hen gedaen *ende* verthoont van~ persoon van D. franco petri Burgersdyck, gewesen professor philosophien inde academie van Saulniur in vranckryck, mitsgaders geïnformeert van desselffs geleertheyt *ende* bequaemhey, den voorn~ D. franconen petri Burgersdyckium hebben aengenomen, gelyck zy den selven aennemen by desen tot professor Logices inde voors~ vniversiteyt, om de selve professie te bedienen ter meester eer nut *ende* voordeel der vniversiteyt *ende* Studenten Daer inne frequenterende, zulx als de selve in goede conscientie sal meynen te behooren, soo met het Doen van Lessen, Disputatien, conferentien als anderssints, ende dat op sulcx tractement, vereeringe, baten *ende* emolumenten, als de voors~ Curateurs *ende* Burgermeesteren metten selven francone Burgersdyckio zyn verdraghen. versoucken Daeromme allen *ende* eenen yegelicken die desen sal voorcomen, den voorn~ D. franconem Burgersdyck Daer vooren te erkennen,

Voor de negentiende eeuw is een andere procedure gevolgd dan voor de zestiende tot en met de achttiende eeuw. De textielnijverheid was aan het einde van de achttiende eeuw vrijwel verdwenen uit Leiden (vandaar dat het overzicht van Posthumus in 1795 stopt), waardoor voor de laatste eeuw van het corpus niet uit Posthumus (1910–1922) geput kon worden. De dataverzameling voor deze periode ging dan ook op een andere manier in zijn werk. Allereerst heb ik de digitale inventarissen van relevante archieven in het Erfgoed Leiden en Omstreken (Leidse bedrijven als de Leidse Zoutkeet, het Stadsarchief en de archieven van de textielhallen en de gilden, die voor de eerste twee decennia van de negentiende eeuw nog wel relevant materiaal bleken te bevatten) doorzocht op het voorkomen van rekesten, ordonnanties en/of resoluties die iets te maken hadden met het economische leven in Leiden. Daarnaast heb ik secundaire literatuur over de Leidse textielnijverheid geraadpleegd, waar ook enkele verwijzingen naar dit soort bronnen in stonden.

Afbeelding 4.2. Verzoek van de vollers van Leiden aan het Gerecht te Leiden, 1535. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief van de Gilden, nummer 1283.

Een probleem was dat er vanwege een Stadhuisbrand in 1929 niet veel over is van de communicatie tussen het stadsbestuur en de lokale bedrijven. Desondanks kon er uiteindelijk genoeg materiaal opgespoord worden. Het materiaal is met name in de tweede helft van de negentiende eeuw door de schaarsheid soms echter wel iets anders van aard dan in de vroegere perioden. Hoewel het nog steeds om besluiten en verzoeken gaat, gaat niet alle correspondentie tussen het stadsbestuur en Leidse bedrijven: enkele verzoeken zijn aan een andere overheidsinstantie (zoals de Provincie) gericht en sommige documenten die zijn geselecteerd betreffen kladbrieven van de stadsarchitect aan Leidse bedrijven, waarmee de eerste reageert op een verzoek tot (ver)bouw van het betreffende Leids bedrijf.

In principe zijn hele documenten getranscribeerd; alleen ondertekeningen en opsommingen van namen zijn niet opgenomen in de transcripties.

An my~ heeren vande gherechte
der stede van leyden

Thoenen *ende* gheuen oetmoedelicken te kennen die gemeen vollers soe wel meesters als knechts *deser* stede hoe dat zy sekere Jaeren by ordo~nan~ va~ v my~ heeren scarpelicken *ende* wel onderhouden *ende* doen onderhouden hebben een artikel In hoeren ambochte byde welcke hemluden beuolen Is geweest alle lakenen te vollen *ende* niet te lopen op zek~ peynen die den breuckigen tot *versceyden* tyden voirtyts offgenomen zy~ geweest Waer mede die suppli~ seer *ende* swaerlicken belast zy~ geweest niet tegenstaende dat tonderhouden va~ tselue artikel der draperye *deser* stede gheenssins nut noch profitelick is geweest Gemerct dat alle lakenen y~mers so wel guet *ende* niet arger en zyn die gelopen als die gheuolt zy~, als men by experientie wel beuinden mach In ander steden hier omtrent gelegen daer tlopen toegelaten js, *ende* nochtans swaerder lakens gereet ofte gemaect Worden dan hier binnen *deser* stede versoucken daer o~me *ende* bidden seer oetmoedel~ die suppli~ dat v my~ heeren vuyt gueder gracie belieue hemluden te consenteren *ende* toe te laten Dat zy die lakenen jn toecomende tyden sullen mogen lopen sonder *verbeuren* *ende* dat tot uwer my~ heeren kenlicke wederseggen toe *ende* niet langer My~ heeren sullen by experientie beuinden dat tselue wesen sal tot meerder oerbaer *ende* profyte vander draperye *ende* dat doer dien die lakenen tot meerder perfectie gebrocht *ende* die gemeen gesellen vanden ambochte tot meerder vrede *ende* eendrachtich~ onderhouden sullen worden

Liefdadigheid

Erfgoed Leiden en Omstreken herbergt veel archieven van charitatieve organisaties: van de meeste hofjes, de gasthuizen en het Heilige Geestweeshuis zijn uitgebreide inventarissen aanwezig. Een genre dat veel voorkomt in deze archieven, zijn testamenten waarin (een deel van) een erfenis wordt geschonken aan een of meer van deze liefdadigheidsinstellingen. Het voordeel van deze testamenten is dat die gedurende de gehele periode die het *LOL*-corpus beslaat in de archieven te vinden zijn en in de meeste perioden in grote mate aanwezig zijn. Om die reden is ervoor gekozen om testamenten met legaten aan Leidse liefdadigheidsinstellingen als het genre te selecteren dat het domein Liefdadigheid in het *LOL*-corpus moet representeren.

De testamenten met schenkingen waren te vinden in alle archieven van liefdadigheidsinstellingen in de inventaris Erfgoed Leiden en Omstreken: alle hofjes, gasthuizen en weeshuizen, maar ook in de archieven van kerken en kloosters. Alleen testamenten die opgesteld zijn door notarissen die in Leiden resideerden en van erflaters die zelf in Leiden woonden zijn opgenomen in het corpus. Daarnaast is er ook gecontroleerd of in de testamenten daadwerkelijk melding werd gemaakt van een schenking aan een Leidse liefdadigheidsinstelling. De meeste testamenten zijn extracten waarin alleen de schenking aan de liefdadigheidsinstelling wordt beschreven, maar er zijn ook enkele hele testamenten bij en ook enkele testamenten waarin de stichting van een hofje wordt geregeld. In principe zijn hele extracten en testamenten getranscribeerd, tenzij deze de 1.250 woorden overschreden (het maximumaantal woorden per tekst volgens de criteria van het *LOL*-corpus, zie de toelichting aan het begin van paragraaf 4.3.1), of als het totale woordenaantal van 5.000 woorden voor de betreffende periode al was bereikt. Passages met kostenoverzichten (nodig voor de registratie van het testament) zijn niet opgenomen in de transcripties.

Er zijn ook andere bronnen dan testamenten aanwezig in de archieven van het weeshuis en van de hofjes die voor het *LOL*-corpus geselecteerd hadden kunnen worden. Deze bronnen – weesbrieven en sollicitatiebrieven – zijn zeer interessant voor de *language history from below*-benadering, maar om verschillende redenen zijn die uiteindelijk niet in het *LOL*-corpus opgenomen.

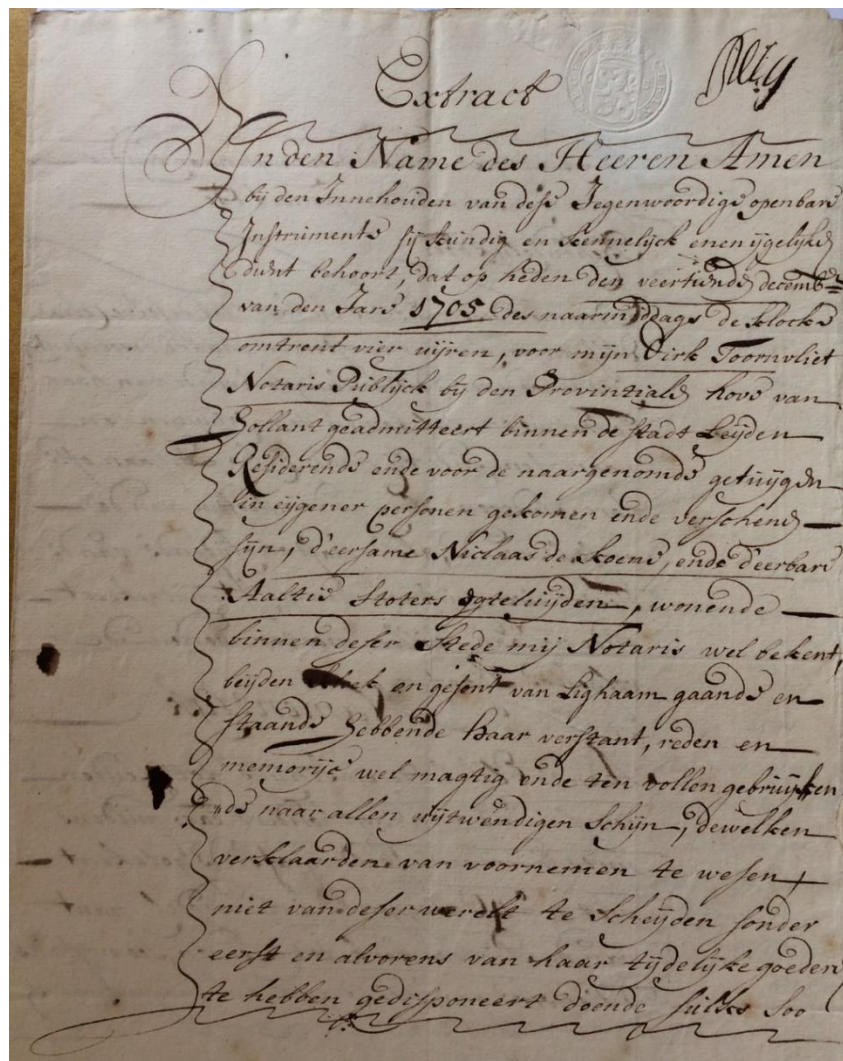
De weesbrieven uit het archief van het weeshuis zijn brieven die door wezen zijn geschreven aan de leiding van het weeshuis: de regenten of de binnenvader en -moeder. Ze zijn geschreven door wezen die er zelf

voor hadden gekozen om het weeshuis te verlaten en door wezen die waren weggestuurd uit het weeshuis wegens wangedrag. Als strafmaatregel moesten zij met een VOC- of WIC-schip mee naar de Oost of de West, of naar een veenkolonie in Drenthe (Van der Wiel 2010: 88–91). In de brieven betuigen de wezen spijt voor hun wandaden, vragen ze de regenten of zij terug mogen komen naar het weeshuis, bedanken ze de bestuurders voor hun goede zorg of verzoeken ze om bepaalde goederen te ontvangen. Voor de historische sociolinguïstiek is dit zeer interessant materiaal, omdat de wezen deze brieven meestal zelf hebben geschreven. Zoals in hoofdstuk 3 (paragraaf 3.4) naar voren kwam, waren veel van de wezen die in het weeshuis terechtkwamen afkomstig uit de armere lagen van de bevolking. Hun brieven maken het mogelijk het taalgebruik van een van de ‘onderbelichte groepen in de samenleving’ (Simons 2013: 20) te bestuderen, iets waar in de historisch-sociolinguïstische *language history from below*-benadering de aandacht op wordt gevestigd.

Ook sollicitatiebrieven uit de archieven van de hofjes, waarin personen verzoeken om een huisje in het betreffende hofje te betrekken, zijn interessant materiaal voor de *language history from below*-benadering. Net als bij de weesbrieven moeten de afzenders van de sollicitatiebrieven uit de lagere klassen van de bevolking afkomstig zijn geweest, aangezien de hofjes voor arme personen bestemd waren.

Het probleem met zowel de weesbrieven als de sollicitatiebrieven is echter dat er voor beide genres maar voor een beperkte periode materiaal te vinden is: de weesbrieven die in het archief aanwezig zijn, zijn afkomstig uit de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw en de sollicitatiebrieven komen uit de negentiende eeuw. De voorkeur ging bij alle domeinen echter uit naar een genre waarin zo veel mogelijk perioden gerepresenteerd zijn. Bovendien is het bij zowel de weesbrieven als bij de sollicitatiebrieven lastig om te bepalen of de brieven autograaf zijn of niet, dat wil zeggen: of de brieven geschreven zijn door de afzenders zelf, of dat iemand anders de brief voor hen heeft geschreven. Met name bij de sollicitatiebrieven bleek het zeer lastig om voldoende brieven te vinden die onmiskenbaar door de afzender waren geschreven: in sommige brieven werd bijvoorbeeld expliciet gezegd dat een bepaalde brief namens iemand anders was geschreven of werd er niet in de *ik/wij*-vorm, maar in de *hij/zij*-vorm geschreven. Deze brieven konden niet opgenomen worden in het *LOL*-corpus en aangezien er vrij veel brieven waren waarbij het twijfelachtig was of het wel een autografe brief was, bleef er maar weinig materiaal over voor het corpus. Vanwege de schaarsheid van

het materiaal en het beperkte aantal perioden waarin dit materiaal aanwezig is, is er dus voor gekozen om niet de wees- en sollicitatiebrieven, maar de testamenten voor het domein Liefdadigheid te kiezen.

Afbeelding 4.3. Fragment van een extract van een testament, 25 januari 1707. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief van de Gasthuizen, nummer 1170.

Extract

In den Name des Heeren Amen
 by den Innehouden van dese Jegenvoordige openbare
 Instrumente sy kundig en kennelyck enen ygelyken
 dient behoort, dat op heden den veertienden december
 van den Jare 1705 des naarmiddags de klokke
 omtrent vier uyren, voor myn Dirk Toornvliet
 Notaris Publyck by den Provintialen hove van
 hollant geadmitteert binnen de stadt Leyden
 Residerende ende voor de naargenomde getuygen
 in eygener personen gekomen ende verschenen
 syn, d'eersame Niclaas de koene, ende d'eerbare
 Aaltie stoters egteluyden, wonende
 binnen deser stede my Notaris wel bekent,
 beyden kloek en gesont van Lighaam gaande en
 staande hebbende haar verstant, reden en
 memorye wel magtig ende ten vollen gebruyken
 de naar allen uytwendigen schyn, dewelken
 verklaarden van voornemen te wesen,
 niet van deser werelt te scheyden sonder
 eerst en alvorens van haar tydelyke goederen
 te hebben gedisponeert doende sulks soo

Literatuur

Voor het domein Literatuur is gekozen voor het literaire genre toneelstukken. Vanwege de grote populariteit van dit genre bij de rederijderskamers en ook in de eeuwen erna was het te verwachten dat er veel toneelstukken te vinden zouden zijn. Daarnaast wordt het zoeken naar toneelstukken tot 1803 vergemakkelijkt door het bestaan van de Ceneton (Census Nederlands Toneel), waarin de gegevens van bijna 13.000 Nederlandse toneelstukken opgenomen zijn.¹⁶ De meeste toneel-

¹⁶ De Ceneton is beschikbaar via <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/> (voor het laatst geraadpleegd op 30 augustus 2022).

stukken zijn dan ook met behulp van deze lijst opgespoord. Daarnaast was de DBNL een onmisbare bron voor het vinden van toneelschrijvers en hun toneelstukken.

Het belangrijkste criterium bij de selectie van de toneelstukken was dat de toneelschrijver van het betreffende stuk een sterke band met Leiden moest hebben. Van de meeste beschikbare toneelstukken is de auteur bekend en van veel van hen zijn ook wat bibliografische gegevens bekend in de DBNL en soms ook elders op internet, bijvoorbeeld de geboorte- en/of sterfplaats of het beroep en de plaats waar dit beroep werd uitgeoefend. Op basis van deze gegevens kon bepaald worden hoe sterk de band van een specifieke toneelschrijver met de stad Leiden was. In de ideale situatie zouden alleen toneelteksten geselecteerd zijn waarvan de auteur in Leiden is geboren en gestorven en zijn hele leven in Leiden heeft gewoond. Dit bleek echter een onmogelijke opgave: er konden slechts 7 auteurs gevonden worden voor wie Leiden zowel de geboorte- als sterfplaats was. Voor de selectie van de overige 17 schrijvers van wie uiteindelijk teksten in het domein Literatuur zijn opgenomen, is een andere methode gehanteerd: er is op basis van de specifieke levensloop van de individuele auteur en de context waarin het toneelstuk is geschreven bepaald of de tekst in kwestie als Leids aangemerkt zou worden of niet. Hierbij zijn geen harde criteria gebruikt: ik heb bijvoorbeeld geen minimumaantal jaren gehanteerd waarin de toneelschrijver in Leiden moet hebben gewoond en ook is het doorbrengen van de jeugd in Leiden geen voorwaarde geweest om een schrijver voor het corpus te selecteren. Het criterium dat een auteur aangemerkt moet kunnen worden als 'Leids' om voor het *LOL*-corpus te worden geselecteerd, betekent dus niet dat deze persoon Leidse kenmerken in zijn taalgebruik moet hebben. Ik vat 'Leids' in mijn onderzoek niet op in dialectologisch opzicht: het gaat erom dat het tekstmateriaal dat geselecteerd wordt voor het corpus in een bepaalde periode representatief is voor een sociaal domein in Leiden; het is niet bedoeld als een verzameling teksten waarin Leidse dialectkenmerken voorkomen.

De argumenten op grond waarvan ik een toneelauteur alsnog als Leids heb aangemerkt, zijn heel verschillend. Hieronder volgen een aantal voorbeelden:

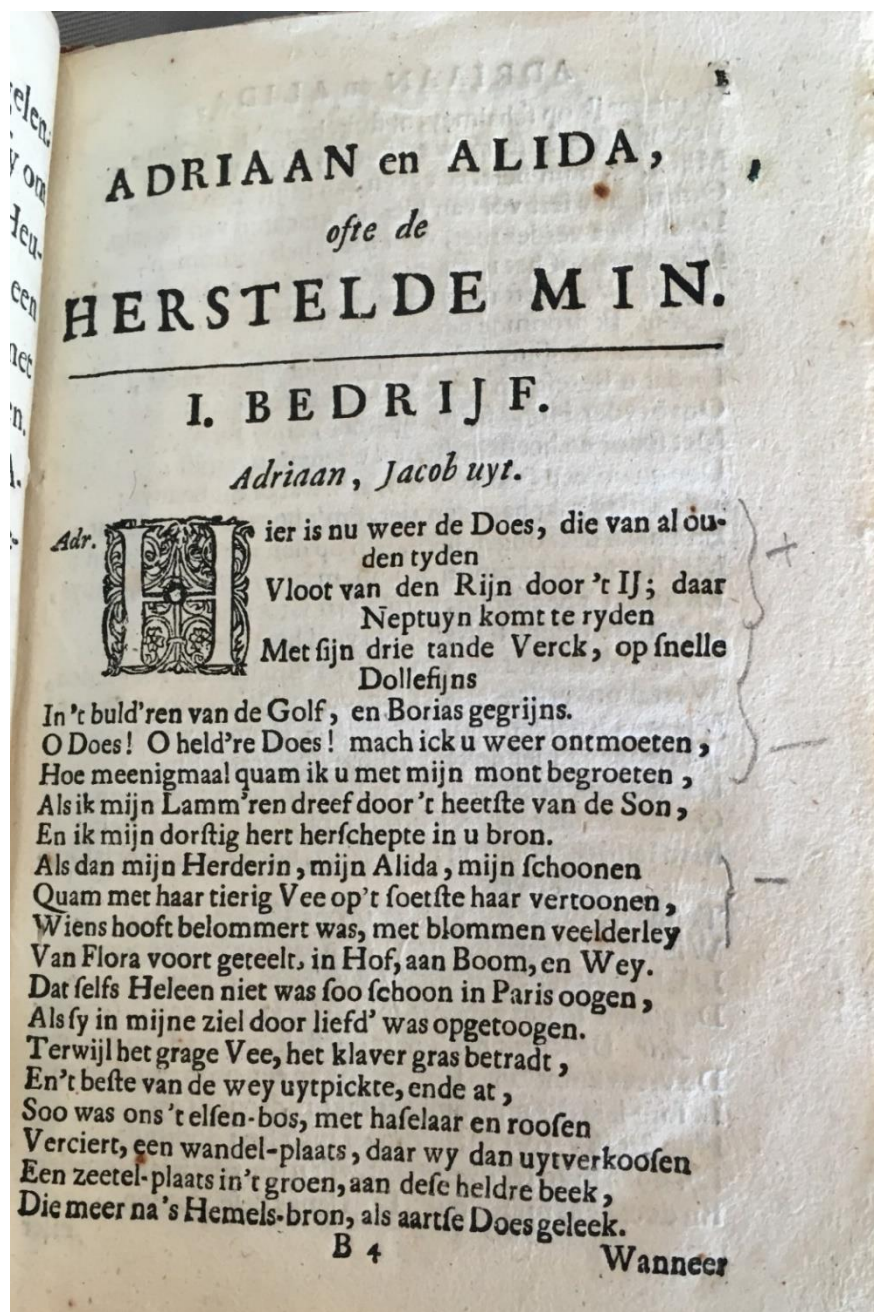
- Niet alleen Leiden zelf, maar ook de directe omgeving van Leiden is als 'Leiden' meegeteld. Zo is van een van de geselecte-

teerde toneelschrijvers, Willem van Heugelenburg, bekend dat deze uit Leiderdorp kwam;

- Enkele auteurs hebben slechts een korte periode in Leiden gewoond (maximaal tien jaar), bijvoorbeeld omdat ze er studeerden. De toneelstukken van hen die in het corpus zijn opgenomen, zijn echter geschreven in de tijd dat zij in Leiden woonden, waardoor de toneelstukken dus in zekere zin producten van Leidse bodem zijn. Dit geldt voor het toneelstuk *Meleager en Atalante* van Lukas Schermer (periode 1700–1749) en *De mislukte smokkelpartij* van Aart Veder (periode 1800–1849);
- Van Jacob van Rijndorp is niet zeker of hij in Leiden heeft gewoond, maar aangezien hij de oprichter en directeur van de Leidse Schouwburg was en het toneelstuk speciaal voor deze schouwburg was geschreven, is ook dit toneelstuk in het corpus opgenomen;
- Van sommige auteurs is de geboorte- en sterfplaats niet bekend of is Leiden geen van deze plaatsen, maar soms is wel uit andere bibliografische informatie op te maken dat ze in elk geval een tijd in Leiden hebben gewoond. Frans van Aken (periode 1750–1799) is bijvoorbeeld geboren en gestorven in Amsterdam, maar hij zou wel lange tijd in Leiden hebben gewoond en daar als horlogemaker hebben gewerkt. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor Willem Bilderdijk (periode 1800–1849) en voor Johannes Karel de Regt (periode 1850–1899).

Bij de selectie van het materiaal moest het begrip ‘Leids’ noodzakelijkerwijs steeds breder worden opgevat naarmate er minder materiaal voor een periode beschikbaar was. In elk geval kan van alle auteurs van wie teksten zijn opgenomen in het corpus worden gezegd dat deze in elk geval een tijd in Leiden hebben gewoond. Wel heb ik altijd de voorkeur gegeven aan personen die hun hele leven of bijna hun hele leven in Leiden hebben gewoond; alleen als er hier niet genoeg van waren, kwamen er andere argumenten in beeld om een bepaald toneelstuk te selecteren voor het corpus.

Bij de selectie van toneelstukken is er naast de band van de auteur met Leiden ook rekening mee gehouden dat alleen originele teksten van de betreffende schrijver werden gebruikt, en bijvoorbeeld geen bewerkingen of vertalingen van toneelstukken.

Afbeelding 4.4. Fragment uit het toneelstuk *Adriaan en Alida* door Willem van Heugelenburg, 1689. Collectie UB Leiden 1092 E 65.

ADRIAAN en ALIDA,
 ofte de
 HERSTELDE MIN.
 I. BEDRIJF.
 Adriaan, Jacob uyt.
 Adr. Hier is nu weer de Does, die van al ou-
 den tyden
 Vloot van den Rijn door 't IJ; daar
 Neptuyn komt te ryden
 Met sijn drie tande Verck, op snelle
 Dollefijns
 In't buld'ren van de Golf, en Borias gegrijns.
 O Does! O held're Does! mach ick u weer ontmoeten,
 Hoe meenigmaal quam ik u met mijn mont begroeten,
 Als ik mijn Lamm'ren dreef door 't heetste van de Son,
 En ik mijn dorstig hert herschepte in u bron.
 Als dan mijn Herderin, mijn Alida, mijn schoonen
 Quam met haar tierig Vee op't soetste haar vertoonen,
 Wiens hoofd belommert was, met blommen veelderley
 Van Flora voort geteelt, in Hof, aan Boom, en Wey.
 Dat selfs Heleen niet was soo schoon in Paris oogen,
 Als sy in mijne ziel door liefd' was opgetoogen.
 Terwijl het grage Vee, het klaver gras betradt,
 En't beste van de wey uytpickte, ende at,
 Soo was ons 't elsen-bos, met haselaar en roosen
 Verciert, een wandel-plaats, daar wy dan uytverkoosen
 Een zeetel-plaats in 't groen, aan dese heldre beek,
 Die meer na 's Hemels-bron, als aartse Does geleek.

Wanneer

De meeste toneelstukken zijn als boekjes uitgegeven, die ofwel in de UB in Leiden ter inzage liggen bij de afdeling Bijzondere Collecties, ofwel via Google Books geraadpleegd kunnen worden. Van al deze toneelstukken is de eerste druk gebruikt voor de transcriptie. Twee toneelstukken uit de periode 1550–1599 waren alleen beschikbaar in handschrift, die in Erfgoed Leiden en Omstreken respectievelijk bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag opgevraagd konden worden. Voor een van de handschriften, *Loterijspel* van Jan van Hout, kon ook gebruikgemaakt worden van een reeds beschikbare transcriptie (Koppenol 1998). Deze transcriptie is vergeleken met het originele handschrift en aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus.

Op enkele punten moest afgeweken worden van de principes van het corpus door gebrek aan materiaal. Voor de eerste helft van de

zestiende eeuw is helemaal geen materiaal aangetroffen in de (digitale) archieven. Eén van de gebruikte toneelstukken die in handschrift is overgeleverd (*Wie voirmaels waeren de victoriöste*), toegeschreven aan Cornelis Meesz. van Hout) zou in 1548 zijn geschreven, maar aangezien de datering van het handschrift op 1552 is gesteld, is dit opgenomen bij de toneelstukken van de periode 1550–1599. Daarnaast zijn voor de perioden 1550–1599, 1650–1699 en 1850–1899 slechts drie in plaats van vier toneelstukken gebruikt voor het corpus, waarvan twee toneelstukken in de periode 1850–1899 ook nog dezelfde auteur hadden. Uitgebreide zoektochten in de beschikbare overzichten van toneelstukken en in de secundaire literatuur leverde echter niet meer materiaal op en daarom is ervoor gekozen om voor deze perioden een te transcriberen woorden-aantal van ongeveer 1.700 per toneelstuk aan te houden in plaats van 1.250. Alle toneelstukken uit alle perioden zijn vanaf het eerste bedrijf getranscribeerd tot het maximumaantal woorden voor dat toneelstuk (ofwel 1.250 ofwel 1.700) was bereikt.

Privéleven

Voor het Privéleven is gekozen voor privébrieven. Dit is een genre dat ruim aanwezig is in de archieven van Leidse families. Documenten als dagboeken en reisverslagen zijn veel moeilijker vindbaar, wat dit een minder goede optie maakte.

Er waren al enkele transcripties van privébrieven uit de perioden 1600–1649, 1750–1799 en 1800–1849 beschikbaar die studenten in het kader van een MA-werkgroep historische sociolinguïstiek hadden gemaakt. Deze brieven zitten in de collecties van de UB Leiden en Erfgoed Leiden en Omstreken. Enkele hiervan zijn geselecteerd voor het *LOL*-corpus. Met behulp van foto's van de originele documenten zijn de transcripties nagekeken en aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus.

De familiearchieven die te vinden zijn in de collectie van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn het uitgangspunt geweest voor de verdere zoektocht naar privébrieven. Die leverde echter voor enkele perioden, en met name de perioden 1650–1699 en 1700–1749, niet de gewenste 5.000 woorden per periode op. Daarom is ook gezocht in de inventarissen van het Stadsarchief Amsterdam en het Nationaal Archief te Den Haag. Hier konden genoeg brieven van Leidenaren worden gevonden om aan de 5.000 woorden te komen. Uiteindelijk voldoet alleen de zestiende eeuw

niet aan het gestelde woordenaantal: voor de periode 1500–1549 zijn helemaal geen brieven gevonden en voor de periode 1550–1599 komt het woordenaantal slechts op 4.449 uit. Voor deze perioden is het echter zeer de vraag of er (meer) brieven van Leidenaren te vinden zullen zijn als het zoekgebied wordt uitgebreid naar nog weer andere archieven, aangezien het overgeleverde brievenmateriaal voor de zestiende eeuw sowieso schaars is.

Bij de selectie van de brieven is op een aantal dingen gelet. Allereerst was het, net als bij de toneelauteurs voor het domein Literatuur, van belang dat de briefschrijvers een duidelijk aantoonbare band hadden met Leiden. Dit was vaak redelijk gemakkelijk te bepalen, aangezien van de meeste brieven bekend is wie ze geschreven hebben en de meeste schrijvers uit vooraanstaande families kwamen, waarvan veel informatie op het internet te vinden is. Vaak konden dan ook de stamboom, de geboorte- en sterfdatum en -plaats en meestal een levensbeschrijving achterhaald worden. Brieven van personen die Leiden als geboorte- en sterfplaats hadden, zijn zonder meer opgenomen in het corpus. Van personen die ofwel in Leiden waren geboren ofwel gestorven, die Leiden niet als hun geboorteplaats en ook niet als hun sterfplaats hadden of van wie de geboorte- en sterfplaats helemaal niet bekend waren, is net als bij de toneelschrijvers in het domein Literatuur verdere informatie opgezocht over de levensloop van deze personen. De meeste van deze personen kwamen uit vooraanstaande Leidse families, zoals de familie Hubrecht, Dozy, Luzac of De la Court, en waren in de loop van hun leven ergens anders gaan wonen. Ook hun brieven zijn als Leids aangemerkt, maar er gold wel: hoe langer de persoon in kwestie in Leiden had gewoond, hoe eerder deze werd geselecteerd voor het *LOL*-corpus, afhankelijk van de hoeveelheid beschikbare brieven voor een bepaalde periode. Over het algemeen was het voor het Privédomein wel eenvoudiger om materiaal te vinden van auteurs die lang in Leiden hadden gewoond dan voor het domein Literatuur. Veel van de geselecteerde brieven zijn ook in Leiden zelf geschreven. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw was het beschikbare brievenmateriaal echter enigszins schaars en was er van sommige personen weinig bibliografische informatie beschikbaar, waardoor het begrip 'Leids' soms wat breder opgevat moest worden. Enkele voorbeelden:

- Voor de periode 1550–1599 kon enkel geput worden uit het archief van de familie Van der Meulen. Deze familie kwam pas in 1591 in Leiden wonen, nadat zij eerst in Antwerpen en Bremen

hadden gewoond. Er is daarom alleen correspondentie van na 1591 uit hun archief in het corpus opgenomen. Het archief bevatte ook enkele brieven van familieleden van de familie Van der Meulen van wie geen bibliografische informatie gevonden kon worden. Eén brief, geschreven door ene Katharina van der Bleke, werd geschreven vanuit Leiden. Omdat deze brief wel in Leiden was geschreven, dit de enige informatie was waar ik mij op kon baseren en voor deze periode het aantal woorden van 5.000 sowieso niet kon worden gehaald, heb ik deze brief ook opgenomen in het corpus.

- Van Adriana Fabricius en Engeltje Fabricius (periode 1650–1699) is de geboorteplaats niet Leiden en hun sterfplaats is onbekend, maar beiden schreven hun brieven onder andere vanuit Leiden en ze zijn ook beiden met Leidenaars getrouwd geweest, dus om deze reden zijn hun brieven ook in het corpus opgenomen.

Zeker voor de tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw was er een ruime hoeveelheid briefmateriaal beschikbaar in de archieven van personen die een sterke band hadden met Leiden, waardoor de keuze voor bepaalde briefschrijvers ook nog van andere criteria kon afhangen. Indien het beschikbare materiaal dat toeliet, gaf ik de voorkeur aan brieven die geschreven waren aan directe familieleden (ouder/kind-, man/vrouw- en broer/zus-relaties hadden bijvoorbeeld de voorkeur boven oom/neef- of neef/nicht-relaties) en streefde ik naar zo veel mogelijk verschillende briefschrijvers en een gelijk woordenaantal van mannelijke en vrouwelijke schrijvers per periode. Ook gaf ik, indien mogelijk, de voorkeur aan een ruime verspreiding van de brieven over de gehele periode van vijftig jaar. Er is ook voor alle perioden op gelet dat de brieven autograaf waren.

Uiteindelijk heeft alleen de zestiende eeuw problemen opgeleverd bij de opbouw van het corpus. Voor de eerste helft van de zestiende eeuw is helemaal geen privécorrespondentie gevonden van Leidenaren en in de tweede helft van de zestiende eeuw waren er, zoals hierboven al opgemerkt, te weinig brieven om aan het totale woordenaantal van 5.000 te voldoen. Daarnaast zijn er van een briefschrijfster, Hester de la Faille, 2.190 woorden in het corpus opgenomen voor de tweede helft van de zestiende eeuw. Dit is bijna het dubbele van de 1.250 woorden die volgens de principes van het corpus eigenlijk per schrijver per periode mochten worden opgenomen. Aangezien er echter geen ander materiaal

beschikbaar was voor deze periode, waren er twee opties: of er werd voor gekozen om de extra woorden van Hester de la Faille op te nemen zodat het woordenaantal voor deze periode de 5.000 zo dicht mogelijk zou benaderen, of er werd strikt vastgehouden aan de 1.250 woorden per briefschrijver, wat betekent dat het woordenaantal voor de tweede helft van de zestiende eeuw bijna 1.000 woorden lager zou uitvallen. Ik heb de voorkeur gegeven aan een zo groot mogelijk woordenaantal, zodat er genoeg woorden beschikbaar zouden zijn om de casestudies mee uit te voeren.

Voor het corpus zijn alleen hele brieven getranscribeerd, indien beschikbaar met de adressering erbij. Voor de meeste brieven afkomstig uit de archieven van de familie Van der Meulen die voor het *LOL*-corpus waren geselecteerd (voor de perioden 1550–1599 en 1600–1649), was al een transcriptie beschikbaar in Hendriks (1998). Van enkele andere brieven uit de periode 1600–1649 waren ook al transcripties bij de archiefstukken gevoegd. Deze bestaande transcripties zijn gecontroleerd aan de hand van het origineel en aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus.

Publieke Opinie

De krant is het genre dat is gekozen voor het domein Publieke Opinie. De *Leydse(/Leidse/Leidsche) Courant* bestond vanaf 1686 en was lange tijd de enige Nederlandse krant in Leiden. Dit is dan ook de enige bron geweest voor het domein Publieke Opinie. De meeste krantenedities zijn in gescande vorm te raadplegen via de website van Delpher en via Erfgoed Leiden en Omstreken. Net als bij het Privédomein waren ook deze transcripties deels al door MA-studenten gemaakt. Deze zijn echter nog wel nagekeken en daarbij zijn stukken geschrapt waarin veel namen werden genoemd. Ook advertenties (geboortes, overlijdens of reclames) zijn uit de transcripties gehaald en vervangen door nieuwsberichten. Aangezien de krant pas vanaf 1686 verscheen, is er voor de eerste drie perioden van het *LOL*-corpus geen materiaal beschikbaar. Bij de rest van de perioden zijn telkens vier of meer kranten uitgekozen uit het midden van de betreffende periode waaruit per krant maximaal 1.250 woorden werden getranscribeerd.

26 Febr. 1827

Zoo is het dan, Leve Loo! al van de Meestertafel af gelyc
 by u geweest; het is mogelijk dat het d'it Waarden
 bryf was die u amuseerde, indien het myn meest
 bekend was geweest, zoudt ik het hebben kunnen wagen,
 want zynde heeft in de vorige week ons een Thee-
 Visite gegeven; om moeten my deswegens in een
 atelinge onschuldigheid tot naader inlichting bekomen te
 hebben blyven; binnen den dag die gy by Tante
 Angelis hebt doorgebracht, hebt ge immers de andere
 niet met slapen doorgebracht, want van een ander
 bedryven met gy niets. Op een wandelogen-
 schap in zult gy wel Wille konussen aantrekken
 hebben, en de swarte bewaard tot het eens regenen
 magt, om dat het dan min of meer ruil of slibberig
 op de steenen Straaten zoudt kunnen eyn; de
 goede welstand van alle de Vrienden te vernemen, was
 my zeer aangenaam, en ware het anders zoudt het
 my bestelyk leed eyn, doed aan alle myn lieve
 presentatie; ik moet nog niet hoe of het met
 Jochumaken, grote West, Troven een sal uitkomen,
 om Charles te hebben, den moet het nader bepaald
 worden; ik heb my by de loep geuniformeerd, of by
 geene gesloten Brieven meender med. neemd, dan nog
 geen berge deconson; ik weet niet, dat hier iets
 is omgevallen, "Dine altoude waardig; alle eyn my
 my nill; Straks viel'er door een stukje harden
 Sneeuw en Reut in van de Lantaarn waar door my
 bespeeld hebben, dat die rood bloed heeft, als ook
 Maatje, Zynde beiden een Sikkhepietje gekroost, doch
 ontbreekt u over die bronnen niet; vanmorgen vernam
 ik dat Mennor Salomon gestorven is Overleden, ik
 met niet van heere Zekke, wel dat sy van tyd tot
 tyd Inkelde, zeg dat niet schuchlyc aan de goede
 Vrienden Breyers, want misfcheen heeft haer de
 Overleden min of meer byzonder gekend; Lee en
 Cabot sluiten hunne groeten hier by in, van Frans,

Afbeelding 4.5. Fragment uit een brief van Jan Pieter van Klinkenberg Dozy aan zijn dochter, 26 februari 1827. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief Familie Dozy, nummer 459.

zoo is het dan lieve Lot! al van de Mettepoort af pret
 by u geweest, het is mogelyk dat het de Waarden
 burg was die u amuseerde, indien het my vroeger
 bekend was geweest, zoude ik het hebben kunnen vragen,
 want zynEd. heeft in de vorige week ons eene Thee-
 visite gegeven; nu moeten wy deswegens in eene
 akelige onzekerheid tot nader inligting bekomen te
 hebben blyven: buiten den dag die gy by Tante
Acnelis hebt doorgebracht, hebt ge immers de andere
 niet met Slapen doorgebracht, want van uwe andere
 bedryven meld gy niets. op uwe wandelingen
 vertrouwde ik zult gy wel nette koussen aangetrokken
 hebben, en de Swarte bewaard tot het eens regenen
 mogt, om dat het dan min of meer vuil of slibberig
 op 's Heeren Straaten zoude kunnen zyn: de
 goede welstand van alle de Vrienden te vernemen, was
 my zeer aangenaam, en ware het anders zoude het
 my hertelyk leed zyn, *doed* aan alle myne dienst
 presentatie: ik weete nog niet, hoe of het met
 schoonmaken, grote Wast, Turven enz. zal uitkomen,
 om Charles te hebben, dan moet dit nader bepaald
 worden: ik heb my by de looper geïnformeerd, of hy
 geen gesloten Brieven meerder medeneemd, dan nog
 geen berigt deswegens: ik weete niet, dat hier iets
 is voorgevallen, uwe attentie waardig: alle zyn wy
 vry wel: straks viel 'er door een stukje harde
 sneeuw een Ruit in van de Lantaarn waar door wy
 bespeurd hebben, dat Cie rood bloed heeft, als ook
 naatje, zynde beiden een sikkepitje gekwetst, doch
 ontrust u over die wonden niet: vanmorgen vernam
 ik dat Mevrouw Solomon gisteren is overleden, ik
 wist niet van haare Ziekte, wel dat zy van tyd tot
 tyd sukkelde, zeg dit niet schielyk aan de goede
 vrienden Bruyns, want misschien heeft haar E. de
 overledene min of meer byzonder gekend: Cie en
 Cabet sluiten hunne groeten hier by in, van Frans

Afbeelding 4.6. Fragment uit de *Leydse Courant* van 5 januari 1780. Online collectie Delpher.nl.

[Alleen van de linker kolom van afbeelding 4.6 wordt hieronder de transcriptie gegeven.]

RUSLAND.

PETERSBURG den 14 December. De Heer Hablizi, Correspondent van onze Keyzerlyke Academie, heeft in een Brief uit Astracan, gedateerd 24 October, eene merkwaardige Byzonderheid gemeld, hier in bestaande, dat de Overstrooming, welke gewoonlyk in de Vloed Wolga plaats heeft, dit Jaar veel hooger is geweest van in 20 Jaaren Tyds waargenoomen is. In 't midden van April begon het Water te wassen; op den 31 Mey was het op het hoogste en omtrent het midden van July weder als naar gewoonte; doch allerbyzonderst is dat men, een Proef genoomen hebbende, om zig, gelyk in Egypten met de Nyl geschied, van deze Overstrooming te bevoordeelen, daar in zeer gelukkig is geslaagt.

GROOT-BRITTANNIEN.

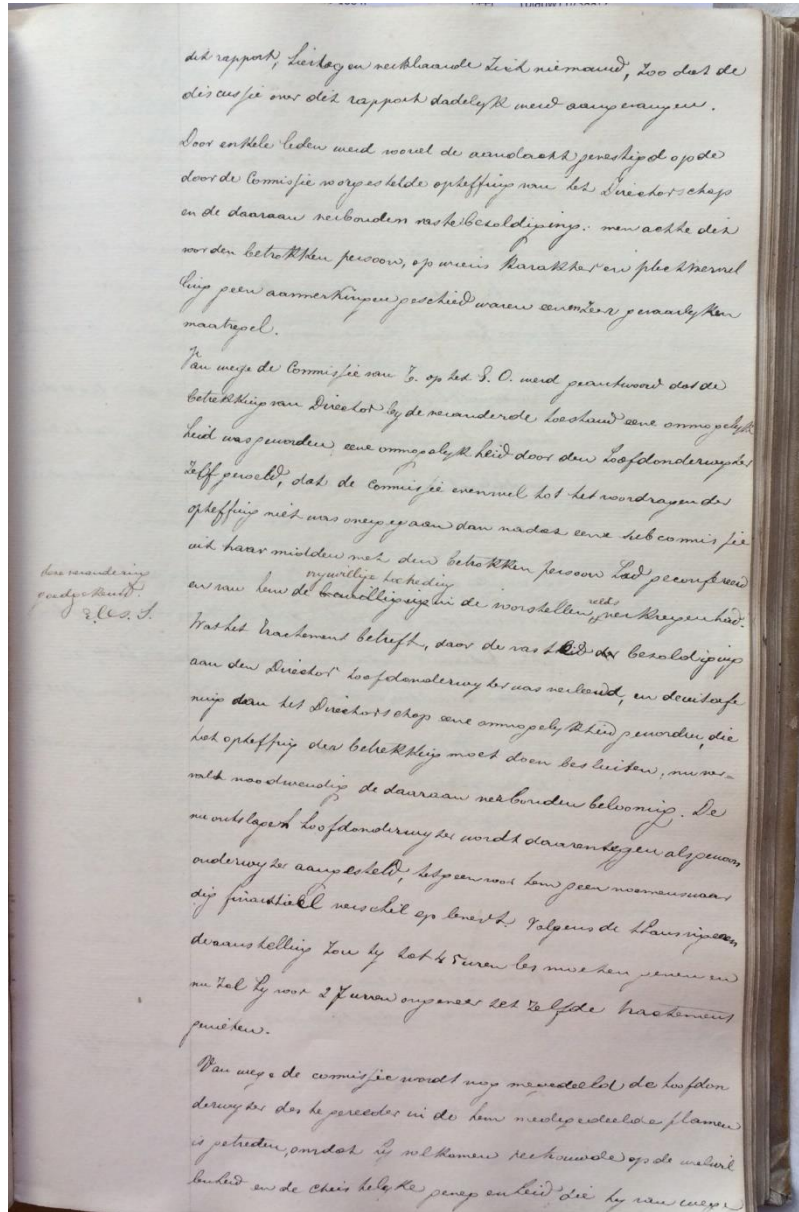
WITHBY den 24 December. Donderdag is by Runswick gestrand en vergaan de Sloep van John Thompson, van Middelburg in Zeeland na Leith bestemd.

PORTSMOUTH den 27 December. Gister is het Oorlogschip the Warwick met negen Retourschepen van onze O.I. Compagnie alhier aangekomen; Daartegen is heden het Esquader, sterk 24 Schepen, daaronder een van 90 St. Kanon, den Admiraal Rodney aan boord hebbende, een van 100, een van 98, en tien van 74 St. Kanon, met alle de na de West-Indiën, Gibraltar enz. bestemde Koopvaarders onder zeil gegaan.

LONDEN den 24 December. Dingsdag lazen de Lords de Bills wegens Ierland voor de eerste keer, welke op dien Dag by de Gemeentens in Comité in order gebragt wierden. Eergister wierden de gem. Bills in 't Hoogerhuis voor de tweede keer gelezen en gister heeft de Koning dezelve goedgekeurd en onder anderen ook een Acie ter herroeping van zekere Acten, in Groot-Brittannien gemaakt, waar by de Koophandel en Commerce van Ierland met uitheemsche Havens bepaald was.

Het Hof heeft genoeg om te verneemen dat de Resolutien van ons Parlement om den Koophandel van Ierland uit te breiden, door het Parlement van dat Koningryk, zo wel als van de gantsche Natie met de grootste Dankbaarheid en Aandoening ontfangen zyn, dus men de gelukkigste Gevolgen te gemoet ziet, en byzonderlyk eene Eendragtigheid van Maatregelen voor het algemeene Welzyn der drie Koningryken.

Voor eenige Dagen is de Gemeene Raad van deze Stad vergaderd geweest ter beraaming van eene gevoeglyke wyze om de Nagedagtenis van wylen den Doorluchtigen Graaf van Chatham te

Afbeelding 4.7. Fragment uit de notulen van de kerkenraadsvergaderingen van de Hervormde Kerk in Leiden, 7 mei 1875. Collectie Leiden Erfgoed en Omstreken, archief Kerkeraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden, nummer 17.

dit rapport, hiertegen verklaarde Zich niemand, Zoo dat de discussie over dit rapport dadelyk werd aangevangen. Door enkele leden werd vooral de aandacht gevestigd op de door de Commissie voorgestelde opheffing van het Directorschap en de daaraan verbonden vaste bezoldiging: men achtte dit voor den betrokken persoon, op wiens karakter en *plicht* ling geen aanmerkingen geschied waren eenen Zeer gevaarlyken maatregel.

Van wege de Commissie van t. op het S.O. werd geantwoord dat de betrekking van Director by de veranderde toestand eene onmogelykheid was geworden eene onmogelykheid door den hoofdonderwyzer zelf gevoeld, dat de commissie evenwel tot het voordragen der opheffing niet was overgegaan dan nadat eene subcommissie uit haar midden met den betrokken persoon had geconfereerd en van hem de vrywillige toetreding in de voorstellen reeds verkregen had.

Wat het tractement betreft, daar de vaste bezoldiging aan den Director hoofdonderwyzer was verleend, en de uitoefening van het Directorschap eene onmogelykheid geworden, die tot opheffing der betrekking moet doen besluiten, nu vervald noodwendig de daaraan verbonden belooning. De nu ontslagen hoofdonderwyzer wordt daarentegen als gewoon onderwyzer aangesteld, hetgeen voor hem geen noemenswaardig finantieel verschil op levert. Volgens de thans *ingeven* de aanstelling zou hy tot 45 uren les moeten geven en nu zal hy voor 27 uren ongeveer het zelfde tractement genieten.

Van wege de commissie wordt nog medegedeeld de hoofdonderwyzer des te gereeder in de hem medegedeelde plannen is getreden, omdat hy volkomen vertrouwd op de welwillenheid en de christelyke genegenheid die hy van wege

Religie

Bij de keuze voor een genre voor het domein Religie is bekeken welk soort materiaal het ruimst aanwezig was gedurende de vier eeuwen die het *LOL*-corpus beslaat in de kerkarchieven die in Erfgoed Leiden en Omstreken worden bewaard. Dit bleken de notulen of resoluties van kerkenraden te zijn. Er is materiaal van drie verschillende geloofstromingen opgenomen in het corpus – hervormd, doopsgezind en evangelisch-luthers – omdat van de kerkenraden van deze drie religies het meeste materiaal, verspreid over een langere periode, aanwezig was. Het feit dat er is gericht op drie protestantse stromingen betekent wel dat er voor de eerste helft van de zestiende eeuw geen materiaal in de archieven aanwezig was, aangezien deze geloofstromingen toen nog niet bestonden. Voor de eerste helft van de zestiende eeuw hadden er nog

wel teksten van de katholieke kerken toegevoegd kunnen worden aan het corpus, maar ik heb in de archieven geen teksten aangetroffen die vergelijkbaar waren met de teksten uit de andere perioden.

De kerkenraadboeken van de hervormde kerk beslaan de langste periode: van de tweede helft van de zestiende eeuw tot de twintigste eeuw. De doopsgezinden en lutheranen zijn beide vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot de twintigste eeuw gerepresenteerd. Omdat een van de principes van het *LOL*-corpus was dat er ten minste vier documenten per domein per periode opgenomen moesten worden in het corpus om de invloed van voorkeuren van individuele schrijvers zo veel mogelijk in te perken, is ervoor gezorgd dat in de perioden waarin alleen de hervormde kerkenraadboeken beschikbaar waren er vier verschillende handen uit die kerkenraadboeken zijn gebruikt, met per hand een totaal aantal woorden van ongeveer 1.250. Voor de perioden waarin het materiaal ook uit de kerkenraadboeken van de doopsgezinden en lutheranen bestond, zijn van elke geloofsstroming stukken van de kerkenraadboeken in ten minste twee verschillende handen gebruikt, wat neerkomt op een totaal van ten minste zes handen voor elk van deze perioden. Stukken van de kerkenraadboeken waarin veel namen voorkwamen (bijvoorbeeld bij de benoeming van diakenen) zijn overgeslagen.

4.3.2 *Transcriptieconventies en transcriptieprocedure*

De documenten die het archiefonderzoek voor de verschillende perioden en domeinen opleverde, zijn alle getranscribeerd aan de hand van door mij opgestelde transcriptieconventies. Voor het opstellen van deze conventies heb ik gebruikgemaakt van de transcriptieconventies van het *Brieven als Buit*-corpus (Nobels 2013: 295–296; Simons 2013: 337–338) en van het *Going Dutch*-corpus (Krogull 2018: 327–329). In navolging van Krogull (2018) heb ik aparte transcriptieconventies gemaakt voor handgeschreven en gedrukte documenten, aangezien beide soorten bronnen in het *LOL*-corpus terecht zijn gekomen. Hieronder geef ik kort voor zowel de handgeschreven als de gedrukte documenten weer welke domeinen handgeschreven en welke domeinen gedrukte teksten bevatten en hoe de transcriptieprocedure voor beide soorten documenten in zijn werk ging.

Handgeschreven documenten

De domeinen waarvoor alleen handgeschreven teksten in het corpus zijn opgenomen, zijn Academie, Liefdadigheid, Privé en Religie. Het domein Economie bestaat voor een deel uit handgeschreven teksten en voor het domein Literatuur zijn twee van de gebruikte toneelstukken alleen in handschrift overgeleverd. Voor al deze documenten zijn dus de transcriptieconventies voor handgeschreven documenten gevolgd. De uitgebreide beschrijving van de transcriptieconventies voor handgeschreven documenten staat in bijlage 1.

Alle transcripties worden voorafgegaan door een header, waarin de belangrijkste metadata per transcriptie wordt gegeven: de bron van het originele document, het domein en het genre waartoe het document behoort, de datum waarop het originele document is geschreven en de plaats waar het is geschreven, het aantal pagina's van het originele document, het woordenaantal van de transcriptie (zonder de header), de initialen van de transcribent en de controlerende transcribent, en eventuele opmerkingen over de transcriptie, inclusief de naam van de auteur van het originele document, als die bekend is.

Van belang was dat de documenten diplomatisch getranscribeerd werden, dat wil zeggen dat de tekst van het originele document zo dicht mogelijk wordt gevolgd in de transcriptie. Dit betekent dat bijvoorbeeld spelling, interpunctie en het gebruik van hoofdletters en kleine letters precies zo worden weergegeven als in het originele document. Ook voor de pagina- en lijnafbrekingen werd het origineel gevolgd. Daarnaast is er gebruikgemaakt van verschillende tags in de transcriptie voor onduidelijke en onleesbare woorden (<ambig>woord</ambig> en <<illeg>>), doorhalingen (tekst en <<cancel>>) en woordafbrekingen aan het einde van een regel (<hyph>woo<->rd</hyph>). In sommige zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten komen daarnaast afkortingen voor, bijvoorbeeld bij woorden met *ver* (*verschijnen*; *over*) en bij *ende*. Om het tekstbegrip te vergroten, zijn deze afkortingen opgelost, waarbij de tag <abb>tekst</abb> is gebruikt.

De transcripties zijn grotendeels gemaakt door student-assistent Jacqueline Maes en mijzelf. Ook Katharina Gunkler heeft in het kader van haar stage delen van de domeinen Academie en Religie getranscribeerd en Odette Pielage heeft voor haar BA-werkstuk transcripties gemaakt voor het Privédomein, die daarna ook in het *LOL*-corpus zijn opgenomen. Transcripties die al door verschillende studenten in het kader van een MA-werkgroep historische sociolinguïstiek waren gemaakt

en werden geselecteerd voor het *LOL*-corpus (voor het domein Privé), zijn aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus. Alle eerste versies van de transcripties zijn daarna nog een keer nagekeken door mij of door Jacoline Maes om eventuele fouten in de transcriptie of inconsistenties in het gebruik van de transcriptieconventies recht te zetten. Vervolgens zijn de transcripties als definitief aangemerkt en opgenomen in het *LOL*-corpus.

Gedrukte documenten

Voor het domein Publieke Opinie zijn alleen gedrukte teksten in het *LOL*-corpus opgenomen; daarnaast zijn de meeste documenten uit het domein Literatuur en een deel van het domein Economie gedrukt. Al deze documenten zijn getranscribeerd volgens de transcriptieconventies voor gedrukte documenten. Deze zijn opgenomen in bijlage 2.

De transcripties worden, net als de transcripties voor handgeschreven documenten, voorafgegaan door een header met metadata. Ook voor de gedrukte documenten is er zo veel mogelijk diplomatisch getranscribeerd. Voor de transcripties van de kranten is echter niet de bladspiegel van het origineel gevolgd, waarbij de tekst in kolommen is verdeeld. In plaats daarvan zijn alle kolommen onder elkaar getranscribeerd. Wel zijn alle originele pagina- en regelafbrekingen aangehouden.

Vanwege het ontbreken van enkele verschijnselen die karakteristiek zijn voor handgeschreven teksten, zoals doorhalingen, waren er aanzienlijk minder tags nodig voor de gedrukte documenten. Wel kon het voorkomen dat een of meer woorden uit de gedrukte documenten niet goed te lezen waren, bijvoorbeeld door beschadigingen aan het papier. Daarom zijn de tags voor onduidelijke en onleesbare woorden (<ambig>woord</ambig> en <<illeg>>) ook gebruikt voor de transcriptieconventies van gedrukte documenten. Daarnaast was de tag voor woordaafbrekingen aan het einde van een regel (<hyph>woo<->rd</hyph>) van toepassing op gedrukte documenten.

Een groot deel van de transcripties voor Publieke Opinie was al gemaakt door studenten in het kader van verschillende MA-werkgroepen historische sociolinguïstiek; daarnaast heb ik zelf nog enkele aanvullende transcripties gemaakt. De transcripties zijn door student-assistent Jacoline Maes of mijzelf nagekeken op eventuele transcriptiefouten en aangepast aan de transcriptieconventies van het *LOL*-corpus. Hanna

Butter heeft in het kader van haar MA-scriptie de meeste achttiende- en negentiende-eeuwse toneelstukken voor het domein Literatuur opgespoord en getranscribeerd; Jacoline Maes heeft de rest van de transcripties voor dit domein gemaakt. Al deze transcripties zijn ook nog een keer door mijzelf nagekeken voor ze aan het definitieve *LOL*-corpus werden toegevoegd.

4.3.3 *Corpus*

Het *LOL*-corpus zou idealiter een grootte hebben van 280.000 woorden: 5.000 woorden per periode van 50 jaar (waarvan er acht zijn in totaal) en per domein (waarvan er zeven zijn in totaal). Zoals in paragraaf 4.3.1 is beschreven, was het echter niet mogelijk om bij elk domein voor elke periode materiaal te vinden. Met name de eerste helft van de zestiende eeuw bleek problematisch, aangezien voor slechts twee van de zeven domeinen, Economie en Liefdadigheid, Leidse bronnen voor deze periode in de archieven konden worden gevonden. Voor de domeinen Academie, Publieke Opinie en Religie is hier een logische verklaring voor te geven: de universiteit bestond nog niet in de eerste helft van de zestiende eeuw, waardoor daar onmogelijk materiaal voor te vinden kan zijn; het krantengenre, gebruikt voor de Publieke Opinie, bestond pas vanaf de zeventiende eeuw; en voor het domein Religie is gebruik gemaakt van materiaal van protestantse kerken, die in Leiden pas vanaf 1572 bestonden. Alleen voor de domeinen Privé en Literatuur had er theoretisch gezien materiaal uit de periode 1500–1549 toegevoegd kunnen worden aan het corpus, maar dit soort materiaal is niet in de archieven aangetroffen.

Zoals gezegd bestaat het krantengenre pas vanaf de zeventiende eeuw, en de eerste Leidse krant werd pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw uitgegeven, waardoor het voor het domein Publieke Opinie niet alleen onmogelijk was om de periode 1500–1549 in te vullen, maar ook de perioden 1550–1599 en 1600–1649.

Behalve voor de periode 1500–1549 voor de domeinen Academie, Literatuur, Privé en Religie en de perioden 1500–1549, 1550–1599 en 1600–1649 voor het domein Publieke Opinie is voor elke combinatie van periode en domein geschikt materiaal gevonden voor het *LOL*-corpus. Voor bijna alle domeinen in alle perioden was er ook voldoende materiaal om het doel van 5.000 woorden te halen, behalve bij het Privédomein in de periode 1550–1599: hier kon slechts een aantal

van 4.449 woorden getranscribeerd worden, aangezien er niet meer materiaal aanwezig was.

Met de bovenstaande afwijkingen van het oorspronkelijke plan voor de opbouw van het *LOL*-corpus zijn de uiteindelijke woorden-aantallen per domein en periode als gegeven in tabel 4.1 op de volgende pagina. De domeinen in de tabel zijn gerangschikt op het totaal aantal cellen dat gevuld is, met de Publieke Opinie geheel links als het enige domein waar slechts vijf van de acht perioden zijn gevuld en de volledig gevulde perioden van de domeinen Economie en Liefdadigheid geheel rechts. Zoals te zien is, heeft het definitieve *LOL*-corpus een omvang van 251.417 woorden.

4.4 Corpusanalyses

Het *LOL*-corpus vormt het uitgangspunt voor de casestudies die in de volgende zes hoofdstukken worden besproken. Het gebruik van uit het Frans afkomstige suffixen is onderzocht (hoofdstuk 5 en 6), het gebruik van Franse leenwoorden (hoofdstuk 7, 8 en 9) en het gebruik van de betreffende voornaamwoorden *develke* en *hetwelke* (hoofdstuk 10). Met de resultaten van de casestudies is het mogelijk om de invloed van het Frans op drie verschillende taalniveaus te onderzoeken: de morfologie, het lexicon en de (morfo)syntaxis. Voor elk van de onderzochte variabelen – leensuffixen, leenwoorden en betreffende voornaamwoorden – wordt, na een inleiding (paragraaf 1) en een bespreking van de bestaande literatuur over het onderwerp (paragraaf 2), de precieze methode besproken waarmee de data uit het corpus zijn gehaald (paragraaf 3). In paragraaf 4 volgen de resultaten van de analyses, waarbij aandacht wordt besteed aan de invloed van de variabelen periode en domein op het gebruik van de Franse elementen. Daarnaast zijn voor de suffixen en met name voor de leenwoorden enkele extra analyses uitgevoerd die bijdragen aan een zo precies mogelijk beeld van de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlands. Bij de leensuffixen is gekeken naar het verschil tussen algemene en domein-specifieke woordenschat en naar de mate van integratie van de suffixen in het Nederlands. Bij de leenwoorden is ook de algemene versus domein-specifieke woordenschat en de integratie van de leenwoorden onderzocht, maar daarnaast is er aandacht besteed aan de woordsoorten van de leenwoorden, het jaar van ontlening en de frequentie van individuele leenwoorden.

domein	Publieke Opinie	Privé	Academie	Literatuur	Religie	Liefdadigheid	Economie
genre	kranten- artikelen	brieven	notulen	toneelstukken	notulen	testamenten	ordonnanties verzoeken
1500–1549	n.v.t.	–	n.v.t.	–	n.v.t.	5.027	5.072
1550–1599	n.v.t.	4.449	5.046	5.116	5.305	5.229	5.118
1600–1649	n.v.t.	5.114	5.124	5.138	5.259	5.131	5.276
1650–1699	5.053	5.032	5.177	5.143	5.128	5.111	5.314
1700–1749	5.111	5.421	5.025	5.183	5.153	5.082	5.189
1750–1799	5.095	5.116	5.067	5.112	5.128	5.290	5.212
1800–1849	5.084	5.145	5.160	5.173	5.258	5.114	5.100
1850–1899	5.088	5.038	5.157	5.194	5.271	5.037	5.052
totaal	25.431	35.315	35.756	36.059	36.502	41.021	41.333
totaal aantal woorden: 251.417							

Tabel 4.1. Opbouw van het *Language of Leiden*-corpus met de aantallen woorden per domein en periode.

Omdat ik de leensuffixen- en leenwoordendataset zo uitgebreid heb geanalyseerd, zijn de resultaten die deze extra deelanalyses opleverden opgenomen in twee aparte hoofdstukken (hoofdstuk 6 voor de suffixen en hoofdstuk 7 en 8 voor de leenwoorden). Na elke casestudy volgt een korte conclusie waarin de resultaten worden gekoppeld aan de vraag wat de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlands is geweest. In de algemene conclusie in hoofdstuk 11 wordt een overkoepelend antwoord op deze vraag gegeven gebaseerd op alle casestudies samen.

Net als Krogull (2018) en Van de Voorde (2022) heb ik in mijn analyses de beschrijvende statistiek als uitgangspunt genomen, waarbij ik de kwantitatieve gegevens die mijn onderzoek opleveren in tabellen en grafieken weergeef. Beschrijvende statistiek heeft als voordeel ten opzichte van geavanceerde statistische methodes dat het minder tijdrovend is en dat er dus meer tijd is om verschillende variabelen te analyseren (Krogull 2018: 74). Door juist de voorkeur te geven aan beschrijvende statistiek was het mogelijk om drie verschillende taalniveaus in mijn onderzoek mee te nemen, waardoor een completer beeld kan worden gevormd van de daadwerkelijke invloed die het Frans op het Nederlands heeft gehad.

Hoofdstuk 5 Franse leensuffixen: periode en sociaal domein

5.1 Inleiding¹⁷

In dit hoofdstuk wordt de invloed van het Frans op het Nederlands onderzocht op het taalniveau van de morfologie. Ik richt mij hierbij op een specifieke morfologische categorie: de suffixen. Suffixen vormen een belangrijke groep morfologische elementen die het Nederlands uit het Frans heeft geleend: volgens Van der Sijs (2005: 189–195) hebben zo’n dertig tot veertig Nederlandse suffixen een Franse oorsprong. Hiermee vormen deze suffixen een grotere groep dan andere ontleende morfologische categorieën. Er zijn bijvoorbeeld ook wel prefixen aan het Frans ontleend (zoals *non-* in een woord als *non-discussie*), maar veel minder: er zijn slechts vier aan het Frans ontleende prefixen in het Nederlands terechtgekomen (Van der Sijs 2005: 186). Vanwege hun grotere aantal heb ik de leensuffixen gekozen als variabele om de invloed van het Frans op het gebied van de Nederlandse morfologie te onderzoeken.

De meeste suffixen die het Nederlands uit het Frans heeft overgenomen, zijn substantiverend, maar er zijn ook enkele uit het Frans afkomstige suffixen die gebruikt worden om adjectieven en werkwoorden te vormen. Substantiverende suffixen zijn bijvoorbeeld *-aard* (*grijsaard*) en *-age* (*lekkage*), een adjectiverend suffix is bijvoorbeeld *-eel* (*universeel*) en het enige verbaliserende suffix dat uit het Frans komt, is *-eren* (*halveren*). Veel van deze leensuffixen worden in het Nederlands productief gebruikt: ze kunnen ingezet worden om combinaties te maken die niet bestaan in de brontaal (het Frans). Een productief gebruikt leensuffix komt eerst in de taal terecht via leenwoorden die het suffix bevatten en die in zijn geheel zijn geleend; als een grote hoeveelheid woorden met dit suffix is geleend, kan dit suffix ook worden ingezet bij woordvorming en gekoppeld worden aan andere uitheemse en aan inheemse stammen (Aikhenvald 2007: 23; Beelen 2004: 17–18; Coghill 2015: 100; Matras 2009: 209; Matras 2019: 150; Winford 2019: 62). Een voorbeeld van een nieuwvorming met een inheemse stam kan worden gegeven bij het suffix *-age*, dat door middel van leenwoorden als *equipage*

¹⁷ Onderdelen van dit hoofdstuk zijn ook beschreven in Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen-a).

uit het Frans in het Nederlands terecht is gekomen. Met dit suffix *-age* is vervolgens een woord als *lekkage* gevormd, waarbij *-age* wordt gecombineerd met de stam van het Nederlandse werkwoord *leken*.

De suffixen die het Nederlands uit het Frans heeft geleend, zijn niet allemaal op hetzelfde moment de taal binnengekomen. Werkwoorden op *-eren* bijvoorbeeld komen al voor in de dertiende eeuw, zoals het woord *sermoneren* ‘een rede houden’, dat al rond 1270 uit het Frans moet zijn geleend (Van Veen & Van der Sijs 1997).¹⁸ Het leensuffix *-eren* was al zeer vroeg productief in het Nederlands: het woord *laveren*, in het Middelnederlands *loveren* of *loeveren*, is een combinatie van het Nederlandse woord *loef* en het suffix *-eren*. Het is voor het eerst gesignaleerd in een rijmkroniek uit de periode 1328–1350 (Philippa e.a. 2003–2009).¹⁹ Overigens is ook al aan de vorm van het suffix *-eren* zelf te zien dat het sterk is geïntegreerd in de Nederlandse taal: het is een combinatie van de Franse infinitiefuitgang *-er* en de Nederlandse infinitiefuitgang *-en*. Deze sterke integratie wijst op een hoge ouderdom van het leensuffix.

Het suffix *-isme* daarentegen, dat ook uit het Frans geleend is, werd pas in de negentiende eeuw productief gebruikt in het Nederlands, bijvoorbeeld in de term *neerlandisme*.²⁰ Woorden op *-isme* die in zijn geheel zijn overgenomen uit het Frans of Latijn, komen volgens Philippa e.a. (2003–2009)²¹ al in de renaissance voor in het Nederlands (zoals *sofisme*), maar zijn dan nog zeer zeldzaam.

In dit en het volgende hoofdstuk wordt het gebruik onderzocht van Nederlandse suffixen die uit het Frans afkomstig zijn. In dit hoofdstuk wordt door middel van een analyse van het *LOL*-corpus antwoord gegeven op de vraag hoe het gebruik van oorspronkelijk Franse suffixen zich ontwikkelde tussen 1500 en 1900 en welke verschillen er te zien zijn tussen de verschillende domeinen van het corpus. Daarbij wordt ook ingegaan op de type-tokenverhoudingen en worden de frequenties zowel voor alle suffixen samen als voor alle onderzochte suffixen afzonderlijk besproken. In het volgende hoofdstuk komen de semantische categorieën van de woorden waar de leensuffixen in voorkomen aan bod, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen woorden die tot de algemene woordenschat en woorden die tot de domein-specifieke of terminologische woordenschat behoren. Ook

¹⁸ Geraadpleegd via de *Etymologiebank* met de zoekopdracht *-eren*.

¹⁹ Geraadpleegd via de *Etymologiebank* met de zoekopdracht *laveren*.

²⁰ Geraadpleegd via het *WNT* onder *-isme*.

²¹ Geraadpleegd via de *Etymologiebank* met de zoekopdracht *-isme*.

wordt de vraag behandeld welk bewijs er in het *LOL*-corpus te vinden is voor de productiviteit van de leensuffixen in het Nederlands. Met de resultaten die deze verschillende analyses van de leensuffixen opleveren, kan in beeld gebracht worden in hoeverre het Frans invloed heeft gehad op het Nederlands op het niveau van de morfologie.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Paragraaf 5.2 gaat in op het onderzoek dat al eerder naar uit het Frans afkomstige suffixen is gedaan. Paragraaf 5.3 legt de methode van het huidige onderzoek uit en in paragraaf 5.4 presenteer ik het algemene beeld per periode en per sociaal domein dat uit de resultaten van mijn suffixonderzoek naar voren komt. In paragraaf 5.5 vat ik de belangrijkste resultaten samen.

5.2 Eerder onderzoek

Er zijn drie studies die het historische gebruik van leensuffixen uit het Frans in het Nederlands hebben onderzocht vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief: Rutten, Vosters & Van der Wal (2015), Stevens (2019) en Rutten & Vosters (2020). Deze studies maken gebruik van Van der Sijs (2005), die een volledig overzicht geeft van alle suffixen die uit het Frans afkomstig zijn en in het Nederlands zijn opgenomen en daar vaak (in meer of mindere mate) productief worden gebruikt. In tabel 5.1 op de volgende pagina staan de suffixen die uit het Frans afkomstig zijn.

Bij de zelfstandige naamwoorden maakt Van der Sijs (2005) onderscheid tussen suffixen voor de vorming van persoonsnamen (*-aard* tot en met *-ijn* in tabel 5.1) en voor de vorming van zaaknamen en abstracta (*-ade* tot en met *-((a)t)uur*). Voor enkele van deze suffixen definieert Van der Sijs (2005) ook een specifieke betekenis. Zo hebben woorden die gevormd zijn met het suffix *-ist* de betekenis ‘persoon die zich ergens bij aangesloten heeft’ (bijvoorbeeld een *communist*) of ‘persoon die zich bezighoudt met het in het grondwoord genoemde’ (bijvoorbeeld een *bloemist*) (Van der Sijs 2005: 190–191) en *-ine* wordt specifiek gebruikt ‘voor de afleiding van namen van natuurlijke stoffen of chemische producten’ (Van der Sijs 2005: 193).

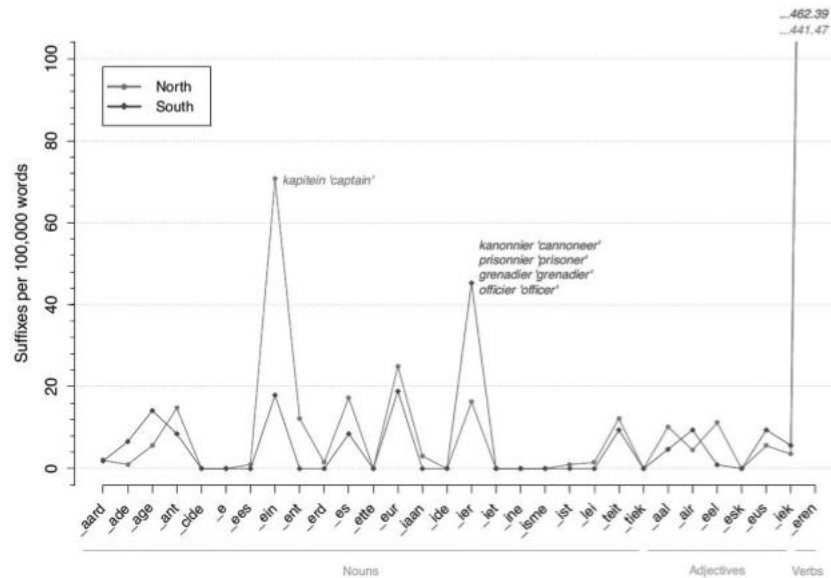
Bij enkele suffixen (*-ij/ie*, *-atie*, *-ment*, *-((a)t)uur* en *-eren*) kan het suffix ook teruggevoerd worden op het Latijn (zie voor verdere discussie hierover paragraaf 5.3). Dit was de reden voor Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) en in navolging daarvan voor Stevens (2019) om de suffixen *-ij/ie*, *-atie*, *-ment* en *-((a)t)uur* niet mee te nemen in de analyse.

suffix	voorbeeld	suffix	voorbeeld
voor vorming substantief		voor vorming substantief	
-aard, -erd	<i>lafaard, leukerd</i>	-oïde, -ide	<i>paranoïde, bomnide</i>
-es, -esse	<i>prinses, secretaresse</i>	-ine	<i>vitamine</i>
-e	<i>studente</i>	-isme	<i>calvinisme</i>
-ette (persoon)	<i>misdienette</i>	-(i)teit	<i>majesteit</i>
-(en)ier	<i>aalmoezenier</i>	-lei	<i>allerlei</i>
-ist	<i>communist</i>	-tiek	<i>boetiek</i>
-ant	<i>predikant</i>	-atie	<i>situatie</i>
-ein, -een	<i>Romein, Hondureen</i>	-ment	<i>logement</i>
-ees	<i>Balinees</i>	-((a)t)uur	<i>signatuur</i>
-ent	<i>student</i>		
-eur	<i>chauffeur</i>	voor vorming adjectief	
-teur	<i>directeur</i>	-aal	<i>kolosaal</i>
-trice	<i>directrice</i>	-air	<i>ordinair</i>
-iaan	<i>indiaan</i>	-(i)eel	<i>origineel</i>
-iet	<i>islamiet</i>	-esk	<i>grotesk</i>
-ijn	<i>augustin</i>	-(i)eus	<i>amoureuus</i>
-ade	<i>blokkade</i>	-iek	<i>politiek</i>
-age	<i>personage</i>		
-cide	<i>genocide</i>	voor vorming werkwoord	
-ette (zaak)	<i>maisonnette</i>	-eren	<i>feliciteren</i>
-(er)ij, -(er)ie	<i>boerderij, pedanterie</i>		

Tabel 5.1. Nederlandse suffixen ontleend aan het Frans volgens Van der Sijs 2005: 189–195.

Voor hun onderzoek naar Franse leensuffixen in het Nederlands maakten Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) gebruik van twee brieven corpora: het *Brieven als Buit*-corpus (periode 1777–1783), dat bestaat uit persoonlijke brieven uit de Noordelijke Nederlanden, en een corpus met soldatenbrieven (periode 1799–1813) uit de Zuidelijke Nederlanden op basis van Van Bakel (1977). In beide corpora is van de verschillende leensuffixen de tokenfrequentie per 100.000 woorden bepaald. De resultaten van dit onderzoek staan in figuur 5.1 op de volgende pagina. ‘*North*’ slaat op de resultaten voor het *Brieven als Buit*-corpus, ‘*South*’ op die voor het soldatenbrieven corpus.

Met name het verbale suffix *-eren* blijkt erg frequent te zijn, en daarnaast komen enkele nominale suffixen vaak voor door het gebruik van specifieke scheeps- en legertermen als *kapitein* en *officier*. De suffixen in beide corpora tonen min of meer hetzelfde distributiepatroon.

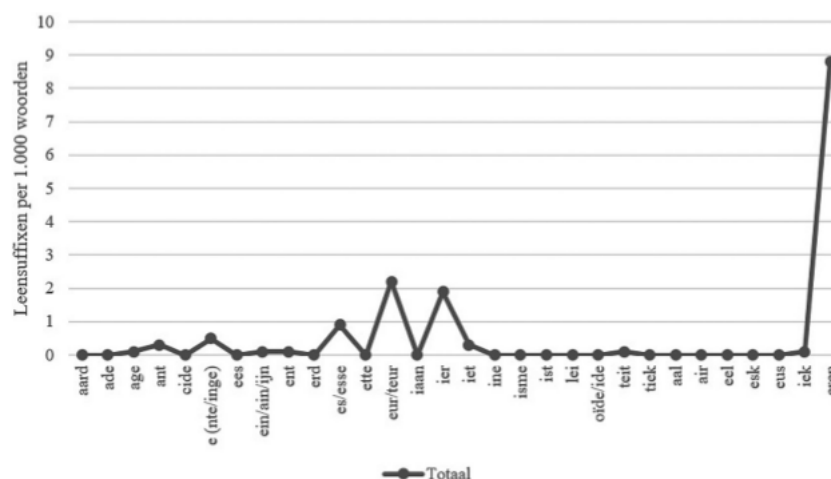

Figuur 5.1. Voorkomens voor elk leensuffix per 100.000 woorden in het *Brieven als Buit*- en het soldatenbrievencorpus. Uit Rutten, Vosters & Van der Wal 2015: 158.

Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) hebben ook het totale aantal leensuffixen per 100.000 woorden in beide corpora onderzocht op regionale verschillen, leeftijdsverschillen en verschillen tussen sociale klassen van de scribenten. Elk van deze variabelen bleek invloed te hebben op het gebruik van de leensuffixen. De briefschrijvers uit Vlaanderen gebruikten meer leensuffixen in hun brieven dan scribenten uit de provincies Zeeland en Noord- en Zuid-Holland, maar in Amsterdamse brieven werden juist meer suffixen gebruikt dan in Vlaanderen, wat Rutten, Vosters & Van der Wal (2015: 160) toeschrijven aan intensief contact met het Frans in Amsterdam. Op basis van het verschil tussen scribenten van verschillende leeftijden (verdeeld in drie categorieën: jonger dan dertig, tussen de dertig en de vijftig, en vijftig jaar en ouder), concluderen Rutten, Vosters & Van der Wal (2015: 162–163) dat het gebruik van Franse leensuffixen afnam gedurende de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden in *apparent time*, maar dat het gebruik van suffixen in de Zuidelijke Nederlanden vanaf de jaren 1790, ten tijde van de Franse annexatie, stabiliseerde. Voor sociale klasse ten slotte geldt dat hoe hoger de sociale klasse van een bepaalde scribent was, hoe meer leensuffixen er werden gebruikt in de brieven.

Rutten & Vosters (2020) hebben de diachrone verandering van het gebruik van Franse suffixen onderzocht door het zeventiende-eeuwse deel van het *Brieven als Buit*-corpus te vergelijken met het achttiende-eeuwse deel. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen brieven van Amsterdamse schrijvers aan de ene kant, en schrijvers uit alle andere delen van de Noordelijke Nederlanden (Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland exclusief Amsterdam, Friesland, en het zuiden van Nederland) en schrijvers uit het buitenland aan de andere kant. Het bleek dat er in de Amsterdamse brieven wel een diachrone verandering te zien was – het gebruik van Franse suffixen nam toe in de achttiende eeuw ten opzichte van de zeventiende eeuw – maar voor de rest van het taalgebied was er geen verschil tussen het suffixgebruik in de zeventiende en achttiende eeuw. Ook vonden Rutten & Vosters (2020) een genreverschil: in privé-brieven werden minder suffixen gebruikt dan in zakelijke brieven.

Stevens (2019) heeft, in navolging van Rutten, Vosters & Van der Wal (2015), onderzoek gedaan naar Franse leensuffixen in een brieven corpus van ongeveer 15.000 woorden, bestaande uit brieven geschreven door drie leden van de Leidse familie Bijleveld rond de jaren 1813 en 1814. De resultaten hiervan staan in figuur 5.2. De token-frequentie is hier per 1.000 woorden gegeven.

Figuur 5.2. Voorkomens voor elk leensuffix per 1.000 woorden in het Bijleveldcorpus. Uit Stevens 2019: 148.

Ook hier is het meest voorkomende suffix *-eren*; verder zijn de suffixen *-es*, *-eur* en *-ier* bij zowel Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) als bij Stevens (2019) redelijk frequent. Opvallende verschillen tussen beide onderzoeken zijn de suffixen voor bijvoeglijke naamwoorden en het suffix *-ein*, die bij Stevens (2019) bijna niet voorkomen maar bij Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) juist redelijk frequent zijn. Bij *-ein* heeft dit er uiteraard mee te maken dat bij het onderzoek van Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) het woord *kapitein* vaak voorkwam en dat deze voorkomens bij de resultaten van dit suffix zijn meegeteld.

Stevens (2019: 149) laat echter ook zien dat het gebruik van leensuffixen erg kan verschillen per individu: Theodoor Bijleveld blijkt gemiddeld meer woorden met leensuffixen te gebruiken dan zijn vader, die op zijn beurt weer meer suffixen gebruikt dan zijn vrouw (Theodoors moeder).

De drie besproken studies laten dus enkele interessante resultaten zien met betrekking tot de frequentie van de verschillende Franse leensuffixen in laat-achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse brieven, evenals diachrone, regionale, sociale en individuele verschillen. Rutten, Vosters & Van der Wal (2015: 166) geven echter aan dat dit slechts een eerste, exploratieve studie van de invloed van het Frans op het Nederlands is, en dat meer onderzoek, met name studies die een langere periode beslaan, nodig is. Het onderzoek dat in de rest van dit hoofdstuk en in het volgende hoofdstuk wordt besproken, beoogt door middel van een analyse van het *LOL*-corpus verschillende aspecten van het gebruik van Franse leensuffixen in het Nederlands te bespreken, waaronder de invloed van periode en domein. Op die manier kan een beter beeld worden gevormd van de daadwerkelijke invloed die het Frans heeft gehad op het Nederlandse taalgebruik.

5.3 Methode

In het huidige onderzoek naar leensuffixen is iets anders te werk gegaan dan het geval was in Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) en Stevens (2019): enkele suffixen die genoemde studies niet hadden meegenomen, zijn in het huidige onderzoek wel geanalyseerd. Deze keuze wordt nader toegelicht in paragraaf 5.3.1. In paragraaf 5.3.2 komt vervolgens aan bod hoe het onderzoek naar de leensuffixen met het *LOL*-corpus is uitgevoerd.

5.3.1 *Kenze voor leensuffixen: Frans en/of Latijn?*

Zoals besproken in paragraaf 5.2, geeft Van der Sijs (2005: 189–195) een opsomming van suffixen die van oorsprong Frans zijn, maar die nu in het Nederlands voorkomen en productief kunnen worden gebruikt. Bij enkele van deze leensuffixen bestaat echter ook de mogelijkheid dat ze teruggaan op het Latijn, omdat er zowel woorden aan het Frans als aan het Latijn zijn ontleend die deze suffixen bevatten. Het gaat hierbij om de suffixen *-atie*, *-ment*, *-((a)t)uur*, *-(er)ie* en *-eren*. Over *-atie* en *-(er)ie* zegt Van der Sijs (2005: 142; 192) dat aan de klemtoon te zien is dat woorden als *poëzie* en *diplomatie* (met de klemtoon op de laatste lettergreep) uit het Frans komen, en *academie* en *declinatie* (met de klemtoon op de voorlaatste lettergreep) uit het Latijn. Klemtoon is echter, zoals Van der Sijs (2005: 142) zelf ook aangeeft, geen sluitend bewijs voor de oorsprong van een woord. Zo zou het woord *situatie*, met klemtoon op de voorlaatste lettergreep, volgens verschillende etymologische woordenboeken uit de *Etymologiebank* uit het Frans zijn geleend, terwijl *rebellie*, met de klemtoon op de laatste lettergreep, uit het Latijn zou komen. Geleerde woorden met het beklemtoonde suffix *-ment* als *document* en *testament* gaan in de regel terug op Latijnse woorden, terwijl woorden op *-ement* als *abonnement* meestal uit het Frans komen (Van der Sijs 2005: 142). Dit betekent echter niet dat woorden op *-ment* zonder de *-e*/sjwa nooit uit het Frans komen: het woord *regiment* bijvoorbeeld is aan het Frans ontleend. Volgens Van der Sijs (2005: 143) is voor de suffixen *-atuur*, *-tuur* en *-uur* vaak niet meer te achterhalen of de woorden uit het Frans of uit het Latijn zijn geleend.

Bij het leensuffix *-eren*, dat bestaat uit het Franse *-er* en de gebruikelijke Nederlandse infinitiefvorm *-en*, merkt Van der Sijs (2005: 194) op dat enkele werkwoorden ook terug zouden kunnen gaan op Latijnse werkwoorden op *-are*. Zelf heb ik ook werkwoorden gevonden die volgens diverse etymologische woordenboeken teruggaan op een Latijns werkwoord op *-ere*, bijvoorbeeld het werkwoord *ageren*, dat terug zou gaan op Latijn *agere*. Volgens het *WNT* kan dit werkwoord niet teruggaan op Frans *agir*, omdat de Nederlandse ontlening ouder is dan de Franse ontlening aan het Latijn. Daarnaast is het volgens Van der Sijs (2005: 143) mogelijk dat naast het suffix *-eren* ook de suffixen *-iëren*, *-iceren* en *-ficeren* bestaan, als in *verifiëren*, *communiceren* en *falsificeren*, waarbij *-iëren* teruggaat op het Frans en *-(f)iceren* op het Latijn (*-ficeren* zou teruggaan op Latijn *facere* ‘maken, doen’). Het kan zo zijn dat de Latijnse werkwoorden zijn geleend met vervanging van het Latijnse werkwoordssuffix door

-(f)iceren, maar een andere mogelijkheid is dat eerst het zelfstandig naamwoord (*communicatie*, *falsificatie*) is geleend, waar vervolgens het werkwoord met suffix *-eren* van afgeleid is. Van der Sijs (2005: 143) noemt als voorbeeld het werkwoord *mystificeren*, waarvan bekend is dat het is afgeleid van het zelfstandig naamwoord *mystificatie* plus het suffix *-eren*, omdat het Latijn dit werkwoord nooit heeft gekend. Vanwege de onduidelijkheid omtrent de suffixen *-iëren*/*-iceren*/*-ficeren*, heb ik besloten om deze in mijn onderzoek niet als aparte leensuffixen te onderscheiden, maar alle werkwoorden onder het suffix *-eren* te scharen.

Het is dus duidelijk dat het Latijn ook invloed heeft of kan hebben gehad op de ontlening van de besproken suffixen. Dit zou een reden kunnen zijn om deze daarom niet mee te nemen in een analyse van leensuffixen die wel een duidelijk Franse oorsprong hebben, of om de woorden die uit het Latijn komen niet mee te tellen. Er valt echter ook veel voor te zeggen om de genoemde leensuffixen en ook de van oorsprong Latijnse woorden wel mee te nemen in de analyse. Het is duidelijk dat een leensuffix als *-ment* de Nederlandse taal is binnengekomen via woorden uit zowel het Latijn als het Frans; deze ontleningen vonden plaats op allerlei momenten in de taalgeschiedenis. Het is echter aannemelijk dat voor een taalgebruiker in een gegeven periode alle woorden op *-ment* vanwege hun gelijke vorm één morfologische categorie vormen, ongeacht de taal waar de woorden oorspronkelijk vandaan komen. Voor de taalgebruiker zou er dan dus maar één suffix *-ment* bestaan; ditzelfde geldt voor alle andere leensuffixen.

Om te achterhalen wat de verhouding tussen Franse en Latijnse leenwoorden is bij deze suffixen, heb ik van alle woorden met een van de genoemde leensuffixen die in het *LOL*-corpus voorkomen bepaald wat de primaire brontaal van deze woorden is. De etymologie van al deze woorden heb ik opgezocht in de *Etymologiebank*; als een bepaald woord hier niet in voorkwam, heb ik gebruikgemaakt van de etymologie die in het *WNT* bij het betreffende woord wordt vermeld. Het blijkt dat een groot deel van de woorden die de suffixen *-atie*, *-ment*, *-((a)t)uur*, *-(er)ie* en *-eren* bevatten en die in het *LOL*-corpus voorkomen, volgens de gangbare etymologische woordenboeken waarschijnlijk afkomstig zijn uit het Frans: woorden op *-(er)ie* in het *LOL*-corpus komen voor ruim de helft uit het Frans (16 van de 31), bij *-((a)t)uur* en *-eren* heeft ruim 60 procent van de woorden het Frans als primaire brontaal (7 van de 11 en 288 van de 455, respectievelijk), bij *-atie* ruim twee derde (74 van de 106) en bij

-ment ruim driekwart (43 van de 55).²² Het Frans moet via deze woorden dus wel invloed hebben gehad op de suffixen in het Nederlands.

Het feit dat het Latijn en Frans soms moeilijk uit elkaar te houden zijn, is niet alleen bij bovenstaande leensuffixen te zien, maar ook bij leensuffixen waarvan volgens Van der Sijs (2005) onomstotelijk vaststaat dat ze uit het Frans komen. De suffixen *-ent* en *-isme* bijvoorbeeld komen volgens Van der Sijs (2005) uit het Frans en niet uit het Latijn. Toch is een woord als *student* volgens alle etymologische woordenboeken afkomstig uit het Latijn en is *sofisme* in het Nederlands volgens de enige beschikbare etymologie van dit woord – die van het *WNT* – afkomstig uit het Grieks-Latijnse *sophisma* en niet uit het Franse *sophisme*. Dit illustreert dat er ook bij de andere leensuffixen mogelijk Latijnse invloed is geweest en dat dit niet alleen beperkt is gebleven tot de vijf hierboven besproken leensuffixen.

Vanwege het feit dat de leensuffixen waarschijnlijk één morfologische categorie vormen, ondanks de herkomst van de afzonderlijke woorden, vanwege het feit dat de meeste leenwoorden in het *LOL*-corpus met de suffixen die zowel uit het Latijn als uit het Frans kunnen komen uit het Frans afkomstig zijn en vanwege het feit dat er ook bij de suffixen die uitsluitend uit het Frans zouden komen Latijnse leenwoorden te vinden zijn, heb ik besloten om alle voorkomens van alle leensuffixen, dus ook de hierboven besproken vijf suffixen die mogelijk ook (deels) uit het Latijn afkomstig zijn, mee te nemen in de analyse.

5.3.2 *Werkwijze datavergaring en dataverwerking*

De leensuffixen zijn uit het corpus gehaald door middel van de applicatie *AntConC*. Voor elk van de suffixen in tabel 5.1 hierboven heb ik mogelijke spellingsvarianten, vervoegingen en verbuigingen in kaart gebracht die ik vervolgens als zoekopdrachten heb gebruikt. Voor het suffix *-aal* bijvoorbeeld is gebruikgemaakt van de zoekopdrachten *-aal*, *ael* en *-ale*, zodat varianten als *amicaal*, *amicael* en *amicale* gevonden konden worden. Voor het werkwoordssuffix *-eren* zijn alle mogelijke vervoegingen meegenomen met de zoekopdrachten *-eer*, *-ere*, *-(e)rt* en *-(e)rd*. Bij het suffix *-e* is in navolging van Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) en

²² De woorden die niet primair uit het Frans komen, hebben verschillende oorsprongen: ofwel ze komen uit het Latijn, ofwel het zijn nieuwvormingen in het Nederlands, ofwel hun etymologie is onbekend, waarbij de reden vaak is dat het niet duidelijk is of de woorden uit het Frans of uit het Latijn komen.

Stevens (2019) alleen gezocht op de combinaties *-nte* en *-inge*, omdat een zoekopdracht met alleen de *-e* te veel vals-positieve resultaten op zou leveren.

Alleen de woorden die voldeden aan de semantische categorie die Van der Sijs (2005) beschrijft voor elk suffix zijn meegenomen in de analyse, tenzij er argumenten waren om ook andere woorden in de analyse te betrekken. Onder het suffix *-ant* bijvoorbeeld vallen volgens Van der Sijs (2005) alleen woorden die personen aanduiden, zoals *predikant* en *fabrikant*; de uitgang *-ant* in een zaaknaam als *ledikant* zou dan niet onder dit suffix worden geschaard. Het *WNT* en sommige bronnen in de *Etymologiebank* geven echter aan dat het woord *ledikant* zijn vorm heeft gekregen onder invloed van woorden als *predikant* en *fabrikant*; als deze invloed er niet was geweest, was de vorm *ledikamp* geweest. Vanwege de associatie van *ledikant* met persoonsnamen op *-ant*, is dit woord daarom toch meegenomen in de analyse. Aan de andere kant is het woord *kapitein* niet meegenomen in de analyse bij het suffix *-ein*, omdat dit laatste suffix volgens Van der Sijs (2005) alleen voor aardrijkskundige namen (*Romein*) en voor ‘aanhanger van’ (*republikein*) wordt gebruikt. *Kapitein* valt in geen van deze semantische categorieën en is dan ook buiten de analyse gelaten.

De leensuffixen worden door Van der Sijs (2005) ook bij een bepaalde woordsoort ondergebracht (zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord of werkwoord). Sommige woorden kunnen echter ook tot een andere woordsoort behoren. Het woord *politiek* bijvoorbeeld kon oorspronkelijk alleen als bijvoeglijk naamwoord dienen, maar heeft zich in de loop van de tijd ook tot zelfstandig naamwoord ontwikkeld. Het suffix *-iek* is een suffix dat alleen voor de vorming van bijvoeglijke naamwoorden dient, maar kan dus ook deel zijn van een zelfstandig naamwoord dat oorspronkelijk een bijvoeglijk naamwoord was. In deze gevallen zijn alle voorkomens, dus zowel de zelfstandige als de bijvoeglijke naamwoorden, meegeteld.

Tot slot zijn (achter)namen van personen, woorden die deel uitmaken van een Franse passage of uitdrukking in een tekst (en dus Frans zijn in plaats van Nederlands) niet meegenomen in de analyse, evenals afgekorte woorden die in niet-afgekorte vorm een leensuffix zouden bevatten (bijvoorbeeld *suppl.* voor *suppliant* en *publ.* voor *publiek*), aangezien deze afgekorte vormen met automatische zoekopdrachten die op suffixen zoeken niet gevonden kunnen worden.

Zoals ook blijkt bij de bespreking van de resultaten in de volgende paragraaf, heb ik bij de verwerking van de data een onderscheid

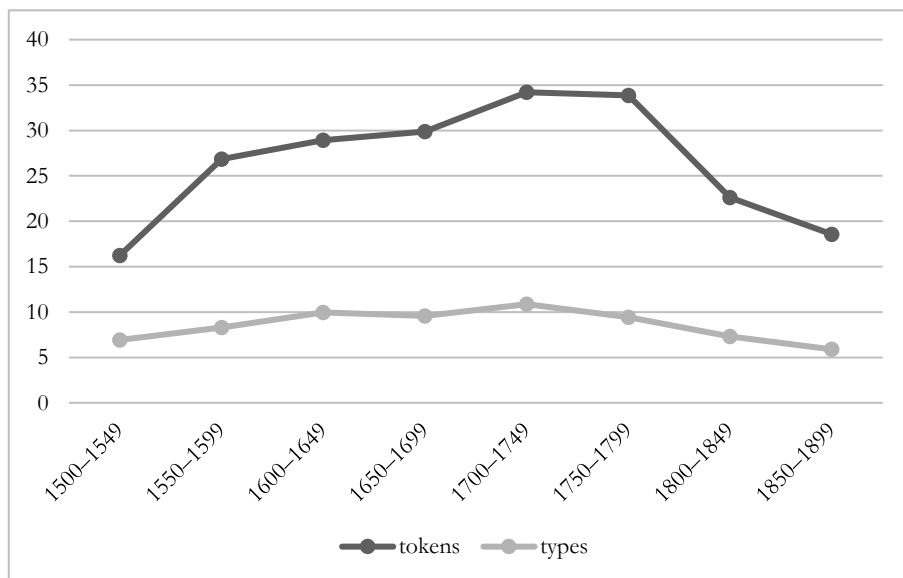
gemaakt tussen types en tokens. Onder de tokenfrequentie vallen alle voorkomens van de leensuffixen die ik in het *LOL*-corpus heb aangetroffen. Bij de typefrequentie daarentegen heb ik elk lexicaal item slechts één keer meegeteld per categorie die ik heb onderzocht. Wanneer ik bijvoorbeeld de typefrequentie per periode onderzocht, heb ik elk lexicaal item slechts één keer per periode meegeteld. Onder één lexicaal item heb ik alle vormen gerekend die tot een lemma behoren zoals die ook in het woordenboek voorkomt. Dus de vormen *passeert*, *passeren*, *passerende*, *gepasseerd* etc. heb ik allemaal onder één type geschaard: het lexicale item *passeren*. Op dezelfde manier vallen zowel *testament* als *testamenten* onder één type: *testament*. De typefrequenties verschillen van de tokenfrequenties doordat bij de tokens ook alle voorkomens van heel frequente woorden worden meegeteld, terwijl deze frequente woorden bij de berekening van de typefrequentie slechts één keer worden meegeteld, net als lexicale items die slechts één keer of enkele keren in het corpus zijn aangetroffen. Door de type- en tokenfrequenties te vergelijken, kan dus worden bepaald in hoeverre de resultaten op basis van de tokenfrequentie worden beïnvloed door hoogfrequente woorden. Door de berekening van de verhouding tussen types en tokens in verschillende perioden (de type-tokenratio) kan bovendien worden vastgesteld in hoeverre de perioden van elkaar verschillen wat betreft de variatie in de lexicale items met leensuffixen die worden gebruikt in het corpus.

5.4 Resultaten: periode en sociaal domein

In deze paragraaf worden de resultaten gepresenteerd van het leensuffix-onderzoek met het *LOL*-corpus voor de variabelen periode en domein. Paragraaf 5.4.1 schetst allereerst het algemene beeld per periode, waarbij de voorkomens van alle domeinen per periode bij elkaar opgeteld zijn; in paragraaf 5.4.2 zijn de resultaten uitgesplitst naar domein. In beide paragrafen komen zowel de token- als de typefrequenties aan bod en worden de resultaten zowel voor alle suffixen samen als voor alle suffixen afzonderlijk gepresenteerd. Na een kort besluit ga ik in het volgende hoofdstuk in op de verhouding tussen terminologische woorden aan de ene kant en algemene woorden aan de andere kant bij de woorden die een leensuffix bevatten, en op de mate van productiviteit van de leensuffixen in het Nederlands.

5.4.1 Leensuffixen per periode

In totaal heb ik, voor alle perioden, domeinen en leensuffixen bij elkaar, 6.885 tokens uit het *LOL*-corpus geëxtraheerd. In figuur 5.3 zijn de voorkomens van alle leensuffixen in alle domeinen per periode bij elkaar opgeteld. De donkergrijze lijn geeft het aantal tokens aan, waarbij alle voorkomens van de suffixen zijn meegeteld; de lichtgrijze lijn staat voor het aantal typen woorden, waarbij per periode alle lexica items per leensuffix slechts één keer zijn meegeteld.

Figuur 5.3. Aantal leensuffixen (tokens en types) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

De tokenfrequentie laat zien dat het leensuffixgebruik niet constant is over alle perioden: in de eerste helft van de zestiende eeuw is dit het laagst van alle perioden met ongeveer 16 suffixen per 1.000 woorden. In de tweede helft van de zestiende eeuw neemt het aantal suffixen toe tot 27 suffixen per 1.000 woorden, waarna gedurende de zeventiende eeuw het suffixgebruik licht toeneemt tot een gebruik van 30 suffixen per 1.000 woorden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw stijgt het gemiddelde suffixgebruik vergeleken met de zeventiende eeuw tot ongeveer 34 suffixen in beide achttiende-eeuwse perioden. Er lijkt echter al een lichte daling in het suffixgebruik te zien in

de periode 1750–1799: de eerste helft van de achttiende eeuw heeft een gemiddeld aantal leensuffixen van 34,2 en de tweede helft van de achttiende eeuw heeft ongeveer 33,9 suffixen per 1.000 woorden. De daling is in elk geval duidelijk te zien in de negentiende eeuw, wanneer het aantal suffixen afneemt tot 18,6 in de tweede helft van de negentiende eeuw, wat bijna een halvering van het aantal suffixen per 1.000 woorden betekent in vergelijking met de eerste helft van de achttiende eeuw, toen het suffixgebruik op zijn hoogtepunt was.

Wanneer deze resultaten worden gekoppeld aan de vraag in welke van de onderzochte perioden de invloed van het Frans op het Nederlands het grootst was, dan zou op basis van deze resultaten de achttiende eeuw als het hoogtepunt van de Franse invloed moeten worden beschouwd, en meer specifiek de eerste helft van de achttiende eeuw, aangezien er in deze periode de meeste Franse leensuffixen in het corpus kunnen worden gevonden. Van de zestiende tot de achttiende eeuw kan gesproken worden van toenemende Franse invloed – het gebruik van Franse leensuffixen wordt in elke periode steeds hoger – en aan het eind van de achttiende en in de negentiende eeuw neemt de invloed van het Frans op het Nederlands duidelijk af, wanneer het gebruik van Franse leensuffixen een scherpe daling laat zien.

Vergeleken met de eerdere studies naar Franse leensuffixen in het Nederlands is het aantal suffixen per 1.000 woorden in het *LOL*-corpus relatief hoog. Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) vonden een gemiddelde van 4,9 suffixen per 1.000 woorden (eigenlijk 486 per 100.000 woorden; Rutten, Vosters & Van der Wal 2015: 159) en Stevens (2019: 149) noteerde voor de drie afzonderlijke briefschrijvers in haar corpus een aantal van respectievelijk 17,9, 9,9 en 5,3 leensuffixen per 1.000 woorden. Het *LOL*-corpus heeft in dezelfde periode (eind achttiende, begin negentiende eeuw) een gemiddelde tussen 33,9 (eind achttiende eeuw) en 22,6 (begin negentiende eeuw) leensuffixen per 1.000 woorden. Dit verschil in suffixfrequentie tussen deze studie en eerdere studies wordt deels veroorzaakt doordat ik enkele suffixen heb meegenomen (zoals *-(er)ij* en *-ment*) die de eerdere onderzoeken buiten beschouwing hebben gelaten. Door meer suffixen in het onderzoek te betrekken, wordt het gemiddelde aantal suffixen per 1.000 woorden automatisch hoger. Daarnaast bestonden de corpora van Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) en Stevens (2019) alleen uit (privé)brieven, terwijl het *LOL*-corpus ook nog andere domeinen bevat dan alleen het Privédomein. Zoals in paragraaf 5.4.2 wordt besproken, is het gemid-

delde aantal leensuffixen dat voor het Privédomein is gevonden in vergelijking met domeinen als Academie en Liefdadigheid laag.

De lijn die de typefrequentie aangeeft in figuur 5.3, geeft ongeveer hetzelfde beeld als de tokenfrequentie: vanaf de zestiende eeuw neemt het gebruik toe, om in de achttiende eeuw het hoogtepunt te bereiken, waarna het in de negentiende eeuw weer afneemt. Bij de typefrequentie is echter een duidelijker dalende lijn te zien in de tweede helft van de achttiende eeuw dan bij de tokenfrequentie, wat aangeeft dat er in deze periode minder variatie in het gebruik van lexicale items is in vergelijking met de eerste helft van de achttiende eeuw. De tweede helft van de achttiende eeuw kent zelfs de minste variatie van alle perioden, zoals ook te zien is in tabel 5.2, waar de type-tokenratio per periode is gegeven. De verhouding tussen type en token is in vrijwel alle perioden gelijk en ligt dan rond de 0,32, behalve in 1500–1549, waar de verhouding met 0,43 beduidend hoger is, en 1750–1799, waar de verhouding met 0,28 juist lager is dan in de andere perioden. In de eerste helft van de zestiende eeuw is er dus meer variatie in de woorden met leensuffixen die worden gebruikt, terwijl er in de tweede helft van de achttiende eeuw de minste variatie is van alle perioden. Deze lage typefrequentie versterkt het beeld van de tokenfrequentie dus dat het gebruik van Franse leensuffixen in de tweede helft van de achttiende eeuw al af lijkt te nemen en dat de invloed van het Frans op het Nederlands dus het grootst was in de eerste helft van de achttiende eeuw, althans wat betreft het gebruik van de leensuffixen.

periode	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700– 1749	1750– 1799	1800– 1849	1850– 1899
type- tokenratio	0,43	0,31	0,34	0,32	0,32	0,28	0,32	0,32

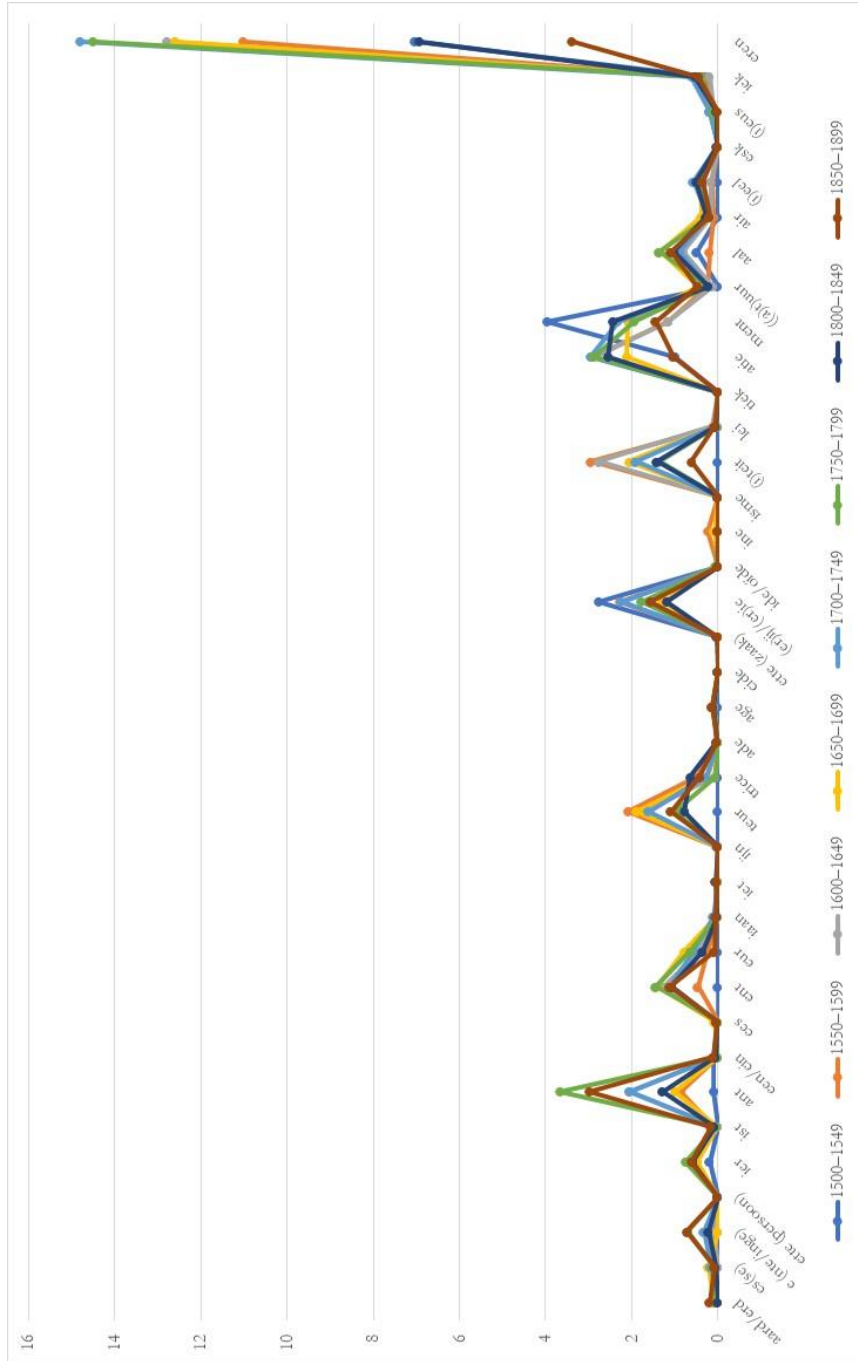
Tabel 5.2. Type-tokenratio van de leensuffixen in het *LOL*-corpus.

Bij dit algemene beeld van het leensuffixgebruik door de eeuwen heen moet echter opgemerkt worden dat dit in hoge mate beïnvloed kan zijn door enkele domeinen die een hoog percentage leensuffixen bevatten en dat dit dus geen weerspiegeling is van de ontwikkeling van het leensuffixgebruik in alle domeinen afzonderlijk. In paragraaf 5.4.2 worden daarom de resultaten per domein besproken. Eerst wordt echter nog in figuur 5.4 (pagina 113) het aantal tokens per periode per 1.000 woorden uitgesplitst naar suffix.

In overeenstemming met Rutten, Vosters & Van der Wal (2015) en Stevens (2019) is ook hier het suffix *-eren* het frequentst in alle perioden. De suffixen *-(er)ij/ (er)ie*, *-atie* en *-ment*, die genoemde studies niet in hun analyse hadden betrokken, komen eveneens relatief vaak voor. Andere veel voorkomende leensuffixen voor de vorming van substantieven zijn *-ant*, *-ent*, *-teur* en *-(i)teit*. Met name bij deze laatste vier suffixen gaat het om enkele woorden die zeer frequent voorkomen in het *LOL*-corpus, wat de pieken kan verklaren: onder *-ant* vallen woorden als *comparant* en *testant* (beide uit het domein Liefdadigheid), *predikant* (uit het domein Religie) en *suppliant* en *fabrikant* (uit het domein Economie); bij *-ent* zijn *student* uit het domein Academie, *regent* uit het domein Liefdadigheid en *superintendent* uit het domein Economie veel voorkomende woorden, evenals *president*. Bij *-teur* komen woorden als *curateur* (uit het domein Academie), *testateur* en *exécuteur* (uit het domein Liefdadigheid) en *directeur* veelvuldig voor en bij *-(i)teit* de uit het domein Academie afkomstige woorden *universiteit* en *faculteit*. Bij de adjectieven blijkt *-aal* het frequentste leensuffix met zeer algemene woorden als *generaal*, *principaal*, *speciaal*, *finaal* en *nationaal* en enkele domein-specifieke woorden als *synodaal* (uit het domein Religie). Aan deze opsomming is al te zien dat sommige woorden domein-specifiek lijken te zijn; ik kom daar in het volgende hoofdstuk op terug.

Enkele leensuffixen komen helemaal niet voor in het *LOL*-corpus: dit geldt voor *-ette*²³, *-cide*, *-isme* en *-tiek*. Voor alle andere leensuffixen geldt dat de distributie van de tokens over de verschillende suffixen in elke periode nagenoeg hetzelfde is. Opvallend aan de periode 1500–1549 is wel dat de suffixen *-ent*, *-teur* en *-(i)teit* helemaal niet voorkomen en het suffix *-ant* slechts één keer (in het woord *luitenant*), terwijl deze vier suffixen in de overige perioden tot de frequentste leensuffixen behoren. Daarnaast is het opmerkelijk dat de suffixen *-ant* en *-eren* in de periode 1850–1899 een vergelijkbare frequentie hebben, terwijl *-eren* in alle andere perioden veruit het frequentst is.

²³ Zoals ook uit tabel 5.1 opgemaakt kan worden, maakt Van der Sijs (2005) een onderscheid tussen het suffix *-ette* voor de vorming van substantieven die naar een persoon verwijzen (bijvoorbeeld *misdienette*) en het suffix *-ette* voor de vorming van substantieven die naar een zaak verwijzen (bijvoorbeeld *maisonnette*). Het eerste gebruik van het suffix komt niet voor in het *LOL*-corpus; van het tweede gebruik is één type geattesteerd: *etiquette*.

Figuur 5.4. Aantal tokens per leensuffix per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

Wat de uitsplitsing van de resultaten naar de verschillende leensuffixen in figuur 5.4 laat zien is dat niet alle uit het Frans afkomstige leensuffixen een even grote invloed hebben gehad op het taalgebruik: waar een suffix als *-eren* zeer frequent is, worden suffixen als *-iaan* en *-esk* zelden gebruikt in het *LOL*-corpus en een suffix als *-ide* zelfs helemaal niet. Hoewel er dus ruim dertig suffixen aan het Frans zijn ontleend, worden lang niet al deze suffixen ook daadwerkelijk veel gebruikt in het Nederlands. Ook laat figuur 5.4 zien dat de resultaten per periode die in figuur 5.3 zijn gepresenteerd, in hoge mate zijn beïnvloed door enkele hoogfrequente suffixen, en dan met name het suffix *-eren*, terwijl andere suffixen niet of nauwelijks invloed hebben gehad op de resultaten. Daarbij kan uit figuur 5.4 worden opgemaakt dat het patroon van de verdeling van de tokens over de verschillende leensuffixen redelijk vergelijkbaar is per periode, wat betekent dat de hoogfrequente leensuffixen over het hele corpus bezien een grote invloed hebben gehad, terwijl de laagfrequente leensuffixen in elke periode de resultaten weinig hebben beïnvloed.

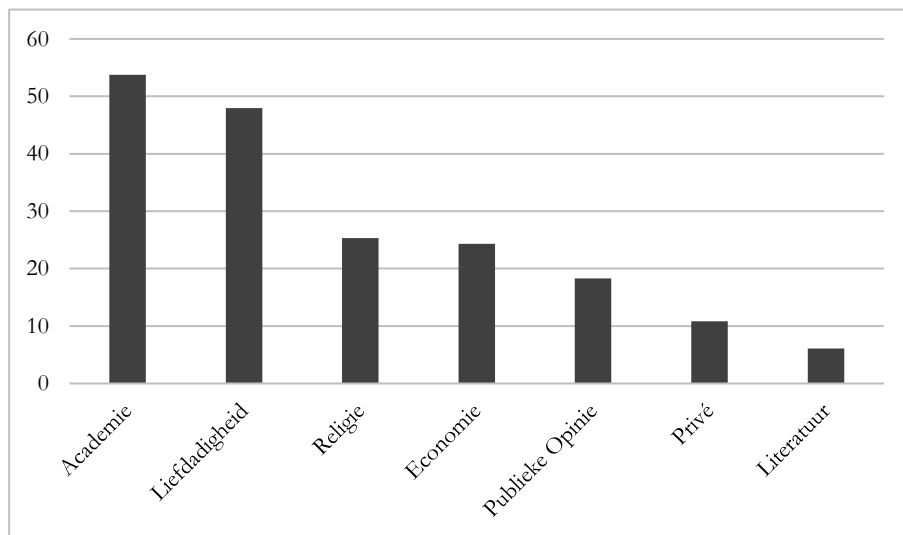
5.4.2 Leensuffixen per sociaal domein

In figuur 5.5 op de volgende pagina worden de tokens van de leensuffixen van alle perioden samen uitgesplitst naar domein. De domeinen zijn gerangschikt op frequentie, waarbij Academie het hoogste aantal Franse leensuffixen heeft per 1.000 woorden en Literatuur het laagste.

Figuur 5.5 laat een duidelijk verschil in frequentie zien tussen de verschillende domeinen. Het domein met de hoogste tokenfrequentie – Academie – heeft 9 keer zo veel leensuffixen per 1.000 woorden als het domein met de laagste tokenfrequentie – Literatuur. Academie en Liefdadigheid hebben met tokenfrequenties van 54 respectievelijk 48 per 1.000 woorden duidelijk de hoogste frequenties leensuffixen van alle domeinen. Religie, Economie en Publieke Opinie nemen een middenpositie in met suffixaantallen van respectievelijk ongeveer 25, 24 en 18 per 1.000 woorden. Privé en Literatuur hebben de laagste frequenties: Privé heeft een frequentie van 11 en Literatuur van 6 leensuffixen per 1.000 woorden.

Opvallend is dat de domeinen die in hoofdstuk 2 (paragraaf 2.2) zijn aangeduid als ‘administratieve domeinen’ (Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie) alle vier een hogere frequentie leensuffixen hebben dan de overige drie domeinen. In dezelfde paragraaf 2.2 is ook betoogd dat de administratieve domeinen gezien kunnen worden als

domeinen die formele teksten bevatten, terwijl Privé en Literatuur de domeinen zijn die aangemerkt kunnen worden als domeinen met informelere teksttypen. Publieke Opinie zou een middenpositie innemen en tussen de administratieve domeinen aan de ene kant en de domeinen Privé en Literatuur aan de andere kant in zitten. Precies deze volgorde is ook te zien in figuur 5.5, met Publieke Opinie als het domein met het hoogste aantal leensuffixen na de vier administratieve domeinen, en Privé en Literatuur als de twee domeinen met de laagste leensuffix-frequentie. Wat de invloed van het Frans op het Nederlands betreft duiden deze resultaten er dus op dat het Frans, althans op het niveau van de leensuffixen, een grotere invloed had op de administratieve en formelere sociale domeinen dan op de informelere, niet-administratieve sociale domeinen.

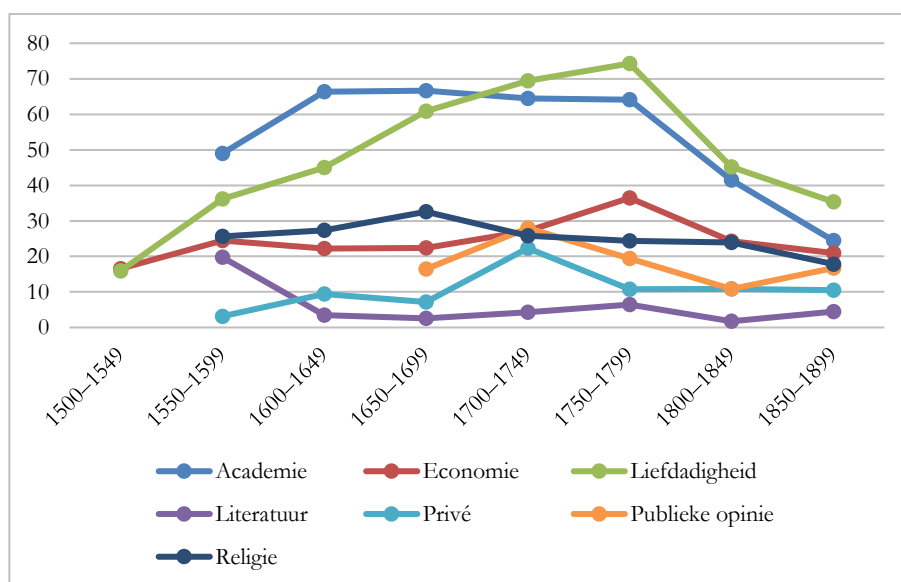
Figuur 5.5. Aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per sociaal domein in het LOL-corpus.

In paragraaf 5.4.1 is al kort ingegaan op bepaalde frequent gebruikte woorden met Franse leensuffixen in de administratieve domeinen, zoals *universiteit* in het domein Academie, *testateur* in het domein Liefdadigheid, *predikant* in het domein Religie en *suppliant* in het domein Economie. Ook de frequentieverschillen tussen de sociale domeinen die in figuur 5.5 naar voren zijn gekomen, roepen de vraag op of er in de administratieve domeinen veel gebruik wordt gemaakt van domein-

specifieke woorden die een Frans leensuffix bevatten en die voor de hoge frequenties in deze domeinen zorgen. Zoals aangegeven ga ik in het volgende hoofdstuk op die kwestie in. Eerst werk ik echter in de rest van deze paragraaf de verschillen tussen de sociale domeinen verder uit door de resultaten uit te splitsen naar periode en domein en naar de individuele leensuffixen per sociaal domein.

Leensuffixen per periode en sociaal domein

Als de tokens niet alleen naar domein, maar ook naar periode worden uitgesplitst, geeft dit het beeld dat te zien is in figuur 5.6.

Figuur 5.6. Aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode en sociaal domein in het *LOL*-corpus.

Uit figuur 5.6 is dezelfde frequentieverdeling op te maken als uit figuur 5.5: de domeinen Academie en Liefdadigheid laten gedurende vrijwel de gehele tijdspanne van het corpus een duidelijk frequenter gebruik van leensuffixen zien dan de andere domeinen, terwijl Privé en Literatuur in vrijwel elke periode het laagste aantal leensuffixen hebben en Religie, Economie en Publieke Opinie een middenpositie innemen.

Het algemene beeld dat in paragraaf 5.4.1 van de ontwikkeling van de leensuffixen over de tijd heen is geschetst, lijkt in hoge mate beïnvloed te zijn door de twee domeinen met het hoogste aantal leensuffixen: beide domeinen laten eenzelfde soort toe- en afname zien van het aantal leensuffixen over de tijd heen als het geval was bij de algemene resultaten van alle domeinen samengenomen. Het domein Academie bereikt het hoogtepunt van het leensuffixgebruik al in de zeventiende eeuw, waarna het in de achttiende eeuw redelijk stabiel blijft en in de negentiende eeuw een drastische afname laat zien, waardoor het suffixgebruik in de periode 1850–1899 bijna op hetzelfde niveau is als bij de domeinen Economie, Religie en Publieke Opinie het geval is. Het suffixgebruik in het domein Liefdadigheid groeit juist gestaag tot en met de tweede helft van de achttiende eeuw, waarna het aantal leensuffixen hard daalt tot het in de periode 1850–1899 weer ongeveer op hetzelfde niveau zit als in de periode 1550–1599. De leensuffixfrequentie van Liefdadigheid is in de periode 1850–1899 echter wel nog steeds het hoogst van alle domeinen.

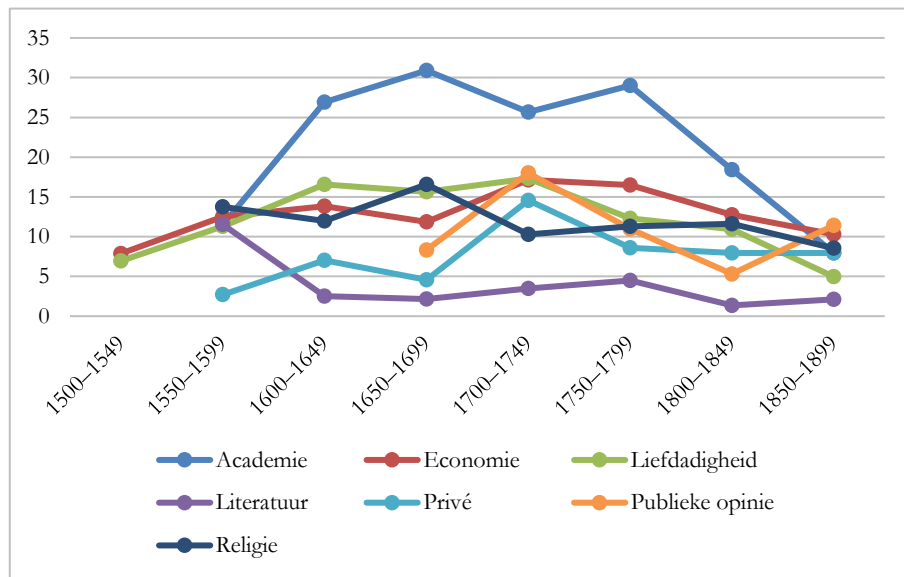
De teksten in de andere vijf domeinen bevatten gemiddeld veel minder leensuffixen in elke periode (behalve in 1500–1549, wanneer de enige twee domeinen die materiaal uit dat tijdvak hebben, Liefdadigheid en Economie, ongeveer hetzelfde aantal leensuffixen per 1.000 woorden hebben). Ook blijft het leensuffixgebruik in die vijf domeinen veel stabielier dan bij de domeinen Academie en Liefdadigheid het geval is. Wel is voor elk domein een piek te zien in het suffixgebruik, maar die ligt bij elk domein anders: de tweede helft van de achttiende eeuw vormt voor het domein Economie de periode waarin het suffixgebruik het hoogst is; voor Privé en Publieke Opinie is dit de eerste helft van de achttiende eeuw, voor Religie de tweede helft van de zeventiende eeuw en voor Literatuur de tweede helft van de zestiende eeuw. De zestiende-eeuwse piek voor het domein Literatuur is goed te verklaren: het materiaal dat voor deze periode is gebruikt, bestaat geheel uit rederijkers-teksten, waarvan bekend is dat die veel Franse leenelementen bevatten (bijv. Keßler 2012: 56). De toneelstukken in het *LOL*-corpus bevatten bijvoorbeeld de woorden *voyage*, *dangereus*, diverse werkwoorden op *-eren* als *delayeren*, *cesseren*, *incorporeren* en *argueren* en woorden op *-atie* als *arguatie* en *informatie*, maar ook het (nieuw gevormde?) *fantasatie*, afgeleid van *fantasie*. Voor alle andere perioden is het leensuffixgebruik in het domein Literatuur het laagst van alle domeinen met tussen de 2 en 6 leensuffixen per 1.000 woorden.

Er zijn dus duidelijke verschillen te zien tussen de verschillende domeinen in termen van het gemiddelde aantal leensuffixen per 1.000

woorden en in het verloop van het leensuffixgebruik gedurende de vier eeuwen die het corpus beslaat. Zoals besproken in paragraaf 5.2 lieten Rutten & Vosters (2020) zien dat er in het *Brieven als Buit*-corpus geen diachrone verandering te zien was van de zeventiende naar de achttiende eeuw in het gebruik van Franse leensuffixen, behalve in Amsterdam. De resultaten met het *LOL*-corpus laten ten eerste zien dat ook voor de stad Leiden diachrone veranderingen in het gebruik van leensuffixen kunnen worden geobserveerd, maar ook dat de diachrone ontwikkeling niet alleen van de regio, maar ook van het domein afhankelijk lijkt te zijn: specifiek voor de periode 1650–1699 vergeleken met 1750–1799 (ongeveer de perioden die in het *Brieven als Buit*-corpus zijn gerepresenteerd) laten de domeinen Liefdadigheid en in mindere mate Economie een stijging zien, terwijl de andere domeinen min of meer stabiel blijven in dezelfde tijd. Daarnaast is het aantal tokens per 1.000 woorden dat in beide perioden per domein kan worden gevonden ook verschillend voor elk afzonderlijk domein. Wat de invloed van het Frans op het Nederlands betreft kan op basis van deze resultaten gezegd worden dat ook diachroon gezien de invloed van het Frans op het Nederlands verschillend is per sociaal domein en dat de mate van invloed van het Frans op een specifiek domein in een specifieke periode, afhankelijk van het domein, anders kan zijn dan wat de diachrone resultaten voor alle domeinen bij elkaar laten zien. Eén ding hebben alle domeinen echter wel gemeen wanneer naar de diachrone ontwikkeling van de leensuffixen wordt gekeken: het leensuffixgebruik is overal in de periode 1850–1899 vergeleken met de periode 1750–1799 afgenomen. Deze afname van het aantal leensuffixen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw was ook al te zien in de algemene resultaten in paragraaf 5.4.1. Algemeen kan dan ook gesteld worden dat de invloed van het Frans op het Nederlands op het niveau van de leensuffixen afneemt in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, ongeacht het sociale domein.

In figuur 5.7 op de volgende pagina is de typefrequentie per periode per domein weergegeven. Net als bij de algemene resultaten in paragraaf 5.4.1 het geval was, laat ook deze grafiek ongeveer hetzelfde beeld zien als bij de tokenfrequentie. Een opvallend verschil betreft de resultaten voor het domein Liefdadigheid: terwijl deze in figuur 5.6 samen met het domein Academie een veel hogere tokenfrequentie liet zien dan de andere domeinen, blijkt dit bij de typefrequentie niet zo te zijn. In de eerste helft van de zeventiende eeuw is deze weliswaar iets hoger dan bij de andere domeinen, met uitzondering van het domein

Academie, maar in alle andere perioden is de frequentie even hoog als die van domeinen als Religie, Economie en Publieke Opinie. In de tweede helft van de negentiende eeuw heeft het domein Liefdadigheid zelfs de op een na laagste typefrequentie, terwijl de tokenfrequentie voor dit domein in deze periode juist het hoogst was van alle domeinen.

Figuur 5.7. Aantal leensuffixen (types) per 1.000 woorden per periode en sociaal domein in het LOL-corpus.

Dit verschil tussen de type- en tokenfrequentie kan verklaard worden door enkele zeer frequente woorden die voorkomen in de testamenten, de teksten die het domein Liefdadigheid vormen. Woorden als *testament*, *comparant*, *testant* en *testatrice* komen vaak voor, evenals werkwoorden als *legateren*, *admitteren*, *comparereren*, *committeren* en *passeren*, maar die worden voor de bepaling van de typefrequentie elk maar één keer meegeteld. Hierdoor valt de tokenfrequentie hoog uit, maar de typefrequentie niet.

Opmerkelijk is wel dat de typefrequentie voor het domein Liefdadigheid vanaf de eerste helft van de achttiende eeuw steeds verder afneemt, tot onder de typefrequentie van de meeste andere domeinen. Wanneer we op individueel suffixniveau kijken, is ook te zien dat er weinig variatie is in de lexicale items die worden gebruikt. In de periode 1850-1899 bijvoorbeeld, worden slechts vijf verschillende werkwoorden op *-eren* aangetroffen: *comparereren*, *legateren*, *passeren*, *reformereren* en *resideren*. In

de periode 1800–1849 zijn dit weliswaar ook de frequentst voorkomende werkwoorden, maar daar komen ook nog de werkwoorden *accorderen*, *admitteren*, *affirmeren*, *beneficeren*, *deponeren*, *disponeren*, *extraheren*, *inventariseren*, *reduceren*, *registreren*, *transporteren* en *valideren* in de testamenten voor. In de periode 1700–1749, wanneer de typefrequentie voor Liefdadigheid het hoogst is, zijn de meeste van deze werkwoorden ook vertegenwoordigd, maar daarnaast ook veel andere, waaronder *administreren*, *affecteren*, *appliceren*, *casseren*, *cesseren* en *consenteren*. Dit roept de vraag op of deze woorden – die over het algemeen uit het Frans of Latijn geleend zijn – in de loop van de tijd wellicht worden vervangen door Nederlandse alternatieven. Aangezien deze kwestie buiten het onderwerp van dit proefschrift valt, zal ik hier niet uitvoerig op ingaan; een uitgebreide analyse van de frequentieafname van oorspronkelijk Franse woorden in de testamenten van het *LOL*-corpus is te vinden in Rutten & Assendelft (te verschijnen). In dit onderzoek wordt aangetoond dat sommige woorden verdwijnen uit de negentiende-eeuwse testamenten zonder dat daar een alternatieve Nederlandse term voor terugkomt, zoals gebeurt met het werkwoord *accorderen*, maar dat andere woorden wel worden vervangen door Nederlandse alternatieven. *Resideren* wordt bijvoorbeeld *wonen* of *standplaats hebben* en *gepasseerd* wordt *verleden*. Ook bij andere woordsoorten met een Frans leensuffix behalve werkwoorden op *-eren* vindt vernederlandsing plaats: *publiek* is bijvoorbeeld geheel vervangen door *openbaar* in de negentiende eeuw en voor de woorden *testateur*/*testatrice* en *comparant*/*comparante* komt in de negentiende eeuw de alternatieve, Nederlandse vorm *erflater*/*erflaatsster* op.

In elk geval laat het verschil tussen de token- en typefrequenties bij het domein Liefdadigheid zien dat het zinvol is om onderscheid te maken tussen tokens en types bij de leensuffixen: daardoor wordt duidelijk dat het domein Liefdadigheid op het vlak van de tokenfrequentie weliswaar veel invloed heeft op de algemene resultaten per periode, maar de lage typefrequentie laat zien dat deze hoge tokenfrequentie op slechts weinig unieke woorden met een leensuffix is gebaseerd. De invloed van het Frans op het domein Liefdadigheid is qua aantallen woorden met een Frans leensuffix die in de testamenten te vinden zijn dus relatief groot, maar het zijn over het algemeen steeds dezelfde woorden met een leensuffix die in deze teksten terugkomen. Op het gebied van de types woorden met een leensuffix is de invloed van het Frans met andere woorden juist niet groot geweest.

Individuele leensuffixen per sociaal domein

Bij bovenstaande bespreking zijn de resultaten per domein en per periode per domein voor alle leensuffixen samen weergegeven. Maar hoe verhouden de individuele leensuffixen zich tot elkaar? Wat zijn de frequentste leensuffixen in elk van de domeinen? Zijn er leensuffixen die in het ene domein vaker voorkomen dan in het andere?

In dit laatste deel van paragraaf 5.4.2 besteed ik aandacht aan de frequentie van individuele leensuffixen per domein. Hiertoe heb ik alle individuele leensuffixen geïnventariseerd en per sociaal domein opgedeeld in drie categorieën: laagfrequente suffixen, middelfrequente suffixen en hoogfrequente suffixen. Voor deze indeling heb ik het aantal tokens per leensuffix per 1.000 woorden gebruikt. Op basis van de tokenfrequentie per leensuffix in het corpus als geheel heb ik bepaald op welke waarde ik de grens zou stellen tussen de verschillende categorieën. Het gemiddelde aantal tokens per leensuffix per 1.000 woorden in het corpus als geheel is ongeveer 0,8. Op basis hiervan heb ik in de categorie ‘middelfrequent’ alle leensuffixen ingedeeld met een frequentie tussen de 0,5 en 1 per 1.000 woorden. De categorie ‘hoogfrequente suffixen’ bevat alle leensuffixen die 1 of meer keer per 1.000 woorden voorkomen; de laagfrequente categorie bestaat uit alle leensuffixen met een gemiddelde frequentie die lager is dan 0,5 per 1.000 woorden.

In tabel 5.3 hieronder geef ik allereerst een overzicht van het aantal leensuffixen per categorie per sociaal domein en het totaal aantal leensuffixen dat per domein voorkomt.

	hoog (1,0 en hoger)	midden (0,5 tot 1,0)	laag (minder dan 0,5)	totaal aantal leensuffixen
Academie	8	6	9	23
Economie	5	4	12	21
Liefdadigheid	10	4	9	23
Literatuur	3	-	20	23
Privé	3	3	15	21
Publieke opinie	5	5	16	26
Religie	5	3	13	21

Tabel 5.3. Individuele leensuffixen per categorie (hoog-midden-laag) en totaal aantal leensuffixen per domein in het *LOL*-corpus.

Uit tabel 5.3 blijkt dat de meeste domeinen ongeveer hetzelfde aantal leensuffixen in hun teksten hebben zitten: rond de 21 tot 23 (van het totaal aantal onderzochte suffixen van 37). Het domein Publieke Opinie

springt wat dat betreft boven de rest uit met 26 verschillende suffixen. Op andere punten laten andere domeinen echter weer opvallende resultaten zien. Zo zitten de meeste hoogfrequente suffixen duidelijk in de domeinen Academie en Liefdadigheid (8 en 10, respectievelijk), terwijl het domein Literatuur en in mindere mate het Privédomein juist veel laagfrequente suffixen hebben en relatief weinig (of geen) midden- en hoogfrequente suffixen. Dit komt overeen met de resultaten die gepresenteerd zijn aan het begin van deze paragraaf, waarin duidelijk werd dat de domeinen Academie en Liefdadigheid de hoogste tokenfrequenties hebben van alle domeinen, terwijl Literatuur en Privé juist de laagste frequenties van alle domeinen hebben.

Overigens zijn er bij de meeste domeinen wel grote verschillen tussen de suffixen onderling in de categorie van hoogfrequente suffixen. Zo komt bij het domein Academie *-eren*, het hoogfrequentste suffix, zo'n 19 keer voor per 1.000 woorden en *-ment*, dat de laagste frequentie van alle hoogfrequente suffixen in dit domein heeft, nog geen 2 keer. Bij het Privédomein vallen *-eren* en *-ment* ook in de categorie hoogfrequent, maar daar heeft *-eren* een frequentie van 5 en *-ment* van ongeveer 1 per 1.000 woorden.

Van de 37 suffixen die zijn onderzocht, komen er 4 (*-cide*, *-ette*, *-tiek* en *-isme*) in geen enkel domein voor. Daarnaast is bijna de helft van de suffixen die wel in minstens 1 domein zijn aangetroffen, 16 in totaal, zeer laagfrequent. Deze suffixen (*-aard/erd*, *-ade*, *-age*, *-een/ein*, *-ees*, *-esk*, *-es(se)*, *-ette*, *-iaan*, *-ide/oïde*, *-iet*, *-(i)eus*, *-ijn*, *-ine*, *-ist*, *-lei*) komen slechts in een deel van de domeinen voor; soms is zo'n suffix in 1 domein aangetroffen, zoals *-ette* in het domein Economie en *-esk* in het domein Privé, soms in 6 van de 7 domeinen, zoals *-(i)eus*, dat alleen niet in het domein Publieke Opinie is aangetroffen. Bovendien behoren deze 16 suffixen in alle domeinen waar het suffix in voorkomt tot de laagfrequente categorie, wat neerkomt op een suffixfrequentie van slechts maximaal 2 of 3 tokens per periode per domein. Deze suffixen zijn dus in alle domeinen zeer zeldzaam.

-eren is het enige leensuffix dat bij alle domeinen in de categorie hoogfrequent valt. Daarnaast is *-atie* in 6 van de 7 domeinen en *-(er)ij/ (er)ie* in 5 van de 7 domeinen hoogfrequent, terwijl deze suffixen bij de overige domeinen (Publieke Opinie bij *-atie* en Privé en Religie bij *-(er)ij/ (er)ie*) in de categorie middelfrequent vallen. Deze 3 leensuffixen lijken dus in het algemeen zeer frequent, ongeacht het domein.

De 14 overige leensuffixen (*-aal*, *-air*, *-ant*, *-((a)t)uur*, *-e*, *-ent*, *-eur*, *-(i)eel*, *-iek*, *-ier*, *-(i)teit*, *-ment*, *-teur*, *-trice*) lijken domein-specifieker te zijn dan

de eerder besproken suffixen, aangezien deze suffixen een wisselend beeld laten zien in hoe frequent ze voorkomen: bij sommige domeinen vallen ze in de hoogfrequente categorie, terwijl hetzelfde suffix bij andere domeinen in de middelfrequente of laagfrequente categorie valt of helemaal niet voorkomt. Een hoge frequentie van een leensuffix in een bepaald domein valt vaak ook samen met domein-specifieke woorden waar het suffix deel van uitmaakt. Zo is bij het domein Academie onder andere *-(i)teit* een hoogfrequent suffix; dit is in geen enkel ander domein het geval. De hoge frequentie wordt vooral veroorzaakt door de vele voorkomens van woorden als *universiteit* en *faculteit* in de teksten die dit domein in het corpus representeren. Ook *-teur*, *-trice* en *-e* vertonen een opvallend patroon: *-teur* behoort zowel in het domein Academie als in het domein Liefdadigheid tot de hoogfrequente suffixen, terwijl ditzelfde suffix in alle andere domeinen laagfrequent is; *-trice* is alleen in het domein Liefdadigheid hoogfrequent, en komt in vier andere domeinen helemaal niet voor en in de twee overige domeinen is *-trice* laagfrequent; de uitgangsvorm *-e* voor vrouwelijke persoonsnamen is alleen aangetroffen in het domein *Liefdadigheid*, waar het zelfs in de hoogfrequente categorie valt. Ook hier is een verklaring te vinden in domein-specifieke woorden: onder *-teur* vallen in het domein Academie veelvoorkomende woorden als *administrateur* en *curateur* en bij Liefdadigheid zijn *testateur*, *testatrice*, *testante* en *comparante* verantwoordelijk voor de hoge frequentie van *-teur*, *-trice* en *-e* in dit domein.

In de domeinen Publieke Opinie, Economie en Religie kunnen in vergelijking met andere domeinen eveneens relatief hoge frequenties aan woorden gekoppeld worden die specifiek zijn voor het domein. *-ier* is middel- of laagfrequent in alle domeinen, behalve in de Publieke Opinie, waar het hoogfrequent is; *-eur* is alleen hoogfrequent in de domeinen Economie en Publieke Opinie. De krantenberichten waar het domein Publieke Opinie uit opgebouwd is, hebben veelal oorlogsvoering en diplomatie als onderwerpen; vandaar dat woorden op *-ier* als *officier* en woorden op *-eur* als *gouverneur* en *ambassadeur* veelvuldig voorkomen. *-eur* is hoogfrequent in het domein Economie door woorden als *directeur*, *fabriekleur* en *gouverneur*. *-ant* heeft alleen een hoge frequentie in de domeinen Economie, Liefdadigheid en Religie, veroorzaakt door frequente woorden als *fabrikant* bij Economie, *testant* en *comparant* bij Liefdadigheid en *predikant* bij Religie.

Deze inventarisatie laat dus zien dat bepaalde leensuffixen veel voorkomen in woorden die vrij domein-specifiek zijn: woorden op *-(i)teit* zijn redelijk specifiek voor het domein Academie, woorden op *-trice* voor

het domein Liefdadigheid en woorden op *-ier* voor de Publieke Opinie. Deze leensuffixen komen ook wel voor in andere domeinen, maar veel minder frequent. Op individueel suffixniveau lijkt het er dus op dat sommige uit het Frans afkomstige suffixen meer invloed hebben op het ene sociale domein dan op het andere sociale domein. Tegelijkertijd wijken de frequenties van andere leensuffixen veel minder van elkaar af in de verschillende sociale domeinen: *-age*, *-es*, *-ist* en *-iaan* bijvoorbeeld zijn altijd laagfrequent, ongeacht het domein waarin ze voorkomen. Ook is het suffix *-eren* in alle domeinen het frequentst voorkomende leensuffix. Het feit dat sommige suffixen vooral in een of enkele domeinen lijken te worden gebruikt terwijl andere in alle domeinen even vaak lijken voor te komen, roept de vraag op of de woorden die de suffixen bevatten die in alle domeinen in dezelfde frequentie categorie vallen, behoren tot de algemene omgangstaal. In het volgende hoofdstuk wordt daarom onder andere aandacht besteed aan de verhouding in het *LOL*-corpus tussen algemene woorden en woorden met een leensuffix die niet tot de algemene woordenschat behoren, maar die tot een specifieke vakterminologie gerekend kunnen worden.

5.5 Besluit

In dit hoofdstuk is het algemene beeld besproken van het gebruik van uit het Frans afkomstige leensuffixen in het *LOL*-corpus. Hierbij zijn de tokensfrequenties van de leensuffixen per periode, per domein en per periode per domein besproken en zijn deze resultaten vergeleken met de typefrequenties (het aantal unieke lexicaal items met een leensuffix). Daarnaast zijn de tokenfrequenties per individueel leensuffix besproken per periode en per domein.

Uit de resultaten per periode blijkt dat het aantal leensuffixen toeneemt van de zestiende tot en met de eerste helft van de achttiende eeuw, waarna de suffixfrequentie weer afneemt in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw. Bij de tokenfrequentie zit er weinig verschil tussen de eerste en de tweede helft van de achttiende eeuw in het aantal leensuffixen dat in beide perioden wordt gebruikt, maar de typefrequentie is beduidend hoger in de eerste helft dan in de tweede helft van de achttiende eeuw. In het licht van de invloed van het Frans op het Nederlands kan uit de resultaten per periode opgemaakt worden dat er in de zestiende en zeventiende eeuw een toenemende invloed van het Frans op het Nederlands te zien is, en dat de Franse

invloed zijn hoogtepunt bereikt in de eerste helft van de achttiende eeuw. Vervolgens neemt de invloed van het Frans op het Nederlands af in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw, wanneer de frequenties van de leensuffixen weer dalen.

Dit beeld is echter wat anders als naar de resultaten per sociaal domein wordt gekeken. De domeinen Academie en Liefdadigheid hebben van alle domeinen veruit de meeste tokens leensuffixen; de zogeheten administratieve domeinen (Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie) laten allemaal een hogere frequentie leensuffixen zien dan de andere domeinen, Publieke Opinie, Privé en Literatuur. De invloed van het Frans op het gebied van de leensuffixen is dus groter in de administratieve domeinen, en met name in de domeinen Academie en Liefdadigheid, dan in de niet-administratieve domeinen. De domeinen Academie en Liefdadigheid wijken op nog een ander punt af van de andere domeinen: beide domeinen laten eenzelfde stijging en vervolgens een daling zien van het aantal leensuffixen door de tijd heen als bij het algemene beeld per periode te zien is, terwijl de overige domeinen gedurende de eeuwen een relatief stabiele hoeveelheid leensuffixen behouden. Het Frans heeft dus duidelijk meer invloed gehad op het ene domein dan op het andere op het gebied van de leensuffixen. Wanneer echter naar de typefrequenties in plaats van de tokenfrequenties wordt gekeken, is het beeld weer anders: hoewel Liefdadigheid hoge tokenfrequenties laat zien gedurende de gehele periode die het *LOL*-corpus beslaat, zijn de typefrequenties bij dit domein laag, terwijl de typefrequenties van het domein Academie net als de tokenfrequenties hoger zijn dan in alle andere domeinen. Op het gebied van de variatie in het aantal woorden met een Frans leensuffix wijkt alleen het domein Academie af van de rest, en heeft dus qua variatie in woordtypen meer invloed van het Frans ondergaan dan de andere domeinen.

De resultaten lijken echter wel in hoge mate beïnvloed te worden door enkele (zeer) veelvoorkomende leensuffixen. Met name het leensuffix *-eren* blijkt in alle perioden en alle domeinen een groot deel van de tokens voor zijn rekening te nemen. Daarnaast komen met name in de administratieve domeinen enkele frequente woorden met een leensuffix voor die specifiek lijken te zijn voor het betreffende domein: in dat domein zijn de woorden zeer frequent, maar in andere domeinen komen ze niet of nauwelijks voor. De individuele leensuffixen verschillen dus van elkaar in de mate waarin ze invloed hebben gehad op het Nederlandse taalgebruik, zowel in het algemeen als in de verschillende sociale domeinen. Het feit dat sommige leensuffixen alleen in specifieke

domeinen frequent zijn, roept ook de vraag op hoe ver de invloed van het Frans daadwerkelijk strekt: zijn de leensuffixen die worden aangetroffen alleen delen van woorden die tot een zeer specifiek deel van de taal behoren, of zijn er ook veel woorden met een Frans leensuffix die tot de algemene omgangstaal behoren? Op deze kwestie wordt ingegaan in het volgende hoofdstuk, evenals op de vraag in hoeverre de leensuffixen in de Nederlandse morfologie geïntegreerd zijn.

Hoofdstuk 6 Franse leensuffixen: terminologie en integratie

6.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk heeft de resultaten gepresenteerd van het algemene beeld van het gebruik van Franse leensuffixen in het *LOL*-corpus. Hierdoor is duidelijk geworden hoe de gebruiksfrequentie van de leensuffixen zich diachroon heeft ontwikkeld tussen de zestiende en de negentiende eeuw en hoe de verschillende domeinen zich tot elkaar verhouden in het gebruik van Franse leensuffixen. Daarnaast is gekeken naar de frequentie van alle afzonderlijke leensuffixen in het *LOL*-corpus per periode en per domein. In dit hoofdstuk bespreek ik nog twee analyses van de leensuffixen uit het *LOL*-corpus.

Allereerst komt in paragraaf 6.2 de verhouding aan bod tussen woorden met een leensuffix die tot de terminologische woordenschat gerekend kunnen worden en woorden die tot de algemene woordenschat behoren. Daarna ga ik in paragraaf 6.3 in op de mate van integratie van de leensuffixen in het Nederlands. Het doel van deze analyses is om tot een beter beeld te komen van de invloed die het Frans op het Nederlandse suffixgebruik heeft gehad. Zoals uit het vorige hoofdstuk naar voren kwam, leken er bij sommige domeinen veel woorden met een leensuffix te zijn die zeer specifiek waren voor dat sociale domein en daar ook hoogfrequent waren, terwijl diezelfde woorden in geen enkel ander sociaal domein werden gebruikt. Het is dus zinvol om na te gaan in hoeverre de leensuffixen die in het *LOL*-corpus kunnen worden gevonden deel zijn van domein-specifieke, terminologische woorden of van woorden die tot de algemene taal behoren. Wanneer blijkt dat Franse leensuffixen vooral voorkomen in terminologische woorden, kan de vraag gesteld worden of het Frans wel zo'n grote invloed heeft gehad op de Nederlandse morfologie, aangezien de suffixen maar in een specifiek deel van de Nederlandse samenleving werden gebruikt.

In paragraaf 6.3, waar ik inga op de integratie van de leensuffixen, ga ik na of de suffixen ook productief gebruikt worden in het *LOL*-corpus. Komen de leensuffixen alleen voor in woorden die in zijn geheel uit het Frans zijn geleend, of worden de leensuffixen ook ingezet om woorden te vormen die niet in het Frans voorkomen, door de suffixen te hechten aan uitheemse en inheemse stammen? Ook dit kan inzicht geven

in de daadwerkelijke invloed die het Frans op het Nederlands heeft gehad, want als blijkt dat de suffixen vooral deel zijn van leenwoorden en niet of vrijwel niet worden ingezet voor de vorming van nieuwe woorden in het Nederlands, dan is de vraag of het Frans wel zo'n grote invloed heeft gehad op de Nederlandse morfologie.

De resultaten van alle analyses uit dit hoofdstuk en het vorige hoofdstuk kunnen samen antwoord geven op de vraag in hoeverre uit het Frans afkomstige suffixen invloed hebben gehad op het Nederlandse taalgebruik en wat dat betekent voor de Nederlands-Franse taalcontact-situatie. Op deze vragen wordt antwoord gegeven in de conclusie in paragraaf 6.4.

6.2 Vakterminologie versus algemene woordenschat

In het vorige hoofdstuk kwam al naar voren dat bepaalde woorden slechts in één sociaal domein gebruikt worden, zoals *curateur* in het domein Academie en *testatrice* in het domein Liefdadigheid. In deze gevallen is sprake van vakterminologie: de woorden worden uitsluitend of vrijwel uitsluitend in een specifiek deel van de samenleving gebruikt, in bovenstaande gevallen in de academische wereld en in het notarieel recht. Dit soort vakterminologie staat tegenover woorden die tot de algemene woordenschat behoren en die in principe in alle vakgebieden en in alle situaties van de samenleving kunnen worden gebruikt, zoals *majesteit* of *kruidenier*. In de huidige paragraaf wordt gekeken wat bij de woorden in het *LOL*-corpus die een Frans leensuffix bevatten de verhouding is tussen terminologie en woorden uit de algemene omgangstaal, om zo meer inzicht te krijgen in de semantiek van de Nederlandse woorden die Franse leensuffixen bevatten. Komen Franse leensuffixen vooral voor in vakterminologie, of juist in het algemeen taalgebruik? Verschilt dit wellicht per suffix? En wat betekent dit voor de mate waarin het Frans invloed heeft gehad op het Nederlands?

Van alle unieke woorden met een leensuffix die in het *LOL*-corpus voorkomen (1.012 in totaal), heb ik bepaald of het gaat om een terminologisch woord of om een algemeen woord. Om dit vast te kunnen stellen, heb ik van verschillende informatiebronnen gebruik gemaakt. Allereerst kon van sommige woorden aan de hand van het *WNT* worden vastgesteld of er sprake was van terminologie: bij woorden als *appellatie*, *relevement* en *surseren* staat in het woordenboek vermeld dat het rechtstermen betreft of dat de woorden specifiek zijn voor ambtelijk

taalgebruik ('stadhuistaal' of 'kanselarijtaal'); in deze gevallen is het dus duidelijk dat het om terminologie gaat. Een aanduiding als deze is bij 86 van de 1.012 woorden aangetroffen. Daarnaast heeft het *WNT* bij enkele andere woorden labels toegevoegd: *proponent* en *purgeren* worden aangemerkt als religieuze taal en *aboucher* wordt gekwalificeerd als 'deftig'; over de woorden *braveren* en *firmament* wordt gezegd dat dit dichterbij woorden zijn en over *tribulatie* dat het tot de rederijkerstaal behoort. Deze laatste drie woorden kwamen in het *LOL*-corpus slechts één keer voor, in het domein Literatuur, wat dus overeenkomt met de aanduiding die het *WNT* aan deze woorden geeft.

Bij andere woorden staat er weliswaar geen label in het woordenboek waaruit op te maken is dat het om een terminologisch woord gaat, maar daarvan is door hun betekenis toch duidelijk dat die in een specifiek deel van de samenleving thuishoren. *Opponent* bijvoorbeeld is een woord dat specifiek is voor de academische wereld (volgens *Van Dale* is een *opponent* 'iemand die bij een academische promotie tegen de te verdedigen stellingen opkomt'), en dus is het terminologie. Soms heeft een woord meer dan één betekenis, zoals het woord *respondent*, dat kan slaan op de verdediger van een dissertatie (en daarmee specifiek is voor het domein Academie), maar ook algemener gebruikt kan worden voor iemand die ergens op antwoordt. In deze gevallen is naar de context gekeken waarin het woord gebruikt werd; als bleek dat het woord in dat geval een specifieke betekenis had, is deze bij de terminologie gerekend.

Naast woordenboekdefinities heb ik gebruikgemaakt van de gebruiksfrequenties in het *LOL*-corpus om te bepalen of een bepaald woord terminologie of algemene woordenschat is. Bij sommige woorden is het aannemelijk dat die bij een specifiek vakgebied horen omdat ze in het corpus (vrijwel) uitsluitend en zeer frequent voorkomen in slechts één sociaal domein. Voorbeelden zijn *curateur* (meer dan 100 keer in het domein Academie, geen enkele keer in een ander domein), *drapier* (domein Economie 11 keer, geen enkele keer in een ander domein) en *suppliant* (domein Economie 56 keer, domein Academie 1 keer). Woorden die alleen in de administratieve domeinen worden gebruikt (de domeinen Academie, Religie, Liefdadigheid en Economie) en die betrekking hebben op veel voorkomende termen in het bestuur en in vergaderingen, kunnen tot de terminologie van die domeinen gerekend worden: deze woorden zouden dan als 'administratieve taal' gezien kunnen worden. De woorden *administrateur*, *deponeren* en *inserir* komen bijvoorbeeld alleen voor in de domeinen Academie, Liefdadigheid en Religie; *ampliatie* is voorbehouden aan de domeinen Academie, Economie

en Liefdadigheid; *kwalificeren*, *procederen* en *rapporteren* aan de domeinen Academie, Economie en Religie. Ook zijn er woorden die in alle vier de administratieve domeinen voorkomen en geen enkele keer in een van de andere drie domeinen. Voorbeelden hiervan zijn *autorisatie*, *comportement*, *frequentieren*, *nomineren* en *rekwireren*.

Als uit woordenboekdefinities niet bleek dat een bepaald woord tot een specifiek vakgebied behoort en als het woord ook in verschillende domeinen van het *LOL*-corpus voorkwam en er geen duidelijke frequentieverschillen waren in het gebruik van het woord tussen de verschillende domeinen, dan heb ik het woord aangemerkt als algemene woordenschat. Zo komt het adjectief *generaal* in zes van de zeven domeinen voor (alleen niet in het domein Religie) tussen de één en zes keer per domein. Vanwege de vergelijkbare frequenties en de grote verscheidenheid in domeinen waarin dit woord voorkomt, is het daarmee aannemelijk dat *generaal* een algemeen woord is.

Van veel woorden is het echter lastig te bepalen of ze tot de categorie ‘algemeen taalgebruik’ of ‘terminologie’ behoren, omdat de woordenboeken geen label aan de betreffende woorden hebben gegeven, de woorden geen betekenis hebben waaruit overduidelijk blijkt dat het woord bij het specifieke domein hoort waar het in wordt gebruikt, en doordat de woorden slechts één of twee keer voorkomen in het *LOL*-corpus. Hierdoor is het onduidelijk of deze woorden in een bepaald domein voorkomen omdat het woord specifiek is voor dat domein of dat het eigenlijk een algemeen woord is en toevallig in slechts één domein voorkomt in het corpus omdat het in het algemeen geen frequent woord is. Daarom heb ik bij mijn categorisering van woorden als ‘terminologie’ of ‘algemene woordenschat’ gewerkt met twee groepen woorden: woorden met een leensuffix die slechts 1 of 2 keer voorkomen in het corpus (616 typen in totaal) en woordtypen die 3 keer of vaker voorkomen (396 in totaal). De indeling in algemene of domein-specifieke woorden van de groep woorden die 1 of 2 keer voorkomen is minder betrouwbaar, omdat die met name is gebaseerd op mijn eigen interpretatie van de betekenis van de woorden en of dit duidt op een algemeen of op een domein-specifiek woord. Bij de frequenter voorkomende woordtypen daarentegen kon de aanwezigheid van dat woord in bepaalde sociale domeinen en de frequentie van dat woord in de verschillende domeinen veelal duidelijkheid geven over het al dan niet domein-specifiek zijn van dat woord. In tabel 6.1 staat de distributie van de twee groepen woorden met een leensuffix over terminologische en algemene woordenschat.

	algemene woordenschat	terminologie	totaal
frequentie 1 of 2	396	220	616
frequentie 3 of meer	205	191	396
totaal	601	411	1012

Tabel 6.1. Typen woorden met een leensuffix naar frequentie in het *LOL*-corpus en ingedeeld in algemene woordenschat of terminologie.

Van de woordtypen die 3 keer of vaker voorkomen in het *LOL*-corpus – 396 – zijn er in totaal 191 met een Frans leensuffix die tot de terminologische woordenschat zijn gerekend, wat neerkomt op ongeveer 48 procent van het totaal. Van deze woorden werden er 28 al tot een specifieke vaktaal gerekend in het *WNT*. Het komt er dus op neer dat ongeveer de helft van de woorden met een Frans leensuffix die drie keer of vaker voorkomt in het corpus niet tot de algemene woordenschat gerekend kan worden. Van de 616 typen die 1 of 2 keer voorkomen in het corpus, zijn 220 typen aangemerkt als domein-specifiek, ongeveer 36 procent van het totaal. Van die typen staan er 64 in het *WNT* vermeld met een domein-specifiek label.

Afgezien van de woorden die in het *WNT* tot de dichterlijke taal of rederijkerstaal werden gerekend, horen alle terminologische woorden bij de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en/of Religie. Specifiek voor het domein Academie zijn woorden als *disputant*, *student*, *opponent*, *respondent* (in de specifieke betekenis ‘verdediger van een dissertatie’), *curateur*, *assesseur*, *professeur*, *senateur*, *faculteit*, *universiteit*, *bursaal*, *inauguraal*, *doctoraal*, *academie*, *inauguratie* en *oratie*. Voor het domein Economie zijn dit woorden als *drap(en)ier*, *fabrikant*, *suppliant*, *negotiant*, *superintendent*, *fabrikeur*, *distillateur*, *fabricage*, *manufacturen*, *draperie*, *corporatie*, *fabricatie*, *fabriceren*, *graderen* en diverse benamingen van ondernemingen met het suffix *-(er)ij*, waaronder *rederij*, *verruwerij*, *vollerij*, *grutterij*, *looierij* en *branderij*. Het domein Liefdadigheid heeft allerlei woorden die met testamentaire beschikkingen, erfrecht en dergelijke te maken hebben, bijvoorbeeld *comparant*, *testant*, *executeur* (in de betekenis ‘beheers-executeur’ oftewel ‘executeur-testamentair’), *testateur*, *successeur*, *testatrice*, *legatrice*, *collateraal* (als in ‘collaterale erfgenamen’), *testamentair*, *testament*, *alimentatie*, *legateren* en *testeren*. Religie heeft onder andere de domein-specifieke woorden *organist*, *predikant*, *proponent*, *fraterniteit* (in de specifieke religieuze betekenis), *synodaal*, *consistoriaal*, *predicatie*, *catechiseren* en *proponeren*.

Naast termen die specifiek zijn voor de afzonderlijke administratieve domeinen, zijn er ook enkele woorden die uitsluitend worden gebruikt in de administratieve domeinen in het algemeen. Deze termen zijn niet gebonden aan één domein, maar worden aangetroffen in verschillende van de vier domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie. Het gaat hierbij om woorden die typisch zijn voor de ‘stadhuistaal’ of het recht. Naast de voorbeelden die hierboven al zijn genoemd, komen onder andere de volgende woorden voor in enkele of alle administratieve domeinen: *contraventeur*, *menage*, *solemniteit*, *solemneel*, *instrument* (in de specifieke betekenis ‘bewijskrachtig, rechtsgeldig document’) en diverse werkwoorden op *-eren* als *admitteren*, *ampliëren*, *besogneren*, *committeren*, *exhiberen*, *induceren*, *preveniëren*, *renvooiëren*, *resumeren* en *statueren*.

Wat de individuele leensuffixen betreft lijkt het erop dat sommige suffixen zich beter lenen voor terminologische woorden dan andere. Voor de suffixen op *-aard*, *-lei* en *-iek* en de suffixen *-ees*, *-ein* en *-iaan*, die geografische namen aanduiden, geldt dat die in het *LOL*-corpus uitsluitend voorkomen in algemene woorden. Bij de andere suffixen is het beeld wisselend, maar er is in elk geval geen enkel suffix dat met alleen terminologische woorden voorkomt. Ook de suffixen waarvan in de vorige paragraaf bleek dat die in alle of bijna alle domeinen hoogfrequent zijn (*-eren*, *-atie* en *-(er)ij/(er)ie*), komen zowel voor in terminologie als in algemene woorden. Het lijkt er echter op dat de suffixen *-eren* en *-atie* eerder voorkomen in terminologische woorden dan het suffix *-(er)ij/(er)ie*. Bij *-eren* is 54 procent van de woorden die 3 keer of vaker voorkomen in het *LOL*-corpus terminologie (97 van de 181) en 40 procent van de woordtypen die 1 of 2 keer voorkomen in het corpus (109 van de 274). Bij *-atie* is 56 procent van de frequente woorden domein-specifiek (24 van de 43) en 51 procent (32 van de 63) van de laagfrequente woorden; bij *-(er)ij/(er)ie* is dit 35 respectievelijk 30 procent (11 van de 31 en 15 van de 50, respectievelijk).

Wanneer de totale inventaris van woorden met een Frans leensuffix in het *LOL*-corpus wordt beschouwd, zowel de woorden die maar 1 of 2 keer voorkomen als de woorden die 3 keer of (veel) vaker in het corpus te vinden zijn, dan is duidelijk dat de terminologische woordenschat minder dan de helft van het totaal aantal woordtypen beslaat. Leensuffixen kunnen dus deel uitmaken van woorden die vaktermen aanduiden, veelal op het gebied van administratieve en juridische taal, maar uit de verhoudingen tussen terminologische en algemene woordenschat blijkt ook dat er een grote hoeveelheid woorden met een Frans leensuffix (meer dan de helft van alle woordtypen) juist

algemeen gebruikt kon worden. Voor sommige suffixen geldt zelfs dat deze alleen maar of grotendeels in woorden voorkomen die tot de algemene woordenschat gerekend kunnen worden. De invloed van het Frans op het Nederlands op het gebied van de suffixen lijkt dus niet beperkt te zijn tot een of enkele sociale domeinen, maar deze leensuffixen hebben ook invloed gehad op het taalgebruik van de samenleving als geheel, die is gerepresenteerd in de zeven domeinen van het *LOL*-corpus.

6.3 Productiviteit leensuffixen

Het onderzoek naar leensuffixen overlapt deels met het onderzoek naar leenwoorden (zie hoofdstuk 7, 8 en 9), omdat veel woorden die een leensuffix bevatten in zijn geheel uit het Frans zijn geleend en daarmee ook leenwoorden zijn. Het verschil tussen leensuffixen en leenwoorden is echter dat suffixen ook productief kunnen worden gebruikt bij de vorming van nieuwe woorden naarmate ze meer integreren in de taal. Uit de taalcontactliteratuur komen verschillende manieren naar voren waarop leensuffixen, of meer in het algemeen geleende morfologie, in de ontvangende taal kan worden ingezet. Zo zegt Matras (2009: 209):

In defining morphological borrowing, we must distinguish the mere acceptance of morphology along with borrowed lexical items, from the diffusion of morphology beyond the borrowed lexicon itself; and further, between ‘backwards diffusion’, that is, replication of borrowed morphs in connection with pre-existing, inherited lexicon, and ‘forward diffusion’, that is, the productive use of borrowed morphs with newly acquired vocabulary.

Zo gezien kunnen er dus drie stadia van suffixontlening en productiviteit worden onderscheiden: allereerst komen de suffixen de taal binnen via leenwoorden; vervolgens kunnen de suffixen zich ook koppelen aan inheemse woorden in de ontvangende taal (*backwards diffusion*) en kunnen de suffixen worden gekoppeld aan andere leenwoorden of nieuwvormingen in de ontvangende taal (*forward diffusion*). Bij *forward diffusion* maken sommigen nog een onderscheid tussen een koppeling van een suffix aan een leenwoord dat uit dezelfde taal afkomstig is als het suffix en aan leenwoorden uit andere talen (Beelen 2004). Overigens is het niet zo dat een geleend suffix altijd in alle stadia wordt gebruikt: sommige suffixen kunnen alleen combineren met uitheemse stammen, terwijl

andere alleen aan inheemse stammen worden gekoppeld (Matras 2019: 150). Woorden met het uit het Frans afkomstige suffix *-aard* worden in het Nederlands bijvoorbeeld alleen met Nederlandse stammen gevormd (*grijsaard*, *dronkaard*), terwijl het suffix *-ant* alleen kan combineren met Franse en Latijnse stammen (*komediant*, een Nederlandse afleiding van het Franse (of Latijnse) leenwoord *komedie*) (Van der Sijs 2005: 189; 191).

In deze paragraaf bespreek ik in welke mate er bewijs is voor productiviteit van de Franse leensuffixen in het *LOL*-corpus. Dit doe ik aan de hand van vier categorieën van woorden die een uit het Frans afkomstig suffix bevatten en die ik in het *LOL*-corpus heb aangetroffen, gebaseerd op de stadia die ik hierboven heb besproken:

- (1) Woorden die in zijn geheel uit het Frans (of het Latijn²⁴) zijn geleend, maar die wel een leensuffix bevatten. Voorbeelden zijn *luitenant*, *equipage*, *finale* en *logeren*.
- (2) Woorden bestaand uit een combinatie van een Frans woord en een Frans suffix die niet in het Frans voorkomen. Een voorbeeld is *jouissieren*, dat een afleiding is van het Franse zelfstandig naamwoord *jouissance*; het werkwoord *jouisser* bestaat niet in het Frans.
- (3) Woorden met een combinatie van een uitheems woord anders dan het Frans en een Frans suffix. *Koetsier* is een combinatie van het uit het Duits geleende *koets* en het Franse suffix *-ier*.
- (4) Woorden met een combinatie van een inheems woord en een Frans suffix. Een voorbeeld is *lekkege*, een afleiding van het Nederlandse woord *leken*.

In principe is er bij categorieën (2), (3) en (4) sprake van productiviteit, omdat in al deze gevallen sprake is van nieuwvormingen in het Nederlands met het leensuffix.

In het vervolg bespreek ik welke suffixen in welke categorieën vallen op basis van de voorkomens van deze suffixen in het *LOL*-corpus. Hierbij heb ik van alle woordtypen met een Frans suffix die ik uit het *LOL*-corpus heb geëxtraheerd, gekeken wat de herkomst van deze woorden is. Voor de vaststelling of een woordtype productief is gevormd in het Nederlands of overgenomen is uit het Frans (of een andere taal) zijn de gangbare etymologische woordenboeken (het *WNT* en de *Etymologiebank*) geraadpleegd, evenals de *Van Dale Online*. Van bijna vijftig woorden kon echter geen oorsprong worden vastgesteld op basis

²⁴ Omdat het niet altijd uit te maken is of een woord uit het Frans of uit het Latijn is geleend, of dat wellicht beide talen een aandeel hebben gehad in de ontlending, zijn volledig Latijnse ontleningen ook onder categorie (1) geschaard, met een vermelding dat ze uit het Latijn komen.

van deze bronnen. In deze gevallen heb ik daarom zelf geprobeerd te achterhalen wat de herkomst zou kunnen zijn. Van woorden met een Nederlandse stam (bijvoorbeeld *grofnaderij*) is duidelijk dat die in het Nederlands gevormd moeten zijn. Voor de overige woorden heb ik in het Franse woordenboek *Dictionnaire de l'Académie française*, in het vervolg aangeduid als het *Dictionnaire*, gezocht naar hun Franse equivalent. Als bleek dat er een woord in het Frans te vinden was dat qua woordvorm exact correspondeerde met het Nederlandse woord (in de zin dat dezelfde stam en hetzelfde suffix worden gebruikt als in het Nederlands), heb ik aangenomen dat het Nederlandse woord een leenwoord uit het Frans is. Het woord *navigant* bijvoorbeeld staat in het *Dictionnaire* en is dus een Frans woord, waarmee het zeer aannemelijk is dat dit woord uit het Frans is geleend. Indien er geen equivalent in het Franse woordenboek stond, ben ik in een Latijns woordenboek (Pinkster 2008) nagegaan of het wellicht een leenwoord uit het Latijn betrof. Als ik ook hierin geen (variant op) het woord kon vinden, heb ik er rekening mee gehouden dat het woord in het Nederlands gevormd kan zijn. In alle gevallen waarin ik de etymologie zelf bepaald heb, staat dit vermeld bij de betreffende suffixen.

De suffixen worden hieronder gegroepeerd besproken op basis van de mate van productiviteit die voor de suffixen is vastgesteld.

Geen bewijs voor productiviteit (categorie (1)): -ade, -ein, -ent, -esk, -ette, -ide, -iek, -ijn, -ine, -trice, -((a)t)uur

Alle voorkomens van de suffixen -ade, -ein, -esk, -ette, -ide, -iek, -ijn, -ine en -trice (zoals *façade*, *Romein*, *grotesk*, *etiquette*, *piramide*, *authentiek*, *begijn*, *medicine* en *testatrice*) zijn leenwoorden uit het Frans. Per suffix zijn er echter ook maar 1, 2 of 3 verschillende woordtypen in het LOL-corpus te vinden (behalve van -iek, waarvan er 12 woordtypen zijn), dus het zou aan de lage frequentie van deze suffixen kunnen liggen dat er geen productieve vormen zijn gevonden. De woorden die op het suffix -ent eindigen, zijn leenwoorden uit het Frans (7 in totaal, bijvoorbeeld *correspondent* en *president*), uit het Latijn (4 in totaal, waaronder *concurrent* en *opponent*), of uit beide talen (3 in totaal: *assistent*, *descendent* en *respondent*). Ook de woorden op -((a)t)uur, 11 in totaal, zijn afkomstig uit het Frans (*signatuur*, *magistratuur*), het Latijn (*schrijftuur*, *judicatuur*) of beide (*censuur*). Bij al deze suffixen zijn er dus geen voorbeelden van productiviteit in het corpus te vinden.

Leenwoorden en productiviteit met Franse en Latijnse leenwoorden (categorie (1) en (2)): -aal, -air, -ant, -atie -e, -ees, -eur, -teur, -(i)eel, -(i)eus, -(i)teit

Van de suffixen -aal, -air, -ant, -atie -e, -(t)eur, -(i)eel, -(i)eus en -(i)teit zijn de meeste woorden direct geleend uit het Frans, maar er is ook wel enig bewijs van productiviteit in het corpus te vinden met geleende Franse of Latijnse stammen. Voor de 5 voorkomens van het suffix -ees in het corpus – *Albanees*, *Elizées*, *Genuees*, *Madoerees* en *Raguzées* – is de etymologie niet bekend. Bij *Albanees*, *Elizées* en *Genuees* kan het gaan om leenwoorden uit het Frans (aangezien deze woorden ook in het *Dictionnaire* te vinden zijn), of ze zijn gevormd op basis van de (Latijnse) geografische namen *Albanië*, *Elis* (een landstreek in de Peloponnesos) en *Genua*. Ook *Madoerees* en *Raguzées* kunnen zijn gevormd in het Nederlands op basis van de geografische namen *Madura* (een Indonesisch eiland) en *Ragusa* (een Europese stad).

Bij -aal komen 44 woorden direct uit het Frans, zoals *liberaal*, *patriarchaal* en *triviaal*. *Klassikaal* is een nieuwvorming in het Nederlands, met het Latijnse *classis/classicus* en het Franse *classique* als stam.

9 woorden met suffix -air zijn Franse leenwoorden, waaronder *arbitrair*, *militair* en *ordinair*. Van het woord *religionair* is geen etymologie te vinden, maar het woord *religionnaire* is wel in het *Dictionnaire* te vinden, dus ook van dit woord is het heel goed mogelijk dat het geleend is uit het Frans. 2 woorden, *apostillair* en *meubilair*, zijn productief gevormd: *apostillair* is volgens het WNT een quasi-Franse afleiding van het Franse *apostille*; *meubilair* is in het Nederlands gevormd naar het Franse *mobiliaire/mobilier* onder invloed van het eveneens Franse leenwoord *meubel*.

Bij -ant zijn 19 items leenwoorden uit het Frans, zoals *comparant*, *fabrikant* en *luitenant*. Leenwoorden uit het Latijn zijn *remonstrant*, *sollicitant* en *theologant*. Naast deze leenwoorden bevat het LOL-corpus 5 vormingen in het Nederlands op basis van een Franse of Latijnse wortel plus -ant. Dit zijn *adressant*, *contribuant*, *rekwestrant* en *testant*, gevormd op basis van de respectievelijke werkwoorden *adresseren*, *contribueren*, *rekwestreren* en *testeren*, alle afkomstig uit het Frans, en *rekwirant*, op basis van het uit het Latijn geleende werkwoord *rekwireren*. *Ledikant* vormt een speciaal geval, zoals ook al besproken in paragraaf 5.3.2: dit woord is in deze vorm ontstaan in het Nederlands, waarbij het suffix -ant gevormd is naar analogie van woorden als *fabrikant*. Van *disputant* en *successant* is niet bekend wat de herkomst is: het zijn waarschijnlijk geen leenwoorden uit het Frans, want deze woorden zijn niet in het *Dictionnaire* te vinden, maar

disputant zou nog wel uit het Latijn geleend kunnen zijn, net als *remonstrant*, *sollicitant* en *theologant* op basis van het tegenwoordig deelwoord van Latijn *disputare*. Bij *successant* kan dat niet het geval zijn omdat de infinitief in het Latijn op *-ere* in plaats van *-are* eindigt (*succedere*), waardoor het tegenwoordig deelwoord geen *-ant* kan bevatten. *Successant* zou daarom een Nederlandse nieuwvorming kunnen zijn op basis van Latijn *successere* of andere afleidingen als *successie*, *successeur* en dergelijke. Bij *disputant* is dit ook nog steeds een mogelijkheid.

Veruit de meeste woorden op *-atie* (103 in totaal) in het LOL-corpus zijn ontleningen uit het Frans of Latijn. Voorbeelden zijn *administratie*, *communicatie*, *fabricatie* en *reputatie*. Er zijn 2 uitzonderingen: *arguatie* en *dolatie*. *arguatie* is in het Nederlands gevormd op basis van het uit het Frans geleende werkwoord *argueren* en *dolatie* is op dezelfde manier gevormd uit het uit het Latijn geleende werkwoord *doleren*. *Fantasatie* zou ook in het Nederlands gevormd kunnen zijn op basis van het Franse *fantasie*, maar van dit woord is geen etymologie bekend en een woord als *fantasatie* of *fantasation* staat ook niet in het *Dictionnaire*.

Er zijn slechts 2 lemma's die de vrouwelijke uitgang *-e* hebben in het LOL-corpus: *comparante* en *testante*, die beide alleen worden gebruikt in de testamenten. Aangezien *testant* een nieuwvorming is in het Nederlands (zie hierboven bij de bespreking van het suffix *-ant*) moet de afleiding *testante* dus ook Nederlands zijn. Bij *comparante* is het WNT niet helemaal duidelijk over hoe de ontlening precies verlopen is: ofwel *comparante* is in zijn geheel als leenwoord uit het Frans overgenomen, ofwel het is een afleiding van *comparant*, een Frans leenwoord, waar de variant met *-e* in het Nederlands van is afgeleid.

Ook bij *-eur* en *-teur* zijn de meeste woorden, 29 in totaal, een op een overgenomen uit het Frans. Voorbeelden hiervan zijn *ambassadeur*, *gouverneur* en *successeur*. *Contraventeur* is een leenwoord uit het Latijn (*contraventor*), maar met verfransing van het suffix, dus dit woord kan geschaard worden onder de productief gevormde woorden. 2 woorden op *-eur* zijn Nederlandse afleidingen: *adviseur* en *fabrikeur*. Deze woorden zijn in het Nederlands gevormd op basis van de werkwoorden *adviseren* en *fabrikeren*, die op hun beurt leenwoorden uit het Frans zijn.

21 woorden op *-(i)eel* zijn leenwoorden uit het Frans, waaronder *crimineel*, *proportioneel* en *universeel*. Het enige woord buiten categorie (1) in het LOL-corpus is *financieel*: dit is waarschijnlijk een Nederlandse afleiding van *financiën*, dat aan het Frans of Latijn is ontleend. Het WNT is van mening dat *financieel* wel een leenwoord uit het Frans is (*financier*), maar volgens Philippa e.a. (2003–2009) heeft het Frans als bijvoeglijk

naamwoord *financier* en niet *financiel* en moet *financieel* daarom in het Nederlands gevormd zijn.

14 van de 15 woordtypen op *-(i)eus* zijn uit het Frans geleend, zoals *amoureux*, *dangereus* en *miraculeus*. Alleen *disreputatieus* kan in categorie (2) worden opgenomen. Dit is een Nederlandse vorming op basis van het Franse leenwoord *(dis)reputatie*.

Tot slot zijn er 32 Franse of Latijnse leenwoorden op *-(i)teit* in het LOL-corpus te vinden, waaronder *autoriteit*, *kwaliteit* en *universiteit*. *Admiraliteit* is het enige voorbeeld van dit suffix in het corpus dat is gevormd in het Nederlands, op basis van het Franse leenwoord *admiraal*, naar het voorbeeld van Frans *admirauté*. Overigens is het wel zo dat bij veel woorden op *-(i)teit* die in zijn geheel aan het Frans of Latijn zijn ontleend, het suffix is aangepast. De Franse vorm waaraan *kwaliteit* is ontleend, is bijvoorbeeld *qualité*.

Leenwoorden en productiviteit met leenwoorden (categorie (1), (2) en (3)): -iaan

Bij *-iaan* is van de meeste van de 5 voorkomens in het corpus de herkomst niet te vinden. *Gregoriaan(s)*, *Italiaan(s)* en *komediaan* komen waarschijnlijk rechtstreeks uit het Frans, aangezien het Frans equivalenten voor al deze woorden heeft. In het geval van *indiaan* rapporteert het WNT dat het een afleiding is van het Grieks/Latijnse woord *Indië*. *Feniaan* (een lid van een geheim Iers genootschap) tot slot is waarschijnlijk gevormd op basis van het leenwoord *fene*, dat via het Engels uit het Oudiers komt.

Leenwoorden, productiviteit met leenwoorden en productiviteit met inbeemse woorden (categorie (1), (2) en/of (3) en (4)): -age, -eren, -ier, -iet, -(er)ij/(er)ie, -ist, -ment

8 van de 13 woorden op *-age* in het LOL-corpus komen rechtstreeks uit het Frans, waaronder *avantage*, *equipage* en *voyage*. *Fabricage* is een vorming in het Nederlands met de stam *fabriek*, dat uit het Frans of Latijn afkomstig is. *Lekkage*, *tuigage* en *vrijage* zijn gevormd met een Nederlandse stam (van *lekker*, *tuig* en *vrijen*, respectievelijk) plus het Franse suffix *-age*. *Pakkage* kan volgens het WNT naar analogie van *bagage* gevormd zijn op basis van de Nederlandse stam van *pakken*, of het is een ontleening van Engels *package*. Van Veen & Van der Sijs (1997) geven Frans *pacquage* als

oorsprong van dit woord, waarmee het dus niet productief gevormd zou zijn in het Nederlands.

Veruit de meeste werkwoorden op *-eren* zijn de Nederlandse tegenhangers van Franse of Latijnse werkwoorden: slechts 11 van de 455 werkwoordtypen in het *LOL*-corpus zijn waarschijnlijk geen vormingen op basis van een Frans of Latijns werkwoord. Dit zijn *dubbeleren* en *jonisseren* (van de Franse leenwoorden *dubbel* en *jouissance*), *graderen* en *legateren* (van de Latijnse leenwoorden *graad* en *legaat*), *ordonnanceren* en *protocolleren* (van de Franse leenwoorden *ordonnance/ordonnantie* en *protocol*), *stateren* (van het Franse of Latijnse leenwoord *staat*), *telegraferen* (van het Franse leenwoord *telegraaf*); daarnaast is het werkwoord *periculieren* waarschijnlijk een nieuwvorming in het Nederlands op basis van het Latijnse zelfstandig naamwoord *periculum*, maar van dit woord is geen etymologie te vinden. Er staat in elk geval geen Franse tegenhanger van *periculieren* in het *Dictionnaire*. Het enige woord in categorie (4) is *waarderen* van het Nederlandse woord *waarde*. *Redeneren* zou ook een Nederlandse basis kunnen hebben (het Middelnederlandse werkwoord *redenen*), of het is gevormd naar het Franse werkwoord *raisonner*.

Bij de overige werkwoorden, die dus corresponderen met een Frans of Latijns werkwoord, moet wel opgemerkt worden dat strikt genomen geen enkel werkwoord een op een overgenomen is. Bij de werkwoorden die op *-er* eindigen in het Frans, is de Nederlandse infinitiefuitgang *-en* bij al deze werkwoorden aan de *-er*-uitgang toegevoegd. Er zijn echter ook een aantal werkwoorden uit het Frans geleend die in het Nederlands het suffix *-eren* hebben, maar die in het Frans niet op *-er*, maar op *-ir* of *-re* eindigen. Er zijn 15 werkwoorden in het corpus te vinden die in het Frans corresponderen met een werkwoord op *-ir* en 5 die in het Frans op *-re* eindigen; voorbeelden zijn *diverteren* en *sorteren* van Frans *divertir* en *sortir* en *debatteren* en *pretenderen* van Frans *débattre* en *pretendre*. Bij de overname van deze werkwoorden moet dus strikt genomen ook sprake zijn geweest van productiviteit van het suffix *-eren* in het Nederlands.

Werkwoorden die uit het Latijn geleend zijn, hebben in het Latijn de uitgangen *-ere* (waarbij de eerste *e* zowel lang als kort kan zijn), *-are* en *-ire*. Ook deze uitgangen moeten dus in het Nederlands vervangen zijn door *-eren*. Daarnaast is het bij sommige woorden niet helemaal duidelijk of die teruggaan op het werkwoord of op een zelfstandig naamwoord. Bij het woord *dediceren* zegt het *WNT* bijvoorbeeld dat dit ofwel gevormd is uit het Latijnse werkwoord *dedicare*, ofwel een afleiding is van *dedicatie* op basis van andere woordparen op *-atie* en *-eren*. Hoe dan ook moet bij

de vorming van de Nederlandse werkwoorden wel op grotere schaal sprake geweest zijn van het productieve gebruik van het suffix *-eren* dan alleen bij de 11 werkwoorden die hierboven zijn gegeven.

De meeste woorden op *-ier* (14 van de in totaal 25) zijn leenwoorden uit het Frans. Enkele voorbeelden zijn *koerier*, *marinier* en *particulier*. *Koetsier* is waarschijnlijk een vorming in het Nederlands op basis van *koets*, dat is ontleend aan Duits *Kutsche*, dat het uit het Hongaars heeft; dit woord valt dus in categorie (3). Er zijn ook items aanwezig in het corpus die met Nederlandse stammen zijn gevormd (categorie (4)): *bellebaardier*, *hovenier*, *kruidenier*, *warmoezïer* en *winkelier*. Het woord *leverancier* komt ook uitsluitend in het Nederlands voor: het is een afleiding van het eveneens uitsluitend Nederlandse woord *leverantie*, dat op zijn beurt afgeleid is van *leveren*, een werkwoord dat ontleend is aan Frans *livrer*.

Onder het suffix *-ier* vallen ook 4 voorkomens waarbij het suffix is ontstaan door een vervorming van het oorspronkelijke woord. Allereerst is *Arabier* eigenlijk *Arabië* + *-er*, maar de afleiding wordt uitgesproken (en geschreven) als *Arab* + *-ier*. *Drapenier* komt van het werkwoord *drapenieren*, waarbij de *-ier* ten onrechte als het suffix *-ier* werd opgevat (eigenlijk moet de vorm *drapenierder* zijn). *Rentenier* was vroeger *rentenaar* of *rentener*, maar de oorspronkelijke suffixen zijn waarschijnlijk onder invloed van *rentier* veranderd in *-ier*. *Rentier* is een leenwoord uit het Frans; *rentenaar*/*rentener*/*rentenier* is een afleiding van *rente*, dat zelf een leenwoord uit het Latijn of Frans is. *Thesaurier* tot slot is vervormd op basis van andere woorden op *-ier*; het komt van Latijn *thesaurarius*. Ook van deze woorden kan gezegd worden dat die in het Nederlands gevormd zijn.

Bij het suffix *-iet* is er 1 Frans leenwoord (*kosmopoliet*), 1 nieuwworming in het Nederlands op basis van een Latijns leenwoord (*Israëliet*) en 1 nieuwworming in het Nederlands op basis van een Nederlandse stam (*mennoniet*) te vinden. Het vierde en laatste voorkomen van *-iet* in het corpus, *celliet*, is mogelijk ook een nieuwworming in het Nederlands op basis van het Latijnse leenwoord *cel*, maar van dit woord is geen etymologie te vinden. Het woord komt ook niet voor in het *Dictionnaire*.

Alle woorden op *-(er)ie*, 31 in totaal, zijn leenwoorden uit het Frans of Latijn. Voorbeelden zijn *academie*, *draperie*, *epidemie*, *filosofie*, *memorie* en *pedanterie*. De woorden op *-(er)ij* die in het corpus voorkomen, zijn juist bijna allemaal woorden op basis van een Nederlandse stam: 34 van de in totaal 50 woorden op *-(er)ij*. Dit zijn onder andere *bakkerij*, *drukkerij*, *dwingelandij*, *rederij* en *ververij*. *Alchemisterij*, *brasserij*, *meesterij*, *meierij*,

posterij, *ruiterij*, *slavernij*, *veinzerij* en *voogdij* zijn gevormd op basis van Romaanse leenwoorden (*brassen*, *meester* en *post* uit het Frans en *alchemist*, *meier*, *ruiter*, *slaaf*, *veinzen* en *voogd* uit het Latijn). *Slachterij* is gevormd op basis van het Duitse leenwoord *slachten*. *Muiterij* is afgeleid van het Middelnederlandse werkwoord *muiten*, dat van het zelfstandig naamwoord *meute* komt, dat een Frans leenwoord was. *Batterij*, *galerij* en *partij* (wellicht ook *posterij*) zijn Franse leenwoorden; *abdij* komt uit het Latijn en van *conflerij* is de etymologie niet bekend.

Van de 9 woorden die op *-ist* of *-iest* eindigen in het LOL-corpus, kan van 5 (*academist*, *artiest*, *carlist*, *organist* en *orleanist*) met zekerheid gezegd worden dat deze uit het Frans (of Latijn) zijn geleend. *Artillerist* valt in categorie (2): het is een Nederlandse afleiding van het Franse leenwoord *artillerie*. *Bloemist*, *kamerist* en *mennonist* zijn afleidingen op basis van een Nederlandse stam (*mennonist* komt van de Friese/Nederlandse naam *Menno*, die verwijst naar de Friese kerkhervormer Menno Simons).

Bij *-ment* zijn de meeste woorden (53 van de 55) direct afkomstig uit het Latijn of Frans, bijvoorbeeld *arrivement*, *bombardement*, *fundament* en *raisonnement*. *Faillissement* is het enige woord in categorie (2): dit is een Nederlandse vorming op basis van de Franse stam *failliss-* (van het Franse werkwoord *faillir*). Het enige woord op *-ment* op basis van een Nederlandse stam, en daarmee het enige woord in categorie (4), is *dreigement*.

Productiviteit met leenwoorden en inbeemse woorden (categorie (2), (3) en (4)): -es(se)

Alle 6 de woordtypen met het suffix *-es* in het LOL-corpus (*dienares*, *meesteres*, *poorteres*, *prinses*, *regentes* en *toonderes*) zijn waarschijnlijk productief gevormd in het Nederlands. *Prinses* en *regentes* zijn beide waarschijnlijk afleidingen van een Frans leenwoord (*prins* en *regent*). *Prinses* is weliswaar in zijn geheel geleend uit het Frans, maar volgens het WNT werd dit woord ook opgevat als een afleiding van *prins*; de alternatieve Middelnederlandse vorm *princersse* zou op deze afleiding wijzen. *Meesteres* is een afleiding van *meester*, dat ontleend is aan een Romaanse vorm. *Dienares*, *poorteres* en *toonderes* zijn combinaties van een Nederlandse stam en het suffix *-es*. Hoewel het woord *poort* oorspronkelijk een leenwoord uit het Latijn is, is *poorter*, de basis voor het woord *poorteres*, een Nederlandse afleiding.

Productiviteit met inbeemse woorden (categorie (4)): -aard/-erd, -lei

Volgens Van der Sijs (2005) worden de suffixen *-aard* en *-erd* gebruikt voor afleidingen van Nederlandse stammen. In het *LOL*-corpus komen 4 woordtypen voor met *-aard* (*-erd* komt niet voor), waarvan er 3 met zekerheid zijn gevormd met een Nederlandse stam: *dronkaard*, *gewelderaard* en *grijsaard*. *Spanjaard* is echter gevormd op basis van het woord *Spanje*, dat een leenwoord uit het Frans kan zijn. Alle 4 de woorden op *-lei* in het corpus behoren tot categorie (4): *allerlei*, *generlei*, *velerlei*, *enigerlei*.

Twee derde van de suffixen (22 van de 33) die oorspronkelijk uit het Frans komen en in het *LOL*-corpus voorkomen, laten in het Nederlands dus (in meer of mindere mate) productiviteit zien. Van de 1.012 unieke woorden met een leensuffix in het corpus zijn er 103 die zeer waarschijnlijk productief gevormd zijn in het Nederlands. Daarnaast zijn er ook nog 12 woordtypen die mogelijk in het Nederlands zijn gevormd, maar waarvan de etymologische woordenboeken niet voldoende uitsluitsel geven, wat bijvoorbeeld het geval is bij de woorden met het leensuffix *-ees*. In het beste geval zijn er dus 115 productief gevormde typen in het *LOL*-corpus aanwezig, oftewel 11 procent van het totale aantal woordtypen met een leensuffix. De meeste woorden in het *LOL*-corpus die een leensuffix bevatten zijn dus in zijn geheel leenwoorden, maar het feit dat veel suffixen wel productief gebruikt kunnen worden, geeft aan dat deze suffixen deel van de Nederlandse morfologie (en daarmee van de Nederlandse grammatica) uit zijn gaan maken. De invloed van het Frans op het Nederlands strekte dus verder dan alleen het overnemen van woorden: met deze geleende woorden kwamen ook nieuwe morfologische elementen de taal binnen die vervolgens in het grammaticale systeem van het Nederlands werden opgenomen en gebruikt konden worden om nieuwe woorden mee te vormen die niet in het Frans voorkwamen. Het bovenstaande overzicht maakt wel duidelijk dat het per suffix verschilt hoe sterk het in de Nederlandse taal is geïntegreerd: sommige suffixen (*-aard*, *-es* en *-lei*) komen in het corpus bijvoorbeeld uitsluitend voor in woorden die in het Nederlands gevormd zijn, terwijl andere woorden maar een zeer lage mate van productiviteit laten zien. *-aal* bijvoorbeeld komt ruim 40 keer voor in een leenwoord in het corpus en slechts 1 keer in een nieuwvorming. Bij 11 suffixen is er zelfs helemaal geen sprake van productiviteit in het corpus. Dit hoeft niet te betekenen dat deze suffixen daadwerkelijk niet productief

gebruikt kunnen worden: het kan ook toeval zijn dat er geen Nederlandse nieuwvorming in het corpus te vinden is. De meeste van deze suffixen, zoals *-ade*, *-esk*, *-ette*, *-ide* en *-ine*, zijn ook zo zeldzaam in het corpus dat de kans klein is dat precies de voorkomens die in het corpus voorkomen nieuwvormingen zijn. Van der Sijs (2005) geeft bij sommige van deze suffixen wel voorbeelden van in het Nederlands gevormde woorden, zoals *soldatesk* en *wasserette*. In elk geval kan op basis van de corpusanalyse van de meeste suffixen worden vastgesteld dat deze deel zijn geworden van de Nederlandse suffixinventaris, waarmee het Frans dus enige invloed heeft gehad op deze morfologische categorie van het Nederlands.

6.4 Besluit

In dit en het vorige hoofdstuk is onderzocht wat de invloed van het Frans op de Nederlandse morfologie is geweest door het gebruik te analyseren van suffixen die oorspronkelijk uit het Frans komen, via leenwoorden in de Nederlandse taal terecht zijn gekomen en daar productief gebruikt kunnen worden. In totaal zijn 37 suffixen meegenomen in het onderzoek die volgens Van der Sijs (2005) uit het Frans komen. Enkele suffixen, waaronder *-eren*, *-ment* en *-atie*, kunnen echter naast het Frans ook door het Latijn beïnvloed zijn.

In het vorige hoofdstuk liet de analyse van de type- en tokenfrequenties in het *LOL*-corpus als geheel zien dat het gebruik van leensuffixen vanaf de zestiende eeuw toeneemt en zijn hoogtepunt bereikt in de eerste helft van de achttiende eeuw, om vervolgens met name in de negentiende eeuw af te nemen tot ongeveer het niveau van de zestiende eeuw. Dit algemene beeld blijkt echter niet te gelden voor alle afzonderlijke domeinen die zijn gerepresenteerd in het *LOL*-corpus. Met name in de domeinen Academie en Liefdadigheid is een duidelijke toename in de zestiende (en voor het Liefdadigheidsdomein ook in de zeventiende en achttiende eeuw) en vervolgens een afname in de negentiende eeuw te zien in het gebruik van uit het Frans afkomstige suffixen, maar in de overige domeinen blijft het suffixgebruik relatief stabiel door de eeuwen heen. De tokenfrequenties in de domeinen Academie en Liefdadigheid zijn echter veel hoger dan in de andere domeinen, wat waarschijnlijk het algemene beeld van de leensuffixen (waarin de resultaten alleen zijn uitgesplitst naar periode en niet naar domein) in hoge mate heeft beïnvloed. Wanneer naar de typefrequenties

wordt gekeken, is Academie echter het enige domein dat een beduidend hoger aantal woordtypen met een leensuffix laat zien dan de andere domeinen, inclusief Liefdadigheid.

Sommige van de afzonderlijke leensuffixen die zijn meegenomen in het onderzoek zijn helemaal niet aangetroffen in het corpus, of komen slechts een of enkele keren voor, maar er zijn ook suffixen die opvallen door hun hoge frequentie of door de frequentieverschillen tussen domeinen. *-eren* is verreweg het meest voorkomende leensuffix in het hele *LOL*-corpus en ook in alle domeinen afzonderlijk. Daarnaast zijn *-atie* en *-(er)ij/(er)ie* zeer frequent. Suffixen als *-iaan*, *-iet* en *-age* zijn dan weer zeer infrequent in alle domeinen, terwijl bijvoorbeeld *-(i)teit*, *-trive* en *-ier* in een specifiek domein zeer frequent zijn (in de domeinen Academie, Liefdadigheid en Publieke Opinie, respectievelijk) en in de andere domeinen niet. Het gebruik van bepaalde leensuffixen lijkt dus deels afhankelijk te zijn van het sociale domein.

Wanneer naar de semantiek van de woorden wordt gekeken die een oorspronkelijk Frans suffix bevatten, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen vakterminologie en woorden die tot de algemene woordenschat behoren, dan blijkt dat er geen suffixen zijn die uitsluitend voor vakterminologie worden gebruikt, maar wel enkele (*-aard*, *-lei*, *-ees*, *-ein* en *-iaan*) die alleen in algemeen taalgebruik voorkomen. In de teksten van de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie komen wel veel terminologische woorden voor die veelal betrekking hebben op ambtelijke of juridische taal, zoals *comparant*, *solemneel* en *sisteren*. Meer dan de helft van alle woorden met een Frans suffix in het *LOL*-corpus is echter aangemerkt als algemene woordenschat. Het Frans heeft dus, wat de woorden met een Frans leensuffix betreft, zowel invloed gehad op de vakterminologie voor administratieve en juridische zaken als op de algemene Nederlandse woordenschat.

Het feit dat de leensuffixen die hier zijn onderzocht ook daadwerkelijk deel uitmaken van de Nederlandse morfologie en dus kunnen worden ingezet voor woordvorming in het Nederlands, komt tot uiting in de voorkomens in het *LOL*-corpus van woorden die een Frans suffix bevatten, maar die niet uit het Frans zijn geleend. Het kan hierbij gaan om nieuwvormingen in het Nederlands op basis van een Franse stam, zoals *faillissement*, op basis van een stam uit een andere taal, zoals *koetsier* van het Duitse leenwoord *koets*, of op basis van een Nederlands woord, zoals *bloemist*. Vaak komt dit echter niet voor: bijna negentig procent van de gevonden woorden die een uit het Frans geleend suffix bevatten, zijn Franse leenwoorden. Op basis van deze corpusanalyse lijkt

het er dus op dat de Franse leensuffixen slechts beperkt ingezet werden bij woordvorming in het Nederlands.

Wat er dus kan worden geconcludeerd over de invloed van het Frans op het Nederlands op basis van het leensuffixonderzoek, is dat het hoogtepunt van de invloed van het Frans op het Nederlands in de eerste helft van de achttiende eeuw ligt, aangezien de token- en typefrequenties van de leensuffixen in deze periode het hoogst zijn. De mate van invloed van het Frans is echter wel afhankelijk van het sociale domein: in administratieve domeinen komen meer leensuffixen voor dan in niet-administratieve domeinen. Met name Academie en Liefdadigheid lijken meer invloed van het Frans te hebben ondergaan dan de andere domeinen wat het totale aantal leensuffixen betreft. Als wordt gekeken naar het aantal woordtypen met een leensuffix, dan heeft het Frans de Academie het meest beïnvloed, aangezien in dit domein de meeste variatie in het aantal woordtypen met een leensuffix te vinden is. Ondanks de hoge frequenties van Franse leensuffixen in de administratieve domeinen, heeft het Frans niet alleen invloed gehad op de terminologische woordenschat die in dat deel van de samenleving werd gebezigd: er zijn naast vaktermen ook veel woorden met een Frans leensuffix die tot het algemene taalgebruik kunnen worden gerekend. De integratie van de leensuffixen in de Nederlandse morfologie lijkt echter beperkt, aangezien veruit de meeste woorden met een leensuffix in zijn geheel leenwoorden uit het Frans zijn. Voor een derde van de onderzochte leensuffixen waren er zelfs alleen maar leenwoorden te vinden in het *LOL*-corpus. Bij deze woorden zit de invloed op het Nederlandse taalgebruik niet zozeer op het niveau van de morfologie, maar op dat van het lexicon. De invloed van Franse leenwoorden op de Nederlandse woordenschat is het onderwerp van de volgende drie hoofdstukken.

Hoofdstuk 7 Franse leenwoorden: periode en sociaal domein

7.1 Inleiding²⁵

In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat ongeveer een tiende van alle woorden met een van het Frans afgeleid suffix in het *LOL*-corpus productief gevormd is in het Nederlands. De overige negentig procent bestaat uit woorden die in zijn geheel uit het Frans (of een andere taal) zijn geleend. Waar de mogelijkheid tot het productief inzetten van leensuffixen voor woordvorming gezien kan worden als een verandering in de morfologie van het Nederlands, brengen woorden die worden overgenomen uit andere talen een verandering in het lexicon teweeg. De invloed die het Franse lexicon op het Nederlandse lexicon heeft gehad door middel van volledige woorden en hun betekenissen die het Nederlands aan het Frans heeft ontleend, staat centraal in dit hoofdstuk.

Ontlening van lexicale elementen is het meest voorkomende resultaat van taalcontact: verreweg het meeste ontleende materiaal is lexicaal en niet bijvoorbeeld fonologisch, morfologisch of syntactisch (Poplack 2018: 1; zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 2.3 in dit proefschrift). In dit en de volgende twee hoofdstukken staan leenwoorden die het Nederlands uit het Frans heeft overgenomen centraal. Een ontlening heet een leenwoord als zowel de klank als de betekenis uit de brontaal wordt geleend. Er kan ook alleen een betekenis uit een andere taal worden overgenomen (betekenisontlening) of een vreemd woord kan worden vertaald en de betekenis van het vreemde woord krijgen (leenvertaling) (Van der Sijs 2005: 35). Een voorbeeld van een betekenisontlening is het woord *stem*: oorspronkelijk had dit alleen betrekking op ‘het geluid dat wordt geproduceerd bij spreken en zingen’, maar later is daar de betekenis ‘stem bij verkiezingen’ bij gekomen, onder invloed van het Franse *voix* ‘stem’, dat deze betekenis al had (Van der Sijs 2005: 549). Het woord *schoonmoeder* is een voorbeeld van een leenvertaling van het Franse *belle-mère*. In dit hoofdstuk wordt echter alleen gekeken naar leenwoorden en niet naar betekenisontleningen of leenvertalingen.

²⁵ Onderdelen van dit hoofdstuk zijn ook beschreven in Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen-b).

Er bestaan verschillende theorieën over hoe leenwoorden precies van de ene taal in de andere worden overgenomen. Eén idee is dat een woord één op één wordt overgenomen uit de brontaal en vervolgens steeds vaker en door een steeds groter deel van de taalgemeenschap wordt gebruikt, waardoor het woord steeds meer wordt aangepast aan de ontvangende taal op het gebied van fonologie, morfologie en syntaxis en daar dan uiteindelijk ook onderdeel van wordt (Matras 2009: 172–173; Poplack & Dion 2012: 279). Poplack & Dion (2012: 308) hebben echter aangetoond dat morfologische en syntactische integratie van leenwoorden ook direct kan plaatsvinden, en niet pas als ze al wijdverspreid zijn. In elk geval resulteert lexicale ontlening niet alleen in één op één overgenomen woorden (zoals *rendez-vous* uit het Frans), maar ook in aangepaste vormen (bijvoorbeeld Japans *pokemon* van Engels *pocket monster*) zodat ze voldoen aan de structurele en semantische regels van de ontlenende taal (Winford 2019: 62).

Zoals besproken in hoofdstuk 2, paragraaf 2.3, is ontlening van lexicale elementen volgens ontleningshiërarchieën (Thomason & Kaufman 1992; Matras & Sakel 2007) makkelijker dan ontlening van morfologische elementen (waarbij lexicale morfologie makkelijker te ontlenen is dan flexionele morfologie). Ook binnen de categorie van leenwoorden is er verschil in de mate waarin ontleend wordt, afhankelijk van de woordklasse. Volgens Haugen (1950) worden substantieven het vaakst geleend, gevolgd door werkwoorden of adjectieven/bijwoorden, en voorzetsels en interjuncties zijn de woorden die het minst vaak worden ontleend (Matras 2009: 167–168; Field 2002: 35). Het *Loanword Typology Project* (Haspelmath & Tadmor 2009) vond een hogere frequentie van ontleende adjectieven dan werkwoorden in de talen van de wereld. De specifieke volgorde van alle categorieën behalve substantieven is echter afhankelijk van de specifieke taalcontactsituatie (Field 2002: 35).

Dat lexicale ontlening van het Frans naar het Nederlands veelvuldig plaats heeft gevonden in de geschiedenis van het Nederlands, is te zien aan de grote hoeveelheid Franse leenwoorden die in de loop van de tijd in de Nederlandse woordenschat is opgenomen. Volgens Van der Sijs (2009: 196) had het Nederlands tot het begin van de 21^e eeuw tussen de 4.000 en 5.000 woorden uit het Frans overgenomen. Daarmee is het Frans de belangrijkste brontaal van leenwoorden voor het Nederlands; het Latijn staat op een tweede plek met circa 2.000 leenwoorden. Dit betekent echter niet dat al deze leenwoorden op hetzelfde moment deel uitmaken van de Nederlandse woordenschat. Leenwoorden komen niet op hetzelfde moment de taal binnen en

sommige woorden verouderen na verloop van tijd ook weer. Het werkwoord *defroyeren* ‘onkosten vergoeden’ bijvoorbeeld werd in de vijftiende eeuw uit het Frans overgenomen en werd volgens het *WNT* tot het begin van de negentiende eeuw gebruikt in het Nederlands, maar nu is dat woord niet meer in de *Van Dale* te vinden. Aan de andere kant kwam een woord als *lokaliseren* volgens het *WNT* pas in het Nederlands voor vanaf ongeveer 1850. Zowel *defroyeren* als *lokaliseren* is een Frans leenwoord, maar ze zijn waarschijnlijk niet op hetzelfde moment in gebruik geweest in het Nederlands.

De Franse leenwoorden hebben zich in meer of mindere mate aangepast aan de grammatica van het Nederlands. Zo worden werkwoorden vervoegd volgens het Nederlandse werkwoordsysteem (bijv. *defroyeren* – *defroyeert* – *defroyeerde* – *gedefroyeerd*) en krijgen zelfstandig naamwoorden een lidwoord (en daarmee een grammaticaal genus): het is bijvoorbeeld *het reçu* en *de directeur*. Ook kunnen naamwoorden Nederlandse morfologie krijgen, zoals het diminutiefsuffix *-(t)je* (bijvoorbeeld in *reçuutje*). Sommige leenwoorden hebben een dermate grote verandering doorgemaakt, dat ze niet meer lijken op de oorspronkelijke Franse vorm en daardoor ook moeilijk herkenbaar zijn als Frans leenwoord. Het woord *toren* zou bijvoorbeeld ontleend zijn aan Oudfrans *tur* ‘hoog bouwwerk’ (Modern Frans *tour*), een woord dat volgens het *Oudnederlands Woordenboek* (ONW) al in de negende eeuw in het Nederlands voorkwam. Heel anders is dat bij het woord *depêche*, een zestiende-eeuws leenwoord. Hierbij is de huidige spelling vrijwel hetzelfde als de Franse, inclusief het accent circonflexe, waardoor het onmiskenbaar een Frans leenwoord is.

In dit en de volgende twee hoofdstukken worden de resultaten besproken van het leenwoordenonderzoek met het *LOL*-corpus. Het doel van dit onderzoek is om tot een zo compleet mogelijk beeld te komen van de invloed die het Frans op de Nederlandse woordenschat heeft gehad op basis van een representatief corpus. In het huidige hoofdstuk wordt behandeld hoe het gebruik van Franse leenwoorden zich ontwikkelt van de zestiende tot en met de negentiende eeuw en in de verschillende sociale domeinen, zowel voor de tokens als voor de types leenwoorden. Daarbij vergelijk ik de resultaten met die van het leensuffixonderzoek om te kijken in hoeverre die met elkaar overeenkomen. In de volgende twee hoofdstukken bespreek ik de resultaten van enkele andere analyses die ik met de leenwoorden heb uitgevoerd: de verhouding tussen verschillende woordsoorten, het jaar van ontlening, de frequentie van individuele leenwoorden, de verhouding

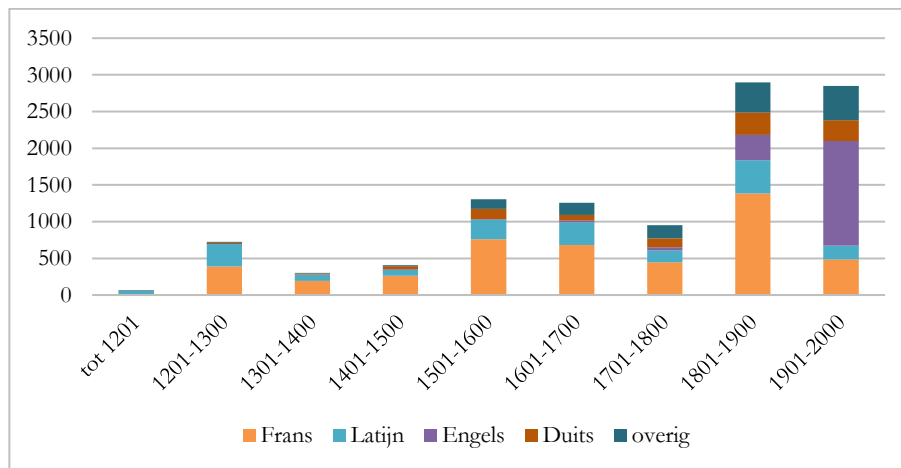
tussen terminologische en algemene woordenschat en de mate van integratie van de leenwoorden in de Nederlandse woordenschat. Deze analyses samen worden gebruikt om antwoord te geven op de vraag in hoeverre het Frans invloed heeft gehad op het Nederlandse taalgebruik op het niveau van het lexicon.

In dit hoofdstuk leg ik, na een bespreking van het bestaande onderzoek naar Franse leenwoorden in paragraaf 7.2, in paragraaf 7.3 uit op welke manier ik de Franse leenwoorden uit het *LOL*-corpus heb gehaald. Bij de resultaten die in paragraaf 7.4 worden besproken, ga ik in op de invloed van periode en domein op het gebruik van Franse leenwoorden: hier wordt de vraag beantwoord hoe het gebruik van Franse leenwoorden zich ontwikkelt gedurende de eeuwen die het *LOL*-corpus beslaat en hoe de verschillende domeinen zich tot elkaar verhouden met betrekking tot het gebruik van leenwoorden. Deze resultaten worden ook vergeleken met die van het leensuffixonderzoek dat is besproken in hoofdstuk 5. Na een kort besluit in paragraaf 7.5 volgen in hoofdstuk 8 en 9 de andere leenwoordanalyses die ik heb uitgevoerd.

7.2 Eerder onderzoek

Er bestaan al diverse overzichten van Franse leenwoorden die in de loop van de tijd in het Nederlands zijn opgenomen. Salverda de Grave (1906) geeft lijsten van Franse woorden in het Nederlands, die hij samenstelde op basis van zijn eigen observaties en op basis van diverse Nederlandse woordenboeken en woordenlijsten. Hij maakte een overzicht van alle Franse leenwoorden gegroepeerd naar verschillende semantische domeinen als ‘kunst en wetenschap’ en ‘mens in zijn openbaar leven’. Het *Groot Leenwoordenboek* van Van der Sijs (2005) geeft een overzicht van leenwoorden uit alle talen waar het Nederlands aan heeft ontleend, waaronder dus ook Franse leenwoorden. Hierin is echter alleen gekeken naar leenwoorden die anno 2005 nog tot de Nederlandse woordenschat behoorden (gebaseerd op onder meer de leenwoorden die in de *Grote Van Dale* staan (Van der Sijs 2005: 99)). In het *Chronologisch Woordenboek* van Van der Sijs (2001) tot slot wordt de diachrone ontwikkeling van de Nederlandse woordenschat in kaart gebracht, waarbij ook aandacht is voor de herkomst van de woorden. Van der Sijs (2001: 214) geeft hierbij een overzicht van het aantal leenwoorden dat per eeuw uit de vier belangrijkste brontalen – Latijn, Frans, Duits en Engels – is over-

genomen. In figuur 7.1 is duidelijk te zien dat het Frans van de dertiende tot en met de negentiende eeuw de voornaamste herkomsttaal van leenwoorden was. Tussen de vijftiende en zestiende eeuw is een toename te zien van het aantal ontleende Franse woorden, waarna het in de twee volgende eeuwen weer wat afneemt, om in de negentiende eeuw weer sterk toe te nemen. Op basis van het aantal ontleningen per eeuw zou de negentiende eeuw dus de belangrijkste eeuw qua invloed van het Frans zijn geweest.

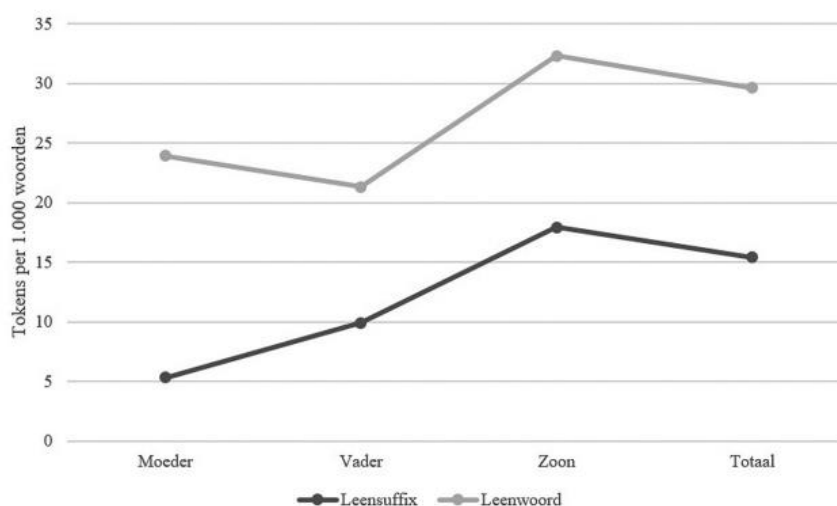

Figuur 7.1. Leenwoorden in het Nederlands naar eeuw van ontlening op basis van Van der Sijs 2001: 214.

Net als de overzichten van Salverda de Grave (1906) en Van der Sijs (2005) is ook dit onderzoek echter gebaseerd op woorden die in woordenboeken te vinden zijn, waarbij vaktaalwoorden en vreemde woorden veelal zijn weggelaten (Van der Sijs 2001: 32). Geen van de besproken overzichten van leenwoorden baseert zich op empirisch leenwoordenonderzoek, waarbij naar het daadwerkelijke gebruik van deze leenwoorden in teksten wordt gekeken.

Stevens (2019) is het enige empirische corpusonderzoek naar Franse leenwoorden in het Nederlands vanuit een historisch-sociolinguïstische invalshoek. Naast het leensuffixonderzoek, dat in hoofdstuk 5 is besproken, heeft Stevens (2019) ook onderzocht hoe veel Franse leenwoorden voorkomen in het briefencorpus van de familie Bijleveld. Hierbij is met behulp van de etymologische informatie die het *WNT* en de *Etymologiebank* bevatten, nagegaan welke woorden in het

Bijleveldcorpus Franse leenwoorden zijn. Deze woorden zijn met de hand uit het corpus gehaald. Vervolgens is de relatieve frequentie van de leenwoorden per woordsoort berekend (Stevens 2019: 146). Van de 179 typen leenwoorden die in het corpus voorkwamen, behoorden verreweg de meeste tot de zelfstandig naamwoorden, 96 in totaal; daarnaast waren er 44 werkwoorden, 27 bijvoeglijk naamwoorden, 3 tussenwerpsels en 2 voorzetsels (Stevens 2019: 150). In figuur 7.2 worden het totaal aantal tokens leensuffixen per 1.000 woorden en het aantal tokens leenwoorden per 1.000 woorden vergeleken.

Figuur 7.2. Vergelijking leensuffixen en leenwoorden per 1.000 woorden in het Bijleveldcorpus. Uit Stevens 2019: 151.

Figuur 7.2 laat zien dat er in het corpus meer Franse leenwoorden dan Franse leensuffixen te vinden zijn: in totaal zitten er 15,4 leensuffixen en 29,6 leenwoorden per 1.000 woorden in het corpus (Stevens 2019: 151). Dit is voor alle woordsoorten en ook voor elk van de drie briefschrijvers het geval. Stevens (2019: 151) concludeert dan ook dat ‘een handmatige analyse van leenwoorden in een klein corpus een waardevolle aanvulling vormt op een automatisch uitgevoerde analyse van leensuffixen in een groot corpus’.

Het corpusonderzoek van Stevens (2019) kan gezien worden als een exploratieve studie en beperkte zich dan ook tot slechts één sociaal domein (Privé), één periode (begin negentiende eeuw) en tot enkele

leden van één familie. In het huidige onderzoek ga ik met het *LOL*-corpus na hoe het aantal Franse leenwoorden in verschillende sociale domeinen zich tot elkaar verhoudt en hoe het gebruik van deze leenwoorden zich ontwikkelt over een periode van vier eeuwen, om op die manier te achterhalen wat de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlandse lexicon is geweest. Net als Stevens (2019) zal ik de resultaten van het leenwoordenonderzoek vergelijken met de resultaten van het leensuffixonderzoek die in hoofdstuk 5 zijn gepresenteerd.

7.3 Methode

7.3.1 Werkwijze datavergaring

Een grote uitdaging bij het huidige leenwoordenonderzoek was de datavergaring: de vraag was hoe ik zo veel mogelijk Franse leenwoorden uit het *LOL*-corpus kon filteren op een manier die haalbaar zou zijn. Aangezien het corpus gedigitaliseerd is, ligt een automatische zoekmethode voor de hand, waarbij net als bij het leensuffixonderzoek met een zoekprogramma als *AntConC* wordt gezocht op woorden of woorddelen. Bij het zoeken naar Franse leenwoorden is het echter de vraag welke automatische zoekmethode kan worden gebruikt, aangezien er duizenden Franse leenwoorden zijn die weinig gemeenschappelijke kenmerken hebben, wat automatisch zoeken lastig maakt. Een mogelijkheid is om een leenwoordenboek als Van der Sijs (2001) of (2005) erbij te pakken en alle woorden die daar als Franse leenwoorden zijn opgetekend, in *AntConC* in te voeren. Het kost echter veel tijd om honderden woorden op deze manier met de hand in te voeren en daarnaast is er een grote kans dat allerlei voorkomens gemist worden vanwege afwijkende spellingen. Ook hoeft het niet zo te zijn dat alle Franse leenwoorden in de woordenboeken staan. Het woord *comparant* staat bijvoorbeeld niet in Van der Sijs (2005), terwijl dat wel een (zeer) frequent leenwoord in het *LOL*-corpus is.

Een andere mogelijkheid om op geautomatiseerde wijze zo veel mogelijk Franse leenwoorden uit het *LOL*-corpus te filteren, is door te zoeken op veel voorkomende letters of lettercombinaties in Franse woorden. De *c* en de *q* zijn bijvoorbeeld letters die oorspronkelijk niet voorkomen in Nederlandse (en meer algemeen Germaanse) woorden, maar wel veel in Franse (Van der Sijs 2005: 63). Zoeken op de *c* en de *q* in *AntConC* zou dus veel Franse leenwoorden op moeten leveren en een minimale ruis. Het probleem is hierbij echter dat er alsnog veel woorden

die in het Frans met een *c* of een *q* worden gespeld, worden gemist, omdat de spelling is aangepast aan het Nederlands. Zo wordt de *c* vaak een *k* (vergelijk Frans *copie*, *colossal* met de Nederlandse spellingsvarianten *kopie*, *kolossaal*) en de *q* een *k* of *kw* (Frans *quitance*, *publique* en *request* versus Nederlands *kwitantie*, *publiek* en *rekest/rekwest*). Weliswaar heeft een deel van dit soort woorden die ik in het *LOL*-corpus heb aangetroffen de Franse *c* en *q* behouden, maar daarnaast komen de Nederlandse spellingen ook voor. Bovendien zijn er genoeg Franse leenwoorden die geen van deze klanken bevatten, wat het niet aannemelijk maakt dat een zoekopdracht met *c* en *q* een representatief beeld oplevert van de Franse leenwoorden die in het *LOL*-corpus zitten.

Een derde manier om zo veel mogelijk leenwoorden uit het corpus te halen, is op basis van de leensuffixanalyse die in het vorige hoofdstuk is besproken. De meeste Nederlandse woorden die een Frans suffix bevatten, zijn immers oorspronkelijk in zijn geheel leenwoorden uit het Frans. Het zou kunnen zijn dat de inventaris van de leensuffixen uit het vorige hoofdstuk al het grootste deel van de leenwoorden omvat. Stevens (2019) toonde echter al aan dat in haar corpus slechts ongeveer de helft van de Franse leenwoorden een leensuffix bevat, en concludeerde dan ook dat het voor leenwoordenonderzoek waardevol is om een corpus handmatig door te nemen in aanvulling op automatisch uitgevoerd suffixonderzoek (zie paragraaf 7.2). Het corpus van Stevens (2019) bevatte echter slechts 15.000 woorden, waardoor het handmatig doornemen ervan te overzien was. Anders is dit bij een groot corpus als het *LOL*-corpus, dat ruim 250.000 woorden bevat: dit hele corpus met de hand doornemen is erg arbeidsintensief en zou veel tijd in beslag nemen. Om die reden is ervoor gekozen om eerst een pilotstudy te doen, waarbij ik van elk van de zeven domeinen twee tijdvakken uitkoos (1600–1649 en 1800–1849, dus een vroege en een late periode; vanwege het ontbreken van materiaal voor de periode 1600–1649 bij Publieke Opinie zijn daar de tijdvakken 1650–1699 en 1850–1899 genomen). Van deze tijdvakken nam ik alle teksten met de hand door en filterde ik alle leenwoorden eruit. Afhankelijk van de duur van de analyse en de uitkomsten zou ik besluiten hoe ik de andere tijdvakken zou aanpakken. De pilotstudy zou bijvoorbeeld tot de conclusie kunnen leiden dat de suffixanalyse toch al een groot deel van de Franse leenwoorden had opgeleverd: Stevens (2019) had immers leensuffixen als *-ment* en *-(er)ij/-(er)ie* niet meegenomen, terwijl die in het suffixonderzoek met het *LOL*-corpus wel bij de analyse zijn betrokken. Mijn aanpak van de suffixanalyse zou dus al meer Franse leenwoorden moeten hebben

opgeleverd. De Franse leenwoorden zonder leensuffix die in de pilotstudy werden gevonden, zouden dan vervolgens met behulp van *AntConC* in de overige tijdvakken, die geen deel uitmaakten van de pilot, kunnen worden opgezocht. Op deze manier kon de datavergaring bij de rest van het corpus dus gebaseerd worden op de resultaten van het leensuffixonderzoek plus zoekacties met *AntConC* op leenwoorden zonder leensuffix die uit de pilot waren gekomen.

De conclusie na de pilot was dat het met de hand doornemen van het corpus weliswaar veel tijd kost, maar dat dit toch de enige manier is om een goed beeld te krijgen van het leenwoordgebruik gedurende alle eeuwen die het corpus beslaat. Het bleek dat er in alle perioden en domeinen meer leenwoorden zonder Franse suffixen dan met Franse suffixen zaten, en ook waren er grote verschillen te zien in de specifieke leenwoorden die werden gebruikt in de onderzochte teksten, zowel tussen domeinen als binnen één domein tussen twee tijdvakken. Bij het domein Publieke Opinie bijvoorbeeld kwamen in de periode 1650–1699 leenwoorden voor als *plakkaat*, *tartaan*, *patent* en *fluweel*, die in geen enkele andere periode voorkwamen; bij 1850–1899 waren er dan weer woorden als *flanel*, *schaats*, *pers* en *Sire*, die alleen in deze periode in krantenartikelen werden gebruikt. Het ligt dus voor de hand dat in andere perioden ook veel unieke leenwoorden worden gebruikt, die dan niet in de analyse worden meegenomen wanneer je je zou baseren op een leenwoordenlijst van één zeventiende-eeuwse en één negentiende-eeuwse periode.

Bij bovenstaande voorbeeldwoorden had het in principe wel gekund dat die in de andere perioden voor zouden komen: de unieke leenwoorden uit 1650–1699 bestaan in het huidige Nederlands nog steeds, en de leenwoorden uit de periode 1850–1899 kwamen ook al voor in Nederlandse teksten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het is echter ook mogelijk dat er in een bepaalde periode leenwoorden in de teksten zitten die alleen in die periode of in een beperkt aantal perioden voor kunnen komen, omdat ze in een volgende periode weer uit de taal zijn verdwenen of omdat ze in eerdere perioden nog niet in het Nederlands bestonden. In het domein Publieke Opinie periode 1850–1899 komen bijvoorbeeld de woorden *desinfectie* en *coöperatief* voor, die beide pas na 1850 zijn geleend. Het is dus onmogelijk om deze leenwoorden te vinden met behulp van leenwoordenlijsten gebaseerd op eerdere perioden.

Naast deze bezwaren tegen de methode om met leenwoordenlijsten de leenwoorden uit de rest van het corpus te halen, was het ook nog de vraag of deze methode echt zo tijdbesparend zou zijn als die lijkt.

Het handmatig invoeren in *AntConC* van alle leenwoorden die in de pilotstudy waren gevonden en het filteren van alle ruis is erg bewerkelijk en zou mogelijk even veel werk zijn als het handmatig doornemen van alle teksten. Om deze redenen heb ik er dan ook voor gekozen om de methode van de pilotstudy voort te zetten voor de rest van het corpus en alle leenwoorden handmatig uit het corpus te halen. Dit was zoals verwacht erg arbeidsintensief: afhankelijk van het domein en tijdvak (sommige domeinen en tijdvakken bevatten nu eenmaal meer leenwoorden dan andere) kon dit wel twee volle dagen per domein en per tijdvak kosten. Het voordeel is echter dat er vanuit kan worden gegaan dat vrijwel alle Franse leenwoorden uit het corpus konden worden gehaald. Er kan niet uitgesloten worden dat er tijdens het doornemen van de teksten een woord over het hoofd is gezien, maar dat zal vermoedelijk tot een enkel geval beperkt zijn gebleven.

7.3.2 Welke woorden zijn Franse leenwoorden?

Bij het extraheren van de Franse leenwoorden uit het corpus is het uiteraard cruciaal om vast te stellen of een woord daadwerkelijk een Frans leenwoord is of niet. Om dit te bepalen, heb ik gebruikgemaakt van verschillende etymologische woordenboeken: het *WNT* en de woordenboeken die zijn opgenomen in de *Etymologiebank* (met name Philippa e.a. 2003-2009; Van der Sijs 2001; Van der Sijs 2005; Van Veen & Van der Sijs 1997). Voor elk potentieel Frans leenwoord zocht ik dit woord in beide online bronnen op middels de zoekfunctie op de respectievelijke sites. Vervolgens keek ik per woordenboek welke etymologische brontaal daarbij genoemd werd. Bij het woord *plezier* bijvoorbeeld staat zowel in het *WNT* als in alle woordenboeken in de *Etymologiebank* dat het ontleend is aan het Franse woord *plaisir*. Dit is dus duidelijk een Frans leenwoord.

Er zijn echter ook zeer veel woorden waarbij niet onomstotelijk vaststaat dat het woord uit het Frans afkomstig is. Over het woord *feest* bijvoorbeeld zeggen vijf etymologische woordenboeken die in de *Etymologiebank* staan dat het uit het Frans afkomstig is; twee geven aan dat het uit het Frans of uit het Latijn komt, en één woordenboek geeft alleen het Latijn als brontaal. Het *WNT* geeft dan weer alleen het Franse *fête* (Oudfrans *feste*) als oorsprong. Het woord *feest* staat daarin zeker niet op zichzelf: ook over woorden als *familie*, *meester*, *plaats*, *staat*, *uur*, *advies*, *persoon* en vele meer bestaat in de etymologische woordenboeken geen

consensus of het Frans de directe brontaal is voor het Nederlands (waarbij het Frans dit woord eerder al aan het Latijn heeft ontleend) of dat het woord direct uit het Latijn in het Nederlands is overgenomen. Ook is er een klein groepje woorden dat niet het Latijn als tweede mogelijke brontaal naast het Frans heeft, maar bijvoorbeeld het Engels (zoals bij *conquest*) of het Italiaans (zoals bij *compliment* en *post*). Bij verreweg de meeste woorden is echter alleen het Latijn een alternatieve bron voor het leenwoord, naast het Frans.

Ik heb besloten om voor de leenwoordanalyse alle leenwoorden mee te nemen die een link met het Frans (kunnen) hebben, dus zowel de leenwoorden waarbij alleen het Frans als brontaal wordt genoemd door de etymologische woordenboeken als de leenwoorden waarbij naast het Frans ook nog een of meer andere talen als brontaal kunnen hebben gefungeerd. Voor de analyse maak ik echter wel onderscheid tussen de groep leenwoorden waarvan zeker is dat die uit het Frans komen en de groep woorden die mogelijk een andere brontaal hebben. Ik heb de leenwoorden dus ingedeeld in de groep ‘zeker uit het Frans’ of ‘mogelijk uit het Frans’, afhankelijk van de etymologische informatie die beschikbaar was. Als alle woordenboeken voor een bepaald woord aangaven dat het woord uit het Frans kwam, zonder een andere brontaal te noemen, zoals bij *plezier*, dan categoriseerde ik dit leenwoord als ‘zeker Frans’. Op het moment dat ten minste één van de woordenboeken aangaf dat het woord ofwel uit het Frans kon komen ofwel uit een andere taal, of wanneer het Frans door minstens één woordenboek helemaal niet als brontaal werd genoemd en hetzelfde woord tegelijkertijd door ten minste één ander woordenboek wel als Frans leenwoord werd benoemd, dan deelde ik dit woord in bij de categorie ‘mogelijk uit het Frans’.

Er is echter wel een verschil tussen de leenwoorden in de hoeveelheid etymologische informatie die beschikbaar is. Zo zijn er woorden die in alle woordenboeken voorkomen, zoals het (zeer frequente) woord *plaats*, maar er zijn ook minder frequente woorden die niet door alle woordenboeken worden vermeld. Er zijn zelfs woorden die in slechts één woordenboek voorkomen. Een voorbeeld hiervan is *contentement*, dat niet in de *Etymologiebank* voorkomt maar alleen in het *WNT*. Aangezien het *WNT* dit woord aanmerkt als Frans leenwoord en dit de enige bron is waarop ik mij kan baseren, is dit woord in de categorie ‘zeker Frans’ geplaatst. Het woord *feest* dat hierboven is besproken, komt in negen verschillende woordenboeken voor, waarvan er zes aangeven dat het Frans is, twee dat het Frans of Latijn is en één dat het alleen Latijn is. Er gaan dus duidelijk meer stemmen op voor het

Frans als brontaal, maar aangezien door sommige bronnen het Latijn ook als optie wordt gegeven, is dit woord bij de leenwoorden ‘mogelijk uit het Frans’ ingedeeld.

Naast het bepalen van de brontaal zijn de etymologische woordenboeken ook gebruikt om het jaar van ontlening te bepalen. Ook hier is niet altijd overeenstemming tussen de verschillende woordenboeken, maar hier heb ik ervoor gekozen om het oudste jaartal dat in de woordenboeken wordt genoemd als uitgangspunt te nemen. Het is niet verwonderlijk dat het jaar van ontlening af kan wijken: de etymologische woordenboeken zelf zijn samengesteld gedurende de gehele twintigste en eenentwintigste eeuw en zijn dan ook gebaseerd op verschillende bronnen. Naarmate de tijd vordert kunnen er natuurlijk nieuwe teksten opduiken met vroegere attestaties van een bepaald woord, waardoor de etymologische informatie kan worden aangescherpt. Ook in het *LOL*-corpus komen enkele leenwoorden voor in teksten die uit een eerdere periode komen dan de vroegste attestatie van dit leenwoord in de etymologische woordenboeken; in deze gevallen is het jaartal van de tekst uit het *LOL*-corpus als jaar van ontlening beschouwd. Van enkele leenwoorden die alleen in het *WNT* voorkomen, heb ik zelf op basis van het citatenmateriaal van het *WNT* de oudste attestatie van het betreffende woord moeten bepalen, aangezien het *WNT* vaak geen jaar van ontlening bij de lemma's geeft. Deze werkwijze komt overeen met die van veel etymologische woordenboeken in de *Etymologiebank*: deze geven als vindplaats voor de oudste attestatie van een woord vaak het *WNT*.

In principe zijn alle woorden die als Franse leenwoorden beschouwd kunnen worden meegenomen in het onderzoek, inclusief afleidingen en samenstellingen met Franse leenwoorden. *Plaats* is bijvoorbeeld een Frans leenwoord met Nederlandse afleidingen als *plaatsen* en *(ver)plaatsing* en samenstellingen als *bewaarplaats*. Al dit soort voorkomens zijn meegeteld bij de resultaten van het leenwoord *plaats*. Ook afgekorte leenwoorden zijn meegenomen. Bij het leensuffix-onderzoek in de vorige twee hoofdstukken zijn afkortingen niet meegeteld, omdat bij afkortingen vaak het suffix is weggelaten, terwijl in dat onderzoek het suffix juist centraal stond. Afkortingen van Franse leenwoorden die in niet-afgekorte vorm een leensuffix bevatten, zoals *maj.* voor *majesteit* en *comp.* voor *comparant*, zijn in het huidige leenwoordenonderzoek echter wel meegenomen, omdat het woord als geheel een Frans leenwoord is.

Enkele tientallen woorden die uit het Frans of uit het Latijn afkomstig kunnen zijn, vertonen Latijnse morfologie in het corpus bij de

domeinen Academie en Religie. Voorbeelden zijn *collegii* en *synodus*. De woorden *college* en *synode* zijn uit het Frans of uit het Latijn geleend en zouden daarom in de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ kunnen worden geplaatst, maar vanwege de morfologische uitgangen is het waarschijnlijker dat deze woorden in deze vorm uit het Latijn afkomstig zijn en niet uit het Frans. Deze voorkomens zijn daarom niet meegenomen in de analyse.

7.4 Resultaten: periode en sociaal domein

In deze paragraaf bespreek ik de resultaten van het leenwoordenonderzoek per periode (7.4.1), per domein (7.4.2) en per periode per domein (7.4.3). Hierbij vergelijk ik de resultaten ook met de resultaten van de leensuffixen uit hoofdstuk 5 om te zien of het patroon dat uit de twee onderzoeken komt hetzelfde is. Hoofdstuk 8 en 9 gaan in op enkele andere onderzoeksvragen die de leenwoordanalyse oproept, waaronder de verdeling van de leenwoorden over de verschillende woordsoorten, het jaar van ontlening en de mate van integratie van de leenwoorden.

7.4.1 Leenwoorden per periode

Zoals toegelicht in paragraaf 7.3.2 zijn de resultaten van de leenwoorden opgedeeld in de categorieën ‘zeker uit het Frans’ en ‘mogelijk uit het Frans’. Voor alle perioden en alle domeinen bij elkaar zijn voor de categorie ‘zeker uit het Frans’ 8.767 tokens gevonden en voor de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ 6.419 tokens. De data in beide categorieën zijn deels gelijk aan die van de leensuffixanalyse uit het vorige hoofdstuk: de meeste woorden die een uit het Frans afkomstig suffix bevatten, zijn Franse leenwoorden en tellen dus ook mee bij de resultaten van de leenwoordanalyse die in dit hoofdstuk worden besproken. Het is echter niet zo dat alle voorkomens uit het leensuffixonderzoek in de leenwoordanalyse bij de categorie ‘zeker uit het Frans’ zijn geteld. Ten eerste staat van sommige woorden met een Frans suffix niet vast dat ze uit het Frans afkomstig zijn. *Predikant*, *principaal*, *universiteit*, *regeren* en *fundament* bijvoorbeeld komen volgens de etymologische woordenboeken uit het Frans of uit het Latijn. Deze woorden zijn voor de leenwoordanalyse daarom in de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ geplaatst, terwijl andere woorden met een Frans suffix als *officier*, *passage*, *majesteit*, *informer* en *logement*, waarvan wel zeker is dat die

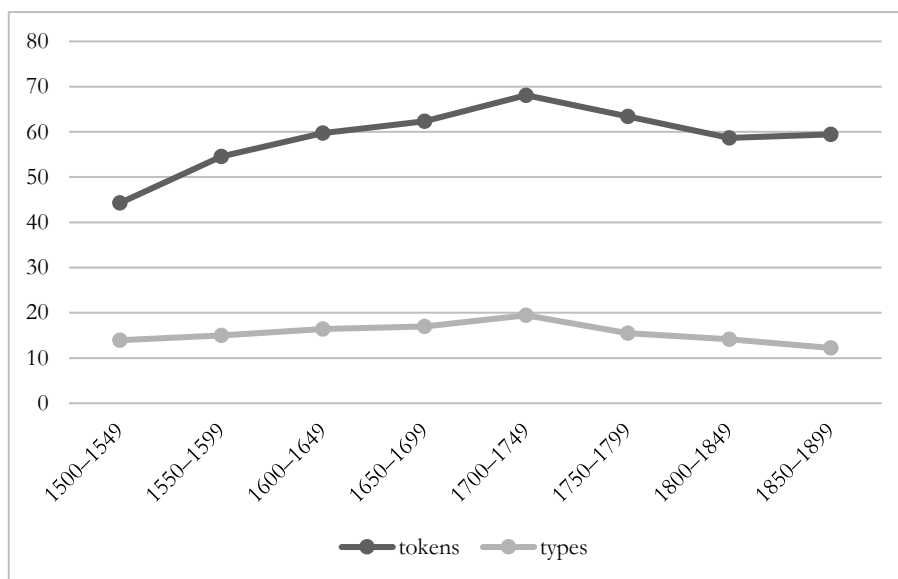
woorden als geheel uit het Frans zijn geleend, in de categorie ‘zeker uit het Frans’ zijn opgenomen. Ten tweede zijn er woorden als *student* en *communiceren* die wel een Frans suffix bevatten, maar die volgens de etymologische woordenboeken in het geheel niet uit het Frans maar uit het Latijn afkomstig zijn. Deze woorden zijn in de leensuffixanalyse wel meegeteld, maar worden voor het leenwoordenonderzoek buiten beschouwing gelaten. Hetzelfde geldt voor productief gevormde woorden met een Frans suffix, waarbij het suffix aan een Germaanse stam wordt gekoppeld, zoals het geval is bij *lekkage*, *koetsier* en *mennoniet*. Aangezien het ook hier niet om Franse leenwoorden gaat, zijn ze dus ook niet in de leenwoordanalyse betrokken. Wanneer echter een woord productief is gevormd in het Nederlands op basis van een Franse stam en een Frans leensuffix en wanneer deze Franse stam op zichzelf ook een leenwoord is dat het Nederlands uit het Frans heeft overgenomen, dan is dit woord wel meegeteld bij de leenwoorden, aangezien samenstellingen en afleidingen met leenwoorden ook zijn meegenomen in de leenwoordanalyse (zie paragraaf 7.3.2 hierboven). Zo is het woord *telegraferen* een nieuwvorming in het Nederlands, maar op basis van het woord *telegraaf*, dat een leenwoord is uit het Frans; het woord *telegraferen* is dus opgenomen in de leenwoordanalyse als afleiding van het woord *telegraaf*.

De categorie ‘zeker uit het Frans’ bevat dus de woorden met een Frans suffix die als geheel Franse leenwoorden zijn plus Franse leenwoorden die geen Frans leensuffix bevatten. In de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ zijn alle woorden met een Frans leensuffix opgenomen die het Frans mogelijk (maar niet zeker) als brontaal hebben plus alle leenwoorden zonder Frans suffix die mogelijk uit het Frans, maar mogelijk ook uit een andere taal zijn overgenomen.

Figuur 7.3 op de volgende pagina toont allereerst de resultaten van de categorie ‘zeker uit het Frans’ en ‘mogelijk uit het Frans’ samen – dat wil zeggen: alle leenwoorden die het Nederlands waarschijnlijk uit het Frans heeft geleend of die door het Frans zijn beïnvloed – per periode voor alle domeinen samen per 1.000 woorden. Net als bij de leensuffixanalyse worden zowel de resultaten voor de tokens als voor de types gegeven.

Wanneer alle leenwoorden samen worden genomen, is te zien dat er een toename is van het aantal leenwoorden tot en met de periode 1700–1749 bij zowel de tokens als de types. Het aantal tokens neemt toe van circa 44 in de periode 1500–1549 tot ruim 68 tokens in de periode 1700–1749, en het aantal types stijgt van ongeveer 14 tot ruim 19 tussen

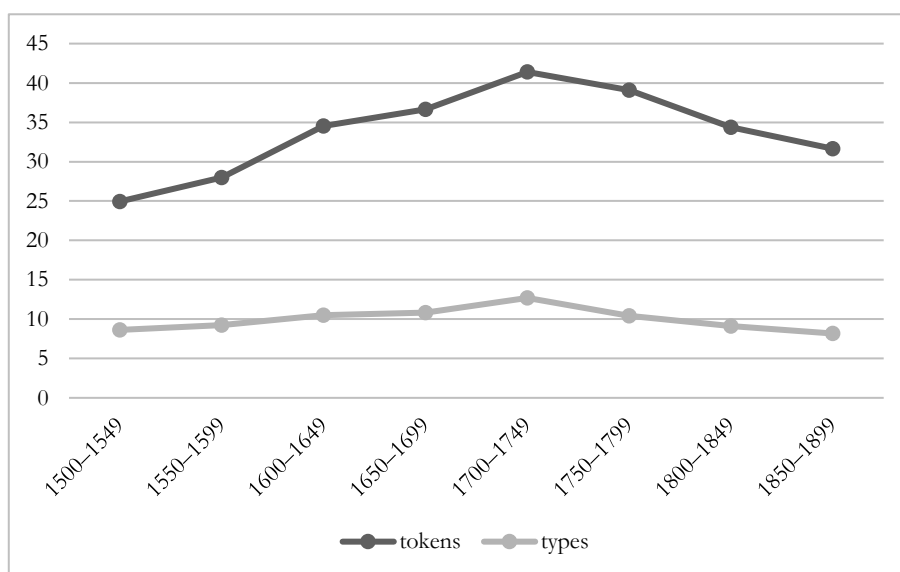
1500–1549 en 1700–1749. Vervolgens daalt de typefrequentie geleidelijk weer tot circa 12 per 1.000 woorden in de tweede helft van de negentiende eeuw, dus nog onder het niveau van 1500–1549. Bij de tokens is een ander patroon te zien: deze laten na een geleidelijke stijging tussen 1500–1549 en 1700–1749 en een daling in de perioden 1750–1799 en 1800–1849 een stabilisatie van het aantal tokens Franse leenwoorden zien in de periode 1850–1899: het gebruik neemt licht toe in deze periode, maar blijft redelijk op hetzelfde niveau als in de eerste helft van de negentiende eeuw. In elk geval zit de tokenfrequentie gedurende de hele negentiende eeuw op een lager niveau ten opzichte van de achttiende en de tweede helft van de zeventiende eeuw; de tokenfrequentie is dan vergelijkbaar met die in de periode 1600–1649 (er zijn ongeveer 59,5 tokens in 1850–1899 tegenover circa 59,8 tokens in 1600–1649).

Figuur 7.3. Aantal leenwoorden dat (zeker of mogelijk) uit het Frans komt (tokens en types) per 1.000 woorden per periode in het LOL-corpus.

Bovenstaande figuur heeft betrekking op alle leenwoorden die (mogelijk) uit het Frans afkomstig zijn. Hierbij zijn echter ook veel woorden meegeteld waarvan het de vraag is of deze woorden uit het Frans komen. Naast de eerder genoemde woorden met een Frans leensuffix als *predikant*, *regeren* en *universiteit* zijn er zeer frequente woorden als *familie*,

meester en *persoon*, die mogelijk uit het Latijn geleend zijn. Om een beeld te krijgen van de token- en typefrequenties van de leenwoorden waarvan vaststaat dat die uit het Frans komen, zijn in figuur 7.4 het aantal tokens en types per periode opgenomen waarbij alleen de leenwoorden zijn opgenomen die zeker uit het Frans komen.

Figuur 7.4. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens en types) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

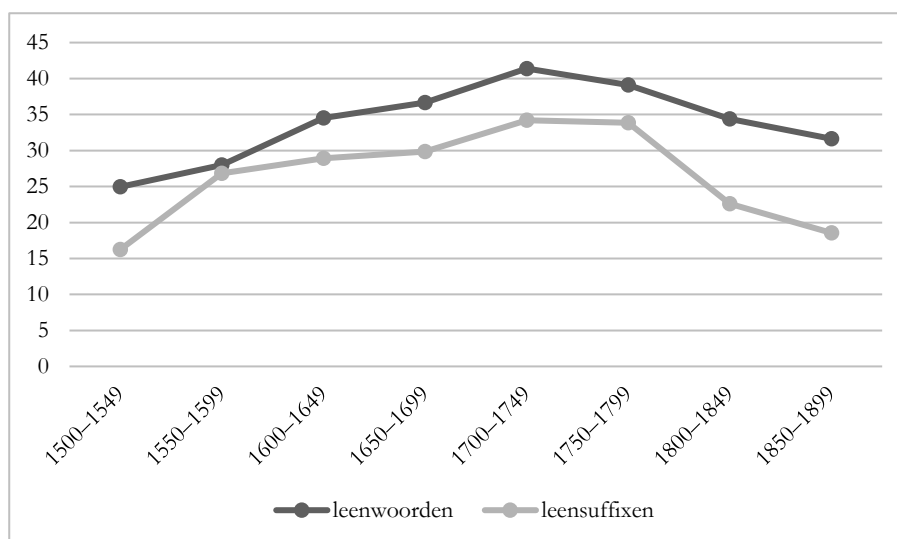
In grote lijnen lijkt het verloop van de token- en typefrequentie in figuur 7.4 op die in figuur 7.3. Bij de tokenfrequentie in figuur 7.4 is er gedurende de zestiende tot en met de eerste helft van de achttiende eeuw een geleidelijke toename van het aantal Franse leenwoorden te zien. Het gebruik van Franse leenwoorden stijgt van bijna 25 leenwoorden per 1.000 woorden in de periode 1500–1549 tot ruim 41 leenwoorden per 1.000 woorden in de periode 1700–1749. In de tweede helft van de achttiende eeuw zet de daling in en komen er ongeveer 39 tokens per 1.000 woorden voor; de daling zet door in de negentiende eeuw, wanneer de tokenfrequentie uitkomt op circa 34 in de periode 1800–1849 en nog geen 32 tokens per 1.000 woorden in de periode 1850–1899. Op dit laatste punt wijkt figuur 7.4 af van figuur 7.3: wanneer alle leenwoorden samen worden genomen, stijgt de tokenfrequentie juist weer in de periode 1850–1899, zoals te zien is in figuur 7.3. In

tegenstelling tot de tokenfrequentie van de periode 1850–1899 in figuur 7.3 zit de tokenfrequentie van dezelfde periode in figuur 7.4 nog onder die van de periode 1600–1649.

De lichte stijging of stabilisatie van het aantal tokens in de periode 1850–1899 ten opzichte van de periode 1800–1849 die zichtbaar was in figuur 7.3, wordt dus volledig veroorzaakt door de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen en niet door de leenwoorden die zeker uit het Frans komen. Opvallend is dat bij het domein Academie een grote toename in het aantal tokens bij de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ te zien is, wat vooral wordt veroorzaakt door het veelvuldig voorkomen van (de afkorting van) het woord *numero*, dat uit het Frans of uit het Italiaans komt (130 tokens in 1850–1899 tegenover 34 tokens in hetzelfde domein in de periode 1800–1849). Ook het woord *minister* komt in het domein Academie vaker voor in vergelijking met de voorgaande perioden; bij zowel Academie als Religie valt daarnaast een opvallende toename bij het woord *notulen* te zien in de periode 1850–1899. Dit soort frequentietoenames bij een aantal veel gebruikte mogelijk Franse leenwoorden zou de opleving van het aantal tokens in de periode 1850–1899 in figuur 7.3 kunnen verklaren.

De typefrequentie in figuur 7.4 blijft net als in figuur 7.3 gedurende de gehele periode van vier eeuwen relatief stabiel, met rond de 10 types per 1.000 woorden, maar ook hier is net als bij de tokenfrequentie een piek te zien in de periode 1700–1749. Daarnaast is net als in figuur 7.3 ook in figuur 7.4 de typefrequentie in de tweede helft van de negentiende eeuw het laagst van alle perioden (8,2 per 1.000 woorden, tegenover 8,6 per 1.000 woorden in de periode 1500–1549 en 9,1 per 1.000 woorden in de periode 1800–1849: de twee perioden die na 1850–1899 de laagste typefrequenties hebben). De tokenfrequentie daarentegen blijft in de tweede helft van de negentiende eeuw ruim boven het niveau van de zestiende eeuw.

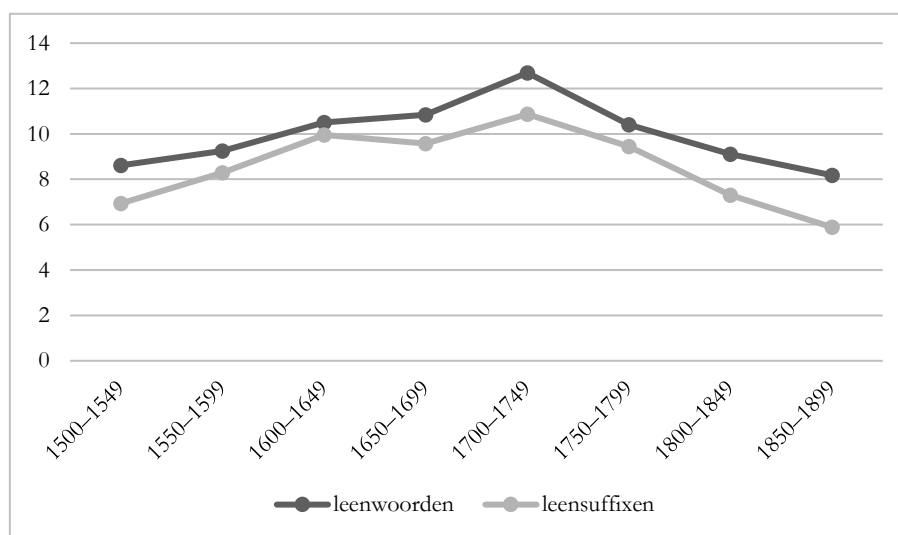
Het algemene beeld dat hierboven is geschetst van het gebruik van Franse leenwoorden in het Nederlands gedurende de zestiende tot en met de negentiende eeuw komt in hoge mate overeen met de resultaten van het onderzoek naar de leensuffixen die in hoofdstuk 5 zijn besproken. Om dit te illustreren, is in figuur 7.5 op de volgende pagina nogmaals de tokenfrequentie weergegeven van de leenwoorden die zeker uit het Frans komen (de donkergrijze lijn in figuur 7.4 hierboven en de donkergrijze lijn in figuur 7.5) en daarnaast is de tokenfrequentie van de leensuffixen opgenomen (de donkergrijze lijn in hoofdstuk 5, figuur 5.3, die correspondeert met de lichtgrijze lijn in figuur 7.5).

Figuur 7.5. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal Franse leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

Figuur 7.5 laat zien dat het verloop van de tokenfrequentie redelijk gelijk opgaat bij de leensuffixen en de leenwoorden. De tokenfrequentie is bij de leenwoorden telkens hoger dan bij de leensuffixen, met het kleinste verschil in de periode 1550–1599 met een verschil van ongeveer 1,2 tokens per 1.000 woorden, en het grootste verschil in de periode 1850–1899 met een verschil van circa 13 tokens per 1.000 woorden. In het algemeen is de stijging van het aantal leensuffixen in de zestiende eeuw en de daling van het aantal leensuffixen in de negentiende eeuw scherper dan die van de leenwoorden in dezelfde perioden. Het verschil tussen leenwoorden en leensuffixen in figuur 7.5 is kleiner dan bij Stevens (2019: 151), die in haar corpus gemiddeld een verschil van ongeveer 14 tokens per 1.000 woorden vond tussen de leenwoorden en leensuffixen (zie figuur 7.2 in paragraaf 7.2 hierboven). Een verklaring voor het verschil zou kunnen zijn dat Stevens (2019) minder leensuffixen heeft meegenomen in haar onderzoek dan ik, waardoor de resultaten voor de leensuffixen bij haar automatisch lager uitvallen.

In figuur 7.6 is de typefrequentie te zien van de leenwoorden en leensuffixen in het *LOL*-corpus per 1.000 woorden, waar het overeenkomende patroon van het gebruik van de leenwoorden en leensuffixen over de tijd nogmaals wordt geïllustreerd.

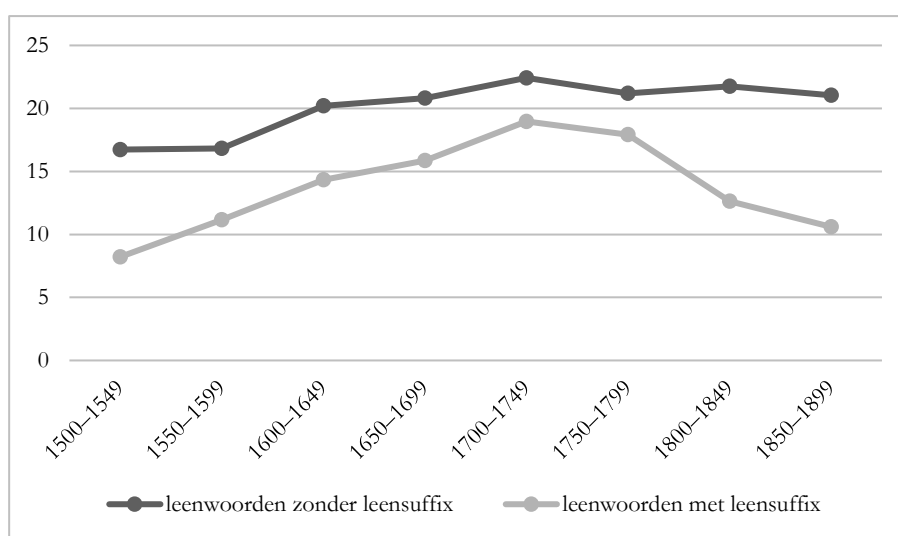

Figuur 7.6. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (types) en aantal Franse leensuffixen (types) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

Op basis van het algemene beeld van de leenwoorden en leensuffixen is het dus duidelijk dat het gebruik van deze Franse leenwoorden en leensuffixen grote gelijkenissen vertoont: over het algemeen is het zo dat er meer leensuffixen worden gebruikt als er ook meer Franse leenwoorden worden gebruikt, en omgekeerd. Het is uiteraard wel zo dat de resultaten van de leenwoorden deels zijn opgebouwd uit Franse leenwoorden die ook een Frans leensuffix bevatten en die in bovenstaande twee grafieken dus zijn meegeteld bij zowel de resultaten voor de leensuffixen als bij de resultaten voor de leenwoorden. Om de verhouding te bepalen tussen het aantal Franse leenwoorden met en zonder leensuffix, zijn deze twee categorieën gesplitst en weergegeven in figuur 7.7 op de volgende pagina.

In figuur 7.7 is te zien dat, ook wanneer de leenwoorden waarvan vaststaat dat ze uit het Frans komen worden opgedeeld in leenwoorden met een Frans leensuffix en leenwoorden zonder Frans leensuffix, beide tokenfrequenties een stijging laten zien van het aantal leenwoorden tot de eerste helft van de achttiende eeuw, en daarna een daling. Een belangrijk verschil tussen de twee lijnen in figuur 7.7 is echter dat de frequenties van de Franse leenwoorden zonder leensuffix veel stabiel blijven gedurende de eeuwen dan de frequenties van de Franse leenwoorden met een leensuffix: de stijgingen en dalingen tussen de verschillende perioden zijn over het algemeen veel scherper bij de

leenwoorden met een leensuffix. Het aantal leenwoorden zonder leensuffix blijft ook min of meer stabiel in de zestiende eeuw en in de laatste drie perioden van het corpus, terwijl de leenwoorden met leensuffix wel een duidelijke stijging laten zien tussen de twee perioden van de zestiende eeuw en een scherpe daling tussen de perioden 1750–1799 en 1800–1849 en tussen de perioden 1800–1849 en 1850–1899.

Figuur 7.7. Aantal leenwoorden zonder leensuffix dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leenwoorden met leensuffix dat zeker uit het Frans komt (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus.

Een verklaring voor de stabiele lijn bij de leenwoorden zonder suffix in de negentiende eeuw is lastig te geven. Wel is het zo dat het domein Literatuur een stijging van het aantal leenwoorden laat zien in de periode 1800–1849 ten opzichte van 1750–1799 en ook in 1850–1899 ten opzichte van 1800–1849, waardoor het aantal leenwoorden in 1850–1899 meer dan het dubbele is van dat in 1750–1799. Er lijken echter geen specifieke, hoogfrequente woorden in dit domein te zijn die de stijging kunnen verklaren, behalve dat in de toneelteksten uit de periode 1850–1899 relatief veel legertermen worden gebezigd die uit het Frans afkomstig zijn (zie verdere discussie in 7.4.3). Ook laat het domein Academie een stijging zien van het aantal leenwoorden zonder leensuffix in de periode 1850–1899 ten opzichte van 1800–1849 (van 25,8 naar 32,8 per 1.000 woorden) en bij het domein Religie stijgt de tokenfrequentie

van 12,5 per 1.000 woorden in 1750–1799 tot 19,4 per 1.000 woorden in 1800–1849, en stijgt vervolgens verder in 1850–1899 tot 20,9 per 1.000 woorden. Dit terwijl het domein Academie een daling in het aantal leenwoorden met een leensuffix laat zien in 1850–1899 ten opzichte van 1800–1849, van 21,7 naar 16,7, en het aantal leenwoorden met een leensuffix in dezelfde periode ook daalt bij het domein Religie, van 12,9 naar 7,4. Bij de andere domeinen is dit niet het geval. Bij Religie valt een toename van de woorden *missive* en *plaats* op in de periode 1800–1849 ten opzichte van 1750–1799 (van 1 naar 10 tokens en van 4 naar 16 tokens, respectievelijk). Frequentie woorden in de periode 1850–1899 in zowel Religie als in Academie zijn *missive*, *adres* en *florijn* (42, 19 respectievelijk 18 van de in totaal 166 tokens bij Academie en 20, 11 respectievelijk 17 van de in totaal 109 tokens bij Religie).

Uit figuur 7.7 blijkt ook dat het aantal leenwoorden zonder leensuffix het aantal leenwoorden met leensuffix in alle perioden overstijgt. Dit was ook het geval in figuur 7.5, waar alle leenwoorden die uit het Frans komen (met en zonder leensuffix) werden vergeleken met de resultaten van de leensuffixen uit het vorige hoofdstuk. De vergelijkingen van leenwoorden en leensuffixen tonen dus aan dat leenwoordenonderzoek en leensuffixonderzoek enigszins andere resultaten opleveren. De patronen van de leenwoorden en de leensuffixen zijn weliswaar over het algemeen hetzelfde, maar de hoge frequentie van het aantal leenwoorden zonder leensuffix geeft aan dat er een hoop woorden gemist worden als er alleen naar leensuffixen wordt gekeken. Bovendien laat het feit dat de ontwikkeling van het gebruik van leenwoorden en leensuffixen niet altijd parallel loopt, zoals het geval is in de negentiende eeuw in figuur 7.7, zien dat leenwoorden met en zonder leensuffix zich niet altijd hetzelfde gedragen. Op basis van deze onderzoeksresultaten kan ik dus met Stevens (2019: 151) concluderen dat leenwoordenonderzoek een waardevolle aanvulling is op leensuffixonderzoek. Ook in de komende paragrafen zal blijken dat het gebruik van Franse leenwoorden en Franse leensuffixen lang niet altijd met elkaar overeenkomt.

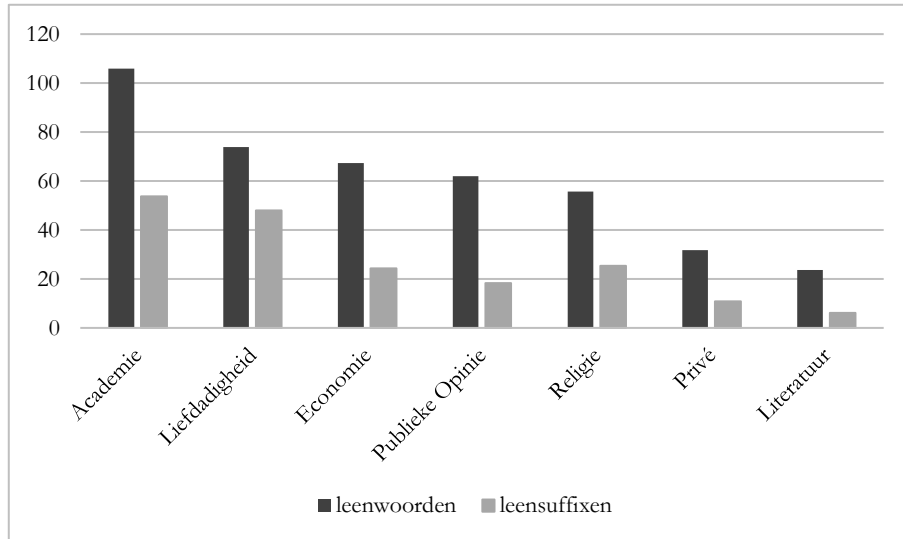
Aan de hand van de resultaten van het leenwoorden- en leensuffixonderzoek zoals dat in deze paragraaf is besproken, kan het volgende beeld worden geschetst van de invloed die het Frans op de Nederlandse taal heeft gehad: in de zestiende en zeventiende eeuw is er sprake van toenemende invloed van het Frans, die zijn hoogtepunt bereikt in de eerste helft van de achttiende eeuw, waarna de Franse invloed in de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende

eeuw weer afneemt, getuige de (over het algemeen) lagere frequentie van zowel leenwoorden als leensuffixen. Dit beeld komt overeen met de literatuur, die het hoogtepunt van de verfransing in de achttiende eeuw situeert (zie Frijhoff 1989: 594–598). De resultaten lijken echter in te gaan tegen het beeld dat Van der Sijs (2001: 214) schetst op basis van het aantal ontleningen aan verschillende talen per eeuw (zie figuur 7.1 in paragraaf 7.2 hierboven). Volgens Van der Sijs (2001) werden de meeste Franse leenwoorden in de negentiende eeuw ontleend, na een daling van het aantal ontleningen in de zeventiende en achttiende eeuw. Als naar het gebruik van Franse leenwoorden wordt gekeken, gebeurt echter precies het tegenovergestelde: daar neemt het aantal leenwoorden juist toe in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw en daalt daarna weer. Niet de negentiende eeuw, maar de zeventiende en begin achttiende eeuw lijken dus cruciale perioden in de invloed die het Frans op het Nederlands heeft gehad. Hier moet wel bij gezegd worden dat de resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de leenwoorden van alle domeinen samen. Zoals in paragraaf 7.4.3 zal blijken, waar de resultaten worden opgesplitst naar periode en domein, geldt het algemene beeld uit deze paragraaf voor lang niet alle domeinen. Voor ik overga op een bespreking van de resultaten per periode en domein, worden echter in de volgende paragraaf eerst de resultaten gegeven per domein.

7.4.2 Leenwoorden per sociaal domein

In figuur 7.8 op de volgende pagina is het aantal tokens leenwoorden per 1.000 woorden uitgesplitst naar domein. De domeinen zijn gerangschikt op frequentie, waarbij Academie het hoogste aantal Franse leenwoorden heeft per 1.000 woorden en Literatuur het laagste. Bij de resultaten van de leenwoorden zijn zowel de leenwoorden meegeteld die zeker uit het Frans komen als de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen. Om een goede vergelijking met het leensuffixonderzoek mogelijk te maken, is voor elk domein ook de tokenfrequentie van het aantal Franse suffixen per 1.000 woorden (figuur 5.5 uit hoofdstuk 5) in figuur 7.8 opgenomen.

Alle domeinen hebben een hogere tokenfrequentie bij de leenwoorden dan bij de leensuffixen en de frequentievolgorde van de domeinen is nagenoeg dezelfde als bij de leensuffixen. Het domein Religie vormt hierop een uitzondering: dit domein heeft een lagere tokenfrequentie dan Economie en Publieke Opinie, terwijl het bij de leensuffixen meer tokens per 1.000 woorden heeft dan die domeinen.

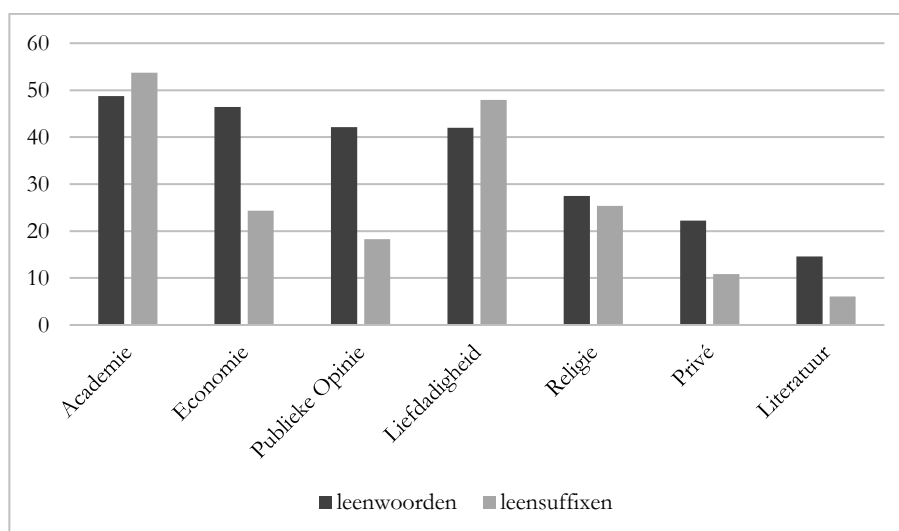
Figuur 7.8. Aantal leenwoorden dat (zeker of mogelijk) uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per domein in het *LOL*-corpus.

Wellicht wordt deze afwijking veroorzaakt doordat bij Economie en Publieke Opinie enkele frequente woorden voorkomen die wel uit het Frans komen, maar geen Frans leensuffix bevatten (zoals *grein*, *ras* en *baai* bij Economie en *markies* en *kapitein* bij Publieke Opinie; zie voor verdere discussie van deze domeinen verderop in deze paragraaf). Bij Religie echter waren enkele zeer frequente woorden die specifiek zijn voor dit domein leenwoorden met een Frans leensuffix, zoals *predikant* en *predicatie*, terwijl er geen opvallend frequente domein-specifieke woorden zijn bij Religie die geen leensuffix bevatten. Dit kan dus een reden zijn dat Religie een relatief hoge frequentie heeft bij de leensuffixen en een relatief lage frequentie bij de leenwoorden, terwijl voor Economie en Publieke Opinie precies het omgekeerde het geval is.

Opvallend is ook dat het domein Liefdadigheid vergeleken met de andere domeinen een relatief klein verschil heeft tussen het aantal leenwoorden en het aantal leensuffixen per 1.000 woorden: waar bij de andere domeinen het aantal leenwoorden ten minste het dubbele is van het aantal leensuffixen per 1.000 woorden (bij Academie is dat iets minder: 106 leenwoorden tegenover 54 leensuffixen), is het aantal leenwoorden bij Liefdadigheid maar iets meer dan de helft groter dan het aantal leensuffixen (74 leenwoorden tegenover 48 suffixen). Een verklaring hiervoor is dat een groot deel van de (mogelijk) Franse

leenwoorden die in het domein Liefdadigheid voorkomen ook een leensuffix heeft. Woorden als *testament*, *comparant(e)* en werkwoorden als *comparer* en *resideren* zijn zeer frequent in de testamenten en hebben ook allemaal een Frans leensuffix. Dit is anders bij bijvoorbeeld het domein Economie, waar frequent voorkomende leenwoorden juist geen leensuffix hebben. Hier kom ik verderop op terug.

In figuur 7.9 zijn de resultaten weergegeven voor de leenwoorden die zeker uit het Frans komen, samen met de leensuffixen die ook in figuur 7.8 zijn weergegeven in de lichtgrijze kolommen. Ook hier zijn de domeinen in volgorde geplaatst op basis van de leenwoordfrequentie.

Figuur 7.9. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per domein in het *LOL*-corpus.

Het beeld van figuur 7.9 is iets anders dan dat van figuur 7.8: waar het domein Liefdadigheid in de vorige figuur nog de tweede plek innam qua leenwoordfrequentie, achter Academie, is nu Economie het domein met de hoogste tokenfrequentie van de leenwoorden na Academie. Daarnaast is bij de domeinen Economie, Publieke Opinie, Privé en Literatuur een duidelijk verschil te zien tussen de leenwoordfrequentie en de leensuffixfrequentie, waarbij de leenwoordfrequentie (veel) hoger is dan de leensuffixfrequentie, terwijl dit niet het geval is bij Academie, Liefdadigheid en Religie. Deze laatste drie domeinen hebben ofwel een vrijwel gelijke tokenfrequentie bij de Franse leenwoorden en de

leensuffixen, met iets meer tokens voor de leenwoorden dan voor de suffixen (Religie), of de tokenfrequentie van de suffixen is hoger dan van de Franse leenwoorden (Academie en Liefdadigheid). Bij de leensuffix-analyse hadden deze drie domeinen de hoogste tokenfrequenties, met het domein Academie op de eerste plaats, gevolgd door Liefdadigheid en daarna Religie, maar wanneer naar Franse leenwoorden wordt gekeken, is het beeld anders. Academie heeft nog steeds de hoogste tokenfrequentie van alle domeinen, maar wordt op de voet gevolgd door het domein Economie: met een frequentie van 48,7 tegenover 46,4 tokens per 1.000 woorden is er weinig verschil tussen deze domeinen. Nog duidelijker geldt dit voor Publieke Opinie en Liefdadigheid, die respectievelijk een frequentie van 42,1 en 42,0 hebben. Economie en Publieke Opinie bevatten dus relatief veel leenwoorden die zeker uit het Frans komen in vergelijking met Academie en Liefdadigheid.

De relatief hoge tokenfrequenties bij Economie en Publieke Opinie enerzijds en de vergeleken met de leensuffixen relatief lage tokenfrequenties bij Academie, Liefdadigheid en Religie anderzijds kan worden verklaard door enkele zeer frequente, domein-specifieke leenwoorden die in elk van deze vier domeinen voorkomen. Bij Economie allereerst worden vaak woorden gebruikt die met de textielnijverheid te maken hebben: namen voor specifieke stoffen als *ras*, *baai*, *saai*, *grein* en *fustein* en andere veel gebruikte (wevers)termen als *kalander* (een soort mangel waarmee stoffen glad en glanzend worden gemaakt). Deze woorden komen uit het Frans en zijn zeer frequent in de ordonnanties en rekwesten die het domein Economie in het *LOL*-corpus representeren. Dit soort woorden vormt dan ook een belangrijke reden dat dit domein een hoge tokenfrequentie heeft. Bij Publieke Opinie zijn woorden die met het militaire leven en de scheepvaart te maken hebben frequent, bijvoorbeeld *kolonel*, *soldaat*, *troep* en *kapitein*, evenals adellijke titels als *baron* en *markies* en het bijvoeglijke naamwoord *sint* in frequent voorkomende eilandennamen als *Sint Maarten*. Ook hier gaat het om Franse leenwoorden die geen Frans leensuffix bevatten en dus niet zijn meegeteld bij het leensuffixonderzoek, maar wel bij het leenwoordenonderzoek horen.

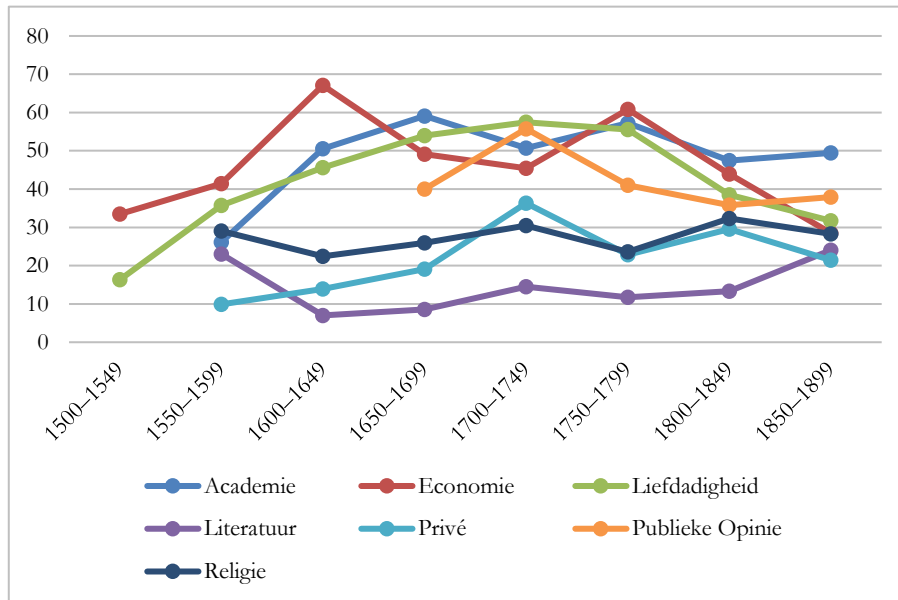
Academie, Liefdadigheid en Religie daarentegen haalden hoge frequenties bij de leensuffixanalyse door veelvoorkomende woorden als *universiteit* en *student* (bij Academie), *testament* en *admitteren* (bij Liefdadigheid) en *predikant* en *resolveren* (bij Religie). Van *universiteit*, *testament*, *predikant* en *resolveren* is echter niet zeker dat het Franse leenwoorden zijn – ze kunnen ook aan het Latijn ontleend zijn – en van

student en *admitteren* staat vast dat het leenwoorden uit het Latijn zijn, wat de reden is dat deze woorden niet in de leenwoordanalyse zijn meegenomen. Ook van veel andere woorden uit de domeinen Academie, Liefdadigheid en Religie, die wel leenwoorden zijn maar geen Frans leensuffix hebben, is niet zeker dat ze uit het Frans komen, zoals het zeer frequente woord *college* bij de domeinen Academie en Religie en *interest* en *rente* bij Liefdadigheid. Dit zorgt er al met al voor dat de frequenties van deze drie domeinen lager uitvallen.

Wanneer de resultaten worden uitgesplitst naar domein, zijn er dus verschillen te zien tussen de resultaten waarbij alleen wordt gekeken naar de leenwoorden die zeker uit het Frans komen en de resultaten waarbij ook de leenwoorden die mogelijk uit het Frans zijn geleend worden meegenomen. In elk geval maken de resultaten uit deze paragraaf duidelijk, net als die van het leensuffixonderzoek in hoofdstuk 5, dat het van het domein afhangt hoe veel Franse leenwoorden er worden gebruikt. De resultaten hebben ook laten zien dat alle domeinen een hogere tokenfrequentie hebben bij de leenwoorden dan bij de leensuffixen (althans als wordt gekeken naar de leenwoorden die zeker en mogelijk uit het Frans komen) en dat de frequentievolgorde van de domeinen bij de leenwoorden vrijwel dezelfde is als bij de leensuffixen. De mate van invloed van het Frans op het Nederlandse lexicon verschilt dus per sociaal domein en is bijvoorbeeld groter geweest in domeinen als Academie en Economie en minder groot in Privé en Literatuur. Net als bij het leensuffixonderzoek lijken ook bij het leenwoordenonderzoek domein-specifieke woorden een grote rol te spelen. Dit roept de vraag op wat de verhouding bij de leenwoorden is tussen domein-specifieke termen en algemene woordenschat. Hier wordt op ingegaan in hoofdstuk 9. In de volgende paragraaf worden de variabelen periode en domein gecombineerd en worden de leenwoorden uitgesplitst naar zowel periode als domein. Daarbij richt ik mij alleen op de leenwoorden die zeker uit het Frans komen.

7.4.3 Leenwoorden per periode en sociaal domein

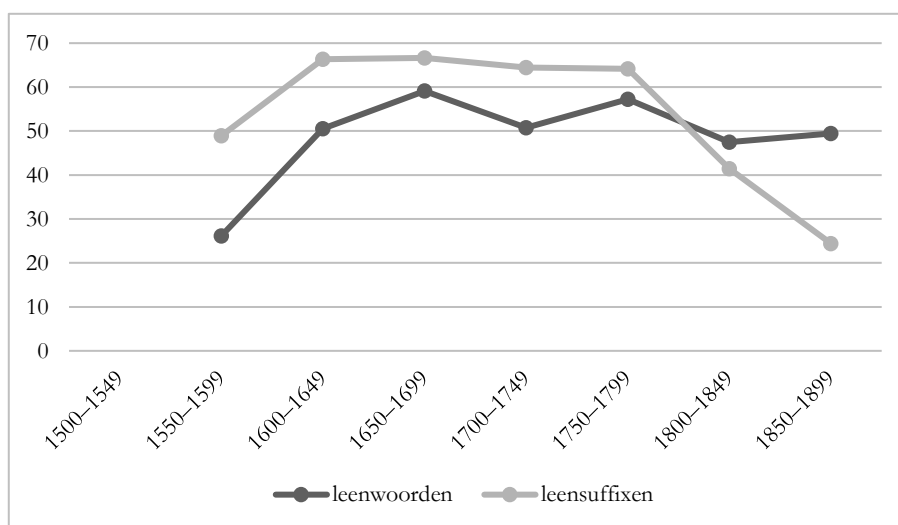
In figuur 7.10 zijn de resultaten van de vorige twee paragrafen gecombineerd: per periode en per domein wordt de tokenfrequentie per 1.000 woorden weergegeven van de leenwoorden waarvan zeker is dat die uit het Frans komen.

Figuur 7.10. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) per 1.000 woorden per periode per domein in het *LOL*-corpus.

Figuur 7.10 maakt duidelijk dat de afzonderlijke domeinen zich niet allemaal gedragen volgens het algemene beeld uit figuur 7.4 in paragraaf 7.4.1 hierboven. Wanneer alle domeinen bij elkaar worden genomen, zit de piek van het gebruik van Franse leenwoorden in de periode 1700–1749, maar dit is niet altijd het geval voor de individuele domeinen. Liefdadigheid, Publieke Opinie en Privé halen hun hoogste tokenfrequenties wel in 1700–1749, maar de andere domeinen niet. Het beeld is ook heel anders dan bij de leensuffixen uit het vorige hoofdstuk, waar de tokenfrequenties van Academie en Liefdadigheid in vrijwel alle perioden ver boven de rest uitstaken en waar die twee domeinen ook de enige waren waar een duidelijke op- en neerwaartse trend van het aantal leensuffixen door de eeuwen heen te zien was, terwijl de rest van de domeinen op een stabiel laag aantal leensuffixen bleef. Als naar de resultaten van de leenwoorden in figuur 7.10 wordt gekeken, dan lopen de lijnen van de verschillende domeinen veel meer door elkaar, waarbij een grove indeling gemaakt kan worden tussen Literatuur, Privé en Religie aan de ene kant als domeinen met een lage tokenfrequentie gedurende de vier eeuwen die het corpus beslaat, en Academie, Economie, Liefdadigheid en Publieke Opinie aan de andere kant met hogere tokenfrequenties.

In de rest van deze paragraaf worden de resultaten van de zeven domeinen elk afzonderlijk besproken in alfabetische volgorde aan de hand van figuren waarin zowel de grafiek is opgenomen van het betreffende domein uit figuur 7.10 als de grafiek van het domein uit het leensuffixonderzoek in hoofdstuk 5. Allereerst zijn in figuur 7.11 de resultaten voor het domein Academie weergegeven.

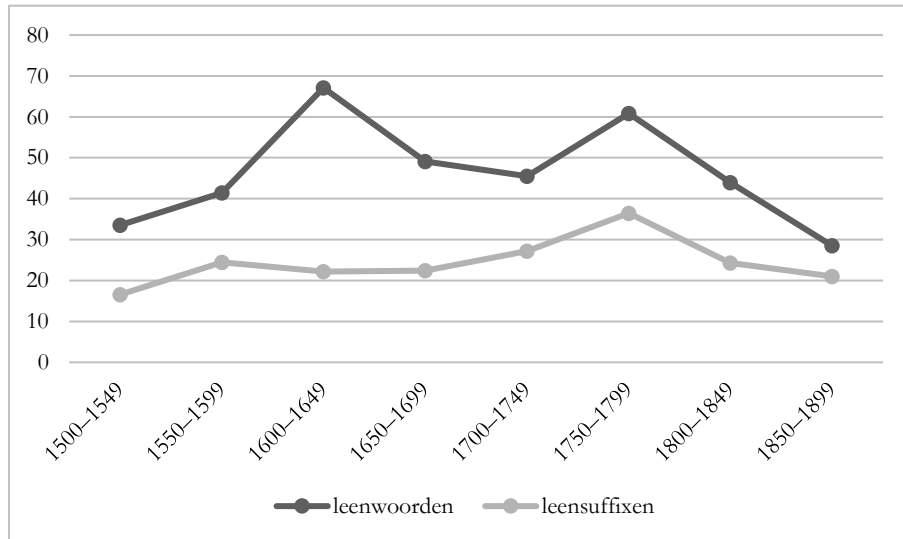
Figuur 7.11. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein Academie.

Bij het domein Academie is het allereerst opvallend dat het aantal leensuffixen bijna altijd groter is dan het aantal leenwoorden in dezelfde periode. Dat het aantal leensuffixen bij Academie in totaal ook hoger is dan het aantal leenwoorden, was ook al geconcludeerd bij de bespreking van figuur 7.9. Alleen de twee laatste perioden wijken af van dit patroon: in zowel 1800–1849 als in 1850–1899 zijn de frequenties omgedraaid en zijn er meer tokens van Franse leenwoorden dan van Franse leensuffixen. In vergelijking met de eerste helft van de negentiende eeuw ontwikkelt de tokenfrequentie van de leenwoorden zich ook anders dan die van de leensuffixen: de eerste stijgt licht ten opzichte van 1800–1849, terwijl de andere juist daalt. De daling van het aantal leensuffixen in de periode 1850–1899 is met name toe te schrijven aan werkwoorden op *-eren* en zelfstandige naamwoorden op *-atie*, die tot en met de periode 1800–1849 veelvuldig aanwezig zijn in het corpus maar in de periode

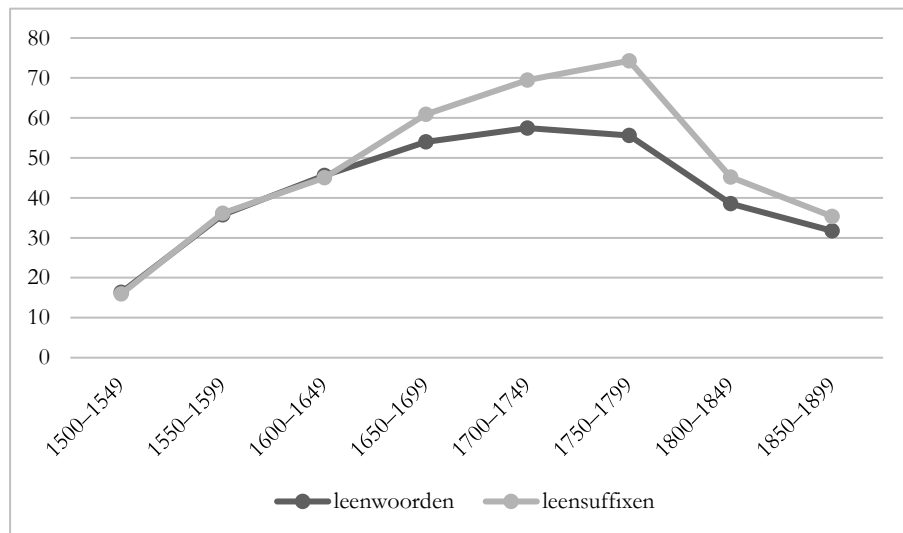
1850–1899 nauwelijks meer voorkomen in dit domein. De stijging van de leenwoorden in dezelfde periode heeft twee oorzaken: enerzijds komen er meer leenwoorden zonder leensuffix voor in de periode 1850–1899 dan in de voorgaande periode (onder andere door de woorden *adres* en *florijn*, zoals al is besproken in paragraaf 7.4.1) en anderzijds zijn de meeste leenwoorden met leensuffix in 1850–1899 ook met zekerheid Franse leenwoorden, die dan ook bijna allemaal zijn meegeteld bij bovenstaande resultaten (18 van de 104 tokens zijn in de categorie ‘mogelijk uit het Frans’ geplaatst). Bij de periode 1800–1849 is dit anders: daar is meer dan een derde van alle leenwoorden met leensuffix een mogelijke en geen zekere ontlening uit het Frans (61 van de 173), waardoor deze tokens niet meetellen in bovenstaande grafiek. Ook hier gaat het om diverse woorden op *-eren* en *-atie* en om het woord *universiteit*, dat nog maar zelden voorkomt in de periode 1850–1899.

Afgezien van de laatste perioden lijkt het verloop van beide grafieken wel op elkaar, met een stijging tussen de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw, een min of meer stabiele zeventiende en achttiende eeuw en een daling in de eerste helft van de negentiende eeuw.

In figuur 7.12 op de volgende pagina zijn de resultaten opgenomen voor het domein Economie. Zoals blijkt uit deze figuur heeft het domein Economie, anders dan bij Academie het geval was, gedurende alle acht de onderzochte perioden meer leenwoorden dan leensuffixen in de teksten zitten. Daarbij volgt de tokenfrequentie van de leenwoorden niet altijd het patroon van de leensuffixen. Het opvallendste verschil is de piek bij de leenwoorden in de periode 1600–1649, waar de leensuffixen juist stabiel blijven. De belangrijkste oorzaak hiervan is al kort genoemd in paragraaf 7.4.1: in het domein Economie komen veel weverstermen voor als *baai*, *grein* en *fustein*, die geen leensuffix bevatten maar waarvan wel met zekerheid vastgesteld is dat ze uit het Frans afkomstig zijn. Met name in de periode 1600–1649 komen deze woorden zeer vaak voor. De andere piek – in de periode 1750–1799 – komt wel overeen met de piek bij de leensuffixen. Wanneer naar de typefrequentie in plaats van de tokenfrequentie bij het domein Economie wordt gekeken, dan blijkt ook dat de pieken in 1600–1649 en 1750–1799 slechts door een beperkt aantal leenwoordtypen worden veroorzaakt die heel frequent zijn in deze perioden. De piek in het aantal leenwoordtypen is te vinden in 1700–1749 met ongeveer 23 leenwoordtypen per 1.000 woorden, terwijl deze frequentie zowel in 1600–1649 als in 1750–1799 rond de 20,5 per 1.000 woorden ligt.

Figuur 7.12. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein *Economie*.

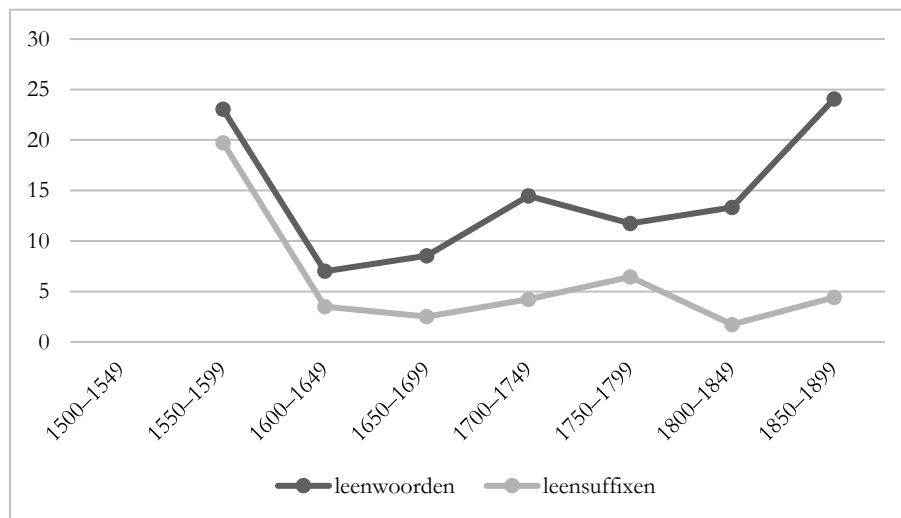

Figuur 7.13. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein *Liefdadigheid*.

Figuur 7.13 geeft de leenwoord- en leensuffixfrequentie voor het domein *Liefdadigheid*. In de eerste drie perioden van het corpus zijn beide

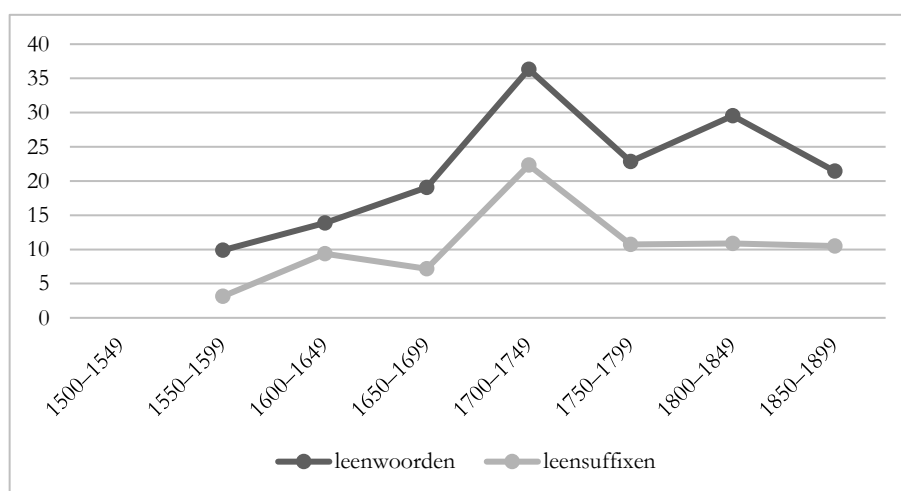
tokenfrequenties opvallend gelijk aan elkaar: er worden in deze perioden dus ongeveer evenveel leenwoorden als leensuffixen gebruikt per 1.000 woorden. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw verandert dit en hebben de leensuffixen een hogere frequentie dan de leenwoorden, maar beide grafieken blijven min of meer hetzelfde patroon volgen. De hoogste tokenfrequentie ligt voor de leenwoorden echter iets eerder dan voor de leensuffixen: in de periode 1700–1749, en bij de leensuffixen in de periode 1750–1799. Beide frequenties nemen in de negentiende eeuw af.

Een verklaring voor de hogere frequentie van leensuffixen dan leenwoorden in dit domein is al kort besproken bij figuur 7.9: er komen veel frequente woorden voor in het domein Liefdadigheid die een Frans leensuffix bevatten maar waarvan de Franse oorsprong niet zeker is, zoals *testament* en *compareren*, en daarnaast zijn er ook veel termen die wel een Frans leensuffix hebben, maar waarvan zeker is dat ze niet uit het Frans komen, zoals *admitteren*, dat uit het Latijn komt, en *legateren*, dat een Nederlandse nieuwvorming is van het Latijnse leenwoord *legaat* en het Franse leensuffix *-eren*. Deze woorden zijn uiteraard niet meegeteld bij de leenwoorden in figuur 7.13, maar wel bij de leensuffixen, waardoor de resultaten voor deze laatste variabele relatief hoog uitvallen.

Figuur 7.14. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein Literatuur.

Het domein Literatuur in figuur 7.14 op de vorige pagina heeft twee perioden waarin het leenwoordgebruik duidelijk hoger ligt dan in de andere perioden: 1550–1599 en 1850–1899. Bij de leensuffixen is in de periode 1550–1599 eenzelfde piek te zien in de tokenfrequentie, maar niet in de periode 1850–1899. Het hoge leenwoord- en leensuffixgebruik in de periode 1550–1599 kan verklaard worden door het feit dat de teksten uit deze periode geschreven zijn door rederijkers. De rederijkers stonden bekend om hun veelvuldige gebruik van Franse leenwoorden (zie bijv. Keßler 2012: 56). Bij de periode 1850–1899 lijkt het hoge leenwoordgebruik vooral aan het toneelstuk *Magdalena Moons* te liggen. In dit toneelspel – waarin de gebeurtenissen rondom het Leidens Ontzet centraal staan – komen enkele woorden voor die te maken hebben met oorlogsvoering als *plan* (3 keer), *kapitein* (10 keer) en *soldaat* (15 keer). Aangezien de algehele frequentie van leenwoorden in het domein Literatuur erg laag is in vergelijking met de andere domeinen, zorgen deze woorden al snel voor een relatief hoge frequentie in de tweede helft van de negentiende eeuw.

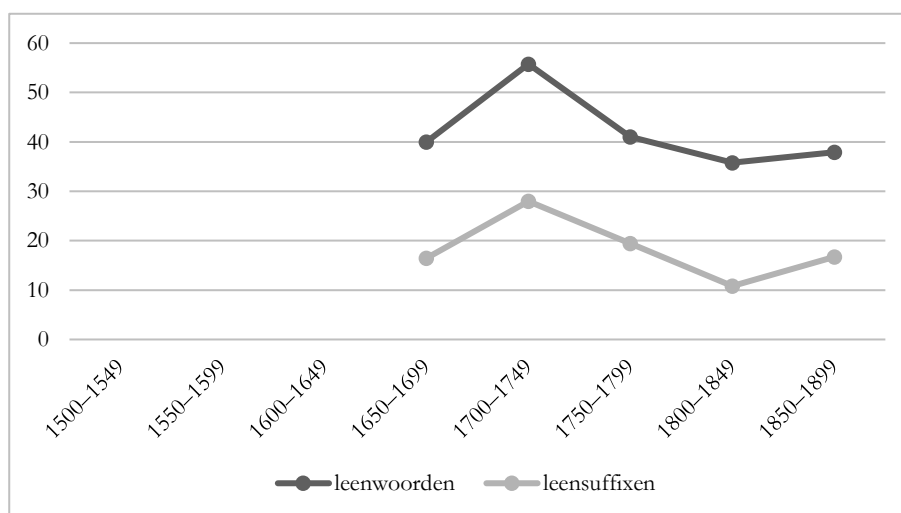

Figuur 7.15. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein Privé.

In figuur 7.15 zijn de resultaten weergegeven voor het Privédomein. Ook bij dit domein is het aantal leenwoorden standaard hoger dan het aantal leensuffixen, maar daarnaast vertonen beide lijnen een bijna identiek verloop, met een stijging in de zestiende en zeventiende eeuw en een

duidelijke piek in de eerste helft van de achttiende eeuw. Hoewel de laatste drie perioden bij de leensuffixen een redelijk stabiel beeld laten zien, is dit bij de leenwoorden niet helemaal het geval: de perioden 1750–1799 en 1850–1899 zijn qua aantal leenwoorden redelijk gelijk aan elkaar, maar het aantal leenwoorden in de eerste helft van de negentiende eeuw is wel wat hoger. Met name het veelvuldige gebruik van *papa* en *mama* valt op in deze periode (9 respectievelijk 11 keer, tegenover 2 respectievelijk 4 keer in de periode 1750–1799).

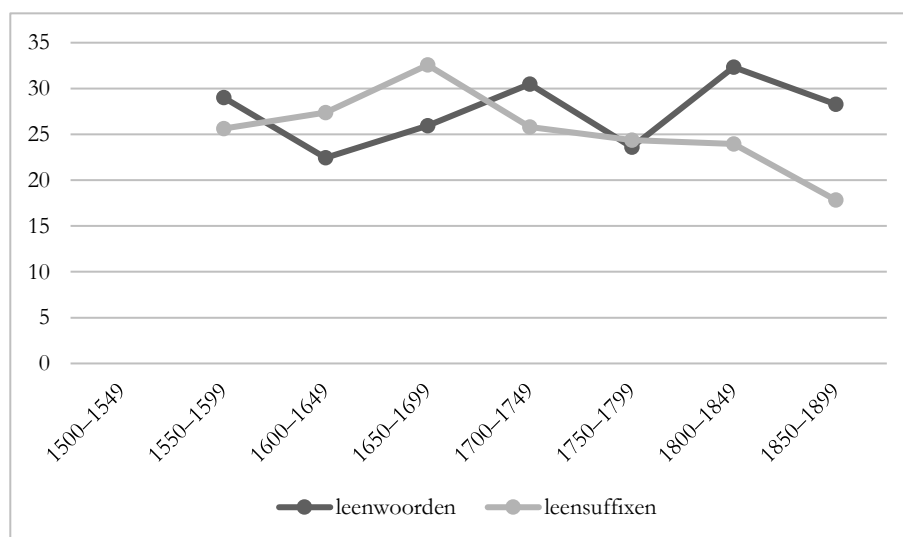
De resultaten van de Publieke Opinie in figuur 7.16 hieronder vertonen vrijwel precies dezelfde ontwikkeling in het gebruik van de leenwoorden als in het gebruik van de leensuffixen, met een piek in de eerste helft van de achttiende eeuw en daarna een relatief stabiel gebruik in de laatste drie perioden.

Figuur 7.16. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein Publieke Opinie.

Waar de relatie tussen de leenwoordfrequentie en de leensuffixfrequentie bij de meeste besproken domeinen duidelijk is, is dat bij het domein Religie niet het geval. De resultaten staan in figuur 7.17 op de volgende pagina. Uit deze figuur blijkt dat het niet zo is dat ofwel de leenwoorden ofwel de leensuffixen duidelijk frequenter zijn bij het domein Religie: in de perioden 1550–1599, 1700–1749, 1800–1849 en 1850–1899 zijn de leenwoorden frequenter, terwijl de leensuffixen vaker voorkomen dan de

leenwoorden in de overige perioden. Met name de daling van het aantal leenwoorden in de periode 1600–1649 in vergelijking met de periode 1550–1599 en de stijging van het gebruik van Franse leenwoorden in de periode 1800–1849 in vergelijking met de periode 1750–1799 is opvallend, aangezien deze ontwikkelingen zich in de andere domeinen niet op deze manier voordoen. Er blijkt echter geen duidelijke verklaring te zijn voor dit patroon: er zijn geen grote verschillen in het gebruik van specifieke woorden of woordfrequenties tussen de perioden die dit verloop kunnen verklaren. Het gebruik van Franse leenwoorden in het domein Religie blijkt dus wat te fluctueren door de tijd heen tussen de 22,4 en 32,3 leenwoorden per 1.000 woorden.

Figuur 7.17. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) en aantal leensuffixen (tokens) per 1.000 woorden per periode in het *LOL*-corpus voor het domein Religie.

Concluderend heeft de bespreking van de leenwoordfrequenties per periode per domein en de vergelijking met de leensuffixfrequenties per periode per domein nogmaals laten zien dat er grote verschillen zitten in het gebruik en in de diachrone ontwikkeling in het gebruik van leenwoorden tussen de verschillende domeinen. In de domeinen Literatuur, Privé en Religie worden relatief lage aantallen leenwoorden gevonden, terwijl in de andere domeinen de frequenties hoger liggen. Daarnaast zijn er verschillen tussen de domeinen in hoeverre het verloop van de

leenwoordfrequenties overeenkomt met die van de leensuffixfrequenties in hetzelfde domein. Bij sommige domeinen (Academie, Liefdadigheid, Religie) zit de leensuffixfrequentie soms boven de leenwoordfrequentie, terwijl het aantal leenwoorden bij de andere domeinen consequent boven dat van de leensuffixen zit. Ook vertonen niet alle domeinen hetzelfde patroon bij de leenwoorden en de leensuffixen: bij Religie en in mindere mate bij Academie en Economie wijkt het verloop van de leenwoordfrequenties enigszins af van dat van de leensuffixen. Over het algemeen lopen de patronen van leenwoorden en leensuffixen bij de verschillende domeinen echter wel gelijk. Wat de invloed van het Frans op het Nederlandse lexicon betreft is in elk geval duidelijk dat het afhankelijk is van het domein hoe groot die invloed is geweest en in welke periode die invloed het grootst was.

7.5 Besluit

De uitkomsten van het leenwoordenonderzoek die in dit hoofdstuk besproken zijn, waarbij de resultaten per periode, per domein en per periode per domein zijn gepresenteerd, hebben laten zien dat het gebruik van leenwoorden in het *LOL*-corpus in hoge mate overeenkomt met het gebruik van leensuffixen in het corpus zoals besproken in hoofdstuk 5. Als naar het algemene patroon per periode wordt gekeken, dan laten zowel de Franse leenwoorden als de leensuffixen een toename zien in het gebruik van de zestiende tot en met de eerste helft van de achttiende eeuw, waarna het aandeel Franse elementen in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw weer afneemt. Het maakt hierbij weinig uit naar welke categorie van Franse elementen je kijkt: de leensuffixen, de leenwoorden die zeker uit het Frans komen, alle leenwoorden (inclusief de woorden die mogelijk uit het Frans komen), of een vergelijking waarbij de leenwoorden die zeker uit het Frans komen met een leensuffix en leenwoorden die zeker uit het Frans komen zonder leensuffix afzonderlijk worden bekeken; het patroon is telkens min of meer hetzelfde. Dit geldt ook voor de resultaten per domein en per periode per domein. Religie is de belangrijkste uitzondering: dit domein heeft relatief veel leensuffixen en weinig leenwoorden in vergelijking met de andere domeinen en ook vertoont het verloop van de leensuffixen en leenwoorden over de verschillende perioden niet hetzelfde patroon.

Nu het algemene beeld van zowel de leensuffixen als de leenwoorden uit het Frans duidelijk is, dat wil zeggen, het algemene beeld

van de geleende elementen waarvan vaststaat dat die uit het Frans afkomstig zijn, kan een beeld worden geschetst van de domeinen en tijdvakken waarin deze door het Frans beïnvloede elementen voorkomen. Het leensuffixenonderzoek en het leenwoordenonderzoek samen laten zien dat de zestiende, zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw de perioden zijn van toenemende invloed van het Frans op het Nederlands: in deze perioden stijgt het gebruik van uit het Frans afkomstige elementen, terwijl dit in de laatste drie perioden (de tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw) juist afneemt. De eerste helft van de achttiende eeuw is de periode waarin de invloed van het Frans het hoogtepunt bereikte.

Wat betreft de domeinen lijken de domeinen Academie en Liefdadigheid over alle perioden van het corpus bezien het meest beïnvloed door het Frans: zowel bij de leensuffixen als bij de leenwoorden lieten beide domeinen hoge frequenties zien. Economie, Publieke Opinie en Religie nemen een middenpositie in, waarbij Economie en Publieke Opinie relatief veel leenwoorden bevatten maar weinig leensuffixen en Religie juist wel een hoge leensuffixfrequentie maar weer een relatief lage leenwoordfrequentie heeft. De domeinen Literatuur en Privé blijken in vergelijking met de andere domeinen weinig Franse elementen te bevatten, aangezien die in beide onderzoeken de laagste gebruiksfrequenties hadden. In deze domeinen is de invloed van het Frans dus beperkter geweest dan in de andere domeinen.

Met het hier geschetste patroon van het gebruik van elementen waarvan is vastgesteld dat die uit het Frans komen, kan worden bekeken of het gebruik van elementen waarvan wordt geclaimd dat die door het Frans zijn beïnvloed hetzelfde beeld vertonen als dat van het hier geschetste profiel. Eén van deze geclaimde Franse elementen is het gebruik van de relativa *dewelke* en *hetwelk*. Wanneer deze elementen frequent voorkomen in dezelfde tijdvakken en domeinen als de tijdvakken en domeinen waarin de leenwoorden en leensuffixen het frequentst waren, dan zou dit een indicatie zijn dat deze geclaimde elementen daadwerkelijk onder invloed van het Frans hebben gestaan. In hoofdstuk 10 wordt onderzocht of het patroon dat is gevonden voor de Franse leensuffixen en leenwoorden ook opgaat voor de relativa *dewelke* en *hetwelk*, maar eerst wordt in de volgende twee hoofdstukken dieper ingegaan op enkele aspecten van de leenwoorden uit het *LOL*-corpus om een beter beeld te krijgen van de invloed van het Frans op het Nederlandse lexicon.

Hoofdstuk 8 Franse leenwoorden: woordsoorten en jaar van ontlening

8.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is het algemene beeld besproken van het gebruik van Franse leenwoorden in het Nederlands. Hierin is naar voren gekomen hoe het leenwoordgebruik zich ontwikkelt gedurende de verschillende perioden en binnen de verschillende domeinen die het *LOL*-corpus beslaat. In het huidige en volgende hoofdstuk wordt ingezoomd op verschillende aspecten van de Franse leenwoorden die in het *LOL*-corpus zijn aangetroffen. In dit hoofdstuk komen twee aspecten aan bod: de verschillen in ontlening tussen de verschillende woordsoorten (paragraaf 8.2) en het jaar van ontlening (paragraaf 8.3). In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de frequentie van de individuele leenwoorden, de verhouding tussen terminologische leenwoorden aan de ene kant en algemene woordenschat aan de andere kant en de mate van integratie van de leenwoorden in het Nederlands. Het doel van het onderzoek naar deze verschillende aspecten van leenwoorden is om tot een typering te komen van de Nederlands-Franse taalcontactsituatie. De verhouding tussen de verschillende woordsoorten kan antwoord geven op de vraag hoe intens het taalcontact is geweest. Volgens de taalcontactliteratuur (bijv. Matras 2009: 167–168; Haugen 1950; zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 2.3 in dit proefschrift) is ontlening van zelfstandige naamwoorden makkelijker dan ontlening van andere woordsoorten. Ontlening van grammaticale elementen als voorzetsels en persoonlijke voornaamwoorden komt alleen voor in de intensiefste taalcontactsituaties. Dit soort ontleningen duidt dus op verregaande invloed van de ene taal op de andere, terwijl het lenen van zelfstandige naamwoorden in elke vorm van taalcontact plaatsvindt, ook wanneer er alleen oppervlakkig contact is.

Bij het jaar van ontlening in paragraaf 8.3 gaat het om het jaar waarin een specifiek leenwoord voor het eerst is geattesteerd in het Nederlands. Dit kan inzicht geven in de vraag in welke periode de meeste woorden aan het Frans zijn ontleend, wat ook een indicatie kan geven in welke tijdvakken contact tussen het Nederlands en het Frans het intensiefst was. Voor er in het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de andere vragen die de leenwoordendataset oproept, geeft paragraaf

8.4 in dit hoofdstuk nog een korte conclusie van de bevindingen over de woordsoorten en het jaar van ontlening.

8.2 Woordsoorten

Zoals al opgemerkt in paragraaf 8.1 is ontlening van de ene woordsoort makkelijker dan ontlening van de andere woordsoort. Ontlening van substantieven zou het makkelijkst zijn van alle woordsoorten (bijv. Matras 2009: 167–168; Haspelmath & Tadmor 2009; Haugen 1950). Volgens Field (2002: 35) is het afhankelijk van de specifieke taalcontactsituatie welke woordsoorten het vaakst worden geleend. Zelfstandige naamwoorden zouden in alle contactsituaties de grootste groep ontleningen vormen, gevolgd door werkwoorden of bijvoeglijke naamwoorden (inclusief bijwoorden) en tot slot voorzetsels en tussenwerpsels (Matras 2009: 167–168; Field 2002: 35; Haugen 1950). Stevens (2019: 150) heeft van de Franse leenwoorden die in haar negentiende-eeuwse brievencorpus voorkwamen geanalyseerd tot welke woordsoort elk van de leenwoorden behoorde, en het bleek dat de zelfstandige naamwoorden het frequentst waren, gevolgd door de werkwoorden, daarna de bijvoeglijke naamwoorden en tot slot de overige woordsoorten (voorzetsels en tussenwerpsels). In deze paragraaf zal worden bekeken welke volgorde opgaat voor de Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus en of er specifieke verschillen zijn tussen de verschillende domeinen in de ontlening van de woordsoorten.

Ik heb van alle 15.186 tokens van leenwoorden die zeker of mogelijk uit het Frans komen en die in het corpus zijn aangetroffen, vastgesteld tot welke woordsoort het geleende element behoort. Ik heb in totaal zes categorieën van woordsoorten gevonden in het *LOL*-corpus: (1) zelfstandige naamwoorden, (2) bijvoeglijke naamwoorden /bijwoorden, (3) werkwoorden, (4) voorzetsels, (5) tussenwerpsels en (6) telwoorden. Bij de vaststelling welk woord tot welke woordsoort behoort, doen zich soms gevallen voor waarbij de categorisering niet direct evident is. Zo kunnen de woorden *particulier* en *publiek* als bijvoeglijk naamwoord en als zelfstandig naamwoord worden gebruikt; voltooid deelwoorden als *gereformeerd* en *geallieerd* worden vaker in de functie van bijvoeglijk of zelfstandig naamwoord gebruikt dan als werkwoord; en een zelfstandig naamwoord als *regering* is een Nederlandse afleiding van het uit het Frans afkomstige werkwoord *regeren*. In dit soort gevallen heb ik de woordsoort van het oorspronkelijke leenwoord als

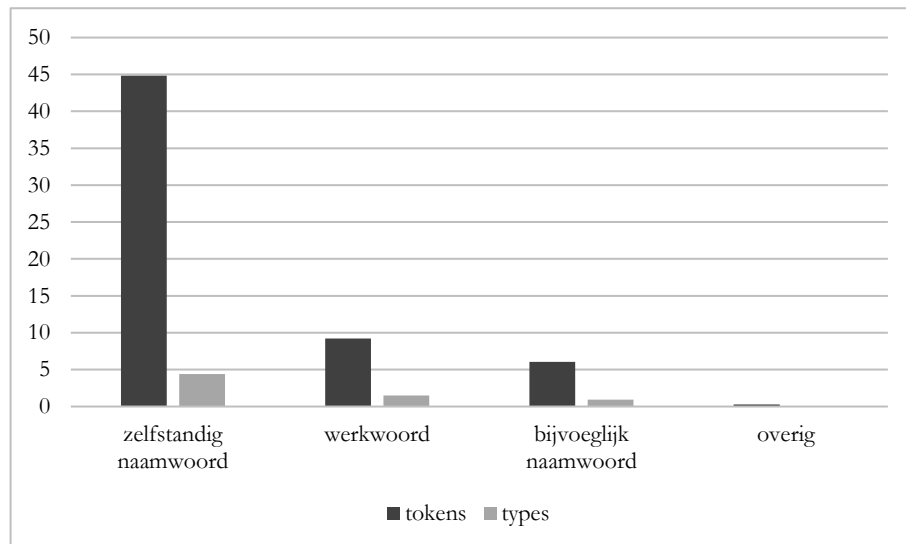
uitgangspunt genomen: bijvoeglijk of zelfstandig gebruikte (vervoegingen van) werkwoorden zijn als werkwoorden gerekend, en een zelfstandig naamwoord dat is afgeleid van een geleend werkwoord is ook bij de werkwoorden meegeteld. Bij woorden als *particulier* en *publiek* is het bijvoeglijk naamwoord de oorspronkelijke vorm, maar is het zelfstandig naamwoord waarschijnlijk apart uit het Frans overgenomen; in deze gevallen heb ik de bijvoeglijk gebruikte woorden als bijvoeglijk naamwoord gecategoriseerd en de zelfstandig gebruikte als zelfstandig naamwoord.

Voor elk van de zes categorieën woordsoorten die ik heb gevonden, heb ik zowel de types als de tokens geteld, zowel voor de categorie ‘zeker uit het Frans’ als voor alle leenwoorden – inclusief die mogelijk uit het Frans zijn geleend – samen, en ook heb ik de resultaten voor alle domeinen bij elkaar en uitgesplitst per domein berekend.

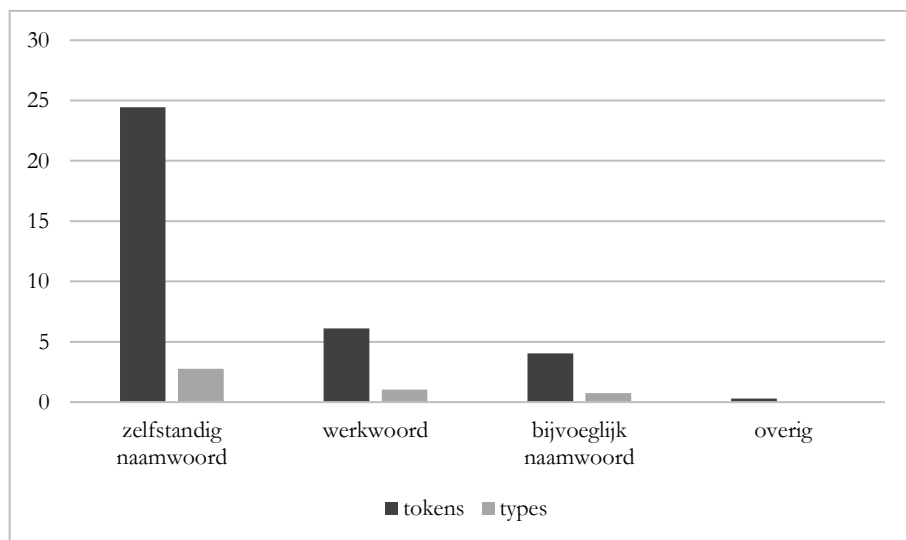
Allereerst staan in figuur 8.1 op de volgende pagina de resultaten voor alle domeinen en alle (mogelijke) Franse leenwoorden bij elkaar, zowel voor de types als voor de tokens. Omdat de voorzetsels, tussenwerpsels en telwoorden maar zeer weinig tokens opleveren, zijn deze gezamenlijk in de categorie ‘overig’ geplaatst. In totaal zijn er 11.277 tokens zelfstandig naamwoorden, 2.317 werkwoorden, 1.516 bijvoeglijke naamwoorden, 41 tussenwerpsels, 27 voorzetsels en 8 telwoorden in het *LOL*-corpus die als (mogelijke) Franse ontleningen zijn aangemerkt; er zijn 1.105 typen zelfstandige naamwoorden, 374 typen werkwoorden, 239 typen bijvoeglijke naamwoorden, 7 typen tussenwerpsels, 2 typen voorzetsels en 4 typen telwoorden.

Zoals in figuur 8.1 te zien is, is de overgrote meerderheid van de geleende woorden een zelfstandig naamwoord: ongeveer driekwart van alle (mogelijke) Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus is in deze categorie in te delen. Dit komt dus duidelijk overeen met de conclusie uit de taalcontactliteratuur: zelfstandige naamwoorden zijn de woorden die het meest worden geleend. In het *LOL*-corpus is de tweede categorie die het vaakst wordt ontleend aan het Frans het werkwoord. Het gaat hierbij om woorden op *-eren* als *arresteren*, *logeren* en *ordonneren*, maar ook om werkwoorden als *dansen*, *persen* en *peinzen* (dit laatste werkwoord is mogelijk een Franse ontlening). Er is ook een heel aantal bijvoeglijke naamwoorden afkomstig uit het Frans, zoals *consequent*, *definitief* en *favorabel*. De optie ‘overig’ bevat slechts 76 tokens en 13 types; het gaat hier om de tussenwerpsels *à propos*, *adieu*, *bonsoir*, *enfin*, *belaas*, *sakkerloot* en *bola* (het laatste is mogelijk uit het Frans), de voorzetsels *conform* en *à* (als in *twee à drie*) en de telwoorden *dozijn*, *gros*, *miljoen* en *nul*. De volgorde van

frequentie van de woordsoorten komt overeen met de bevindingen van Stevens (2019).

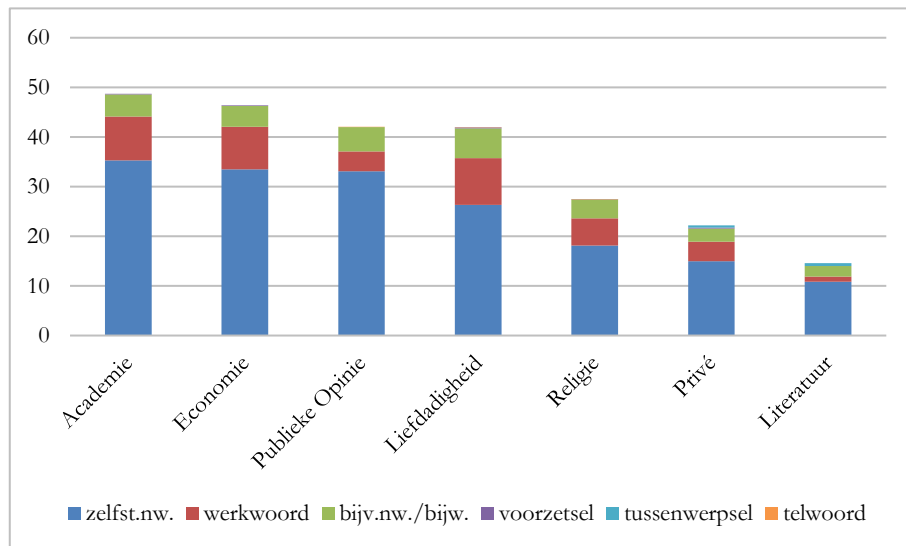
Figuur 8.1. Aantal leenwoorden dat (zeker of mogelijk) uit het Frans komt (tokens en types) per 1.000 woorden per woordsoort in het gehele *LOL*-corpus.

Figuur 8.2. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens en types) per 1.000 woorden per woordsoort in het gehele *LOL*-corpus.

In figuur 8.2 op de vorige pagina zijn alleen de resultaten voor de woorden die zeker uit het Frans komen weergegeven. Het beeld is hetzelfde als in figuur 8.1, behalve dat het aandeel substantieven hier iets lager is dan in figuur 8.1 (ongeveer 70 procent tegenover 74 procent) en het aandeel van de andere drie categorieën is iets groter. Er zijn 6.149 tokens zelfstandig naamwoorden, 1.535 werkwoorden, 1.012 bijvoeglijke naamwoorden, 39 tussenwerpsels, 27 voorzetsels en 5 telwoorden in het *LOL*-corpus die zeker uit het Frans ontleend zijn. Voor de types geldt dat er 698 substantieven zijn, 261 werkwoorden, 185 adjectieven, 6 tussenwerpsels, 2 voorzetsels en 3 telwoorden.

In figuur 8.3 zijn de tokens weergegeven per 1.000 woorden van alle woordsoorten uitgesplitst per domein. De balken in figuur 8.3 komen overeen met de donkergrijze balken in figuur 7.9 (zie hoofdstuk 7), maar in figuur 8.3 geven de kleuren de verschillende woordsoorten aan.

Figuur 8.3. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt (tokens) per 1.000 woorden per domein naar woordsoort in het *LOL*-corpus.

Duidelijk te zien is dat in alle domeinen de zelfstandige naamwoorden de grootste categorie leenwoorden vormen. Liefdadigheid heeft het laagste aandeel zelfstandige naamwoorden (ongeveer 63 procent van het totaal aantal Franse leenwoorden in dit domein) en Publieke Opinie het hoogste (79 procent). Liefdadigheid heeft met een aandeel van ruim 22

procent echter weer veel geleende werkwoorden in vergelijking met de andere domeinen, terwijl Publieke Opinie met nog geen 10 procent weer een relatief laag aandeel werkwoorden heeft in vergelijking met andere domeinen. Literatuur heeft met zo'n 7 procent werkwoorden echter het minste aantal Franse werkwoorden per 1.000 woorden van alle domeinen. Publieke Opinie en Literatuur zijn ook de enige twee domeinen waarbij het aandeel bijvoeglijke naamwoorden groter is dan het aandeel werkwoorden: ongeveer 4,0 werkwoorden tegenover 4,9 bijvoeglijke naamwoorden per 1.000 woorden bij Publieke Opinie en 1,0 werkwoord tegenover 2,1 bijvoeglijke naamwoorden per 1.000 woorden bij Literatuur. De ontleningshiërarchie die op basis van het *LOL*-corpus in zijn geheel opgesteld kan worden – zelfstandige naamwoorden worden eerder ontleend dan werkwoorden, die op hun beurt weer eerder ontleend worden dan bijvoeglijke naamwoorden – gaat dus niet volledig op voor alle afzonderlijke domeinen.

De overige drie woordsoorten – voorzetsels, tussenwerpsels en telwoorden – komen nauwelijks voor in het corpus, maar er zijn toch verschillen te constateren tussen de domeinen. Zo komt het voorzetsel *conform* alleen voor in de administratieve domeinen (Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie); tussenwerpsels komen uitsluitend voor in het Privédomein en het domein Literatuur. De drie typen telwoorden komen elk in een ander domein voor: *dozijn* in Liefdadigheid, *gros* in Religie (beide 1 token) en *miljoen* in Publieke Opinie (3 tokens).

Uit de bespreking van de frequenties van de verschillende woordsoorten in het *LOL*-corpus komt dus naar voren dat zelfstandige naamwoorden verreweg de meest ontleende woordsoort zijn. Dit is een trend die ook in andere taalcontactsituaties te zien is: Pons-Sanz (2013: 126) heeft voor leenwoorden van Noorse oorsprong in het Oud-Engels bijvoorbeeld gevonden dat ruim tweederde van alle geleende woorden substantieven zijn. Werkwoorden en adjectieven vormen beide ongeveer 10 procent van het totale aantal leenwoorden, terwijl bijwoorden, voornaamwoorden, voorzetsels, voegwoorden en frases slechts heel sporadisch worden geleend. Dit heeft er volgens Pons-Sanz (2013: 127) mee te maken dat substantieven relatief makkelijk te ontlennen zijn omdat ze redelijk vrij van syntactische restricties zijn, terwijl werkwoorden bijvoorbeeld veel meer verweven zijn met de syntactische structuur van een zin, waardoor die moeilijker in een andere syntactische context geïntegreerd kunnen worden. In die zin zou het ontlennen van meer syntactisch geïntegreerde elementen wijzen op een veel diepergaande taalcontactsituatie, omdat dit soort woordsoorten eenmaal minder

makkelijk te ontlenen is. In het geval van de Nederlands-Franse taalcontactsituatie is gemiddeld genomen ruim driekwart van alle leenwoorden een zelfstandig naamwoord – een nog groter percentage dus dan Pons-Sanz (2013) voor het Oudengels heeft gevonden. De invloed van het Frans op het Nederlands lijkt daarmee niet al te groot te zijn, aangezien zelfstandige naamwoorden van alle woordsoorten het eerst worden ontleend als er contact is tussen talen. Aan de andere kant bevat het *LOL*-corpus ook uit het Frans ontleende voorzetsels, die volgens Haugen (1950) juist worden ontleend in intensievere taalcontactsituaties.

8.3 Jaar van ontlening

Het contact tussen het Nederlands en het Frans is al zo oud als de beide talen zijn. Gedurende de gehele taalgeschiedenis zijn er woorden vanuit het Frans in het Nederlands terechtgekomen en andersom. Van der Sijs (2001: 214) geeft een overzicht van de ontlening van 4.605 oorspronkelijk Franse woorden die in een corpus woordenboeken voorkomen. De database van woorden die Van der Sijs (2001) voor haar overzicht heeft gebruikt, bestaat uit in principe ongelede woorden die representatief zijn voor het Standaardnederlands. Vaktaalwoorden en andere woorden waarvan een gemiddelde spreker van het Standaardnederlands de betekenis niet kent, die in het moderne Nederlands niet meer worden gebruikt en die in het verleden ook al zeer beperkt in het gebruik waren, zijn niet meegeteld (Van der Sijs 2001: 31–32). Wetenschappelijke en ambtelijke termen die in moderne woordenboeken staan en die ook in kranten en tijdschriften voorkomen, zijn wel in de database opgenomen (Van der Sijs 2001: 33).

In tabel 8.1 staan de 4.605 Franse leenwoorden verdeeld naar de eeuw waarin ze aan het Frans ontleend zijn.

periode	tot 1201	1201 – 1300	1301 – 1400	1401 – 1500	1501 – 1600	1601 – 1700	1701 – 1800	1801 – 1900	1901 – 2000
aantal woor- den	6	387	194	263	760	680	446	1382	487

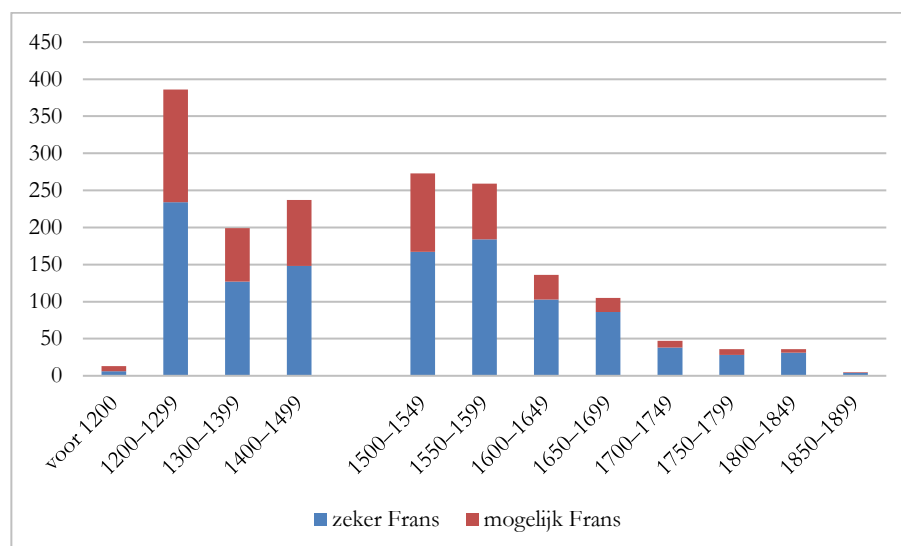
Tabel 8.1. Aantal leenwoorden uit het Frans per eeuw volgens Van der Sijs 2001: 214.

Met name vanaf de dertiende eeuw werden er dus woorden uit het Frans geleend, met honderden of meer dan duizend per eeuw. Tijdens de periode die het *LOL*-corpus beslaat – 1500 tot 1900 – kwamen er dus ook steeds nieuwe woorden de taal binnen. Er zijn echter ook leenwoorden die worden overgenomen uit het Frans, maar die na verloop van tijd weer uit het Nederlands verdwijnen. Het woord *avantage* bijvoorbeeld kwam in de achttiende eeuw voor in het Nederlands in de betekenis ‘voordeel’, maar komt in twintigste-eeuws Nederlands niet meer voor.

In deze paragraaf staat de vraag centraal in welke eeuw de Franse leenwoorden die in het *LOL*-corpus voorkomen zijn ontleend. Hierbij maak ik een onderscheid tussen Franse leenwoorden die vóór het startjaar van het corpus (1500) zijn ontleend enerzijds en leenwoorden die tijdens de looptijd van het corpus (tussen 1500 en 1900) zijn ontleend anderzijds. Voor de periode vóór aanvang van het corpus deel ik de leenwoorden net als Van der Sijs (2001) op in perioden van honderd jaar; voor de periode die gelijkloopt met het corpus maak ik gebruik van dezelfde periode-indeling van vijftig jaar als die voor het corpus is gebruikt, dus 1500–1549, 1550–1599, etc. Het jaar van ontlening van elk type leenwoord is bepaald op basis van de eerste attestatie van dit leenwoord in het Nederlands in de etymologische woordenboeken en/of de historische woordenboeken (*ONW*, *MNW*, *WNT*). In 54 gevallen was de datering van het leenwoord in mijn corpus eerder dan de vroegste attestatie die in een van de woordenboeken kon worden gevonden; in deze gevallen heb ik de datering van mijn corpus aangehouden. De verdeling van de verschillende typen leenwoorden die in het *LOL*-corpus voorkomen – zowel de leenwoorden die zeker uit het Frans komen als de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen – staat in figuur 8.4 op de volgende pagina.

Zoals te zien is in figuur 8.4 zijn de meeste Franse leenwoorden ontleend in de zestiende eeuw: 532 in totaal (waarvan 273 in 1500–1549 en 259 in 1550–1599). Daarnaast zijn er ook relatief veel leenwoorden met een eerste attestatie in de dertiende eeuw: in totaal 386. Deze woorden hoeven echter niet zozeer in de dertiende eeuw zelf te zijn ontleend. De jaartallen van ontlening zijn gebaseerd op de eerste voorkomens van de leenwoorden in de uitgebreide tekstuele overlevering, en die begint voor het Nederlands in de dertiende eeuw. Het is van veel woorden zeer waarschijnlijk dat die eerder dan de dertiende eeuw in het Nederlands waren opgenomen, maar daar is geen bewijs voor aangezien deze woorden niet voorkomen in de enkele overge-

leverde teksten die dateren van voor 1200 (Salverda de Grave 1906: 34; Van der Sijs 2001: 223).

Figuur 8.4. Aantal leenwoorden (types) in het *LOL*-corpus dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening.

Ongeveer de helft van de leenwoordtypen die voorkomen in het *LOL*-corpus (48 procent) is ontleend in de periode voor het begin van het corpus; de rest van de typen die voorkomen in het corpus zijn tijdens de looptijd van het corpus ontleend.

Tot aan de negentiende eeuw is het verloop van het aantal ontleningen door de eeuwen heen redelijk hetzelfde als bij Van der Sijs (2001) in termen van toe- en afnames van het aantal ontleningen: zeer weinig ontleningen voor 1200, een groot aantal leenwoorden in de dertiende eeuw, gevolgd door een daling in de veertiende en vijftiende eeuw, om vervolgens weer te stijgen in de zestiende eeuw en weer te dalen in de zeventiende en daarna in de achttiende eeuw. Dit is goed te zien in tabel 8.2 op de volgende pagina, waar het aantal ontleende woorden per eeuw bij Van der Sijs wordt vergeleken met dat van het *LOL*-corpus.

Wel maakt tabel 8.2 duidelijk dat er een groot verschil zit in aantallen leenwoorden per periode tussen Van der Sijs (2001) en het *LOL*-corpus: het aantal woorden dat is ontleend in de periode tot 1500 komt redelijk overeen tussen Van der Sijs (2001) en het *LOL*-corpus,

maar in de periode na 1500 blijft het aantal leenwoordtypen dat voorkomt in het *LOL*-corpus achter. Het verschil wordt elke volgende eeuw groter (waarbij Van der Sijs telkens meer nieuwe leenwoorden rapporteert dan er in het *LOL*-corpus zijn aangetroffen), tot het materiaal van Van der Sijs in de negentiende eeuw een sterke toename laat zien van het aantal geleende woorden in die periode vergeleken met de eeuwen ervoor, terwijl het aantal ontleende woorden in het *LOL*-corpus dat in de negentiende eeuw ontleend is beperkt blijft tot slechts 41 leenwoordtypen in totaal; het laagste aantal sinds 1200. Het verschil zou ermee te maken kunnen hebben dat Van der Sijs (2001) zich baseert op ander bronnenmateriaal (woordenboeken) voor haar database van woorden, terwijl de resultaten van het *LOL*-corpus voortkomen uit het daadwerkelijke taalgebruik.

periode	tot 1201	1201 – 1300	1301 – 1400	1401 – 1500	1501 – 1600	1601 – 1700	1701 – 1800	1801 – 1900	1901 – 2000
aantal Van der Sijs	6	387	194	263	760	680	446	1382	487
aantal <i>LOL</i> - corpus	13	386	199	237	532	241	83	41	-

Tabel 8.2. Aantal leenwoorden uit het Frans per eeuw volgens Van der Sijs 2001: 214 en in het *LOL*-corpus (zeker en mogelijk uit het Frans).

De piek van het aantal Franse ontleningen in het *LOL*-corpus zit duidelijk in de zestiende eeuw: in die periode zijn 532 woorden ontleend. De beide zestiende-eeuwse perioden zijn echter niet de periodes met de hoogste type- en tokenfrequenties in het *LOL*-corpus: zoals in het vorige hoofdstuk is besproken, komen in zowel de zeventiende als de achttiende eeuw meer Franse leenwoorden voor dan in de zestiende eeuw. Dat roept de vraag op of de vele leenwoorden die in de zeventiende en achttiende eeuw werden gebruikt vooral nieuwe leenwoorden zijn die in die periode zijn ontleend en zeer frequent werden gebruikt, of dat het leenwoorden zijn die in de zestiende eeuw of al eerder in het Nederlands voorkwamen. Tabel 8.3 op de volgende pagina geeft een overzicht van het jaar van ontlening van de leenwoordtypen per periode in het *LOL*-corpus. Van elke periode van het *LOL*-corpus is dus vastgesteld hoe veel leenwoordtypen erin

voorkwamen en in welke periode de betreffende woorden zijn ontleend. Hier gaat het alleen om de leenwoorden die zeker uit het Frans komen.

periode LOL- corpus	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700– 1749	1750– 1799	1800– 1849	1850– 1899
periode ontlening								
voor 1200	2	2	1	0	2	1	0	0
1200–1299	40	101	100	103	103	84	75	61
1300–1399	14	51	36	55	52	41	34	29
1400–1499	19	39	66	66	72	61	33	34
1500–1549	11	51	58	64	71	65	43	32
1550–1599	-	37	42	55	73	53	57	38
1600–1649	-	-	23	32	35	33	23	25
1650–1699	-	-	-	15	35	24	22	28
1700–1749	-	-	-	-	18	10	15	11
1750–1799	-	-	-	-	-	5	16	11
1800–1849	-	-	-	-	-	-	12	19
1850–1899	-	-	-	-	-	-	-	4

Tabel 8.3. Aantal leenwoorden (types) dat zeker uit het Frans komt per periode in het LOL-corpus naar periode van ontlening.

De tabel laat zien dat met name in de zeventiende en achttiende eeuw relatief weinig leenwoorden worden gebruikt die in de periode zelf zijn ontleend: 23 voor de periode 1600–1649, 15 voor 1650–1699, 18 voor 1700–1749 en 5 voor de periode 1750–1799. Voor alle perioden geldt dat de laagste aantallen leenwoorden sinds 1200 zijn te vinden bij de leenwoorden die in de periode zelf zijn ontleend. Ook opvallend is dat zowel in de beide zeventiende- als in de beide achttiende-eeuwse perioden meer leenwoorden voorkomen die oorspronkelijk uit de zestiende eeuw komen dan voor de zestiende eeuw zelf zijn genoteerd. In de periode 1550–1599 komen bijvoorbeeld 88 leenwoorden voor die in de zestiende eeuw zijn ontleend, terwijl in de periode 1650–1699 119 leenwoorden en in de periode 1750–1799 118 leenwoorden voorkomen die voor het eerst in de zestiende eeuw in het Nederlands zijn geattesteerd. Er komen dus zestiende-eeuwse leenwoorden voor in het zeventiende- en achttiende-eeuwse deel van het corpus die niet in vroegere teksten in het corpus worden gebruikt, terwijl die toen al wel in het Nederlands zijn geattesteerd. Een voorbeeld hiervan is het woord *mama*, dat voor het Nederlands voor het eerst is opgetekend in 1599 maar in het corpus pas in de periode 1650–1699 voor het eerst

voorkomt. Ten opzichte van de zestiende eeuw worden in de zeventiende en achttiende eeuw ook veel meer leenwoordtypen gebruikt die in de vijftiende eeuw zijn ontleend. Een voorbeeld van zo'n woord dat geleend is in de vijftiende eeuw maar pas vanaf de zeventiende eeuw voorkomt in het corpus is het werkwoord *resideren*. *Resideren* heeft een frequentie van 3 in 1600–1649, van 12 in 1650–1699, 15 in 1700–1749, 16 in 1750–1799, 17 in 1800–1849 en 8 in de periode 1850–1899. Ook woorden die al in de dertiende eeuw zijn geleend duiken overigens pas later op in het *LOL*-corpus. Het werkwoord *arresteren* bijvoorbeeld is al in de dertiende eeuw ontleend aan het Frans, maar komt in het corpus pas voor vanaf de zeventiende eeuw, waarna het niet meer uit het corpus verdwijnt. *Arresteren* is 2 keer aangetroffen in 1600–1649, 6 keer in 1650–1699, 18 keer in 1700–1749, 11 keer in 1750–1799, 10 keer in 1800–1849 en 1 keer in 1850–1899.

Het gebruik van het werkwoord *arresteren* in het corpus illustreert de twee punten die te maken hebben met de hoge tokenfrequentie in de zeventiende en achttiende eeuw: aan de ene kant neemt in de zeventiende en achttiende eeuw het aantal leenwoordtypen toe dat in de zestiende eeuw of al eerder is ontleend en aan de andere kant zijn er ook woorden die al wel in het corpus aanwezig zijn in de zestiende eeuw, maar waarbij de tokenfrequentie in de periode tussen 1600 en 1799 toeneemt (om daarna in de negentiende eeuw weer af te nemen). Dit is bijvoorbeeld ook het geval bij het werkwoord *passeren*, een woord dat is ontleend in 1294. In de zestiende eeuw komt dit werkwoord 4 keer voor, 1 keer in 1500–1549 en 3 keer in 1550–1599. Vervolgens zijn er 15 attestaties in de periode 1600–1649, 12 in 1650–1699, 22 in 1700–1749, om daarna terug te gaan naar 20 in 1750–1799 en 19 in 1800–1849, waarna het woord in de periode 1850–1899 nog slechts 6 keer voorkomt. Een voorbeeld van een woord dat in de zestiende eeuw is ontleend, is het woord *order*, uit 1599. Dit woord komt al 3 keer voor in de periode 1550–1599, dus onmiddellijk na ontlening, vervolgens komt het 7 keer voor in 1600–1649, 21 keer in 1650–1699, 28 keer in 1700–1749, 19 keer in 1750–1799, 2 keer in 1800–1849 en 3 keer in 1850–1899. De ontwikkeling van het woord *order* volgt dus het verloop van Franse leenwoorden in het algemeen zoals dat in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, met een stijging tot de eerste helft van de achttiende eeuw en daarna een daling. Er zijn echter ook woorden die in het corpus voorkomen die in de zestiende eeuw frequent waren, maar die daarna juist steeds meer verdwijnen. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het woord *curateur* 'curator'. Dit leenwoord komt uitsluitend voor in

het domein Academie, waar het zeer vaak voorkomt aangezien de teksten uit dit domein notulen van vergaderingen van de curatoren van de universiteit zijn. Het woord *curateur* is dan ook uit het Frans geleend in 1575, het jaar dat de Universiteit Leiden werd opgericht. Er is echter een gestage achteruitgang te zien in het gebruik van dit woord door de eeuwen heen: in de periode 1550–1599 komt *curateur* nog 50 keer voor, in 1600–1649 nog 34 keer en in 1650–1699 31 keer, maar daarna gaat de daling hard: in 1700–1749 komt het woord nog 18 keer voor, in 1750–1799 nog 12 keer, in de periode 1800–1849 nog slechts 1 keer en in 1850–1899 is het woord geheel uit het Nederlands verdwenen en vervangen door het nog steeds gangbare woord *curator*, dat een leenwoord uit het Latijn is.

In tabel 8.4 hieronder staan de resultaten van de ontleningen per periode naar jaar van ontlening voor de leenwoorden die zeker en mogelijk uit het Frans komen samen.

periode LOL- corpus	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700– 1749	1750– 1799	1800– 1849	1850– 1899
periode ontlening								
voor 1200	3	4	2	4	4	4	4	4
1200–1299	72	175	157	171	182	133	131	103
1300–1399	21	81	69	88	84	75	63	46
1400–1499	29	66	89	100	113	93	65	52
1500–1549	15	75	92	100	116	102	65	58
1550–1599	-	53	71	85	97	75	75	50
1600–1649	-	-	30	42	50	36	34	33
1650–1699	-	-	-	19	39	26	24	39
1700–1749	-	-	-	-	21	12	19	14
1750–1799	-	-	-	-	-	7	17	16
1800–1849	-	-	-	-	-	-	15	22
1850–1899	-	-	-	-	-	-	-	5

Tabel 8.4. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt per periode in het LOL-corpus naar periode van ontlening.

Ook uit deze tabel wordt duidelijk dat slechts een klein aandeel leenwoorden dat in een bepaalde periode wordt gebruikt ook in die periode is geleend. De perioden 1500–1549 en 1550–1599 hebben met 15 leenwoorden op een totaal van 140 respectievelijk 53 op een totaal van 454 leenwoordtypes relatief het grootste aandeel nieuwe, net ontleende leenwoorden (ongeveer 11 en 12 procent van het totaal aantal

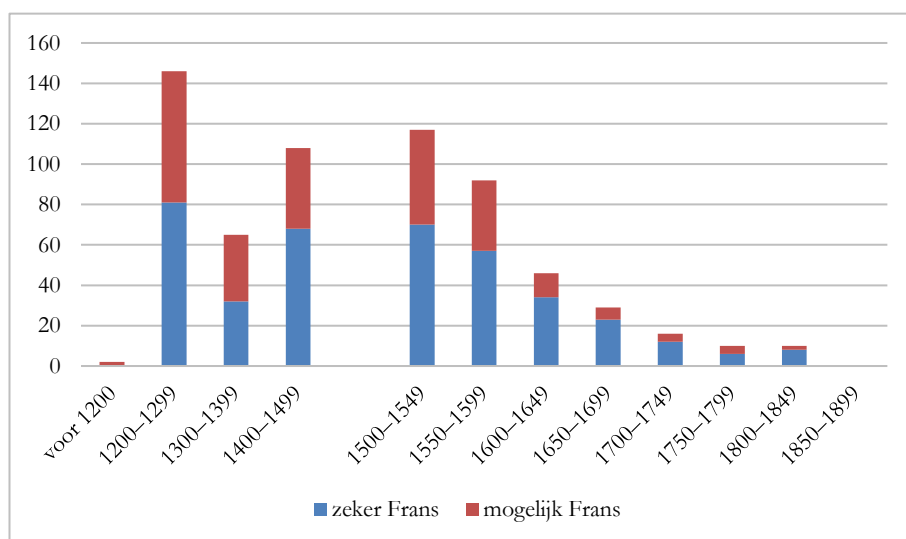
types in het corpus). Net als in tabel 8.3 is in tabel 8.4 te zien dat het aantal zestiende-eeuwse ontleningen hoger is in de zeventiende en achttiende eeuw dan in de zestiende eeuw zelf en ook dat het aantal typen dat in de vijftiende eeuw is ontleend een stuk hoger is in de zeventiende en achttiende eeuw dan in de zestiende eeuw.

Samenvattend laten de leenwoorden uit het *LOL*-corpus uitgesplitst naar periode van ontlening zien dat de zestiende eeuw de periode is waarin van alle eeuwen de meeste leenwoorden aan het Frans zijn ontleend. Het feit dat de zeventiende en achttiende eeuw een hogere token- en typefrequentie hebben dan de zestiende eeuw (zoals naar voren kwam uit het algemene beeld in het vorige hoofdstuk), komt doordat in deze eeuwen bepaalde leenwoorden die al eerder zijn ontleend voor het eerst worden gebruikt in het corpus of veel frequenter worden gebruikt dan in de zestiende eeuw. Veel nieuwe woorden zijn in de periode na 1600 echter niet uit het Frans geleend. Dit zou erop kunnen wijzen dat de taalcontactsituatie tussen het Nederlands en het Frans intensiever was in de zestiende eeuw dan in de daaropvolgende perioden, waardoor er meer woorden werden ontleend.

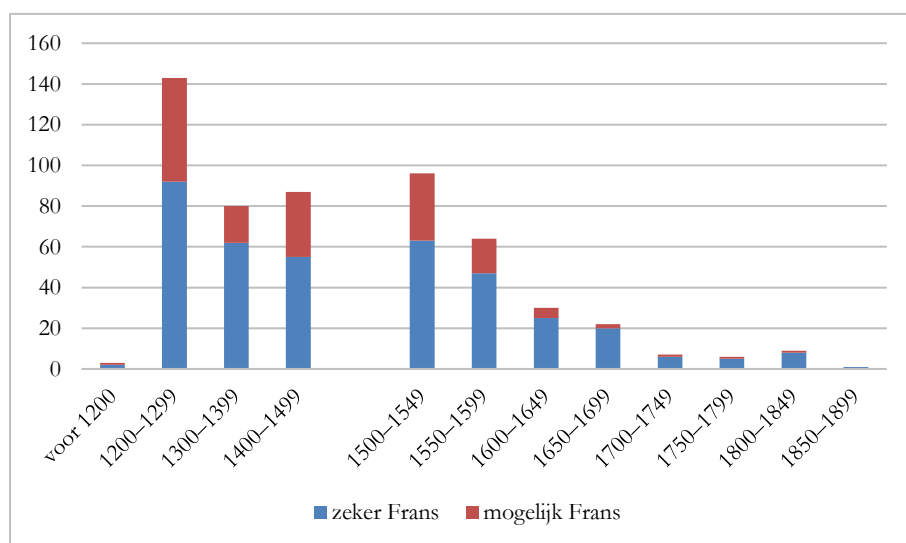
Resultaten per domein

Bovenstaande resultaten geven het beeld van de jaren van ontlening van alle leenwoordtypen uit het hele *LOL*-corpus samen, terwijl er tussen de verschillende domeinen die in het corpus zijn gerepresenteerd ook verschillen kunnen zitten in het aantal leenwoorden dat uit verschillende perioden afkomstig is. Sommige domeinen hebben veel leenwoorden die specifiek zijn voor dat domein die in een specifieke periode ontleend kunnen zijn. Hieronder wordt daarom per domein bekeken uit welke perioden de leenwoordtypen afkomstig zijn die in dat domein voorkomen. Hierbij wordt zowel naar de leenwoorden gekeken die zeker uit het Frans komen als de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen.

Allereerst geeft het domein Academie in figuur 8.5 op de volgende pagina ongeveer hetzelfde beeld als de algemene resultaten: de meeste woorden zijn in de zestiende eeuw ontleend en daarnaast hebben veel leenwoorden hun oudste attestatie in de dertiende eeuw. Vergeleken met de algemene resultaten zijn er iets minder woorden die ontleend zijn in de veertiende eeuw en iets meer in de vijftiende eeuw.

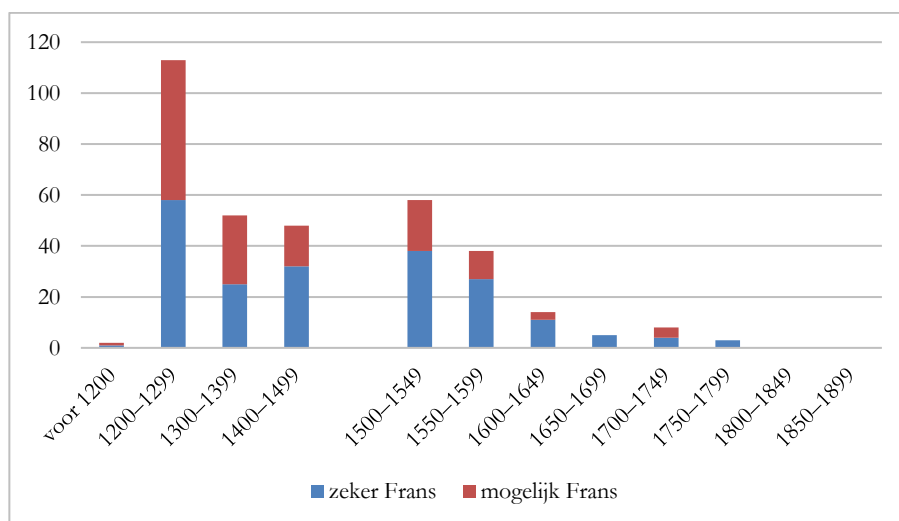
Figuur 8.5. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Academie.

Figuur 8.6. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Economie.

Anders is dat beeld voor het domein Economie, waarvan de resultaten in figuur 8.6 zijn opgenomen. Ongeveer een kwart van de leenwoorden is afkomstig uit de dertiende eeuw, terwijl dat in het algemene beeld

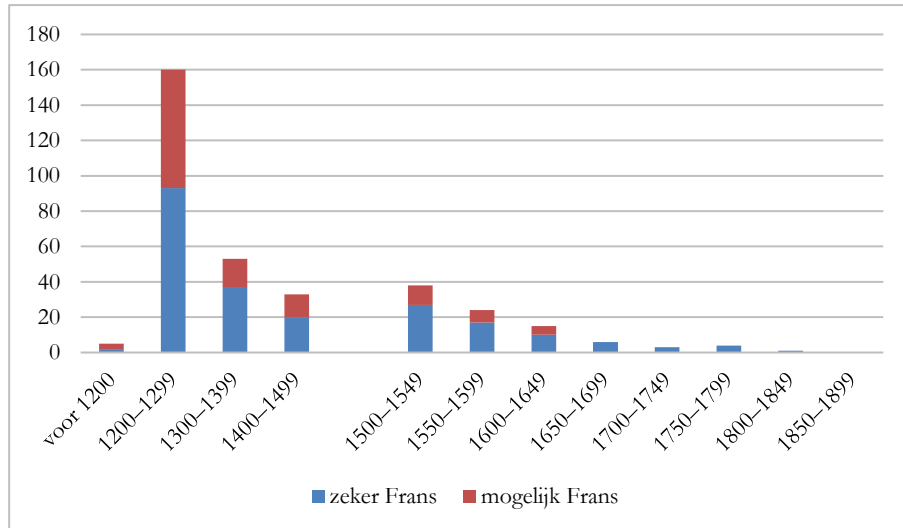
ongeveer een vijfde is. Ook komen er in dit domein meer leenwoordtypen uit zowel de veertiende als de vijftiende eeuw voor. In de zestiende tot en met de negentiende eeuw is het relatieve aantal leenwoordtypen weer ongeveer hetzelfde als in het algemene beeld. In het domein Economie komen dus relatief veel woorden voor die in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw zijn ontleend. Dit heeft te maken met de specifieke weverstermen die in dit domein veel worden gebezigd: de meeste van deze woorden zijn al vóór de zestiende eeuw ontleend.

Figuur 8.7. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Liefdadigheid.

Figuur 8.7 toont de resultaten voor het domein Liefdadigheid. Voor dit domein is een nog groter aandeel leenwoorden al in de dertiende eeuw voor het eerst geattesteerd dan voor het domein Economie het geval was. Er zijn zelfs meer woorden uit de dertiende eeuw afkomstig dan uit de zestiende eeuw (113 tegenover 96; dit geldt naast het Liefdadigheidsdomein ook voor Literatuur, Privé en Publieke Opinie, zie hieronder). Het aantal leenwoordtypen dat in de zeventiende en achttiende eeuw is ontleend, is relatief laag, en ook is Liefdadigheid het enige domein waarin geen enkel leenwoord voorkomt dat in de negentiende eeuw is ontleend. Ook voor Liefdadigheid geldt dus dat veruit de meeste leenwoorden die in dit domein voorkomen al voor het begin van het *LOL*-corpus zijn ontleend. Dit heeft ermee te maken dat de vele uit het Frans ontleende

rechtstermen die in dit domein voorkomen al vroeg ontleend zijn en het domein vrij conservatief is in het taalgebruik.

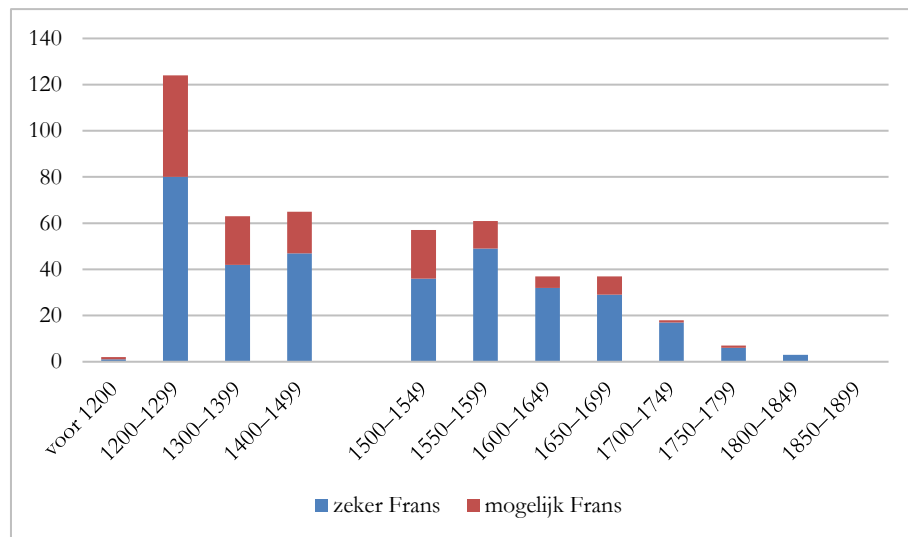

Figuur 8.8. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Literatuur.

In figuur 8.8 zijn de resultaten voor Literatuur te zien. Duidelijk te zien is dat de piek van het aantal ontleende woorden dat in dit domein voorkomt in de dertiende eeuw ligt: bijna de helft van alle leenwoorden uit het domein Literatuur is ontleend vóór 1300. Ook in dit domein worden er dus bijna geen nieuwe leenwoorden gebruikt, die zijn ontleend in de eeuwen die het *LOL*-corpus beslaat. Uit de vorige twee hoofdstukken kwam al naar voren dat het domein Literatuur vergeleken met de andere domeinen weinig Franse leensuffixen en weinig leenwoorden bevat. Figuur 8.8 laat zien dat er niet alleen weinig ontleend materiaal in dit domein aanwezig is, maar dat de woorden die ontleend zijn aan het Frans en voorkomen in dit domein ook vrijwel alleen maar oude leenwoorden zijn, die bij aanvang van het *LOL*-corpus waarschijnlijk al volledig geïntegreerd waren in de algemene Nederlandse woordenschat.

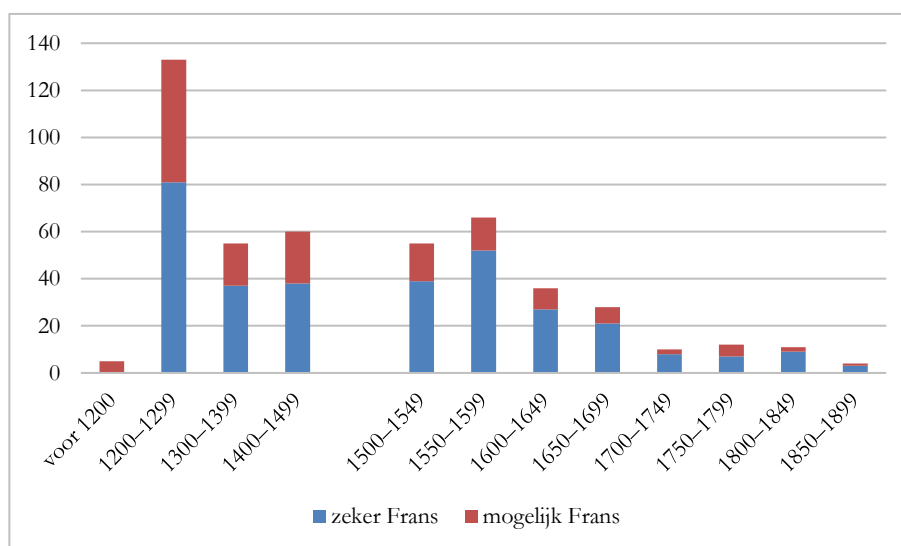
Ook bij het Privédomein in figuur 8.9 op de volgende pagina is het aandeel leenwoorden uit de dertiende eeuw wat groter dan bij het algemene beeld het geval was, maar anders dan bij het domein Literatuur is het grootste deel van de leenwoorden pas ontleend na 1300. Er zijn

relatief meer leenwoorden uit de perioden 1650–1699 en 1700–1749 dan in het corpus als geheel het geval is. In het Privédomein worden dus relatief meer eigentijdse Franse leenwoorden gebruikt in de perioden die met toenemende verfransing worden geassocieerd (de zestiende, zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw). Het gaat hier om woorden die over het algemeen slechts een of enkele keren voorkomen in de brieven, zoals *air*, *diligence* en *souper*, maar ook het frequenter voorkomende *tante* is een achttiende-eeuwse ontlening.

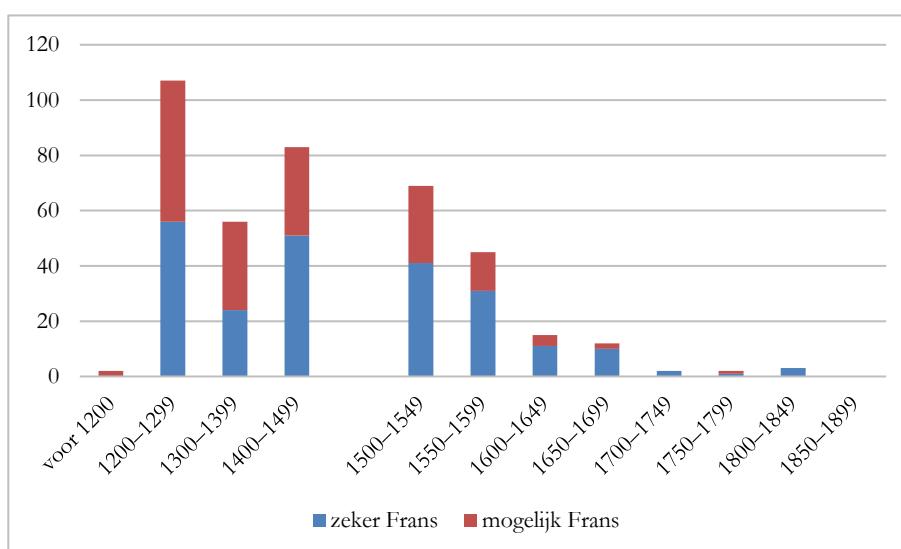

Figuur 8.9. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het Privédomein.

In figuur 8.10 op de volgende pagina staan de resultaten voor Publieke Opinie. Het blijkt dat ruim een kwart van alle leenwoordtypen in dit domein is ontleend in de dertiende eeuw. Daarmee valt het aantal leenwoorden uit de dertiende eeuw hoger uit dan dat uit de zestiende eeuw (133 tegenover 121). Het aandeel leenwoorden uit de overige perioden is ongeveer gelijk aan het algemene beeld.

Figuur 8.10. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Publieke Opinie.

Figuur 8.11. Aantal leenwoorden (types) dat zeker of mogelijk uit het Frans komt naar periode van ontlening in het domein Religie.

Tot slot staan de resultaten van het domein Religie in figuur 8.11. Opvallend hier is het hoge aandeel leenwoorden uit de vijftiende eeuw (ongeveer een vijfde van alle leenwoorden in dit domein) en het lage

aandeel leenwoorden uit de periode 1550–1599 en uit de perioden daarna. Ook bij dit domein spelen domein-specifieke, kerkelijke en administratieve woorden een grote rol, die over het algemeen al vroeg uit het Frans zijn ontleend. Voorbeelden zijn *discipline*, *kwartier*, *ordonneren* en *present* uit de dertiende eeuw, *akte* uit de veertiende eeuw, *electie*, *instructie* en *missive* uit de vijftiende eeuw en *predikant* en *prejudiciëren* uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

Wat de bespreking van de jaren van ontlening van de leenwoordtypen per domein laat zien is dat er soms grote verschillen zitten tussen de domeinen in de ouderdom van de leenwoorden. Waar in bijvoorbeeld Liefdadigheid en Literatuur heel veel oude leenwoorden worden gebruikt, die veelal zijn ontleend ver vóór de aanvang van het *LOL*-corpus, worden er in het domein Privé juist weer meer eigentijdse leenwoorden aangetroffen. Wat de invloed van het Frans op de Nederlandse woordenschat betreft zou het dus kunnen zijn dat het domein Privé meer onder invloed heeft gestaan van het Frans tijdens de looptijd van het corpus, althans waar het de overname van nieuwe woorden betreft, aangezien er in dat domein relatief veel woorden zijn geattesteerd die in die eeuwen zijn ontleend. Tegelijkertijd moet de invloed van het Frans op een domein als Literatuur heel beperkt zijn geweest in dezelfde periode, want in dit domein zijn vrijwel geen Franse leenwoorden te vinden die tijdens de looptijd van het corpus zijn ontleend. In plaats van nieuwe ontleningen zijn er in dit domein bijna alleen maar leenwoorden van Franse oorsprong aanwezig die al honderden jaren eerder zijn ontleend.

8.4 Besluit

In dit hoofdstuk zijn de (zeker of mogelijk) Franse leenwoorden die voorkomen in het *LOL*-corpus onderzocht op twee aspecten: de woordsoort waartoe het ontleende woord behoort en het jaar waarin het leenwoord (voor het eerst) is ontleend aan het Frans.

Wat betreft de woordsoorten komt uit de resultaten naar voren dat zelfstandige naamwoorden verreweg het vaakst worden geleend, in alle sociale domeinen. Dit komt overeen met bevindingen van onder andere King (2000) en Pons-Sanz (2013). Werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden vormen de tweede en derde meest voorkomende groep woordsoorten bij de meeste domeinen, behalve bij Publieke Opinie en Literatuur, waar de bijvoeglijke naamwoorden een grotere groep vormen

dan de werkwoorden. Ook bij twee relatief infrequente woordsoorten, tussenwerpsels en voorzetsels, is een verschil tussen domeinen te zien: waar het voorzetsel *conform* alleen voorkomt in administratieve domeinen, worden tussenwerpsels juist alleen aangetroffen in de domeinen Privé en Literatuur. Het kan dus van domein tot domein verschillen welk woordsoortmateriaal wordt gebruikt en met welke frequentie. Uit de grote hoeveelheid zelfstandige naamwoorden die zijn ontleend aan het Frans kan geconcludeerd worden dat de taalcontactsituatie niet al te intensief moet zijn geweest, hoewel de aanwezigheid van ontleende voorzetsels op een intensievere taalcontactsituatie duidt.

Het jaar waarin elk van de Franse leenwoordtypen die in het *LOL*-corpus voorkomen is ontleend, is ook een belangrijke factor gebleken. Wanneer naar het vroegste moment wordt gekeken waarin een Frans leenwoord voorkomt in het Nederlands, dan blijkt dat de zestiende eeuw de eeuw is met de meeste Franse ontleningen. Over het algemeen kan gesteld worden dat verreweg de meeste woorden in of vóór de zestiende eeuw zijn ontleend; in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw komen er relatief weinig nieuwe woorden bij die worden aangetroffen in het *LOL*-corpus. Het hangt echter af van het sociale domein of er oude of nieuwe ontleningen worden gebruikt: waar domeinen als Liefdadigheid en Religie, waarin veel kerkelijke, administratieve en juridische termen worden gebruikt die al betrekkelijk vroeg zijn ontleend, en Literatuur weinig eigentijdse leenwoorden bevatten, heeft het Privédomein juist een opvallend grote hoeveelheid woorden die in de zeventiende en achttiende eeuw zijn ontleend. Vanuit het jaar van ontlening gezien was de invloed die het Frans op het Nederlands had dus het grootst in de zestiende eeuw, maar de mate van invloed in de verschillende perioden is ook afhankelijk van het domein.

In het volgende hoofdstuk worden drie andere aspecten van de Franse leenwoorden besproken die van belang zijn om de vraag te beantwoorden wat de Nederlands-Franse taalcontactsituatie precies inhield. Aan het einde van dat hoofdstuk volgt een conclusie waarin ook de resultaten van dit en het vorige hoofdstuk worden meegenomen.

Hoofdstuk 9 Franse leenwoorden: individuele frequentie, terminologie en integratie

9.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is ingegaan op de vraag welke woordsoorten het meest zijn ontleend aan het Frans en in welk jaar deze woorden voor het eerst in het Nederlands voorkwamen, om zo te bepalen hoe de Nederlands-Franse taalcontactsituatie getypeerd kan worden. In dit hoofdstuk wordt dit onderzoek vervolgd met een analyse van drie andere aspecten van de Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus. Bij de frequentie van de leenwoorden in paragraaf 9.2 wordt onderzocht hoe vaak de verschillende leenwoordtypen voorkomen in het corpus. Wat zijn zeer frequente leenwoorden, en welke leenwoorden komen maar één of enkele keren voor in het corpus? Zijn er ook leenwoorden die na verloop van tijd weer uit het corpus verdwijnen? Er kunnen dan wel veel woorden zijn geleend uit het Frans in de loop van de eeuwen, maar het is de vraag of al die woorden in de praktijk ook daadwerkelijk veel worden gebruikt. Wanneer veel leenwoorden slechts sporadisch voorkomen in het corpus en wanneer deze woorden slechts in een beperkt aantal tijdvakken worden gebruikt, is het de vraag of de invloed van het Frans wel zo diepgaand is geweest.

De verhouding tussen terminologie en algemene woordenschat die in paragraaf 9.3 aan bod komt, is ook al aan de orde geweest bij het leensuffixonderzoek in hoofdstuk 6. Een verdeling tussen specifieke vaktermen aan de ene kant en leenwoorden die kenmerkend zijn voor het alledaagse taalgebruik aan de andere kant kan inzicht geven in de vraag op welk deel van de Nederlandse woordenschat het Frans invloed heeft gehad: werden er vooral woorden geleend die specifiek zijn voor een bepaald sociaal domein (en die dus ook door slechts een deel van de samenleving werden gebezigd), of waren het vooral alledaagse woorden? Hierbij wordt ook een vergelijking gemaakt met de uitkomsten van het leensuffixonderzoek.

De paragraaf over leenwoordintegratie (9.4) bekijkt tot slot in hoeverre de leenwoorden zich hebben aangepast aan de Nederlandse grammatica. Worden de woorden vervoegd en verbogen volgens de Nederlandse morfologie, en worden Nederlandse affixen aan de leenwoorden gehecht om zo afleidingen te vormen? Met de informatie

uit dit hoofdstuk en de vorige twee hoofdstukken samen kan dan in paragraaf 9.5 bekeken worden in hoeverre de Franse leenwoorden de Nederlandse woordenschat hebben beïnvloed en wat dat betekent voor de Nederlands-Franse taalcontactsituatie.

9.2 Frequentie individuele leenwoorden

Het *LOL*-corpus bevat 1.731 typen (zekere en mogelijke) Franse leenwoorden in totaal. De frequentie waarmee deze typen leenwoorden voorkomen verschilt echter: sommige woorden komen slechts één keer voor in het hele corpus, terwijl andere woorden honderden keren worden gebruikt. In tabel 9.1 hieronder zijn de typen leenwoorden opgedeeld in categorieën op basis van hun absolute frequentie in het *LOL*-corpus en of ze zeker uit het Frans of mogelijk uit het Frans komen. Hierbij is geen onderscheid gemaakt in domein of periode.

frequentie	zeker Frans	mogelijk Frans	totaal
1 keer	454	211	665
2–10 keer	528	261	789
11–20 keer	77	45	122
21–50 keer	65	35	100
51–100 keer	23	12	35
meer dan 100 keer	8	12	20

Tabel 9.1. Absolute frequentie van de types leenwoorden die zeker of mogelijk uit het Frans komen in het *LOL*-corpus.

Uit tabel 9.1 blijkt dat zo'n 38 procent van alle typen leenwoorden slechts 1 keer voorkomt in het *LOL*-corpus: 665 leenwoorden in totaal. Het gaat hier om bijvoeglijke naamwoorden als *actief*, *insuffisant* en *punctueel*, werkwoorden als *avanceren*, *frapperen* en *verifiëren* en zelfstandige naamwoorden als *bulletin*, *episode* en *matroos*. Aan de andere kant zijn er 20 woorden (zo'n 1 procent van alle typen leenwoorden) die meer dan 100 keer in het corpus zijn geattesteerd. Op één mogelijk Frans woord na (*klaar*, dat een bijvoeglijk naamwoord is), zijn al deze woorden zelfstandige naamwoorden. Het gaat hier om de woorden *resolutie*, *akte*, *curateur*, *missive*, *som*, *suppliant*, *comparant* en *plaats* die zeker uit het Frans komen en de woorden *kost*, *rente*, *commissie*, *predikant*, *staat*, *persoon*, *numero*, *uur*, *testament*, *universiteit* en *meester* die mogelijk uit het Frans komen. Het woord *meester* is met 586 voorkomens het frequentste woord; *plaats* volgt

als tweede met 324 voorkomens. De frequentste werkwoorden zijn *passeren* (98 keer) en *resolveren* (94 keer); de frequentste bijvoeglijke naamwoorden na *klaar* (287 keer, voornamelijk als deel van de afleidingen *verklaring* en *verklaren*) zijn *sint* (97 keer) en *publiek* (86 keer).

De frequenties van sommige woorden zijn echter geheel toe te schrijven aan één domein en komen dus niet in het corpus als geheel frequent voor. *Curateur* en *universiteit* komen bijvoorbeeld uitsluitend in het domein Academie voor, *suppliant* alleen in Economie, en *comparant* en *testament* vrijwel uitsluitend in de testamenten van de Liefdadigheid. Woorden die in alle of bijna alle domeinen voorkomen (zes of zeven verschillende domeinen), zijn de bijvoeglijke naamwoorden *divers*, *generaal* en *publiek* (zes domeinen) en *Frans*, *sint* en *klaar* (zeven domeinen); de werkwoorden *recommanderen*, *accepteren*, *informer*, *continueren*, *presenteren* (zes domeinen) en *regeren*, *accorderen*, *ordonneren* en *passeren* (zeven domeinen); en de zelfstandige naamwoorden *natie*, *intentie*, *fout*, *administratie*, *reparatie*, *consent*, *plan*, *proef*, *conditie*, *kantoor*, *adres*, *kopie*, *manier*, *president*, *majesteit*, *prins*, *regent*, *faam*, *fundament*, *recommandatie*, *kant*, *punt*, *feest*, *interest*, *advies*, *memorie*, *college*, *rente*, *minister*, *predikant* (zes domeinen) en *kwartier*, *officier*, *prijs*, *order*, *akte*, *som*, *plaats*, *assistentie*, *kost*, *papier*, *familie*, *natuur*, *orde*, *commissie*, *staat*, *persoon*, *uur* en *meester* (zeven domeinen). Opvallend hierbij is dat deze woorden niet altijd frequent zijn: het woord *assistentie* bijvoorbeeld komt slechts 8 keer voor in het hele corpus, maar komt wel in alle zeven de domeinen voor. Voor 11 van de woorden die in alle zeven domeinen ten minste 1 keer voorkomen, geldt dat deze ook in alle acht de onderscheiden perioden van het corpus ten minste 1 keer worden gebruikt. Het gaat hier om de woorden *klaar*, *kost*, *meester*, *passeren*, *persoon*, *plaats*, *prijs*, *sint*, *som*, *staat* en *uur*.

Om verschillen vast te kunnen stellen in het gebruik van bepaalde types leenwoorden door de eeuwen heen, heb ik van alle types Franse leenwoorden die in het *LOL*-corpus aanwezig waren bepaald wat het frequentieverloop van elk van de types leenwoorden is. Als we kijken naar de frequentieverschillen tussen de acht verschillende perioden, dan valt allereerst op dat 15 zeker Franse leenwoorden (*publiek*, *sint*, *continueren*, *leveren*, *passeren*, *consent*, *conditie*, *kopie*, *manier*, *prijs*, *rekwest*, *prins*, *som*, *suppliant*, *plaats*) en 13 mogelijk Franse leenwoorden (*klaar*, *deputeren*, *comparer*, *deliberatie*, *advies*, *memorie*, *kost*, *rente*, *staat*, *persoon*, *uur*, *testament*, *meester*) in alle acht de perioden voorkomen in het *LOL*-corpus. Tussen de verschillende perioden zitten echter opvallende frequentieverschillen bij sommige van deze woorden. Het bijvoeglijk naamwoord *publiek* wordt vóór 1650 en na 1800 5 keer of minder gebruikt per eeuwheft,

terwijl in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw de frequentie rond de 20 tokens ligt per 50 jaar. Het woord *plaats* neemt toe in frequentie in de loop van de tijd: waar er in de achttiende eeuw nog rond de 40 voorkomens per eeuwheft waren, is dat in de negentiende eeuw tot boven de 70 gestegen. Bij de woorden *meester* en *rente* is juist een frequentieafname te zien in de loop van de tijd: in de tweede helft van de zestiende en in de eerste en tweede helft van de zeventiende eeuw komt *meester* meer dan 100 keer voor per periode, waarna de frequentie van dit woord afneemt tot 37 in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het woord *rente* wordt in de gehele zestiende eeuw 56 keer gebruikt, terwijl de frequentie in de drie eeuwen erna bij elkaar slechts 46 is. Zie tabel 9.2 voor het frequentieverloop van de besproken woorden.

	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700– 1749	1750– 1799	1800– 1849	1850– 1899
publiek	4	5	5	26	19	21	3	3
plaats	4	20	23	44	42	36	81	74
meester	29	111	100	122	84	62	41	37
rente	19	37	17	6	2	6	5	10

Tabel 9.2. Absolute frequentie van enkele types leenwoorden die zeker of mogelijk uit het Frans komen in het *LOL*-corpus.

Ook bij leenwoordtypen die minder frequent voorkomen dan de bovengenoemde vier zijn vergelijkbare verschillen in frequentie te zien tussen de verschillende perioden. Net als bij *publiek* zit de piek in het gebruik van de woorden *present*, *rapporteren*, *presenteren*, *resideren*, *accorderen*, *conditie*, *grein*, *prins* en *order* in de zeventiende en achttiende eeuw. Opvallend hieraan is dat een aantal van deze woorden vooral in het domein Liefdadigheid voorkomt: *publiek*, *present*, *resideren* en *accorderen* komen met name voor in zeventiende- en achttiende-eeuwse testamenten. *Grein* is dan weer in het domein Economie te vinden en *prins* vooral in de Publieke Opinie.

Net als bij *plaats* is bij de woorden *minister*, *commissie*, *officier*, *missive* en *president* een toename door de tijd heen te zien in de frequentie van deze woorden. Ook de tussenwerpsels laten een stijging zien: deze woordsoort komt het meeste voor in de negentiende eeuw. In totaal zijn er 41 tokens verdeeld over 7 typen tussenwerpsels (*bonsoir*, *à propos*, *enfin*, *sakkerloot*, *belaas*, *adieu*, *hola*), waarvan er 19 in de negentiende eeuw zijn aangetroffen. Daarnaast zijn er nog eens 11 tokens afkomstig uit de tweede helft van de achttiende eeuw van het *LOL*-corpus. Alleen de

tussenwerpsels *belaas* en *adieu* komen ook al eerder dan 1750 in het corpus voor; de 2 tokens van *bola*, waarvan als enige tussenwerpsel niet vaststaat dat die uit het Frans komt, komen voor in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

De verklaring voor de toename in het gebruik van de tussenwerpsels vanaf 1750 kan niet gezocht worden in het jaar van ontlening van sommige tussenwerpsels: alle gevonden tussenwerpsels zouden volgens de etymologische woordenboeken al ten minste in de zeventiende eeuw in het Nederlands aanwezig moeten zijn geweest (op *bonsoir* na, het enige woord waarvan geen eerste attestatie en bijbehorend jaartal in de woordenboeken kon worden gevonden). Biber & Finegan (1989) hebben vastgesteld dat de schrijfstijl van verschillende genres in het Engels, waaronder het briefgenre en fictie, sinds de zeventiende eeuw steeds meer *involved* (persoonlijk betrokken) is geworden en minder informatief. Dat is te zien aan een toename in het gebruik van bepaalde talige kenmerken die met een interactieve, affectieve en betrokken stijl worden geassocieerd. De toename in het gebruik van tussenwerpsels die in het huidige onderzoek te signaleren is, zou ook in deze trend passen, aangezien tussenwerpsels ook een kenmerk zijn van *involved* taalgebruik.

In tegenstelling tot een woord als *plaats* en de tussenwerpsels, is bij *universiteit*, *sint* en *curateur* juist een gestage afname te zien in het gebruik door de tijd heen, net als bij *meester* in tabel 9.2 hierboven, en net als bij *rente* neemt de frequentie van *prijs* na de zestiende eeuw af.

Er zijn ook 19 woorden die 5 keer of meer voorkomen in het LOL-corpus, waarvan alle tokens in slechts één tijdvak worden gebruikt. Dit zijn: *prenten* (5 keer in 1600–1649), *collegiaal* (7 keer in 1650–1699), *sisteren* (7 keer in 1800–1849) *diverteren* en *mêleren* (beide 5 keer in 1700–1749), *agent* en *patroon* (beide 5 keer in 1750–1799), *paskwil* (6 keer in 1600–1649), *provenu*, *sultan* en *golf* (alle drie 6 keer in 1800–1849), *persen* (7 keer in 1600–1649), *stamijn* (8 keer in 1750–1799), *arrondissement* (9 keer in 1850–1899), *compositie* (10 keer in 1500–1549), *rozet* (10 keer in 1600–1649), *waranderen* (11 keer in 1600–1649), *drap* (11 keer in 1500–1549) en *kalanderen* (18 keer in 1600–1649). Het opvallende aan deze opsomming is dat bijna de helft van deze woorden afkomstig is uit het domein Economie: *prenten*, *mêleren*, *persen*, *stamijn*, *compositie*, *rozet*, *waranderen*, *drap* en *kalanderen* komen uitsluitend in dat sociale domein voor. Het domein Economie wordt dus niet alleen gekenmerkt door woorden die specifiek zijn voor dit domein, maar die woorden worden soms ook in een heel specifiek tijdvak gebruikt binnen dat sociale domein. Ook de frequentie van enkele woorden uit het domein Economie die wel in meer dan één

tijdvak voorkomen, kent duidelijk een piek in een bepaalde periode: het woord *saai* (een stofnaam) heeft een frequentie van 49 in de zeventiende eeuw, terwijl in alle andere perioden samen slechts 17 gevallen zijn aangetroffen; *fabriek* heeft een frequentie van rond de 20 in beide perioden van de achttiende eeuw en rond de 10 in de negentiende eeuw; vóór de achttiende eeuw komt dit woord slechts 1 keer voor; het woord *rekwest* komt in de zestiende en zeventiende eeuw maar sporadisch voor (4 keer in de zestiende en 6 keer in de zeventiende eeuw), vervolgens 18 keer in de achttiende en 31 keer in de negentiende eeuw. Ook 2 woorden die een redelijke frequentie hebben in de zestiende eeuw in het domein Economie (*sober* met 6 attestaties en *waardijn* met 15) komen in geen ander tijdvak voor behalve in de zestiende eeuw. Dit versterkt het beeld dus dat domein-specifieke woorden uit het domein Economie gekoppeld zijn aan een specifieke periode binnen het corpus. Een verklaring hiervoor is dat de Leidse economie aan verandering onderhevig was in de loop van de tijd. Zoals ook beschreven is in hoofdstuk 3 van dit proefschrift, waren er in de tijd van de lakenindustrie verschillende stoffen populair in verschillende tijdvakken, waardoor woorden als *saai* en *stamijn* in specifieke tijdvakken frequent gebruikt kunnen worden en in andere niet. Decoraties op de kleding (bijvoorbeeld rozetten) zijn ook onderhevig aan de mode van de tijd en daarnaast kan er over bepaalde technieken (bijvoorbeeld prenten, mêleren, persen, kalanderen) in een specifieke tijd zijn gecommuniceerd omdat dit voor de stoffen die in die periode werden geproduceerd de gebruikte technieken waren.

Bij de woorden die in bijna alle perioden voorkomen (in zes of zeven van de acht perioden) is een opvallend patroon te zien met betrekking tot de perioden waarin de betreffende woorden voorkomen: over het algemeen komen deze woorden in alle perioden voor behalve in de eerste en/of laatste perioden. Er zijn in totaal 115 woordtypen die in zes of zeven perioden zijn aangetroffen in het *LOL*-corpus. 45 van deze woorden – dus ruim eenderde – kwamen in elke periode voor, behalve in ofwel de periode 1500–1549 ofwel de gehele zestiende eeuw. Hier is een logische verklaring voor: sommige van deze woorden zijn specifiek voor domeinen waarvoor geen materiaal beschikbaar was voor de eerste periode. Daardoor komen woorden als *universiteit*, *senaat*, *college* en *faculteit* bijvoorbeeld niet voor in de eerste periode van het corpus, simpelweg omdat de universiteit toen nog niet bestond en er dus ook geen materiaal voor het domein Academie voor die periode is.

De op één na grootste groep woordtypen die niet in een bepaalde periode voorkomt, zijn woorden die alleen niet voorkomen in de eerste

en de laatste periode (23 woordtypen) en nog eens 14 woordtypen komen alleen niet voor in de negentiende eeuw. Voorbeelden van woorden die niet in de eerste en laatste periode voorkomen zijn *solemniteit*, *universeel*, *provisieel* en *presentie*; woorden die alleen niet voorkomen in de negentiende eeuw zijn onder andere *ordonnantie*, *occasie* en *delibereren*.

Er zijn echter ook woorden die alleen voorkomen in de zestiende eeuw of juist alleen in de negentiende eeuw. 4 woordtypen – *sober*, *stofferen*, *wambuis* en *waardijn* – komen alleen voor in de zestiende eeuw (zowel in 1500–1549 als in 1550–1599) en verder in geen enkele periode. 15 woorden (waaronder *nationaal*, *rekwestreren*, *diner*, *circulaire* en *resultaat*) komen alleen voor in de negentiende eeuw. Alle 15 woorden waren al ontleend vóór het begin van de negentiende eeuw en zouden dus ook al in eerdere perioden gevonden moeten kunnen worden, maar zijn daar niet aangetroffen. Daarnaast zijn er nog eens 5 woorden die alleen in de zestiende en in de negentiende eeuw voorkomen (in een of in beide perioden van 50 jaar van die eeuwen), en dus niet in de zeventiende of achttiende eeuw: *hypotheek*, *paalement*, *peinzen*, *cassatie* en *perceel*. Er zijn dus woorden die niet in de zestiende en/of negentiende eeuw voorkomen, maar daartegenover staan woorden die uitsluitend in deze perioden voorkomen. Aan de andere kant zijn er 13 woorden die alleen in de zeventiende en 20 woorden die alleen in de achttiende eeuw voorkomen, waaronder *conrooien*, *acces* en *motief* in de zeventiende en *reservatie*, *promotie* en *conveniëren* in de achttiende eeuw. In alle vier de eeuwen die het LOL-corpus beslaat worden dus specifieke leenwoorden gebruikt die in geen enkele andere eeuw voorkomen.

Tot slot is er een heel aantal woorden dat voor een langere periode dan één tijdvak of één eeuw in het corpus te vinden is, maar dat ofwel alleen in de eerste perioden van het corpus te vinden is, ofwel alleen in de laatste. Zo komen *consciëntie*, *convent*, *discreet* en *draperie* alleen voor in de eerste drie perioden van het corpus (van 1500 tot 1650), terwijl *recompensie*, *costume*, *discretie* en *profijt* in alle vier de vroegste tijdvakken van het corpus voorkomen en in de laatste vier in het geheel niet; *accident*, *devoor*, *contentement* en *regard* zijn alleen te vinden in de vier tijdvakken tussen 1550 tot 1750. Woorden die juist alleen in de laatste tijdvakken voorkomen, zijn *vlam*, *successie*, *generaal* (in de betekenis ‘bevelhebber in een leger’), *reformeren*, *koerier*, *paleis*, *directie*, *reglement*, *notificatie*, *concept*, *kapitein*, *directeur*, *president*, *toneel*, *florijn*, *beurs* en *vacant* (in alle vijf de tijdvakken van 1650 tot 1900) en *representatie*, *contant*, *financiën*, *compliment*, *interesseren*, *representeren*, *kanon*, *corps*, *plezier*, *fonds* en *tante* (in alle

vier de tijdvakken van 1700 tot 1900). Alleen de woorden *directie*, *interessereren*, *fonds* en *tante* zijn ontleend in of direct voorafgaand aan het tijdvak waarin deze woorden voor het eerst zijn aangetroffen; alle andere woorden waren al veel langer in de taal aanwezig en hadden dus ook eerder in het corpus voor kunnen komen. Voor sommige woorden is het echter te verklaren dat ze niet in eerdere perioden in het corpus zijn aangetroffen: *koerier*, *generaal*, *paleis* en *kapitein* komen vrijwel uitsluitend voor in het domein Publieke Opinie, waar pas vanaf 1650 materiaal voor beschikbaar is.

De uiteenzetting van de verschillen tussen de woordtypes in frequentie, de ontwikkeling van de frequenties door de tijd heen en de aanwezigheid of afwezigheid van woordtypes in verschillende tijdvakken illustreert dat elk (mogelijk) Frans leenwoord zijn eigen geschiedenis heeft. Sommige woorden tonen min of meer hetzelfde verloop, maar er kan geen algemeen tijdpad worden geschetst waarin het gebruik van alle of in elk geval de meeste Franse leenwoorden in het Nederlands kan worden beschreven: daarvoor zijn er te veel verschillen. Sommige woorden nemen toe in gebruik door de tijd heen, of verschijnen pas op een later moment in de taal; andere leenwoorden nemen juist af in frequentie of verdwijnen helemaal, weer andere kennen een piek in hun gebruiksfrequentie in een bepaalde periode; sommige woorden zijn zeer frequent en komen tientallen of zelfs honderden keren in het corpus voor, andere zijn zeer infrequent met slechts één of twee voorkomens in het hele corpus. Frequentietoe- of afname vindt niet uitsluitend in één tijdvak plaats en woorden verdwijnen en verschijnen gedurende de gehele periode die het *LOL*-corpus beslaat.

Het beeld dat uit de frequenties per individueel leenwoord naar voren komt, lijkt niet overeen te komen met het algemene beeld van de ontwikkeling van het gebruik van leenwoorden dat in hoofdstuk 7 is besproken. Daar kwam naar voren dat de piek van het aantal Franse leenwoorden in de achttiende eeuw ligt. Wat in de huidige paragraaf echter is aangetoond, is dat dit algemene verloop van het gebruik van Franse leenwoorden in het Nederlands voor de meeste individuele leenwoorden niet opgaat. Het is dan wel zo dat relatief de meeste leenwoorden, zowel in tokenaantal als in typeaantal, in de achttiende eeuw voorkomen, maar als op het niveau van individuele leenwoorden wordt gekeken, dan komen niet alle typen Franse leenwoorden voor in de achttiende eeuw, en ook zijn lang niet alle leenwoorden het frequentst in de achttiende eeuw. Het hoogtepunt van de invloed van het Frans op het Nederlands kan dus voor het algemene beeld in de achttiende eeuw

liggen, maar voor een individueel leenwoordtype kan het zo zijn dat dit in een andere periode tussen 1500 en 1900 ligt.

9.3 Vakterminologie versus algemene woordenschat

Net als bij het leensuffixonderzoek in hoofdstuk 6 (paragraaf 6.2) is voor de Franse leenwoorden (zowel die zeker uit het Frans komen als die mogelijk uit het Frans komen) bepaald of de verschillende leenwoordtypen tot de algemene woordenschat behoren of dat ze tot specifieke (vak)terminologie gerekend moeten worden. Zoals gezegd zijn er in totaal 1.731 leenwoordtypen in het *LOL*-corpus aangetroffen. Een deel van de leenwoordtypen heeft ook een Frans leensuffix en is dus al in een van de categorieën ingedeeld in hoofdstuk 6; voor deze leenwoorden is het label ‘algemeen’ of ‘terminologie’ dat ze bij de leensuffixanalyse hadden gekregen, overgenomen. Om van de overige leenwoordtypen te bepalen of ze tot de algemene of terminologische woordenschat behoren, is op dezelfde manier te werk gegaan als bij de woorden met een Frans leensuffix. Van deze leenwoordtypen is allereerst met behulp van het *WNT* nagegaan of deze woorden door het woordenboek al bij een specifieke vaktaal worden ingedeeld of juist als algemene taal worden gezien. Bij sommige woorden staat in het *WNT* bijvoorbeeld ‘stadhuistaal’, ‘rechtsterm’, ‘ambtelijk taalgebruik’ of ‘juridisch taalgebruik’. Woorden met deze aanduidingen die in het *LOL*-corpus voorkwamen, zijn dan ook als terminologie aangemerkt. In totaal was in 96 gevallen sprake van een juridisch of ambtelijk label; enkele voorbeelden hiervan zijn *renvooi*, *trebelliaans*, *solutie* en *fidei-commis*. Daarnaast was er een woord waarbij het *WNT* opmerkte dat het woord specifiek was voor het krijgswezen (het woord *mobiel*); *circumferentie* werd aangemerkt als wetenschappelijke term en *profes* als religieuze taal.

Naast de labels die het *WNT* toekent aan de verschillende woorden, kan het domein of kunnen de domeinen waarin een bepaald woord in het *LOL*-corpus voorkomt ook een indicatie geven of het woord tot de terminologie of de algemene woordenschat gerekend moet worden. Net als bij de leensuffixanalyse het geval was, heb ik de leenwoorden die alleen in de administratieve domeinen (Academie, Religie, Liefdadigheid en Economie) worden gebruikt bij de terminologische woordenschat ingedeeld. Dit geldt voor woorden als *concept*, *prejudicie* en *notulen*, die alleen voorkomen in de domeinen Academie, Economie en Religie; *electie*, dat alleen is aangetroffen in de

domeinen Academie, Liefdadigheid en Religie, *pretext* in de domeinen Academie, Economie en Liefdadigheid, *biljet* in Economie, Liefdadigheid en Religie en *expres* in alle vier de administratieve domeinen. Daarnaast zijn er woorden die uitsluitend of vrijwel uitsluitend in een bepaald domein voorkomen en ook betrekking hebben op dat specifieke domein. Een goed voorbeeld hiervan is het domein Economie, waarin veel woorden voorkomen die betrekking hebben op de textielnijverheid of de industrie. Deze woorden komen in geen enkel ander domein voor. Het gaat hier om woorden als *fabriek*, *machine*, *baai*, *fustein*, *sajet*, *stamijn*, *kalander*, *staal*, *grein*, *saai*, *polijsten* en *persen*. Ook bij het domein Religie zijn er specifieke woorden die in geen enkel ander domein voorkomen en die betrekking hebben op de godsdienstbeoefening, zoals *bijbel* en *synode*. Uit het domein Academie komen woorden als *senaat*, *professoraat*, *rectoraat* en *promotie*.

Net als in paragraaf 6.2 zijn vanwege de moeilijkheid om de categorisering te bepalen van woorden zonder label in het woordenboek en met een lage frequentie in het corpus (waardoor frequentieverschillen tussen domeinen ook geen uitsluitsel kunnen geven of het een domein-specifiek woord betreft of niet) de woorden die slechts 1 of 2 keer voorkomen in het corpus – 960 leenwoordtypen in totaal – apart geteld. Bij deze groep woorden heeft mijn eigen interpretatie van de woordbetekenissen een grotere rol gespeeld dan bij de frequentere groep leenwoordtypen, wat de indeling minder betrouwbaar maakt. De resultaten van de indeling in terminologische en algemene woordenschat staat in tabel 9.3.

	algemene woordenschat	terminologie	totaal
frequentie 1 of 2	679	281	960
frequentie 3 of meer	511	260	771
totaal	1190	541	1731

Tabel 9.3. Typen leenwoorden naar frequentie in het *LOL*-corpus en ingedeeld in algemene woordenschat of terminologie.

Met uitzondering van woorden die 1 of 2 keer in het corpus voorkomen, zijn er in totaal 231 leenwoordtypen in het *LOL*-corpus aangetroffen die ofwel uitsluitend in de administratieve domeinen worden gebruikt, ofwel kenmerkend zijn voor een van de administratieve domeinen; als de woorden die in het *WNT* al tot een specifieke vaktaal werden gerekend

en die meer dan 2 keer in het corpus voorkomen hierbij op worden geteld, komt het totaal uit op 260 woorden die niet tot de algemene omgangstaal gerekend kunnen worden. Er zijn in totaal 771 leenwoordtypen die 3 keer of vaker in het *LOL*-corpus voorkomen; van deze typen is dus ongeveer 34 procent terminologie en ongeveer 66 procent algemene woordenschat. Van de 960 leenwoordtypen die 1 of 2 keer voorkomen in het corpus zijn 281 typen ingedeeld bij de domein-specifieke woorden, wat neerkomt op circa 29 procent van het totaal. Hiervan zijn 74 leenwoordtypen al voorzien van een domein-specifiek label in het *WNT*. Er is weinig verschil tussen de leenwoordtypen die zeker uit het Frans komen en de leenwoordtypen die mogelijk uit het Frans komen, hoewel er bij deze laatste wel sprake is van een iets hoger percentage domein-specifieke leenwoorden: bij de woorden die 1 of 2 keer voorkomen in het corpus bestaat 28 procent uit domein-specifieke leenwoorden die zeker uit het Frans komen (181 van de 654), tegenover 33 procent bij de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen (100 van de 306); bij de leenwoorden die 3 keer of vaker in het corpus voorkomen, is ongeveer 32 procent van de zekere Franse leenwoorden domein-specifiek (158 van de 501), terwijl dit percentage 38 is bij de leenwoorden die mogelijk uit het Frans komen (102 van de 270).

Bij de verdeling van de leenwoordtypen over de woordsoorten valt op dat bij de werkwoorden relatief de meeste domein-specifieke woorden zitten: van de 160 werkwoordtypen die 3 keer of vaker voorkomen in het *LOL*-corpus zijn er 85 domein-specifiek ofwel ruim de helft. Van de zelfstandige naamwoorden is slechts ongeveer 29 procent domein-specifiek (149 van de 507) en van de bijvoeglijke naamwoorden nog minder: ongeveer 26 procent (25 van de 96). Bij de woorden die 1 of 2 keer voorkomen is van de werkwoorden ongeveer 39 procent domein-specifiek (84 van de 214) tegenover ongeveer 27 procent van de bijvoeglijk naamwoorden (39 van de 143) en 26 procent van de zelfstandig naamwoorden (158 van de 598). Van de overige woordsoorten – telwoorden, tussenwerpsels en voorzetsels – is alleen het voorzetsel *conform* domein-specifiek; de andere 12 leenwoordtypen behoren tot de algemene woordenschat.

Bij de leensuffixanalyse was ook al naar voren gekomen dat het suffix *-eren* – dat wordt gebruikt voor de vorming van werkwoorden – een hoger percentage terminologische woorden laat zien dan de meeste leensuffixen die worden gebruikt om bijvoeglijke naamwoorden of zelfstandige naamwoorden mee te vormen. Het is dus niet zo verwonderlijk dat ook bij de leenwoorden blijkt dat de werkwoorden de

woordsoort zijn met de meeste terminologische woordenschat, aangezien veruit de meeste geleende werkwoorden uit het Frans ook het leensuffix *-eren* hebben. Dat deze werkwoorden op *-eren* zo vaak worden ingedeeld bij de terminologische woordenschat, kan ook verklaren waarom het percentage terminologische woordenschat bij de leenwoorden anders is dan het percentage bij de leensuffixen dat is besproken in paragraaf 6.2. Waar voor de woorden met een leensuffix die 3 keer of meer voorkwamen in het *LOL*-corpus circa 48 procent en voor de woorden die 1 of 2 keer voorkwamen rond de 36 procent terminologische woordenschat werd gevonden, is dit bij de leenwoorden een stuk lager: ongeveer 34 en 29 procent, respectievelijk. Bij de leensuffixen was het werkwoordssuffix *-eren* echter veruit het frequentste leensuffix, zowel qua types als qua tokens, waardoor deze werkwoorden relatief een grote invloed hadden op de resultaten bij de leensuffixen. Bij de leenwoorden zijn de meeste van deze werkwoorden ook meegenomen, maar hier zijn er met name bij de zelfstandige naamwoorden veel extra leenwoordtypes bijgekomen zonder leensuffix, terwijl dit bij de werkwoorden veel minder het geval was. De zelfstandige naamwoorden hebben met andere woorden meer invloed op de algemene resultaten dan bij de leensuffixen, en er is een lager percentage zelfstandige naamwoorden dat als terminologie kan worden aangemerkt.

Werkwoorden die domein-specifiek zijn, worden gebruikt om bepaalde administratieve of rechterlijke handelingen uit te drukken, zoals *assumeren*, *injurieren*, *releveren* en *succederen*. Deze woorden komen dan ook voor in de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en/of Religie. Er zijn echter ook werkwoorden die specifiek zijn voor één van deze administratieve domeinen, zoals *testeren* (bij Liefdadigheid), *conrooien* (bij Economie) en *catechiseren* (bij Religie). Domein-specifieke adjectieven zijn bijvoorbeeld *collateraal* (bij Liefdadigheid) en *synodaal* (bij Religie) en termen die overkoepelend administratief of juridisch zijn, zijn bijvoorbeeld *kadastraal* en *preparatoir*. Domein-specifieke substantieven zijn woorden als *professoraat* en *inauguratie* (bij Academie), *bijbel* en *predikant* (bij Religie) en termen die op algemene administratieve concepten slaan als *griffie*, *sententie* en *notulen*. De verhouding tussen het gebruik van algemene woordtypes en domeins-specifieke woordtypes verschilt nauwelijks tussen de vier administratieve domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie: in de eerste drie domeinen is rond de 39 procent van de woordtypes die worden gebruikt domein-specifiek; bij Religie is dit 36 procent.

Het feit dat ongeveer twee derde van de Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus aangemerkt kan worden als algemene woordenschat, betekent dat er niet alleen woorden aan het Frans zijn ontleend die in een beperkt deel van de samenleving werden gebruikt (in administratieve of juridische taal), maar dat de overgrote meerderheid van de aan het Frans ontleende woorden juist ruimer in gebruik was. Uiteraard zijn er ook leenwoorden die alleen in een specifiek vakgebied (bijvoorbeeld de lakennijverheid) werden gebruikt of uitsluitend in ambtelijke of juridische taal, maar dit soort woorden vormt een minderheid. De lexicale invloed van het Frans op het Nederlands is dus niet beperkt tot een of enkele sociale domeinen, maar strekt zich uit over het taalgebruik van de samenleving als geheel.

9.4 Integratie leenwoorden

Franse leenwoorden zijn niet altijd te herkennen als uitheemse woorden: ze lijken bijvoorbeeld in klank/spelling of morfologie meer op een Nederlands dan op een Frans woord. Ze zijn met andere woorden geïntegreerd in het Nederlands: elementen uit de brontaal (het Frans) zijn aangepast aan elementen die in de grammaticale structuur van de ontvangende taal (het Nederlands) passen (Poplack 2018: 2). De mate van integratie verschilt per woord: het woord *surveillance* bijvoorbeeld wordt ook in het moderne Nederlands nog geheel volgens Franse wijze gespeeld (en volgt de uitspraak van het Frans deels), terwijl het woord *fijn* ontleend is aan het Franse woord *fîn*, waar dus een klankverandering heeft plaatsgevonden. Het woord *officier* heeft als meervoud *officieren*, met de Nederlandse meervoudsuitgang *-en*, terwijl het Frans alleen meervouden op *-s* heeft. Bij dit leenwoord is dus een morfologische aanpassing aan de Nederlandse taal te zien. Bij het woord *profijtelijk* is het Nederlandse suffix voor de vorming van bijwoorden *-(e)lijk* aan het Franse leenwoord *profijt* toegevoegd; ook hier is dus te zien dat bij dit leenwoord de Nederlandse woordvormingsregels worden gevolgd. Daarnaast worden woorden ook in morfosyntactisch opzicht aangepast aan het Nederlands. Zo krijgen zelfstandige naamwoorden in het Nederlands een genus en daarbij horend lidwoord *de* voor mannelijke of vrouwelijke woorden of *het* voor onzijdige woorden, terwijl in het Frans alleen mannelijke en vrouwelijke woorden bestaan met de bijbehorende lidwoorden *le* en *la*.

In deze paragraaf wordt onderzocht in hoeverre de Franse leenwoorden die in het *LOL*-corpus voorkomen geïntegreerd zijn in de Nederlandse taal. Ik richt mij hiervoor op één kenmerk, te weten morfologische aanpassing: in hoeverre worden er Nederlandse affixen en uitgangen aan een leenwoord uit het Frans gehecht? Integratie op het gebied van spelling en morfosyntaxis zouden ook onderzocht kunnen worden, maar deze onderwerpen zullen in dit proefschrift niet worden behandeld.

Een veelvoorkomende opvatting in de taalcontactliteratuur betreft de aanname dat de aanpassing van leenwoorden aan de ontvangende taal een geleidelijk proces is: een bepaald woord wordt geïntroduceerd in een andere taal als een code-switch, waarbij het woord in de ontvangende taal identiek is aan dat in de herkomsttaal; vervolgens wordt het woord steeds vaker en in een steeds groter deel van de samenleving gebezigd, waardoor het woord zich steeds meer aanpast aan de grammatica van de ontvangende taal en het uiteindelijk grammaticaal gezien niet meer te onderscheiden is van inheemse woorden van de ontvangende taal (Poplack & Dion 2012: 279). Poplack & Dion (2012) beargumenteren echter dat dit proces van ontlening niet opgaat voor hun diachrone corpus met oorspronkelijk Engelse woorden in 19^e-, 20^e- en 21^e-eeuws Quebec-Frans: de meeste ontleende woorden nemen niet toe in frequentie over de tijd heen en integratie in het Frans vindt direct bij ontlening plaats en niet pas nadat het woord een tijdje in het taalgebruik gecirculeerd heeft. Ook Ingham, Sylvester & Marcus (2021) vonden in middeleeuwse Engelse teksten weinig aanwijzingen dat uit het Frans afkomstige items eerst functioneren als code-switch en later pas als echte leenwoorden en concluderen dan ook dat hun resultaten net als die van Poplack & Dion (2012) wijzen op onmiddellijke integratie en daarmee ook onmiddellijke ontlening van Franse woorden.

Op de frequentie van leenwoorden is al ingegaan in paragraaf 9.2; voor de Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus wordt in de huidige paragraaf uitgezocht in welke mate deze integratie vertonen. Hierbij heb ik alleen gekeken naar de woorden die tijdens de looptijd van het corpus, dus tussen 1500 en 1899, zijn ontleend. Alle woorden die volgens de etymologische woordenboeken al vóór 1500 in het Nederlands voorkwamen, zijn niet meegenomen. Juist de woorden die vanuit de datering van het *LOL*-corpus bezien recent ontleend zijn, zijn het interessantst voor de bestudering van integratie, omdat voor deze woorden met behulp van hun attestaties in het *LOL*-corpus bepaald kan worden of integratie direct na ontlening plaatsvindt of niet. Voor

woorden die bijvoorbeeld al in de dertiende eeuw zijn ontleend kunnen teksten uit de zestiende eeuw of later hier niet veel meer over zeggen.

In deze paragraaf wordt op drie aspecten van leenwoordintegratie ingezoomd. Allereerst wordt gekeken naar de mate van integratie voor alle tokens van alle leenwoorden die zeker uit het Frans komen en die tussen 1500 en 1899 zijn ontleend. Ten tweede onderzoek ik bij deze resultaten ook de verschillen tussen de domeinen. Ten derde wordt gekeken naar de integratie van alleen de eerste voorkomens van elk leenwoordtype in het *LOL*-corpus voor de leenwoordtypen die volgens de etymologische woordenboeken in hetzelfde tijdvak zijn ontleend als waarin ze voor het eerst in het *LOL*-corpus voorkomen. Hierbij is de vraag of er een toename in integratie kan worden gezien tussen het eerste voorkomen van een leenwoordtype en de voorkomens die op een later moment in het corpus worden gebruikt. Met behulp van deze informatie kan worden bepaald of leenwoordintegratie geleidelijk of abrupt is.

In tabel 9.4 op pagina 221 staan alle tokens van de Franse leenwoorden die voorkomen in het *LOL*-corpus en die ontleend zijn in 1500 of daarna uitgesplitst op basis van hun morfologische kenmerken voor elk van de acht perioden waarin de tokens voorkomen in het corpus. In de categorie ‘geen aanpassing’ zitten alle woorden die geen morfologische aanpassingen aan het Nederlands vertonen. Het gaat hier om woorden die in de ‘lemmavorm’, de vorm zoals die in het woordenboek staat, voorkomen, zoals het woord *adres* of *collecte*. Hierbij wordt echter niet gekeken naar orthografische aanpassing en ook woorden in bijvoorbeeld de Franse spelling zijn meegenomen; het gaat erom dat het woord voorkomt zonder Nederlandse affixen of uitgangen. In deze categorie zijn ook woorden geplaatst die in afgekorte vorm voorkomen in het corpus en waarvan op basis van de afkorting geen affix of uitgang kon worden geobserveerd. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de afkorting *compt* voor *comparant*.

Wanneer een woord in het meervoud voorkwam, is deze geplaatst in de categorie ‘substantief meervoud op *-en*’ of ‘substantief meervoud op *-s*’, afhankelijk van het meervoudssuffix dat werd gebruikt. Voorbeelden zijn *adresses* en *collecten* voor meervouden op *-en* en *tantes* en *orders* voor meervouden op *-s*. De verschillende meervoudssuffixen zijn uit elkaar gehaald, omdat de meervouden op *-en* onmiskenbaar op Nederlandse morfologische aanpassing wijzen, terwijl de categorie van meervouden op *-s* niet op aanpassing aan de Nederlandse morfologie hoeven te duiden, aangezien het Frans meervouden ook met een *-s*-suffix

vormt. Meervouden op *-s* kunnen dus zowel op toepassing van de Nederlandse als op toepassing van de Franse morfologie wijzen.

Bij de categorie ‘vervoeging werkwoorden’ gaat het om werkwoorden uit het Frans die er in het Nederlands een Nederlandse vervoeging bij krijgen, bijvoorbeeld *-en* bij infinitieven en meervouden, het prefix *ge-* en een *-d-* of *-t-*uitgang bij voltooid deelwoorden, *-end(e)* bij tegenwoordig deelwoorden, et cetera. Het gaat hier dus om vormen als *feliciteren*, *geïnsisteerd* en *ampliërende*.

De categorie ‘verbogen adjectief’ bestaat uit adjectieven die horen bij een mannelijk of vrouwelijk substantief enkelvoud of een substantief meervoud, of bij een onzijdig bepaald enkelvoudig substantief: in deze gevallen krijgt het adjectief een *e*-uitgang, zoals *ferme* in *een ferme verkoudheid* en *officiële* in *langs officiële wegen*. Bij naamvalsuitgangen gaat het om uitgangen als *-en* en *-s* bij zowel adjectieven als bij substantieven die duiden op een datief, genitief of accusatief. Een voorbeeld van een oorspronkelijk Frans adjectief met Nederlandse naamvalsuitgang is *respectabelen* in *den respectabelen Heer*; een voorbeeld van een verbogen uit het Frans geleend substantief is *magazijn* in *des kruidmagazijns*.

Het suffix *-lijk* in de volgende categorie in tabel 9.4 wordt gehecht aan bijvoeglijke naamwoorden om hier bijwoorden van te maken. Voorbeelden zijn *successievelijk* en *respectievelijk*. Het diminutief-suffix is het suffix *-(t/p)je* en de alternatieve variant *-ie* bij substantieven als in *soupeetje* en *jurkie*. De categorie ‘comparatief/superlatief’ omvat woorden met de Nederlandse suffixen voor de vergrotende trap (*-er*) en de overtreffende trap (*-st(e)*) die aan adjectieven worden gehecht: *rianter*, *serienuste*. In de categorie ‘overige suffixen’ tot slot zitten suffixen die niet veel voorkomen: *-ig* als in *plezierig*, *-isch* als in *patriottisch*, *-ing* als in *remontering*, *-baar* als in *onfeilbaar*, *-heid* als in *incompleteheid* en *-te* als in *kalmte*.

De opsomming van de verschillende Nederlandse affixen en uitgangen die in het corpus zijn aangetroffen is uitputtend: alle mogelijkheden voor Nederlandse woordvorming zijn in dit overzicht meegenomen en de morfologische opties van het Nederlands zijn beperkt, dus veel meer Nederlandse affixen en uitgangen zijn er ook niet. Er is dus geen andere mogelijkheid om morfologische integratie te onderzoeken dan met de suffixen en uitgangen in dit overzicht.

	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700– 1749	1750– 1799	1800– 1849	1850– 1899	totaal
geen aanpassing	4	94	150	204	269	289	315	350	1675
substantief meervoud op <i>-en</i>	2	26	52	71	76	77	48	74	426
substantief meervoud op <i>-s</i>	10	47	33	14	27	27	15	12	185
vervoegingen werkwoord	5	29	69	64	103	72	46	27	415
verbogen adjectief (<i>-e</i>)	1	8	19	45	32	34	40	18	197
naamvalsuitgangen	0	13	11	10	14	16	6	3	73
het suffix <i>-lijk</i>	0	8	11	11	6	5	3	1	45
diminutiefsuffix	0	0	3	2	4	0	1	1	11
comparatief/ superlatief	0	0	0	2	1	0	0	3	6
overige suffixen (<i>-ig, -isch, -ing, -baar, -heid, -te</i>)	0	1	1	1	3	2	3	2	13
totaal	22	226	349	424	535	522	477	491	3046

Tabel 9.4. Absolutie frequentie leenwoorden (tokens) die zeker afkomstig zijn uit het Frans en die ontleend zijn in 1500 of daarna, per periode en naar soort morfologische aanpassing.

Naar samenstellingen als *stoommachine* is in deze analyse overigens niet gekeken. Ook zijn woorden die meer dan één morfologische aanpassing bevatten slechts bij één van de twee categorieën meegeteld in het overzicht en wel bij de categorie waar de uitgang onder valt die vanaf de stam van het woord gezien het eerst komt. Dus het woord *gemelleerde* is bij de categorie ‘vervoegingen werkwoord’ meegeteld terwijl er naast de werkwoordsvervoeging ook een *-e*-uitgang voor het verbogen adjectief aan dit woord zit en het woord *soupeetjes* is bij de diminutiefsuffixen gerekend en niet bij de substantiefmeervouden op *-s*.

Bij tabel 9.4 moet opgemerkt worden dat er wel verschil is tussen de verschillende soorten morfologische aanpassingen met betrekking tot het dwingende karakter ervan. Contextuele flexie, zoals de uitgangen voor persoon en getal bij werkwoorden, naamvalsuitgangen en de verbuiging van het adjectief, worden bepaald door de syntactische context. Dit soort flexie is daarmee dwingender dan inherente flexie, waar de vorming van meervouden, diminutieven en comparatieven en superlatieven onder valt. Deze laatste soort flexie is niet afhankelijk van de syntactische context; de keuze voor het wel of niet flecteren is afhankelijk van de semantische boodschap die de taalgebruiker wil overdragen. Kortom: contextuele flexie is, afhankelijk van de syntactische context, een noodzakelijke morfologische aanpassing, maar inherente flexie is dat niet (Booij 1997: 14).

In dit licht moet ook de grote hoeveelheid woorden in tabel 9.4 worden gezien die geen aanpassing aan de Nederlandse morfologie laten zien: ruim de helft van alle Franse leenwoorden die in 1500 of daarna zijn ontleend ziet er morfologisch gezien hetzelfde uit als Franse woorden. Daarbij zit er een opvallende stijging in het aandeel leenwoorden dat geen aanpassing vertoont door de tijd heen: in 1550–1599 en 1600–1649 valt 42 respectievelijk 43 procent van alle leenwoorden in deze perioden in de categorie ‘geen aanpassing’; in 1650–1699 is dit 48 procent, in 1700–1749 50 procent, in 1750–1799 55 procent, in 1800–1849 66 procent en in 1850–1899 71 procent. Dit betekent echter niet direct dat al deze woorden zich ook niet aan de Nederlandse morfologie kunnen aanpassen, aangezien sommige woorden ook volgens het Nederlandse grammaticale systeem ongemarkeerd blijven. Nadere inspectie leert dat het bij de niet-aangepaste tokens in alle gevallen gaat om enkelvoudige zelfstandige naamwoorden als *adres*, *collecte*, *protest*, *reglement* en *visite* (in totaal zijn er 1.484 van dit soort enkelvoudige zelfstandige naamwoorden in het corpus te vinden), adjectieven die als naamwoordelijk deel van het gezegde fungeren of als bijvoeglijk

naamwoord bij een onbepaald onzijdig zelfstandig woord als *charmant*, *relatief*, *salutair* en *verbaal* (143 keer) maar ook tussenwerpsels (21 keer), bijvoorbeeld *helaas*, en de voorzetsels *conform* en *à* (27 keer) vallen binnen deze categorie, en al deze woorden blijven ook volgens de Nederlandse grammaticale regels onverbogen. Uit de categorie ‘geen aanpassing’ kan in dit geval dus niet worden geconcludeerd dat deze woorden niet zijn geïntegreerd in de Nederlandse woordenschat, omdat deze in de context waarin ze voorkomen in het LOL-corpus simpelweg geen kenmerken van morfologische integratie kunnen vertonen.

Markering voor meervoud is een categorie waar ook veel Franse leenwoorden in vallen. Zelfstandige naamwoorden vormen zoals eerder besproken de meest voorkomende woordsoort in de leenwoorden-dataset, dus is het ook te verwachten dat hier ook veel meervoudsvormen tussen zitten. Meervouden op *-en* bij Franse leenwoorden komen duidelijk het vaakst voor in het LOL-corpus; het gaat hierbij om woorden als *adressen*, *baaien* en *arrangementen*. Maar ook woorden als *fractie* en *omissie* komen in het LOL-corpus voor met meervouden op *-en*, terwijl deze in het huidige Nederlands alleen meervouden op *-s* kennen. Bij *directeur* en *plan* zijn in het moderne Nederlands zowel een meervoud op *-s* als op *-en* mogelijk en in het LOL-corpus komen beide meervouden ook voor (9 keer *-s*, 15 keer *-en* bij *directeur* en 4 keer *-s*, 4 keer *-en* bij *plan*). Waar echter bij het woord *plan* de twee meervouden door elkaar worden gebruikt binnen één periode, is bij het woord *directeur* een diachrone verschuiving te zien van meervouden op *-s* naar meervouden op *-en*: waar in 1650–1699 en 1700–1749, de eerste twee perioden waarin dit woord voorkomt, alleen meervouden op *-s* voorkomen (6 keer in 1650–1699, 3 keer in 1700–1749), komen in de laatste drie perioden van het corpus alleen meervouden op *-en* voor (8 keer in 1750–1799, 5 keer in 1800–1849 en 2 keer in 1850–1899). Bij het woord *curateur* is eenzelfde verschuiving te zien: hier komt in de periode 1550–1599 alleen het meervoud op *-s* voor (46 keer), in 1600–1649 komen beide meervouden voor, maar is het meervoud op *-s* frequenter dan dat op *-en* (27 keer *-s*, 7 keer *-en*), terwijl in 1650–1699 het meervoud op *-en* frequenter is dan dat op *-s* (2 keer *-s*, 27 keer *-en*). In de perioden 1700–1749 en 1750–1799 is de variant op *-s* vervolgens helemaal verdwenen en blijft alleen het meervoud op *-en* over (18 keer in 1700–1749 en 12 keer in 1750–1799); het enige voorkomen van *curateur* in 1800–1849 is ook een meervoudsvorm op *-en*. Hier zou dus wel sprake kunnen zijn van geleidelijke integratie, waarbij het *-s*-suffix het Franse meervoudssuffix is, dat in eerste instantie wordt gebruikt, en dat later geleidelijk wordt

vervangen door het Nederlandse meervoudssuffix *-en*. Aan de andere kant kunnen woorden als *fractie* en *omissie* juist als tegengestelde voorbeelden worden genoemd van de claim dat leenwoorden geleidelijk integreren, aangezien deze woorden net na ontlening soms een Nederlands *en*-suffix konden krijgen, terwijl tegenwoordig juist alleen het *s*-suffix wordt gebezigd, dat ook in de brontaal het meervoudssuffix is. Hoe dan ook kan uit de categorieën van de meervoudssuffixen worden geconcludeerd dat woorden die met meervouden op *-en* voorkomen duidelijk in het Nederlands zijn geïntegreerd, terwijl dit over meervouden op *-s* niet goed te zeggen is, omdat zowel het Frans als het Nederlands meervouden op *-s* kent.

De grootste groep woorden in tabel 9.4 na de meervouden is die van de werkwoordsvervoegingen. Het gaat hier uitsluitend om werkwoorden die in het Frans op *-er* eindigen en die er in het Nederlands vervolgens een Nederlandse vervoeging bij krijgen, bijvoorbeeld *-en* bij infinitieven en meervouden (bijv. *trotteeren*, *besoingeren*; deze vormen op *-en* komen 141 keer voor in het corpus), het prefix *ge-* en een *-d-* of *-t-*uitgang bij voltooid deelwoorden (bijv. *gesupersedeert*, *geïnsereerd*; 220 keer) *-end(e)* bij tegenwoordig deelwoorden (bijv. *ruïnerende*, *braveerende*; 26 keer), et cetera. Het suffix *-eren* is het oudste van alle ontleende Franse suffixen en er zijn dan ook veel werkwoorden op *-eren* in het Nederlands te vinden, iets wat ook uit het leensuffixonderzoek (hoofdstuk 5 en 6) naar voren kwam. Alle werkwoorden die in het LOL-corpus voorkomen worden vervoegd volgens het Nederlandse werkwoordsysteem en hebben dus dit suffix *-eren* (of een vervoeging hiervan) en niet alleen de Franse infinitiefuitgang *-er* of een vervoeging op basis van het Franse werkwoordsysteem.

De categorieën van de verbogen adjectieven en naamvals-uitgangen komen beduidend minder vaak voor dan de werkwoordsvervoegingen en meervouden. De adjectieven die in het Nederlands verbogen zouden moeten worden, worden ook verbogen in het LOL-corpus. De categorie van de adjectieven maar ook die van de naamvallen, die niet uit het Frans kunnen komen aangezien het Frans geen naamvallen had, bevat dus duidelijk Frans leenwoorden die in het Nederlands zijn geïntegreerd.

De overige morfologische affixen komen relatief weinig voor in het LOL-corpus. Met name het diminutiefsuffix, de trappen van vergelijking en suffixen als *-ig* zijn vrij zeldzaam. Het zou kunnen dat dit te maken heeft met de aard van het materiaal waar het corpus uit is opgebouwd: het gaat voor het grootste deel om administratieve teksten – de teksten uit de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid en

Religie – en daar komen verschijnselen als verkleinwoorden wellicht minder vaak voor dan in minder formele teksten als privébrieven. Hier ga ik in het volgende deel van deze paragraaf verder op in.

Resultaten per domein

Ik heb de resultaten uit tabel 9.4 ook uitgesplitst naar domein. De verschillen tussen de domeinen die hiermee zichtbaar worden, wijzen ook op de observatie hierboven dat bepaalde suffixen aan bepaalde domeinen gekoppeld kunnen worden. Wanneer naar de diminutiefsuffixen wordt gekeken, dan valt op dat van de 11 diminutiefsuffixen er slechts 1 diminutiefsuffix voorkomt in een administratief domein (Economie). Het domein Publieke Opinie heeft ook 1 diminutiefsuffix, Literatuur heeft er 3 en de overige 6 komen in het domein Privé voor. Ook bij de trappen van vergelijking is het Privédomein relatief oververtegenwoordigd: 3 van de 6 Franse leenwoorden met een Nederlands suffix voor de vergrotende of overtreffende trap komen uit de privébrieven; de andere 3 komen voor in respectievelijk de domeinen Academie, Economie en Religie. Het suffix *-ig* is in het *LOL*-corpus uitsluitend te vinden in het Privédomein als uitgang bij het woord *plezierig*, dat in totaal 5 keer voorkomt. Aan de andere kant lijkt het suffix *-lijk* juist vooral voor te komen in administratieve teksten: in Academie (11 keer), Economie (13 keer), Liefdadigheid (12 keer) en Religie (5 keer) komt dit suffix regelmatig voor bij Franse leenwoorden, bijvoorbeeld in woorden als *pertinentelijk*, *precieselijk* en *provisionelijk*, terwijl dit suffix in combinatie met een Frans leenwoord in Publieke Opinie en Privé bijna niet voorkomt (in beide domeinen 2 keer) en in Literatuur zelfs helemaal niet. Bij de categorie van de meervouden op *-s* is opvallend dat dit suffix in het domein Academie relatief veel voorkomt (13 procent van alle leenwoorden ontleend na 1500; Economie komt hier nog het dichtst in de buurt met ongeveer 8 procent, tegenover maximaal 4 procent in alle andere domeinen). Dit wordt grotendeels veroorzaakt door het relatief frequent voorkomende woord *curateurs* in de vroegste perioden van het corpus in het domein Academie.

De verschillen tussen de perioden en domeinen met betrekking tot het soort morfologische integratie betekent dus niet dat Franse leenwoorden in de ene periode of het ene domein meer geïntegreerd zijn dan in het andere. Afhankelijk van de aard van het tekstmateriaal kan een bepaald morfologisch element frequenter zijn in het ene domein dan in

het andere. Ook kan voor de woorden zonder morfologische aanpassing aan het Nederlands niet gesteld worden dat deze woorden niet in het Nederlandse grammaticale systeem zijn geïntegreerd, want in geen enkele van deze gevallen was het noodzakelijk om Nederlandse morfologie toe te passen in de context waarin de woorden voorkwamen. In principe passen dus alle woorden die zijn meegenomen in tabel 9.4 in het Nederlandse morfologische systeem.

Geleidelijke of onmiddellijke integratie

Een vraag die nog beantwoord moet worden is of er in het *LOL*-corpus bewijs kan worden gevonden voor de claim dat integratie van nieuwe leenwoorden geleidelijk gaat of dat integratie, in overeenstemming met de resultaten van Poplack & Dion (2012) en Ingham, Sylvester & Marcus (2021), direct bij ontlening al plaatsvindt. Hiervoor heb ik alle Franse leenwoordtypen genomen die in het *LOL*-corpus voorkomen waarvan de periode van ontlening samenvalt met de periode waarin de eerste attestatie van dit leenwoord voorkomt in het *LOL*-corpus. Het woord *adres* bijvoorbeeld is volgens de etymologische woordenboeken ontleend in 1525, dus in de periode 1500–1549, en de eerste attestatie van dit woord in het *LOL*-corpus is ook in de periode 1500–1549. In totaal waren er 122 leenwoordtypen die rond het moment van ontlening ook voor het eerst voorkomen in het corpus. Voor de eerste attestatie van elk van deze leenwoordtypen in het corpus kan er dus vanuit worden gegaan dat dit vroege voorkomens van deze leenwoorden zijn en dus dat er weinig morfologische aanpassing aan het Nederlands zou moeten zijn, als de claim van geleidelijke integratie juist is, terwijl er bij de latere attestaties meer integratie zou moeten zijn.

In tabel 9.5 op de volgende pagina staat voor elk van de 122 onderzochte leenwoordtypen welke morfologische aanpassing er te zien was bij de eerste attestatie van dit leenwoordtype in het *LOL*-corpus. Zoals te zien is in de tabel is bijna de helft van de Franse leenwoorden bij de eerste attestatie in het *LOL*-corpus al aangepast aan de Nederlandse morfologie. Hier vallen ook enkele woorden onder die eerder in het *LOL*-corpus voorkomen dan het jaar van ontlening die te vinden is in de etymologische woordenboeken. Bij deze woorden kan er dus zeker vanuit gegaan worden dat de eerste attestatie in het *LOL*-corpus een van de vroegste voorkomens van dit woord zal zijn in het Nederlands. Bij geleidelijke integratie is het juist bij deze woorden te

verwachten dat ze nog geen morfologische kenmerken van het Nederlands vertonen bij hun eerste attestatie in het *LOL*-corpus.

morfologische aanpassing	aantal leenwoordtypen
geen	63
werkwoordvervoeging	26
meervoudsuitgang <i>-en</i>	14
meervoudsuitgang <i>-s</i>	3
verbogen adjectief	7
<i>-lijk</i>	3
naamvalsuitgang	3
diminutiefsuffix	2
<i>-ing</i>	1

Tabel 9.5. Absolute frequentie leenwoorden (types) die zeker afkomstig zijn uit het Frans en die ontleend zijn in de periode waarin ze voor het eerst voorkomen in het *LOL*-corpus naar soort morfologische aanpassing bij eerste attestatie in het *LOL*-corpus.

Sommige van deze leenwoorden hebben echter wel degelijk Nederlandse uitgangen bij hun eerste voorkomen in het *LOL*-corpus. Het woord *baai* (een stof die in de textielnijverheid werd gebruikt) komt voor in teksten met een datum die ligt vóór het jaartal van ontlening dat de etymologische boeken aanhouden; bij zijn eerste attestatie in het *LOL*-corpus komt dit woord voor in het meervoud (*baaien*). Ook voor de werkwoorden *chagrineren*, *depreciëren*, *detailleren*, *feliciteren*, *insisteren*, *mêleren*, *proveniëren* en *surseren* geldt dat de attestatie in het *LOL*-corpus ouder is dan de attestaties die in de etymologische woordenboeken worden genoemd, maar alle werkwoorden worden in het corpus vervoegd volgens het Nederlandse werkwoordelijke systeem. De vorm van de vroegste attestaties van deze werkwoorden in het *LOL*-corpus is als volgt: *gechagrineerd*, *gedeprecieert*, *gedetailleerder*, *feliciteren*, *geinsisteert*, *gemelleerde*, *geprovenyert*, *gesurceert*. Het woord *gedetailleerder* heeft overigens naast de werkwoordsvervoeging ook een uitgang voor de vergrotende trap. De adjectieven *sedentair* en *supernumerair* komen ook eerder voor in het *LOL*-corpus dan in de etymologische woordenboeken en worden beide bij de eerste attestatie verbogen als *sedentaire* en *supernumeraire*. Het Franse leenwoord *souper* komt in de eerste attestatie in het *LOL*-corpus (die wederom vóór de eerste attestatie in de etymologische woordenboeken ligt) voor met diminutiefsuffix plus meervoudssuffix als *soupeetjes*. *Successief* tot slot komt in de vroegste attestatie voor met het suffix *-lijk* als *successivelijk*. Bij enkele andere woorden die hun eerste attestatie in het

Nederlands in het *LOL*-corpus hebben zijn geen morfologische uitgangen te zien, zoals bij *accommodement* en bij *accres*. Bij deze woorden is in de context waarin ze voorkomen echter ook geen morfologische aanpassing nodig, omdat het gaat om enkelvoudige zelfstandige naamwoorden. Voor deze woorden kan dus niet worden bepaald of deze direct bij ontlening worden aangepast aan de Nederlandse morfologie.

Voor de leenwoordtypen die bij de eerste attestatie geen morfologische aanpassing hebben (63 in totaal, zie tabel 9.5) kan er gekeken worden of deze leenwoorden in een latere periode wel Nederlandse morfologische elementen hebben, om op die manier de claim van geleidelijke aanpassing te toetsen. Voor 52 van de 63 leenwoorden kon dit niet worden vastgesteld, ofwel omdat er maar één attestatie van dit leenwoord in het corpus is en er dus geen latere voorkomens zijn, ofwel omdat de latere voorkomens ook alleen zonder morfologische aanpassing voorkomen. *Adres*, *curateur*, *indirect*, *inspecteur*, *kalander*, *monsieur*, *occasie*, *order*, *prosperiteit*, *tante*, *testateur*, die in hun eerste attestatie in het corpus zonder suffix voorkwamen, hebben in latere attestaties wel suffixen. Bij *monsieur*, *order* en *tante* gaat het echter alleen om meervouden op -s, die ook op het Franse meervoudssuffix zouden kunnen wijzen.

Voor de woorden die wel duidelijk Nederlandse morfologie krijgen in een latere periode van het corpus, is het beeld voor elk woord weer anders. Het woord *adres* komt alleen in het enkelvoud voor in de eerste perioden van het corpus (1500–1849) en pas in de periode 1850–1899 in het meervoud *adressen*. De enkelvoudige vorm is in deze laatste periode van het corpus echter ook nog aanwezig. Op het woord *curateur* is hierboven al uitgebreid ingegaan: in de eerste periode (1550–1599) komt zowel *curateur* in het enkelvoud als *curateurs* met een meervoudsvorm op -s voor; in de perioden hierna wordt het meervoud op -s langzaam maar zeker vervangen door een meervoud op -en. *Indirect* komt na het eerste voorkomen in 1650–1699 in 1700–1749 1 keer zonder morfologische markeringen voor en 1 keer met het suffix -lijk; in 1800–1849 is *indirect* in alle 3 de attestaties voorzien van een -e-uitgang voor verbogen adjectieven. *Inspecteur* komt in 1650–1699 voor het eerst voor in het *LOL*-corpus, in 1700–1749 voor de tweede keer met dan de meervoudsuitgang -en, en vervolgens in 1750–1799 nog 4 keer, maar dan weer zonder morfologische aanpassingen. *Kalander* heeft in de periode 1600–1649 21 tokens, waarvan 3 met een meervoudssuffix: 1 met -en en 2 met -s. In de andere perioden waarin dit woord voorkomt – 1650–1699 en 1750–1799 – wordt *kalander* niet meer gecombineerd met een uitgang.

Occasie komt zowel in 1500–1549 als in 1550–1599 1 keer voor, zonder morfologische aanpassing. In 1600–1649 is er 1 geval met een meervoud op *-en*, maar dan zijn er ook 4 voorkomens zonder uitgang. In 1650–1699 en 1700–1749 zijn er ook alleen maar gevallen zonder morfologische kenmerken (3 respectievelijk 6). In 1750–1799 zijn er dan weer 3 tokens zonder en 1 token met een meervoud op *-en*. Bij *prosperiteit* is iets interessants aan de hand, want bij de eerste attestatie in 1500–1549 wordt dit woord met de Franse uitgang *-(i)té* geschreven (*prosperite*), terwijl de tweede keer dat dit woord voorkomt in het *LOL*-corpus, in 1650–1699, de Nederlandse tegenhanger van dit suffix, *-(i)teit*, dat teruggaat op het Picardisch, wordt gebruikt: *prosperietyt*. *Testateur* komt in 1550–1599 en 1600–1649 uitsluitend voor in enkelvoudsvorm. In 1650–1699 komt naast *testateur* (15 keer) ook de vorm *testateurs* voor, waarin het hier 8 keer om een genitief- of bezits-*s* gaat (als in *zijn testateurs nakomelingen*) en 1 keer om een meervouds-*s*. Vervolgens zijn er in 1700–1749 17 voorkomens van *testateur* zonder suffixen, 7 keer met een genitief-*s* en 6 keer met het meervoudssuffix *-en*. In 1750–1799 zijn er slechts 2 voorkomens, beide met een meervoud op *-en*, in 1800–1849 komt dit woord niet voor en in 1850–1899 zijn er nog 8 tokens die geen van alle morfologische aanpassingen hebben.

Al met al kan er geconcludeerd worden dat er weinig bewijs is voor de claim dat leenwoorden geleidelijk worden aangepast aan de morfologie van het Nederlands. Verschillende woorden in het *LOL*-corpus wijzen op onmiddellijke integratie in het Nederlandse morfologische systeem, zoals *soupeetjes*, dat bij de eerste attestatie al een Nederlands diminutiefsuffix heeft. Aan de andere kant zijn de woorden *curateur* en *prosperiteit* wellicht voorbeelden die tegen de claim van onmiddellijke integratie spreken. *Curateur* verandert immers in de loop van de tijd van een woord met een meervoud op *-s* naar een meervoud op *-en* en bij *prosperiteit* was bij de eerste attestatie de Franse uitgang *-(i)té* te zien en kwam bij de tweede keer dat dit woord in het corpus voorkwam het suffix *-(i)teit* hiervoor in de plaats, waar alle andere 48 tokens van woorden op *-(i)teit* in het corpus die na 1500 zijn ontleend altijd alleen maar voorkomen met het suffix *-(i)teit*. Dit zijn echter de enige twee woorden van de 122 typen waar dit voor vastgesteld kon worden. Opvallend is verder het aantal woorden dat geen aanpassing aan de Nederlandse morfologie laat zien. Deze categorie woorden vormt geen argument vóór geleidelijke integratie, omdat deze woorden in de context waarin ze in het corpus voorkomen ook geen aanpassing aan de Nederlandse morfologie behoeven: Nederlandse woorden zouden in

deze contexten ook geen morfologie hoeven krijgen. Over deze woorden kan dus geen uitspraak worden gedaan of ze wel of niet geïntegreerd zijn in het Nederlands. Het feit dat de woorden in Nederlandse teksten voorkomen, geeft wel een aanwijzing dat ze in het Nederlands geïntegreerd zouden moeten zijn.

9.5 Besluit

In dit hoofdstuk is de leenwoordendataset die door middel van het *LOL*-corpus is verkregen, geanalyseerd op drie punten. Allereerst is gekeken naar de typen leenwoorden die voorkomen in het corpus en is nagegaan hoe vaak elk type voorkomt, hoe de verspreiding van deze tokens is per domein en hoe het gebruik van het leenwoord zich ontwikkelt gedurende de eeuwen die het *LOL*-corpus beslaat. Het bleek dat het grootste deel van de leenwoordtypen slechts één of twee keer in het corpus voorkomt, terwijl zo'n één procent van alle leenwoordtypen zeer hoogfrequent is en vaker dan honderd keer voorkomt. De leenwoorden die vaker dan één keer voorkomen in het corpus, kennen per leenwoord ook een heel andere verspreiding over de verschillende tijdvakken van het corpus: sommige woorden nemen toe in frequentie door de tijd heen, andere nemen af, weer andere zijn slechts in een specifiek tijdvak frequent en komen in de rest van het corpus niet voor. Deze frequentieverschillen kunnen niet aan één periode gekoppeld worden. Dit nuanceert aanzienlijk het algemene beeld dat uit hoofdstuk 7 naar voren kwam dat de piek van zowel de leenwoordtokens als de leenwoordtypen in de eerste helft van de achttiende eeuw ligt. De analyse van de frequentie van individuele leenwoorden laat zien dat dit niet voor alle leenwoorden afzonderlijk geldt en dat elk leenwoord zijn eigen tijdpad volgt.

Het tweede aspect dat in dit hoofdstuk is geanalyseerd, is het verschil tussen algemene en terminologische woordenschat bij de Franse leenwoorden. Hieruit kwam naar voren dat het grootste deel van de geleende woorden aangemerkt kan worden als algemene woordenschat, terwijl ongeveer een derde domein-specifieke terminologie is. Dit betekent dat de invloed van het Frans op het Nederlands niet beperkt is tot enkel de juridische of bestuurlijke wereld, maar dat Franse leenwoorden juist ook ruimer werden gebruikt en ook in andere sociale domeinen doordrongen.

Tot slot kwam in dit hoofdstuk de morfologische integratie van de leenwoorden aan de orde. Van een groot deel van de woorden kon

niet worden vastgesteld of deze geïntegreerd waren of niet omdat ze in de context waarin ze werden gebruikt geen morfologische aanpassingen aan het Nederlands behoefden. Bij substantieven die met een Nederlands lidwoord voorkomen, kan wel gezegd worden dat deze syntactisch zijn geïntegreerd in het Nederlands, maar aangezien in dit onderzoek is gericht op morfologische integratie, is dit niet systematisch onderzocht. In elk geval waren alle woorden die volgens het Nederlandse grammaticale systeem wel Nederlandse affixen zouden moeten hebben, zoals werkwoorden, aangepast aan de Nederlandse morfologie. Daarnaast kon in de resultaten bewijs worden gevonden voor de claim van Poplack & Dion (2012) en Poplack (2018) dat uitheemse woorden direct bij ontlening al worden geïntegreerd in de ontvangende taal en niet geleidelijk worden aangepast: diverse woorden in het corpus, zoals *soupeetjes*, hebben direct bij ontlening al Nederlandse suffixen.

Hoofdstuk 7, 8 en 9 hebben elk het onderwerp van Franse leenwoorden in het Nederlands vanuit een andere invalshoek bekeken. Waar hoofdstuk 7 zich richtte op de algemene type- en tokenfrequentie van alle (zekere en mogelijke) Franse leenwoorden samen, per periode en per domein, is in hoofdstuk 8 en 9 bekeken wat voor soort woorden aan het Frans ontleend zijn (welke woordsoort, welke types, algemene of terminologische woordenschat) en met welke frequentie deze voorkomen, hoe oud de leenwoorden zijn en in hoeverre ze in het Nederlands geïntegreerd zijn. Met die resultaten samen kan worden ingegaan op de vraag wat de invloed van het Frans op de Nederlandse woordenschat is geweest.

Uit het algemene beeld in hoofdstuk 7 blijkt dat er vanaf de zestiende tot de eerste helft van de achttiende eeuw een toename in het gebruik van Franse leenwoorden te zien is; in de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw neemt het gebruik weer af. Dit wijst op een toenemende Franse invloed gedurende de zestiende en zeventiende eeuw, waarna die invloed in de loop van de achttiende en negentiende eeuw steeds minder wordt. Per domein kan dit beeld echter verschillen: bij Literatuur bijvoorbeeld is na de zestiende eeuw al een daling in het gebruik van Franse leenwoorden te zien, terwijl de leenwoordfrequentie in het domein Liefdadigheid juist pas in de negentiende eeuw afneemt. Daarnaast blijkt uit de bespreking van de frequentie van de verschillende typen leenwoorden in hoofdstuk 9 (paragraaf 9.2) dat individuele leenwoorden hun eigen tijdpad hebben: sommige woorden verschijnen vroeg in het corpus, andere veel later; sommige woorden nemen toe in frequentie door de tijd heen, andere

nemen juist af in frequentie; sommige leenwoorden zijn zeer frequent, andere zeer infrequent. Met andere woorden, op het niveau van individuele leenwoorden kan het hoogtepunt van de Franse invloed overal tussen 1500 en 1900 liggen. Als naar het jaar van ontlening van elk van de leenwoordtypen wordt gekeken (hoofdstuk 8, paragraaf 8.3), zou geconcludeerd kunnen worden dat de zestiende eeuw het hoogtepunt van de Franse invloed op de Nederlandse woordenschat moet zijn geweest, aangezien in die periode de meeste woorden werden ontleend die in het *LOL*-corpus voorkomen. De beantwoording van de vraag wanneer het hoogtepunt van de Franse invloed op het Nederlands was (en daarmee wanneer het taalcontact het intensiefst was) is dus afhankelijk van de vraag wat het uitgangspunt is: de algemene type- en tokenfrequentie, de tokenfrequentie per domein, de tokenfrequentie per individueel leenwoord, of het jaar van ontlening.

Uit de analyse van de woordsoorten die zijn ontleend aan het Frans en de frequentie waarmee die woordsoorten zijn ontleend (hoofdstuk 8, paragraaf 8.2), zou geconcludeerd kunnen worden dat de taalcontactsituatie tussen het Nederlands en het Frans niet heel intensief was, omdat er veel zelfstandige naamwoorden zijn ontleend, maar nauwelijks functiewoorden. De leenwoorden die in het *LOL*-corpus voorkomen wijzen er echter wel op dat de samenleving als geheel in contact stond met het Frans en dat dit niet beperkt was tot specifieke sociale domeinen, gezien de grote hoeveelheid leenwoorden die tot de algemene woordenschat gerekend kan worden (hoofdstuk 9, paragraaf 9.3). Het feit dat de leenwoorden – ook direct na ontlening al – zijn aangepast aan de Nederlandse morfologische regels (hoofdstuk 9, paragraaf 9.4) geeft aan dat deze leenwoorden een volwaardig deel van de Nederlandse woordenschat werden.

Hoofdstuk 10 De relativa *dewelke* en *hetwelk*

10.1 Inleiding

In de vorige vijf hoofdstukken is de invloed van het Frans op de morfologie en het lexicon van het Nederlands besproken. Het ging hier om elementen waarvan de Franse oorsprong vaststaat: zowel van de onderzochte leensuffixen als de leenwoorden is door etymologisch onderzoek bekend dat deze elementen uit het Frans komen. Voor enkele morfosyntactische patronen wordt ook beweerd dat deze door het Frans (kunnen) zijn beïnvloed. Zo geeft Van der Horst (2008: 1150) aan dat het gebruik van het tegenwoordig deelwoord (*hebbende*, *zijnde*, *lopende* etc.) met name in de zeventiende eeuw populair was en dat het Frans hierbij als voorbeeld kan hebben gediend. De heropleving van het gebruik van de conjunctief zou ook aan onder andere het Frans toe te schrijven zijn: de uitgang *-e* voor de aanvoegende wijs in de derde persoon enkelvoud is tegenwoordig alleen nog te vinden in versteende uitdrukkingen als *leve de koning*, maar in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw waren de conjunctieformen met name in literaire taal veel wijdverspreider (Van den Toorn e.a. 1997: 405; De Vooys 1970: 135). Constructies met een zelfstandig naamwoord, werkwoord of bijvoeglijk naamwoord plus *van* plus een infinitief (als in *haer toestaende van te moogen school houden*²⁶), die vanaf de zeventiende eeuw in zwang raakten, zouden corresponderen met de Franse constructie *de* plus infinitief, die in de zeventiende en achttiende eeuw een grote populariteit genoot (Peeters 1990: 105–117; Van den Toorn e.a. 1997: 420). Tot slot geven De Vooys (1967: 101), Van den Toorn e.a. (1997: 412) en Van der Horst (2008: 381) aan dat de relativa *dewelke* en *hetwelk* mogelijk onder invloed van het Franse *lequel* stonden.

Voor alle bovenstaande morfosyntactische verschijnselen blijft het echter bij hypothesen: het is nooit empirisch onderzocht of deze patronen daadwerkelijk door het Frans zijn beïnvloed. In dit hoofdstuk wordt voor één morfosyntactisch patroon – de relativa *dewelke* en *hetwelk* – voor het eerst onderzocht of er bewijs kan worden gevonden voor de stelling dat de ontwikkeling van deze relativa inderdaad onder invloed van het Frans heeft gestaan. Hierbij wordt gekeken naar de twee dimensies die in het *LOL*-corpus als variabele zijn opgenomen, te weten

²⁶ *LOL*-corpus, domein Religie, 1700–1749.

periode en domein. Door de frequentieverschillen van de relativa tussen de verschillende perioden en domeinen van het *LOL*-corpus te vergelijken met de frequentiepatronen van de leensuffixen en de leenwoorden, kan worden bekeken of de patronen die uit het leensuffixen- en leenwoordenonderzoek kwamen – zoals een frequentiestijging tot de eerste helft van de achttiende eeuw en daarna een daling, en een relatief hoge frequentie in domeinen als Academie en Liefdadigheid en een lage frequentie bij Privé en Literatuur – ook te zien zijn in de frequentiepatronen van de relativa *dewelke* en *hetwelk*. Wanneer voor beide dimensies hetzelfde patroon wordt gevonden voor de relativa als voor de leenwoorden en leensuffixen, dan is dat een duidelijke aanwijzing dat de ontwikkeling van deze relativa inderdaad met de invloed van het Frans te maken heeft gehad. Het onderzoeken van de vraag of de genoemde relativa aan Franse invloed toegeschreven kunnen worden, draagt op deze manier bij aan het beantwoorden van de algemene onderzoeksvraag die in dit proefschrift centraal staat. Het doel van dit proefschrift is immers om een beeld te krijgen van de daadwerkelijke invloed die het Frans op het Nederlands heeft gehad. In dit hoofdstuk wordt bekeken of het gebruik van de relativa *dewelke* en *hetwelk* toegevoegd kan worden aan de elementen van het historische Nederlands die door het Frans zijn beïnvloed.

Het gebruik van *dewelke* en *hetwelk* staat niet op zichzelf: deze woorden zijn onderdeel van het Nederlandse systeem van betrekkelijke voornaamwoorden waar historisch gezien ook de relativa *die*, *dat*, *wie*, *wat*, *hetgeen* en *welke(e)* toe behoren. Om deze reden wordt het gebruik van *dewelke* en *hetwelk* behandeld in relatie tot de andere betrekkelijke voornaamwoorden. In paragraaf 10.2 geef ik een overzicht van het complexe systeem van relativa en alle ontwikkelingen die hierin hebben plaatsgevonden in de geschiedenis van het Nederlands. Daarnaast licht deze paragraaf het onderzoek toe dat al is gedaan naar deze relativa. In paragraaf 10.3 wordt de methode voor het huidige onderzoek toegelicht. Paragraaf 10.4 bevat de resultaten en paragraaf 10.5 de conclusie.

10.2 Relativa in de geschiedenis van het Nederlands

10.2.1 Varianten van de relativa door de tijd heen

Betrekkelijke woorden hebben zich in Europese talen vaak uit vragende woorden ontwikkeld, maar betrekkelijke woorden gebaseerd op een aanwijzend voornaamwoord komen ook voor (Haspelmath 2001: 1494–

1495). Het Nederlands kent historisch gezien beide soorten betrekkelijke woorden: de oorspronkelijk aanwijzende voornaamwoorden *die*, *dat*, *hetgeen* en het aanwijzend bijwoord *daar* (al dan niet in combinatie met een voorzetsel: *daarin*, *daarbij*, *daarmee* etc.) en de oorspronkelijk vragende voornaamwoorden *wie*, *wat*, *dewelke*, *hetwelke*, *welke*, *welke* en het oorspronkelijk vragende bijwoord *waar* (al dan niet in combinatie met een voorzetsel: *waarin*, *waarbij*, *waarmee* etc.) zijn in gebruik (geweest) als relativa in het Nederlands. Een voorbeeld van elk van deze relativa uit het *LOL*-corpus staat in (1)–(11):

- (1) Veraght geen Engelen, **die** woeste mannen stillen.
- (2) welk nieuws **dat** my kan interesseeren heeft men daar?
- (3) en zyn Majt. heeft het Appartement, **'t geen** dien Hertog bezat, gegeven aan deszelfs Broeder.
- (4) [...] keerde zyn Exellentie na Palo, **daar** nevens zyn Gemalinne van den Prince D. Livio Odescalchi treffelyk wierd onthaald.
- (5) Doch, **wie** voor Kormak wijkt, kan echter deugden kweken.
- (6) [...] en liet zich alles voorzetten **wat** ter harer eere gegeven of gezonden was.
- (7) [...] als getuigen ten dezen verzocht, **dewelke** benevens de Comparanten en my Notaris deze acte na gedane voorlezing hebben geteekend.
- (8) Het Schip, **'t welk** volgens onze voorige door Anne Birces op de hoogte van Goudstart den 14 December is gepreid [...].
- (9) [...] bedraagt de somma van f6,75, **welk** bedrag bereids is ontvangen.
- (10) Is goedgevonden aftewagten de Communicatie, **welke** den Hogen Rade van dese zaeke aen hun Ed: Groot Mog~ zoude geven.
- (11) Den Marquis van Leganes heeft een van zyn Kamer-Dienaars, met Brieven **waar van** men den Inhoud niet weet, na Weenen gezonden.

De geschiedenis van de Nederlandse relativa wordt gekenmerkt door een verandering bij de relatieve woorden van *d*- naar *w*-vormen: waar er oorspronkelijk alleen uit aanwijzende voornaamwoorden ontwikkelde relativa werden gebruikt (*d*-vormen als *die* en *daar*), werden en worden deze langzaam maar zeker vervangen door relativa die zijn ontwikkeld uit vragende voornaamwoorden (*w*-vormen als *wie* en *waar*). Deze *d*- naar *w*-verandering vindt zowel plaats bij de betrekkelijke voornaamwoorden (bijv. *die*, *dat* → *wie*, *wat*) als bij betrekkelijke bijwoorden (*daar* → *waar*) en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (*daar* plus voorzetsel → *waar* plus voorzetsel). De ontwikkeling naar *w*-vormen bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden begon in de dertiende/veertiende eeuw en maakte met name in de zeventiende en achttiende eeuw een grote opmars. Rond 1900 zijn de *d*-vormen compleet door *w*-

vormen vervangen (Van der Horst 1988: 198; Van der Horst 2008: 603, 703). Bij de betreffende voornaamwoorden is de ontwikkeling naar *n*-vormen echter nog niet voltooid; bovendien is deze verder gevorderd bij de verandering van *dat* naar *wat* dan bij die van *die* naar *wie*.

In tabel 10.1 is een overzicht gegeven van de verschillende varianten van het betreffende voornaamwoord in de verschillende taalfasen.

	mannelijk/vrouwelijk enkelvoud	onzijdig enkelvoud	meervoud
Oud- nederlands (voor 1150)	<i>die</i>	<i>dat</i>	<i>die</i>
Middel- nederlands (1150–1500)	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> <i>dewelke</i>	<i>dat</i> <i>wat</i> <i>welk</i> <i>hetwelk</i>	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> <i>dewelke</i>
Modern Nederlands (1500–1900)	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> <i>dewelke</i>	<i>dat</i> <i>wat</i> <i>welk</i> <i>hetwelk</i> <i>hetgeen</i>	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> <i>dewelke</i>
Hedendaags Nederlands (1900–nu)	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> = formeel	<i>dat</i> <i>wat</i> <i>welk</i> = formeel <i>hetwelk</i> = formeel <i>hetgeen</i> = formeel	<i>die</i> <i>wie</i> <i>welke</i> = formeel

Tabel 10.1. Varianten van het betreffende voornaamwoord in de nominatief in de verschillende fasen van het Nederlands. Gebaseerd op Krogull (2018: 188).

In de oudste fase van het Nederlands waren de *d*-vormen *die* voor mannelijk en vrouwelijk enkelvoud en voor meervoud en *dat* voor onzijdig enkelvoud (en de verbogen varianten *dien*, *dier* en *diens*) de voornaamste betreffende voornaamwoorden die in gebruik waren. In het Middelnederlands kwamen er ook *n*-vormen op: naast *die* ook *wie*, *welke* en *dewelke*, en naast *dat* ook *wat*, *welk* en *hetwelk*. In het Moderne Nederlands krijgt het onzijdig enkelvoud er bovendien nog een variant bij: *hetgeen*, oorspronkelijk een aanwijzend voornaamwoord. In het hedendaagse Nederlands bestaan eigenlijk alleen de varianten *die/wie* en *dat/wat* nog; *welk(e)*, *hetwelk* en *hetgeen* zijn varianten die als archaïsch worden beschouwd of enkel in zeer formele taal worden gebruikt en

dewelke komt helemaal niet meer voor (*ANS*: 5.8.4; 5.8.5.3; 5.8.5.6; 5.8.5.7; Van der Wal 2002: 34).

10.2.2 Interne en externe factoren d- naar w-verandering

De keuze tussen de *d*- of *w*-varianten van de relativa is afhankelijk van verschillende factoren. Als interne factoren zouden de aard van het antecedent, de *animacy* van het antecedent en het type bijzin een rol spelen. Wat betreft de aard van het antecedent zou de verandering van *d*- naar *w*-vormen zich volgens Van der Horst (1988: 196–198) uitbreiden van contexten met een onbepaald antecedent naar contexten met een bepaald antecedent op de volgende manier:

(I) vrij relativum > (II) zin > (III) onbepaalde voornaamwoorden > (IV) genominaliseerde adjectieven > (V) onbepaalde naamwoordgroepen > (VI) bepaalde naamwoordgroepen.

Deze zes contexten gelden voor onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden: bij mannelijke en vrouwelijke relativa zijn alleen contexten (I), (III), (V) en (VI) mogelijk (Van der Wal 2002: 32; Krogull 2018: 216). In (12)–(17) hieronder staan voorbeelden uit het *LOL*-corpus van elk van de zes contexten met het onzijdig relativum *dat* (het antecedent staat in cursief, het relativum in vet):

- (12) Wel ja, ja, dat zal wat worden, **dat** men eens kwijt is krijgt men zo ligt niet weêrom. (context I)
- (13) [...] dat *den incoop vande saeyen soo resoluyt niet en sal wesen als voor desen*, **dat** merckelycke schade sal toebrengen ende den vryen handel een krack geven. (context II)
- (14) 't Is beter dat ik weg wil gaan, Als dat ik weêr *iets* zou verstaan, **Dat** my geheel bedroeft zou maken. (context III)
- (15) [...] en dank den god die ons allen zoo zegent voor *het goede* **dat** wij genieten. (context IV)
- (16) [...] van *een poket fyner wolle* **dat** eens by prouisie geconsenteert Is geweest. (context V)
- (17) [...] op de gronden van't *Concept*, **dat** hy heer Raadpenss voor heen ten versoecken vande Heeren Curateuren en Burgemeesteren hier over opgesteld hadde. (context VI)

De *w*-vormen *wie* en *wat* zouden het eerst in context (I) worden gebruikt en als laatst in context (VI). Zo is het gebruik van *wie* als relativum in hedendaags Nederlands grotendeels nog beperkt tot contexten als vrije relatieven (bijv. *wie het antwoord weet, mag het zeggen*), terwijl het betrekkelijk voornaamwoord *wat* ook met naamwoordgroepen als antecedent op kan treden (bijv. *dat is een pakje wat ik laatst heb opgehaald*). Schoonenboom (2000: 138) vermoedt op basis van haar data van de distributie van *dat* en *wat* over verschillende contexten dat de bepaaldheid van het antecedent inderdaad van invloed is op de ontwikkeling van *dat* naar *wat*, terwijl o.a. Krogull (2018: 212) juist geen invloed van de bepaaldheid van het antecedent op de keuze voor *dat* of *wat* vond.

De *animacy* van het antecedent wordt ook genoemd als factor die het gebruik van een bepaald relativum beïnvloedt (Krogull 2018: 216). Deze factor is alleen relevant voor mannelijke en vrouwelijke antecedenten. Het gaat hierbij om het verschil tussen antecedenten die verwijzen naar levende wezens (mensen, dieren en goden) tegenover antecedenten die verwijzen naar niet-levende entiteiten als voedsel en abstracte concepten (bijv. *liefde*). Krogull (2018: 222–223) vond een beperkte invloed van deze interne factor op de keuze voor het relativum in zijn corpus met achttiende- en negentiende-eeuwse dagboeken en kranten: er leek een lichte voorkeur te zijn voor *welke* in plaats van *die* bij onbezielde antecedenten en voor *die* en *wie* bij bezielde referenten.

Tot slot kan het type bijzin waarin een relativum voorkomt invloed hebben. *W*-vormen zouden eerder in uitbreidende betrekkelijke bijzinnen (*het meisje, dat twaalf jaar is, won haar eerste sportwedstrijd*) dan in beperkende betrekkelijke bijzinnen (*het meisje dat daar loopt, ken ik nog van de basisschool*) voorkomen. Dit is echter alleen het geval als de relatieve zin niet is ingebed maar in finale positie staat, d.w.z. dat de betrekkelijke bijzin niet direct achter het antecedent staat waar die bij hoort (als in *ik heb haar een boek dat de Tachtigjarige Oorlog beschrijft gegeven*), maar aan het einde van de zin (als in *ik heb haar een boek gegeven dat de Tachtigjarige Oorlog beschrijft*), en als deze finale relatieve bijzin continuatief is (Rutten 2010; Rutten & Van der Wal 2017). Continuatieve betrekkelijke bijzinnen bevatten nieuwe informatie die normaal gesproken in hoofdzinnen wordt gegeven en geven een gebeurtenis weer die in de tijd volgt op de gebeurtenis in de hoofdzin (bijv. *hij kocht een klein autootje, dat hij echter dezelfde dag nog tegen een boom liet crashen*) (ANS: 14.5.3.8.iii).

Ook externe factoren kunnen de keuze voor een bepaalde variant beïnvloeden. Zo zou de verandering van *d*- naar *w*-vormen afhankelijk zijn van de sociale klasse en het gender van de taalgebruiker en van het

genre (Rutten 2010; Rutten & Van der Wal 2014; Krogull 2018). Rutten & Van der Wal (2014) vonden dat *w*-vormen bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden een hogere frequentie hadden in zeventiende- en achttiende-eeuwse privébrieven geschreven door de hogere sociale klassen dan in die geschreven door de lagere sociale klassen. Ook gebruikten mannen meer *w*-vormen dan vrouwen in deze perioden. Krogull (2018) rapporteerde eveneens meer *w*-vormen bij de betrekkelijke voornaamwoorden in achttiende- en negentiende-eeuwse privébrieven en dagboeken geschreven door mannen dan in die geschreven door vrouwen. Krogull (2018) vond ook dat de *w*-vormen een hogere frequentie hadden in kranten dan in dagboeken, die op hun beurt weer meer *w*-vormen hadden dan privébrieven, wat aangeeft dat de *w*-vormen eerder in formeel taalgebruik dan in informele taal worden gebruikt.

10.2.3 De vormen (het)welk, (de)welke en hetgeen

Naast *die* en *wie* kwamen in elk geval sinds de dertiende eeuw nog andere varianten voor van het betrekkelijk voornaamwoord voor mannelijk, vrouwelijk en meervoud: *dewelke* en *welke* (Van der Horst 2008: 381). Alternatieven voor *dat* en *wat* waren *hetwelke* en *welke* en daarnaast ook *hetgeen*. *Dewelke* en *hetwelke* zouden vooral populair zijn geweest in de zestiende en zeventiende eeuw (Van der Horst 2008: 830). Daarmee zouden deze varianten van het betrekkelijk voornaamwoord chronologisch een andere ontwikkeling door hebben gemaakt dan wat voor het Engels wordt gerapporteerd, waar een variant bestond die vergelijkbaar was met *dewelke/hetwelke: the which*. In het Engels was deze variant in de vroegmoderne tijd in competitie met *which*. Nevalainen & Raumolin-Brunberg (2016: 74) tonen aan dat het gebruik van *the which* na een aandeel van 30 tot 40 procent in de vijftiende eeuw in de eerste helft van de zestiende eeuw een variant wordt die nauwelijks meer voorkomt, ten voordele van *which*. *The which* kon vanaf de zestiende eeuw alleen nog in combinatie met een voorzetsel worden gebruikt (bijv. *by the which*, *to the which*) en niet meer in subjectpositie, waar alleen nog *which* werd gebruikt (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2016: 98).

Het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord *hetgeen* werd oorspronkelijk gebruikt als aanwijzend voornaamwoord en werd in de vijftiende/zestiende eeuw gebruikt in combinatie met onderschikkend voegwoord of betrekkelijk voornaamwoord *dat* (*hetgeen dat*), vaak in vrije

relatieven en na een voorzetsel. Rond de zestiende/zeventiende eeuw werd *hetgeen* geherinterpreteerd als relativum en kon het, zonder *dat*, naast *dat*, *wat*, *welk* en *hetwelk* gebruikt worden als onzijdig betrekkelijk voornaamwoord. De vorm werd veel gebruikt in de zeventiende en achttiende eeuw en daalde in frequentie vanaf de negentiende eeuw (Schoonenboom 1997: 368).

De keuze voor de vormen *dewelke/welke* en *hetwelk/welk/hetgeen* in plaats van *die/wie* en *dat/wat* zou vooral met stilistische factoren te maken hebben: ze zouden vooral een kenmerk van formele stijl zijn (Van der Wal 2002: 29; Krogull 2018: 193, 196; Burridge 1993: 243). Constructies met *welk* zouden met name veel in juridische teksten voorkomen (Burridge 1993: 243). In de negentiende eeuw neemt volgens Van der Horst (2008: 1686) het gebruik van *dewelke* en in mindere mate van *hetwelk* af omdat deze vormen dan als te formeel en archaïsch worden gezien.

10.2.4 Eerder onderzoek

Naast enkele publicaties die de ontwikkeling van de relativa in het Nederlands (en in het bijzonder de ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen) beschrijven (Van der Horst 2008; Van der Horst 1988; Van der Wal 2002), zijn er ook enkele studies over relativa in het Nederlands die gebaseerd zijn op corpusonderzoek. Veel corpusonderzoek richt zich op de ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden in de geschiedenis van het Nederlands (Van der Horst & Storm 1991; Rutten 2010; Rutten & Van der Wal 2014; Rutten & Van der Wal 2017; Van de Voorde 2022), een onderwerp dat hier buiten beschouwing zal blijven.

Onderzoek naar betrekkelijke voornaamwoorden is onder andere gedaan door Schoonenboom (1997; 2000). Zij onderzocht het gebruik van de onzijdige relativa *dat*, *wat* en *hetgeen* met ingesloten antecedent in bijbelvertalingen uit de veertiende, zestiende, zeventiende, negentiende en twintigste eeuw. Het bleek dat *dat* van het frequentste relativum in de veertiende eeuw gestaag in frequentie daalde tot het niet meer voorkwam in de twintigste eeuw; in plaats daarvan steeg het gebruik van *wat* als relativum sterk tussen de veertiende en twintigste eeuw, terwijl *hetgeen* pas vanaf de zestiende eeuw in het corpus voorkwam, maar in de twintigste eeuw sterk was gedaald in frequentie.

Andere corpusstudies naar betrekkelijke voornaamwoorden hebben ook aandacht besteed aan de relativa (*het*)*welk* en (*de*)*welke*. De Schutter & Kloots (2000) betrokken voor het eerst alle relativa in hun onderzoek, dus inclusief de vormen *hetgeen*, *welk(e)*, *hetwelk* en *dewelke*, en zowel betrekkelijke voornaamwoorden als betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Ze verkenden de frequentie van al deze vormen in zeventiende-eeuws literair proza, in poëzie en in toneelteksten. Hieruit kwam naar voren dat *w*-vormen relatief weinig voorkomen in vergelijking met *d*-vormen, waarbij *w*-vormen vaker voorkomen in toneelteksten dan in de andere genres. De ‘alternatieve’ vormen *hetwelk*, *dewelke*, *welk*, *welke* en *hetgeen* komen slechts sporadisch voor in lyriek en toneel en het gebruik ervan is afhankelijk van individuele voorkeuren van de auteur (De Schutter & Kloots 2000: 331; 335).

Ook Krogull, Rutten & Van der Wal (2017) en Krogull (2018) onderzochten naast de relativa *dat*, *wat*, *die* en *wie* de voorkomens van *hetgeen*, *hetwelk*, *dewelke* en *welk(e)* in subjects- en objectspatie in achttiende- en negentiende-eeuwse kranten, brieven en dagboeken. Het bleek dat van de onzijdige relativa (*dat*, *wat*, *welk*, *hetwelk* en *hetgeen*) *dat* en *hetwelk* de frequentste waren, waarbij ondanks een relatief diachrone stabiliteit *dat* frequenter was in de achttiende eeuw en *hetwelk* in de negentiende. *Wat*, *hetgeen* en *welk* waren minder sterk vertegenwoordigd in het corpus. Naast de interne factor bepaaldheid van het antecedent – die geen invloed bleek te hebben – waren de externe factoren genre, gender en regio betrokken in het onderzoek, die elk wel invloed bleken te hebben. Vooral kranten en dagboeken lieten een toename van *hetwelk* zien in de negentiende eeuw, en mannen bleken *hetwelk* meer te gebruiken dan vrouwen. Zowel *hetwelk* als *hetgeen* leek prominenter aanwezig te zijn in de periferie van het taalgebied (Friesland, Groningen en Noord-Brabant) dan in het centrum (Noord- en Zuid-Holland en Utrecht).

Bij de mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden (*die*, *wie*, *welke*, *dewelke*) werden de interne factor *animacy* en de externe factoren genre, gender en regio betrokken. Het relativum *die* bleek het frequentst te zijn, gevolgd door *welke*; zowel *wie* als *dewelke* bleek zelden voor te komen. Hoewel de distributie diachroon vrij stabiel bleef, werd *welke* iets frequenter in de negentiende eeuw ten koste van *die*, terwijl in deze periode *dewelke* geheel uit het corpus was verdwenen. De interne factor *animacy* bleek beperkte invloed te hebben: alleen het gebruik van *welke* nam wat toe bij onbezielde antecedenten in de negentiende eeuw.

Welke bleek het frequentst te zijn in kranten en het minst frequent in brieven, waar *die* de overhand had; in de dagboeken nam het percentage *die* af en het percentage *welke* toe in de negentiende eeuw. Ook gebruikten mannen meer de variant *welke* dan vrouwen en was de toename van *welke* iets duidelijker in de periferie van het taalgebied dan in het centrum.

Wanneer apart naar de onzijdige relativa *hetwelke* versus *welke* wordt gekeken en naar de mannelijke/vrouwelijke relativa *dewelke* versus *welke*, dan komt uit het onderzoek van Krogull (2018) dat *hetwelke* frequenter was dan *welke*, maar dat bij de mannelijke en vrouwelijke relativa *welke* juist frequenter was dan *dewelke*. De alternatieve vormen *hetwelke* en *dewelke* zijn echter vergeleken met *dat* en *die* weinig frequente varianten van het betreffende voornaamwoord, iets wat ook uit het hierboven besproken onderzoek van De Schutter & Kloots (2000) naar voren kwam.

10.2.5 Opzet huidige onderzoek en hypotheses

De corpusstudies die tot nu toe naar betreffende voornaamwoorden zijn gedaan, zijn beperkt tot slechts enkele relativa en één genre (Schoonenboom 1997; 2000) of zijn beperkt in het aantal perioden dat is onderzocht (De Schutter & Kloots 2000; Krogull, Rutten & Van der Wal 2017; Krogull 2018). In het huidige onderzoek zal naar een grotere tijdspanne van vierhonderd jaar worden gekeken en naar het gebruik van de betreffende voornaamwoorden in verschillende domeinen, waarbij er, naast de ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen, meer specifiek aandacht wordt besteed aan het gebruik van *hetwelke* en *dewelke* om de mogelijke invloed van het Frans op het gebruik van deze relativa te achterhalen.

In de literatuur (bijv. Van der Horst 2008; Van den Toorn e.a. 1997) wordt, zoals in paragraaf 10.1 al is vermeld, geopperd dat *hetwelke* en *dewelke* beïnvloed zijn door het Frans. De eerste hypothese die in het huidige onderzoek getoetst gaat worden, is dan ook dat deze relativa inderdaad zijn beïnvloed door het Frans. De verwachting is dat zowel *hetwelke* als *dewelke* hetzelfde diachrone patroon laat zien als de Franse leensuffixen en leenwoorden (zie paragraaf 5.4.1 en 7.4.1), en dat in domeinen waarin, vergeleken met de andere domeinen, veel leenwoorden en leensuffixen worden gebruikt (zie paragraaf 5.4.2 en 7.4.2) ook meer *hetwelke* en *dewelke* als relativa voorkomen in vergelijking met de domeinen waarin minder leenwoorden en leensuffixen worden gebruikt.

Ten tweede kan op basis van het eerdere onderzoek naar relativa verwacht worden dat er gedurende de vier eeuwen een toename in het gebruik van *w*-vormen te zien is in het *LOL*-corpus ten koste van de *d*-vormen. Het is echter niet te verwachten dat deze toename ook te zien is bij de vormen *hetwelk* en *dewelke* afzonderlijk, die wel *w*-vormen zijn, maar die een beperkte frequentie hebben en in de negentiende eeuw in gebruik zouden afnemen vanwege hun formele karakter. Bij *welke* zou juist wel een toename in de tijd te zien kunnen zijn, aangezien Krogull (2018) een toename van deze vorm in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw vond.

Ten derde is het te verwachten dat er verschillen zijn in het gebruik van de verschillende varianten van de relativa tussen de sociale domeinen in het *LOL*-corpus. Door Krogull (2018) werd een genreverschil gevonden in het gebruik van verschillende relativa, waarbij met name *hetwelk* en *welke* frequenter bleken te zijn in de meer formele genres. Daarnaast zijn de vormen *dewelke*, *welke*, *hetwelk*, *welk* en *hetgeen* in de onderzoeksliteratuur bestempeld als formele varianten van de betreffende voornaamwoorden. De domeinen die onder de administratieve domeinen vallen (Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie) kunnen gezien worden als formelere genres dan de domeinen Publieke Opinie, Privé en Literatuur (zie hoofdstuk 2). De kranten uit het domein Publieke Opinie zijn op hun beurt weer formeler dan de brieven uit Privé en de toneelstukken uit Literatuur. In de formelere domeinen zal dus een hoger aandeel van de alternatieve vormen van het betreffende voornaamwoord gevonden moeten worden dan in de minder formele domeinen.

10.3 Methode

In deze casestudy zijn alle varianten van de onzijdige, mannelijke en vrouwelijke betreffende voornaamwoorden meegenomen, dus: *dat*, *wat*, *welk*, *hetwelk* en *hetgeen* voor de onzijdige betreffende voornaamwoorden en *die*, *níe*, *welke* en *dewelke* voor de mannelijke, vrouwelijke en meervoudsvormen van het betreffende voornaamwoord. Al deze relativa zijn met automatische zoekopdrachten door middel van *AntConC* uit het *LOL*-corpus gehaald, waarbij ook rekening gehouden is met spellingsvarianten als *dye*, *nye*, *welc(e)*, *welck(e)*, *twelk*, *het welk*, *tgeen*, *hetgene*, *hetghene*, *tgeun*, *dwel(c)ke(n)* et cetera. In navolging van Krogull (2018) zijn alleen de betreffende voornaamwoorden die binnen de bijzin de functie van

onderwerp of lijdend voorwerp vervullen meegenomen en dus niet betrekkelijke voornaamwoorden die deel zijn van een voorzetselgroep (*aan wie, door welke* etc.) of die in de datief of genitief staan vanwege hun functie in de zin. Deze betrekkelijke voornaamwoorden kunnen ook vervangen worden door een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord (*waaraan, waardoor* etc.), wat zou betekenen dat deze vormen ook meegenomen zouden moeten worden in het onderzoek. Aangezien er met deze vormen een andere variabele ontstaat vanwege de vele extra varianten die erbij komen zoals *waaraan, waardoor* etc. die een rol gaan spelen in de keuze voor een relativum, is ervoor gekozen om deze vormen buiten beschouwing te laten.

Sommige van de betrekkelijke voornaamwoorden kunnen ook andere woordsoorten dan relativa zijn: *wie, wat* en *welk(e)* kunnen ook vragende voornaamwoorden zijn; *die* kan een aanwijzend voornaamwoord zijn; *dat* kan naast een aanwijzend voornaamwoord ook een onderschikkend voegwoord zijn. Daarom zijn de gevallen die geen relativum bleken te zijn handmatig uit de resultaten gefilterd. Bij het relativum *wat* zijn de constructies *wat...betreft* en *wat...aangaat* niet meegenomen in het onderzoek, in navolging van Schoonenboom (1997: 345) en Krogull (2018: 199). Bij *wat* en *wie* kan er soms twijfel zijn of deze als vragende voornaamwoorden opgevat moeten worden die een bijzin inleiden of als betrekkelijke voornaamwoorden met ingesloten antecedent (Schoonenboom 2000; Van der Horst 1988; Krogull 2018: 199–200). In navolging van Krogull (2018: 199–200) heb ik het voornaamwoord bij een duidelijk vragende interpretatie niet meegeteld, maar als de interpretatie zowel vragend als betrekkelijk kon worden opgevat heb ik deze wel meegeteld. Twee voorbeelden uit het *LOL*-corpus van het vragende gebruik van *wat* en *wie* staan in (18) en (19):

- (18) [...] om te weten **wat** de heeren van dese Vergaderinge oordeelen dat hierinne dient gedaen te werden.
 (19) [...] is by de Leden van het Collegie rond gevraegd, **wie** men als Orgelmaker en Beeldhouwer benoemde.

Omdat in beide contexten informatie ontbreekt – in (18) is het oordeel van de vergadering nog niet duidelijk en in (19) zijn de orgelmaker en beeldhouwer nog niet bekend – moeten deze voornaamwoorden als vragend worden opgevat. Ook kan bij deze voornaamwoorden moeilijk

een antecedent worden gedacht: *wat* in (18) vervangen door *datgene wat/dat* en *wie* in (19) door *degene die* levert onlogische zinnen op.

Bij zinnen (20) en (21) zijn zowel een relatieve als een vragende interpretatie mogelijk.

(20) Gij raedt onmogelijk, **wat** mijn Vader mij zo even gezegd heeft!

(21) De Voorzitter merkt op, dat hy er natuurlyk niet tegen is dat de Gemeente te kennen geeft **wie** zy wenscht.

In zowel (20) als (21) kunnen *wat* en *wie* vervangen worden door *datgene wat/dat* en *degene die*, maar de voornaamwoorden hebben ook nog steeds een vragende interpretatie. Zinnen als (20) en (21) zijn echter, in tegenstelling tot zinnen als (18) en (19), wel meegenomen in de resultaten van de relativa *wat* en *wie*.

Bij *hetgeen* zijn, in navolging van Schoonenboom (1997; 2000), de voorkomens van *hetgeen dat* meegeteld bij *hetgeen*, aangezien het niet duidelijk is of *dat* hier moet worden opgevat als een betrekkelijk voornaamwoord of dat het geherinterpreteerd is als voegwoord; in het eerste geval zou *hetgeen* als aanwijzend voornaamwoord fungeren en in het tweede geval als betrekkelijk voornaamwoord (zie ook Van der Horst 2008: 1115).

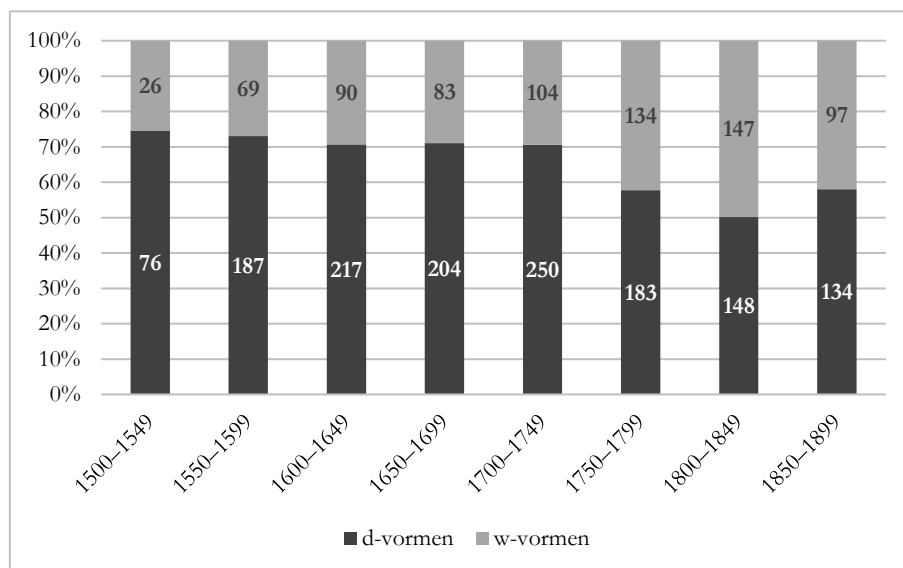
Bij de bespreking van de resultaten in de volgende paragraaf worden de resultaten voor de diachronie en de sociale domeinen steeds apart besproken voor de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden (*dat*, *wat*, *welk*, *hetwelk* en *hetgeen*) en voor de mannelijke, vrouwelijke en meervoudsvormen (*die*, *wie*, *welke* en *dewelke*). Vanwege de verschillende distributie van de vormen bij de onzijdige relativa in vergelijking met de mannelijke/vrouwelijke relativa die uit eerder onderzoek naar voren kwam, zou het een onduidelijk beeld opleveren als de vormen *dat* en *die*, *wat* en *wie*, *welk* en *welke* en *hetwelk* en *dewelke* bij elkaar genomen zouden worden. Bovendien heeft het onzijdige relativum de extra variant *hetgeen* die geen equivalent heeft bij de mannelijke/vrouwelijke relativa. Om echter de verandering van *d-* naar *n-*vormen te kunnen observeren, zijn de resultaten van alle relativa hiervoor wel samengenomen (zie paragraaf 10.4.1). Hierbij kunnen de vormen *dat*, *hetgeen* en *die* als *d-*vormen worden gezien, aangezien deze zijn ontwikkeld uit aanwijzende voornaamwoorden, en *wat*, *welk*, *hetwelk*, *wie*, *welke* en *dewelke* kunnen samen gegroepeerd worden als *n-*vormen, omdat deze relativa zijn ontwikkeld uit vragende voornaamwoorden.

10.4 Resultaten

Er zijn in totaal 2.149 betrekkelijke voornaamwoorden uit het corpus gehaald. In deze paragraaf worden de resultaten besproken van de *d*-vormen versus de *w*-vormen (10.4.1), de resultaten per periode (10.4.2), de resultaten per domein (10.4.3) en de resultaten per periode per domein (10.4.4).

10.4.1 *d*- naar *w*-verandering

Allereerst worden in figuur 10.1 de resultaten gepresenteerd van alle betrekkelijke voornaamwoorden die zijn ontwikkeld uit een aanwijzend voornaamwoord (te weten: *dat*, *die* en *hetgeen*), de *d*-vormen, tegenover de betrekkelijke voornaamwoorden die zijn ontwikkeld uit een vraagwoord (*wat*, *wie*, *welk*, *welke*, *hetwelk* en *dewelke*), de *w*-vormen. In de figuur zijn zowel de percentages *d*- en *w*-vormen opgenomen als de absolute aantallen relatief per categorie.

Figuur 10.1. Verhouding tussen *d*-vormen en *w*-vormen bij de betrekkelijke voornaamwoorden in het *LOL*-corpus per periode (percentages en absolute aantallen).

Na een lichte daling van het aantal *d*-vormen in de eerste drie perioden van het corpus, van circa 75 procent *d*-vormen in 1500–1549 tot 70

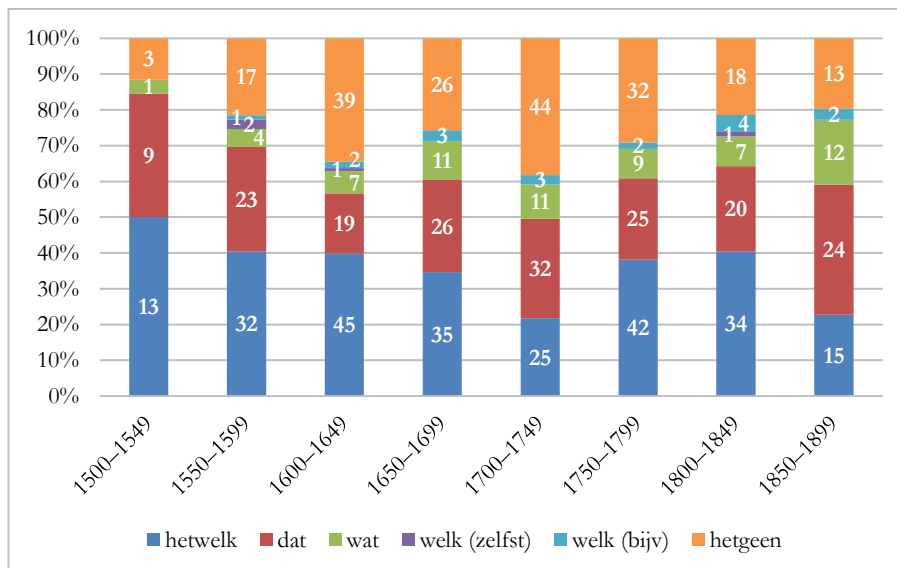
procent in 1600–1649, blijft de verhouding tussen *d*- en *w*-vormen stabiel gedurende de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw. Vanaf de tweede helft van de achttiende worden de *w*-vormen frequenter ten koste van de *d*-vormen tot het aantal *w*-vormen in de periode 1800–1849 nagenoeg de helft is van het totale aantal relativa. In de tweede helft van de negentiende eeuw is het aandeel *w*-vormen wel weer licht gestegen tot hetzelfde niveau als een eeuw daarvoor.

Op basis van deze algemene resultaten kan gesteld worden dat er een *d*- naar *w*-verandering te zien is, hoewel deze verandering niet zo duidelijk is als in eerdere onderzoeken is aangetoond, bijvoorbeeld in Rutten & Van der Wal (2014). Bij deze resultaten zijn echter alle mogelijke betrekkelijke voornaamwoorden bij elkaar geteld, waardoor het de vraag is of deze ontwikkeling ook voor de afzonderlijke relativa bepaald kan worden. Daarom zijn in de volgende figuren de resultaten uitgesplitst per variant van het betrekkelijke voornaamwoord. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden *dat*, *wat*, *welke*, *hetwelke* en *hetgeen* aan de ene kant en de mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden *die*, *wie*, *welke* en *dewelke* aan de andere kant.

10.4.2 Relativa per periode

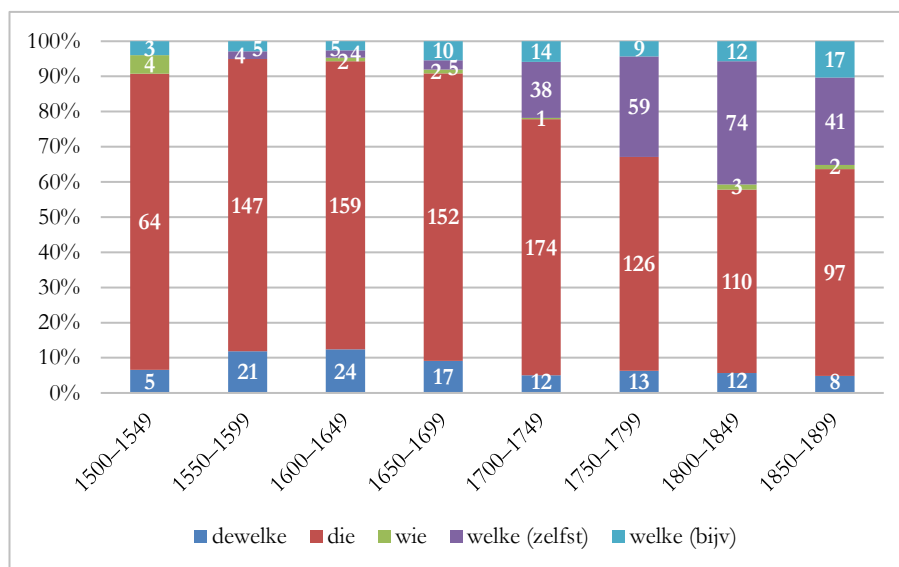
In figuur 10.2 op de volgende pagina zijn de resultaten van de onzijdige relativa opgenomen. Over alle perioden gezien vormen *dat*, *hetwelke* en *hetgeen* de frequentste onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden. De frequentie van *hetwelke* laat een lichte diachrone daling zien, maar blijft op de perioden 1700–1749 en 1850–1899 na relatief stabiel. Opmerkelijk is wel dat het aandeel *hetwelke* in de periode die het hoogste aantal Franse leensuffixen en leenwoorden had – 1700–1749 (zie paragraaf 5.4.1 en 7.4.1) – juist het laagste is van alle perioden. *Hetgeen* is daarentegen het relativum met het grootste aandeel in alle onzijdige relativa in de periode 1700–1749. Over het algemeen lijkt het patroon van *hetgeen* ook meer op het patroon dat uit de leenwoorden en leensuffixen naar voren komt, met een toename tot de periode 1700–1749 en daarna een afname. Als de percentages van *hetwelke* en *hetgeen* worden vergeleken, dan lijkt het er ook op dat het aandeel *hetgeen* toeneemt in dezelfde periode waarin het aandeel *hetwelke* afneemt. Dit zou kunnen betekenen dat *hetgeen* als het alternatieve, inheemse relativum wordt gezien voor *hetwelke*, aangenomen dat dit laatste relativum beïnvloed is door het Frans en dus niet inheems

is. Hier is echter geen bewijs voor te vinden in het *LOL*-corpus: in formules, bijvoorbeeld *hetwelk doende* en *hetwelk ik affirmeer*, blijkt *hetwelk* nooit vervangen te worden door *hetgeen* en ook lijken de twee relativa functioneel anders gebruikt te worden. *Hetgeen* wordt bijvoorbeeld in het grootste deel van de gevallen met ingesloten antecedent gebruikt, terwijl *hetwelk* niet in deze context voorkomt. *Hetwelk* komt juist vaak voor met een hele zin als antecedent. *Hetgeen* komt ook wel in deze context voor, maar is hier niet het enige alternatief voor *hetwelk*: de overige onzijdige relativa *dat* en *welk* komen ook met een zin als antecedent voor. De relativa *hetgeen* en *hetwelk* lijken dus niet uitwisselbaar gezien hun verschillende gebruiksfuncties.

Figuur 10.2. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

Het gebruik van *dat* blijft relatief stabiel over de tijd heen. *Wat* is een weinig voorkomende variant in alle perioden, maar is in de laatste periode, 1850–1899, duidelijk in frequentie toegenomen. De vorm *welk* (zowel de bijvoeglijke als de zelfstandige variant) komt van alle varianten het minst vaak voor, en vormt ook in elke periode de minst frequente variant. In de eerste periode is deze variant zelfs afwezig. Het aandeel *welk* neemt ook niet substantieel toe of af in de loop van de tijd.

Figuur 10.3. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

Figuur 10.3 geeft de resultaten voor de mannelijke en vrouwelijke relatieve. In tegenstelling tot zijn onzijdige tegenhanger *hetwelke* is bij de mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden *dewelke* geen frequente variant: *dewelke* maakt maximaal slechts zo'n 12 procent uit van het totale aantal betrekkelijke voornaamwoorden, terwijl *hetwelke* in elke periode een aandeel tussen de 22 en 50 procent had. Na de eerste helft van de zeventiende eeuw is er een daling te zien in het gebruik van *dewelke*. Dit komt, net als het diachrone patroon van *hetwelke*, niet overeen met het diachrone patroon van Franse leenwoorden en leensuffixen.

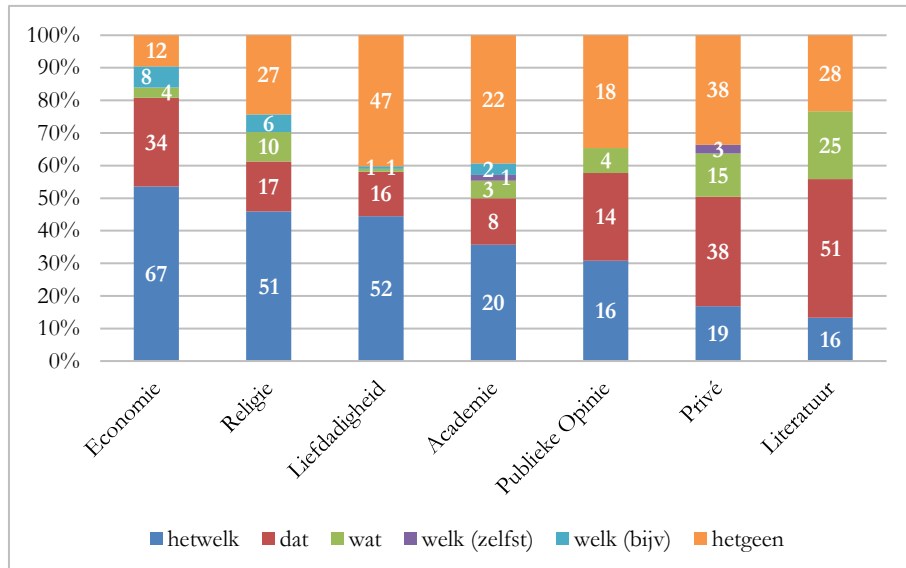
Ook in tegenstelling tot de resultaten van het onzijdige *welke*, dat maar een zeer lage frequentie had vergeleken met de andere onzijdige relatieve, is het betrekkelijke voornaamwoord *welke* juist de op een na frequentste variant in figuur 10.3; *die* is duidelijk het frequentst. *Welke* is in de eerste vier perioden van het corpus nog een weinig voorkomende variant, zowel in het zelfstandige als in het bijvoeglijke gebruik, maar is in de achttiende en negentiende eeuw in toenemende mate populair met een piek van ruim 40 procent in 1800–1849. *Die* blijft echter in alle perioden veruit het frequentste betrekkelijke voornaamwoord.

Het aandeel *wie* is zeer klein in alle perioden van het corpus. Opvallend is dat in de vroegste periode het aandeel *wie* het grootst lijkt te

zijn. Het gaat hier echter in alle vier de gevallen om het gebruik van *nie* voorafgegaan door *so*.

10.4.3 Relativa per sociaal domein

In figuur 10.4 staan de resultaten uitgesplitst naar domein voor de onzijdige relativa, waarbij de domeinen zijn gerangschikt op de frequentie van het betreffende voornaamwoord *hetwelk*.

Figuur 10.4. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden per domein in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

Er is duidelijk verschil tussen de diverse domeinen in het gebruik van de relativa. De administratieve domeinen – Economie, Religie, Liefdadigheid en Academie – vertonen een hogere frequentie van *hetwelk* dan de niet-administratieve domeinen Publieke Opinie, Privé en Literatuur, waar de relativa *dat* en *wat* frequenter zijn. De administratieve domeinen waren ook precies de domeinen waar het aandeel Franse leensuffixen en leenwoorden het grootst was (zie paragraaf 5.4.2 en 7.4.2), dus in deze zin lijkt *hetwelk* zich wel hetzelfde te gedragen als Franse geleende elementen. *Wat* vormt het grootste aandeel in de betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Literatuur en komt hier vrijwel even vaak voor als *hetgeen*. Voor *hetgeen* zijn geen verklaarbare verschillen te

constateren tussen de domeinen; in elk geval is het niet zo dat deze vorm frequenter of juist minder frequent is in de administratieve domeinen dan in de overige domeinen.

Het hoge aandeel van *hetwelk* in met name het domein Economie is voor een deel toe te schrijven aan een vaste formulering die in dit domein voorkomt: *hetwelk doende (etc.)*, een relatieve aansluiting die gebruikt werd om een verzoekschrift mee af te sluiten. Deze vaste verbinding komt in totaal 24 keer voor in het corpus, vooral in het domein Economie. Ook in het domein Liefdadigheid komen enkele standaardzinnen met *hetwelk* erin voor, zoals *hetwelk ik affirmeer*, ook een relatieve aansluiting, waarmee een testament werd afgesloten. In totaal zit deze 17 keer in het domein Liefdadigheid. De formule *hetwelk doende* wordt wel in verband gebracht met het Latijn. Het *WNT* (lemma ‘hetwelk’) zegt over *hetwelk doende* het volgende:

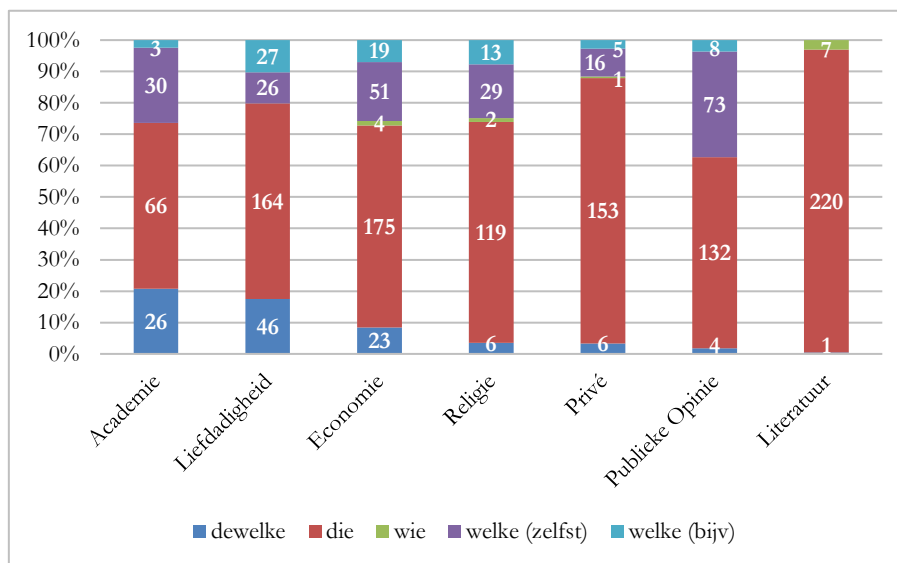
De woordenschat van De Beer en Laurillard [1899] vermeldt (blz. 425 *b*) tot opheldering eene Lat. formule *Quod faciendo bene facies* (d.i. hetwelk doende gij wel zult doen).

Bij bovenstaande standaardzinnen met *hetwelk* zou het dus mogelijk om een vernederlandsing van een Latijnse formule kunnen gaan.

Figuur 10.5 op de volgende pagina geeft de resultaten voor domein voor de mannelijke en vrouwelijke relativa gerangschikt op basis van de frequentie van *dewelke*. Net als bij *hetwelk* is ook bij *dewelke* een verschil te zien tussen de administratieve domeinen en de andere domeinen: met name Academie en Liefdadigheid, en in mindere mate ook Economie, hebben een relatief hoge frequentie van *dewelke*, terwijl deze vorm in de overige domeinen nauwelijks voorkomt. Literatuur heeft slechts één voorkomen van *dewelke* in het hele corpus. Net als bij *hetwelk* zijn er voor *dewelke* vaste verbindingen te vinden in het domein Liefdadigheid, zoals *dewelke verklaarde van voornemen te wezen/zijn [...]*. Hoe dan ook lijkt het frequentiepatroon van zowel *hetwelk* als *dewelke* bij de domeinen dus wel overeen te komen met dat van de Franse leensuffixen en leenwoorden.

Het gebruik van *welke* lijkt, hoewel het net als *dewelke* is bestempeld als een formelere variant, niet per se frequenter in de administratieve domeinen. Hoewel deze vorm in Literatuur niet en in Privé slechts sporadisch voorkomt, heeft Publieke Opinie juist het grootste aandeel *welke* (waarbij het zelfstandige en bijvoeglijke gebruik zijn samengenomen) van alle domeinen: 37 procent. *Die* is in alle

domeinen een variant die in meer dan de helft van de gevallen als mannelijk of vrouwelijk betrekkelijk voornaamwoord wordt gebruikt; in Academie is het aandeel het laagst met 53 procent.

Figuur 10.5. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden per domein in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

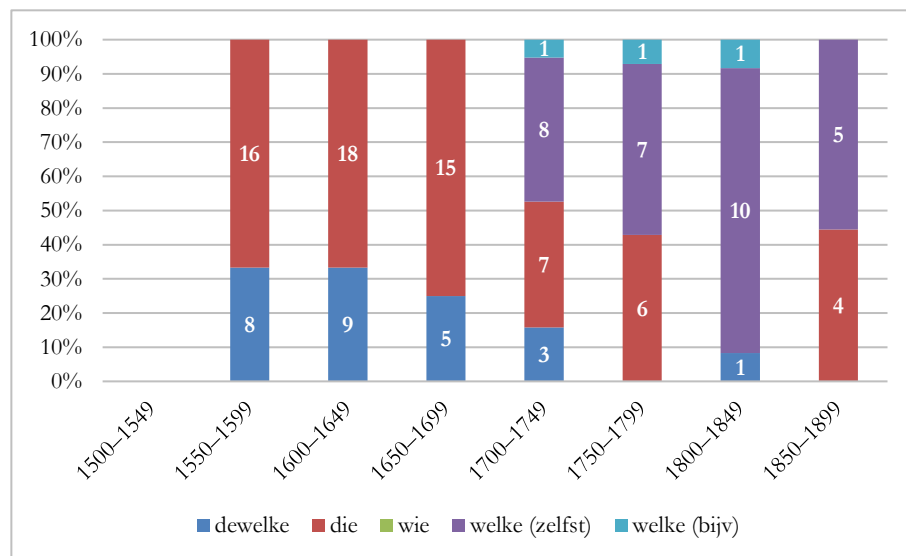
Waar het domein Literatuur bij de onzijdige relativa al het hoogste percentage van het relativum *wat* had van alle domeinen, is dat bij de mannelijke/vrouwelijke tegenhanger *wie* ook het geval, hoewel het aandeel met 3 procent – wat in absolute aantallen neerkomt op 7 voorkomens – ook in dit domein zeer beperkt blijft.

10.4.4 Relativa per periode en sociaal domein

In deze paragraaf worden de resultaten uitgesplitst naar periode en domein. Er moet hierbij echter wel rekening worden gehouden met het feit dat de resultaten per categorie door deze splitsing soms erg laag uitvallen. Met name de aantallen van de onzijdige relativa zijn bij sommige domeinen zeer beperkt, met niet zelden minder dan 10 tokens per periode per domein. Deze resultaten moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid benaderd worden. Waar het totaal aantal tokens voor de onzijdige relativa onder de 100 uitkwam (te weten bij Academie en

Publieke Opinie) worden deze resultaten dan ook niet in een figuur weergegeven.

Voor het domein Academie zijn voor de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden slechts 56 tokens gevonden, waardoor het lastig is om aan de resultaten uitgesplitst per periode (waarbij er tussen de 3 en 17 tokens per periode in dit domein zijn) conclusies te verbinden. Er is met dit lage aantal tokens echter wel een diachrone afname te zien van *hetwelke*, die ook in de algemene diachrone resultaten in paragraaf 10.4.2 zichtbaar was: *hetwelke* is het frequentst in de perioden 1550–1599 (7 tokens van de 17) en 1600–1649 (5 tokens van de in totaal 10). In de perioden 1650–1699 tot en met 1800–1849 komen er telkens nog 2 tokens van *hetwelke* voor, tegenover 3 tot 6 tokens van de andere onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in deze perioden. In 1850–1899 is *hetwelke* uit het corpus verdwenen.

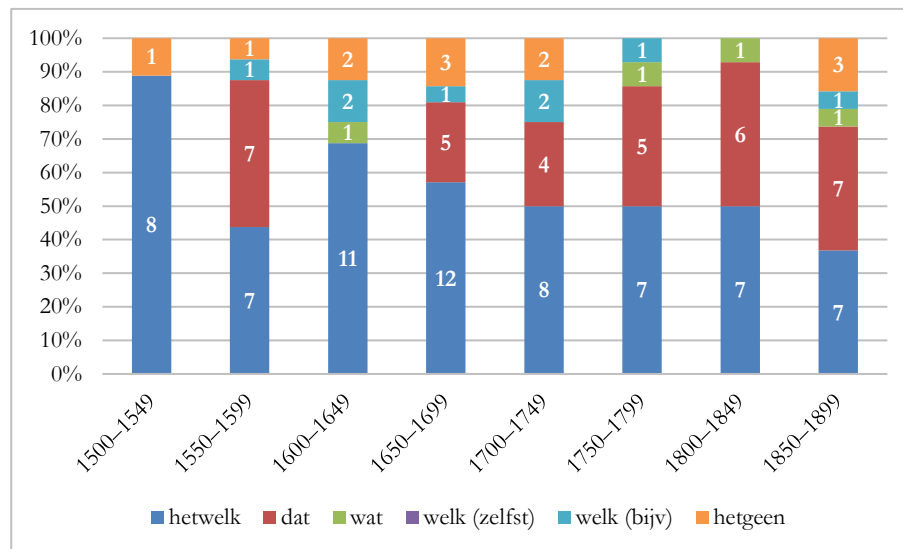

Figuur 10.6. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Academie per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

In figuur 10.6 staan de resultaten van de mannelijke/vrouwelijke relatieve voor het domein Academie. De afname in het gebruik van *dewelke* in figuur 10.6 komt overeen met het algemene diachrone beeld in paragraaf 10.4.2. Na een aanvankelijke afwezigheid van zowel het zelfstandige als bijvoeglijke gebruik van *welke* is deze variant in de laatste twee eeuwen van het *LOL*-corpus een serieuze concurrent geworden van *die* in het

Academisch domein, waarbij *welke* in alle vier de perioden frequenter is dan *die*.

In figuur 10.7 en 10.8 (deze laatste op de volgende pagina) zijn de resultaten opgenomen van het domein Economie.

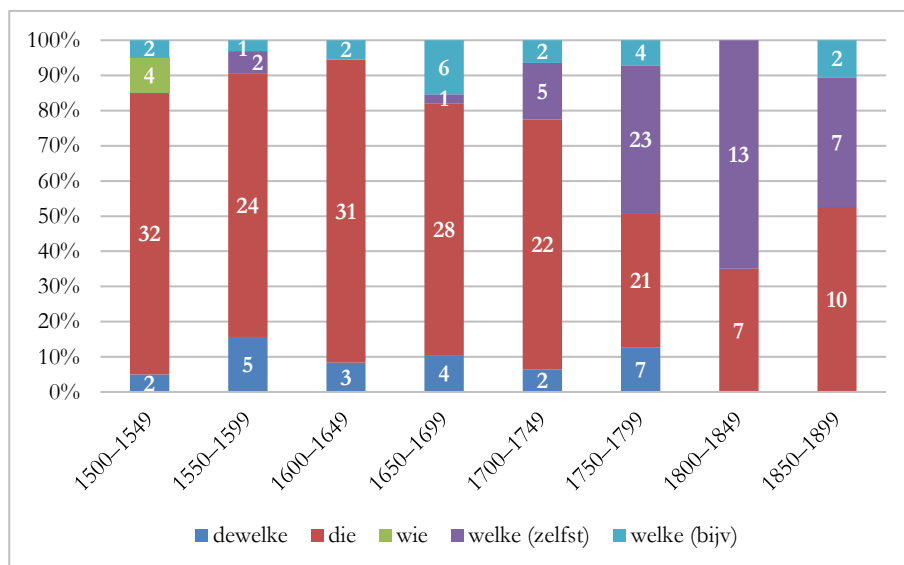

Figuur 10.7. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Economie per periode in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

Ook in figuur 10.7 is er een relatieve afname te zien van het aandeel *hetwelk* in de loop van de tijd, hoewel deze variant tot en met de periode 1850–1899 met ruim een derde van het totaal aantal onzijdige relativa voor deze periode nog steeds een belangrijke variant is. *Dat* is in de meeste perioden naast of na *hetwelk* de meest voorkomende variant (behalve in 1500–1549 en 1600–1649, waar deze variant compleet afwezig is), maar het absolute aantal van *dat* overtreft dat van *hetwelk* in geen enkele periode. Alle andere varianten – *wat*, het bijvoeglijk gebruik van *welk* en *hetgeen* – zijn maar marginaal aanwezig in het domein Economie. De verklaring voor de populariteit van *hetwelk* in dit domein moet echter zoals in paragraaf 10.4.3 al is aangegeven vooral gezocht worden in de vaste constructie *hetwelk doende etc.*, die met geen ander relativum dan *hetwelk* voorkomt in het corpus.

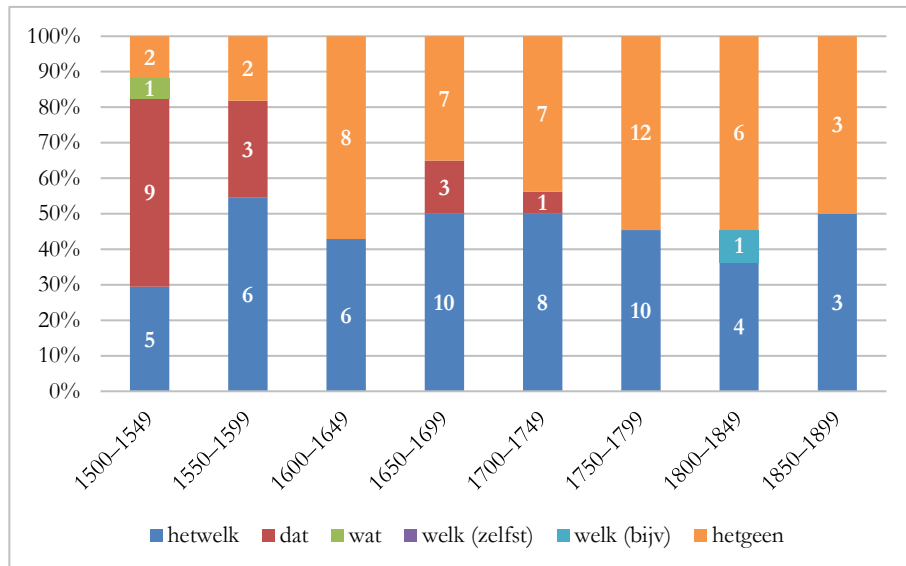
Figuur 10.8 laat voor het domein Economie tot en met 1750–1799 nog een beperkt gebruik van *dewelke* zien in alle perioden, maar deze variant is in de negentiende eeuw volledig uit het corpus

verdwenen. Het betrekkelijk voornaamwoord *welke* is, net als bij het domein Academie, een in toenemende mate belangrijke concurrent voor *die*. Waar het bijvoeglijke gebruik van *welke* door alle perioden heen een marginale variant blijft (en in 1800–1849 zelfs volledig afwezig is), neemt het zelfstandige gebruik van *welke* in aandeel toe in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw; in 1750–1799 en 1800–1849 is het zelfstandige *welke* zelfs een variant die vaker voorkomt dan *die*. *Wie* komt zoals hierboven al aangegeven in het domein Economie alleen voor in de verbinding *so wie* in de periode 1500–1549.

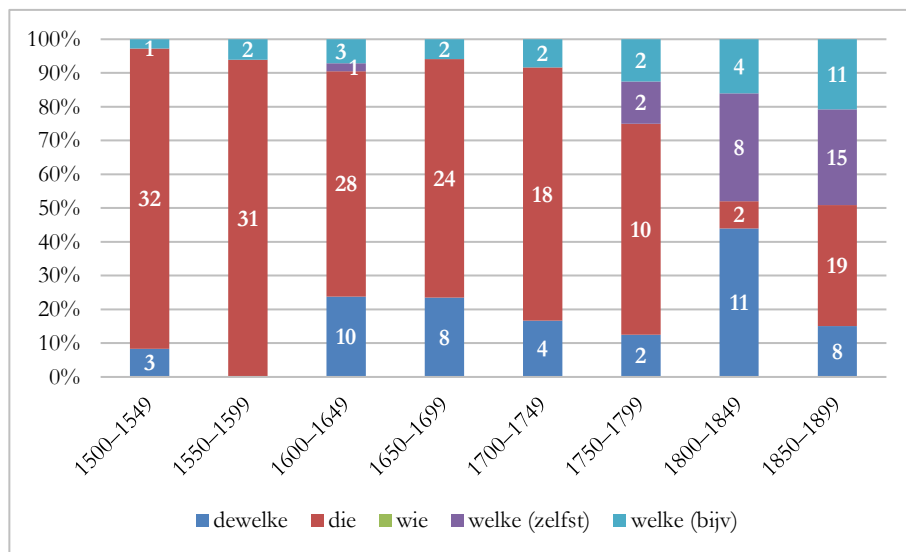

Figuur 10.8. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Economie per periode in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

Figuur 10.9 en 10.10 op de volgende pagina geven de resultaten voor het domein Liefdadigheid. In figuur 10.9 blijft het gebruik van *betwelke* redelijk stabiel gedurende de gehele periode die het corpus beslaat; deze variant maakt steeds tussen ongeveer een derde en de helft uit van het totale aantal tokens. *Hetgeen* is na *betwelke* de belangrijkste variant, waarvan het gebruik in de loop van de tijd toeneemt. *Dat* is in het domein Liefdadigheid eigenlijk alleen in de zestiende eeuw een belangrijke variant en is in vier van de acht perioden zelfs geheel afwezig als relativum.

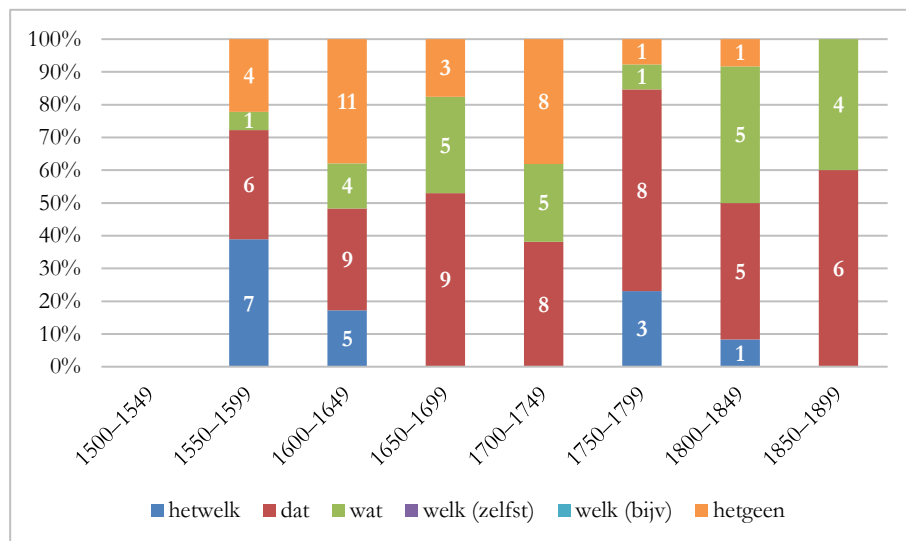
Figuur 10.9. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Liefdadigheid per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

Figuur 10.10. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Liefdadigheid per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

In figuur 10.10 is bij het aandeel *develke* een patroon te zien dat niet overeenkomt met wat er uit de algemene diachrone resultaten in paragraaf 10.4.2 naar voren kwam: in plaats van een geleidelijke diachrone afname van *develke* is, na een aanvankelijke afname tussen 1600–1649 en 1750–1799, juist een toename in het gebruik te zien in de negentiende eeuw. Dit is een patroon dat ook niet overeenkomt met het diachrone patroon dat voor de Franse leensuffixen en leenwoorden is gevonden. Vanaf de periode 1750–1799 neemt het gebruik van *welke* (zowel bijvoeglijk als zelfstandig gebruikt) ook toe, iets wat eveneens te zien was bij de domeinen Academie en Economie.

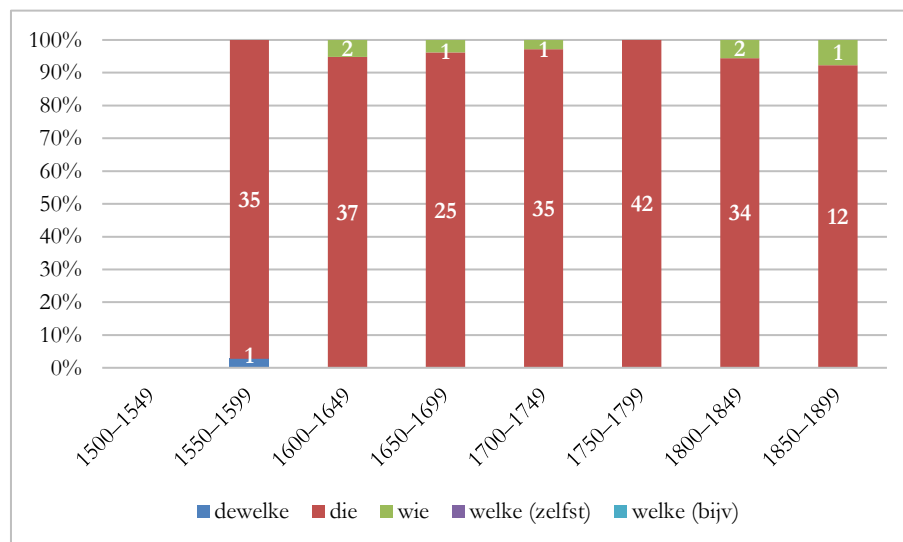
De toename van *develke* en *welke* gaat ten koste van *die*, die daardoor in de negentiende eeuw (als de tokens van het zelfstandig en bijvoeglijk gebruik van *welke* worden samengenomen) niet meer de frequentste variant van het betreffelijke voornaamwoord is, terwijl dat in alle perioden daarvoor wel zo was.

Figuur 10.11. Onzijdige betreffelijke voornaamwoorden in het domein Literatuur per periode in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

De resultaten voor het domein Literatuur staan in figuur 10.11 en 10.12 (deze laatste op de volgende pagina). Uit figuur 10.11 hierboven blijkt dat *hetwelke* vooral in de eerste periode van dit domein, 1550–1599, wordt gebruikt en dan de meest voorkomende variant van het onzijdige betreffelijke voornaamwoord is. In zekere zin komt dit wel overeen met

het diachrone patroon dat voor de Franse leensuffixen en leenwoorden is gevonden bij het domein Literatuur, aangezien de periode met de meeste leensuffixen en leenwoorden voor dit domein ook de periode 1550-1599 was (zie paragraaf 5.4.3 en 7.4.3). Na een redelijk aandeel van de variant *hetgeen* in de perioden tot en met 1700–1749 verdwijnt deze variant daarna vrijwel volledig; in de negentiende eeuw zijn *dat* en *wat* de voornaamste varianten voor het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord.

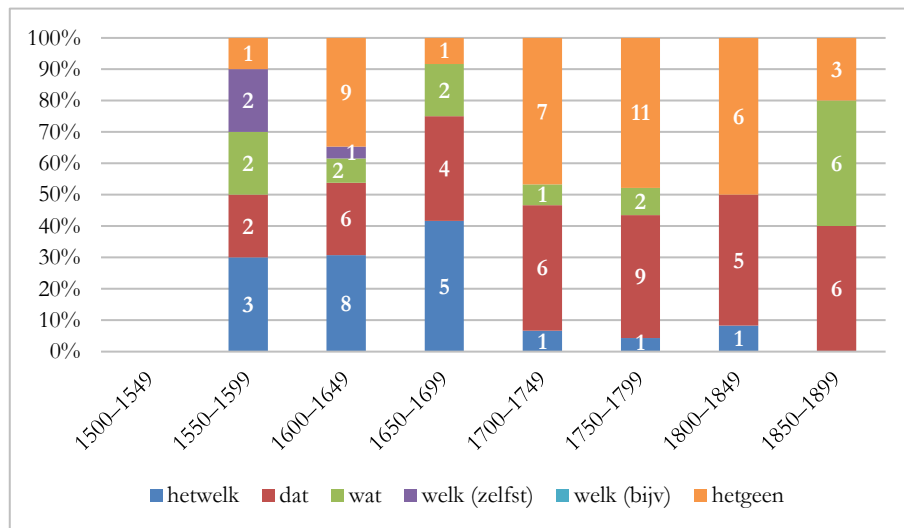

Figuur 10.12. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Literatuur per periode in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

Wat betreft de mannelijke en vrouwelijke vormen en de meervoudsvormen van het betrekkelijk voornaamwoord laat figuur 10.12 zien dat *die* eigenlijk de enige variant is die in het domein Literatuur voorkomt. Sporadisch komt ook nog *wie* voor en alleen in de eerste periode is er één voorkomen van *dewelke*, maar zowel het zelfstandige als bijvoeglijke gebruik van *welke*, die in de drie voorgaande domeinen vanaf de achttiende eeuw een veel voorkomende variant werd, komt in het domein Literatuur geen enkele keer voor in het corpus.

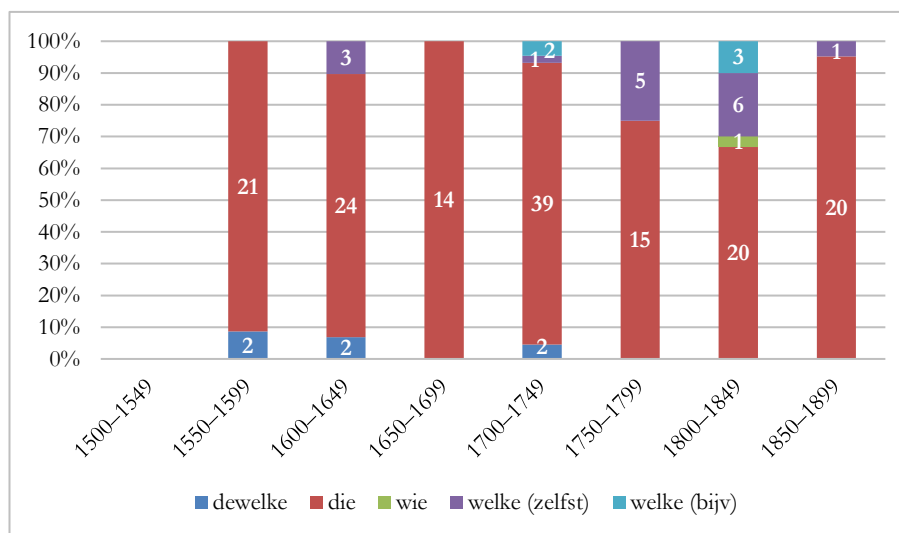
In figuur 10.13 op de volgende pagina staan de percentages en aantallen onzijdige relativa voor het Privédomein. Zoals in deze figuur te zien is, komt het relativum *hetwelke* in de eerste perioden nog redelijk vaak voor in vergelijking met de andere onzijdige relativa, maar vanaf de achttiende eeuw wordt deze variant vrijwel niet meer gebruikt en deze

verdwijnt in de periode 1850–1899 volledig uit het corpus. Ook hier is dus weer geen link te constateren met de Franse leensuffixen en leenwoorden, die juist in de eerste helft van de achttiende eeuw veelvuldig werden gebruikt in de privébriefven (zie paragraaf 5.4.3 en 7.4.3). In dezelfde perioden waarin *hetwelke* nog maar marginaal voorkomt – 1700–1749, 1750–1799 en 1800–1849 – is het aandeel van *hetgeen* in de totale hoeveelheid onzijdige relativa juist toegenomen. In 1850–1899 is er dan weer een opvallend hoog percentage *wat*, dat een even groot aandeel heeft als *dat*.

Figuur 10.13. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Privé per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

In figuur 10.14 op de volgende pagina staan de resultaten voor de mannelijke en vrouwelijke relativa in het Privédomein. Net als bij Literatuur is bij deze resultaten te zien dat *die* veruit de meest voorkomende variant is en dat *dewelke* slechts zeer sporadisch optreedt. In tegenstelling tot de resultaten van Literatuur is *welke* bij Privé echter wel een variant die wordt aangetroffen in het corpus; het aandeel neemt net als bij de domeinen Academie, Economie en Liefdadigheid diachroon toe, hoewel dit bij Privé alleen in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw het geval is. Het relativum *wie* komt in het hele corpus privébriefven slechts één keer voor.

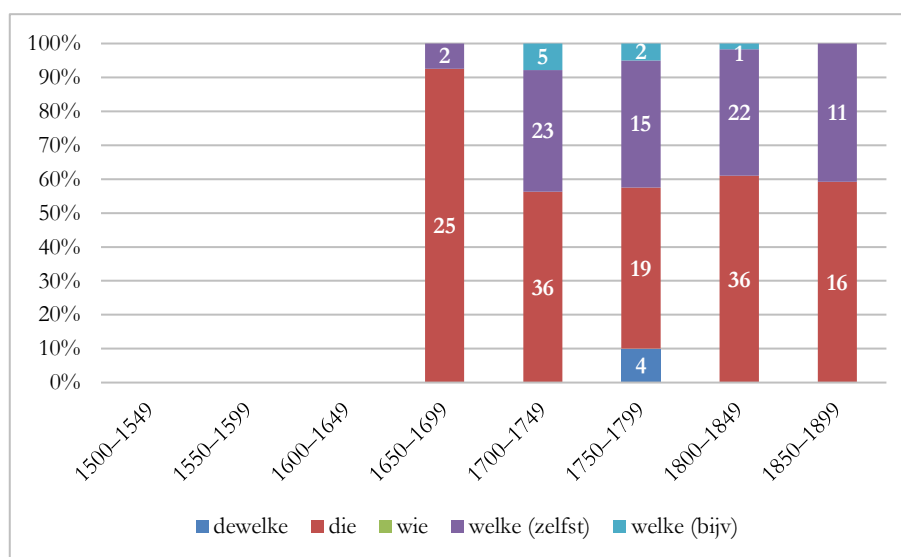

Figuur 10.14. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Privé per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

De onzijdige relativa in het domein Publieke Opinie vertonen een ander beeld dan in de tot nu toe besproken domeinen. In tegenstelling tot de andere domeinen neemt het aandeel *betwelke* in het domein Publieke Opinie niet af in de loop van de tijd, maar juist toe: terwijl deze variant van het onzijdige betrekkelijke voornaamwoord geheel afwezig is in de eerste twee perioden van dit domein (1650–1699 en 1700–1749), komt het wel een aantal keer voor in de laatste drie perioden: 7 keer in 1750–1799 (van de in totaal 15 tokens van onzijdige relativa in deze periode), 5 keer in 1800–1849 (van de 10 tokens) en 4 keer in 1850–1899 (van de 9 tokens). In elk van deze perioden komt *betwelke* vaker voor dan elke andere variant: in 1750–1799 is *betgeen* met 5 tokens de tweede variant en in 1800–1849 en 1850–1899 *dat* met in beide perioden 3 tokens. Tegelijkertijd neemt het aandeel *betgeen* tussen 1700–1749 en 1850–1899 in toenemende mate af: van 9 tokens in 1700–1749 naar 5 in 1750–1799, 2 in 1800–1849 en 1 in 1850–1899.

De distributie van de mannelijke en vrouwelijke relativa in het domein Publieke Opinie van het *LOL*-corpus staat in figuur 10.15 op de volgende pagina. Uit deze figuur blijkt dat het relativum *dewelke* vrijwel afwezig is in de Publieke Opinie, met uitzondering van de periode 1750–1799, waar er 4 voorkomens van deze variant zijn. *Die* is in alle perioden het frequentst. In de laatste vier perioden krijgt *die* wel concurrentie van *welke*, die nog niet veel voorkwam in de periode 1650–1699 maar vanaf

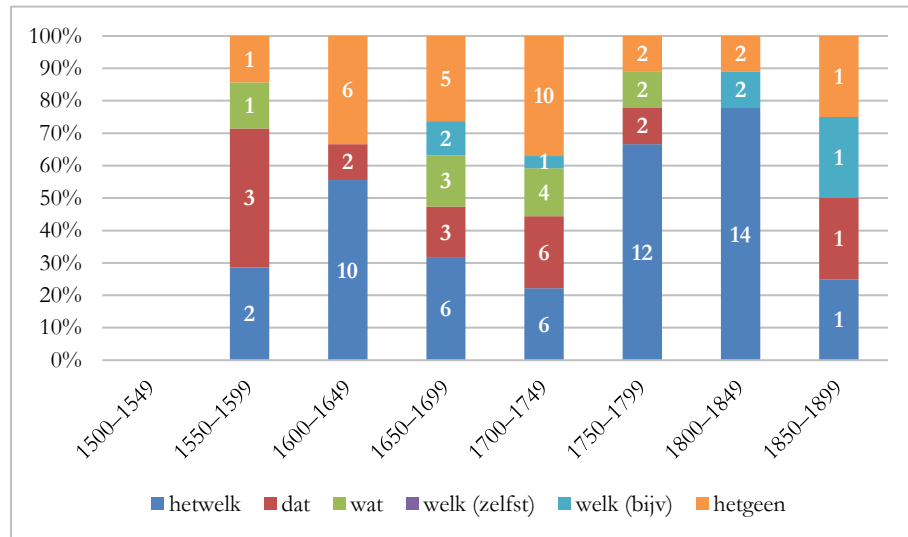
1700–1749 telkens een aandeel van rond de 40 procent heeft. De verhouding tussen *die* en *welke* blijft in de achttiende en negentiende eeuw echter vrij stabiel met rond de 60 procent *die* en rond de 40 procent *welke*.

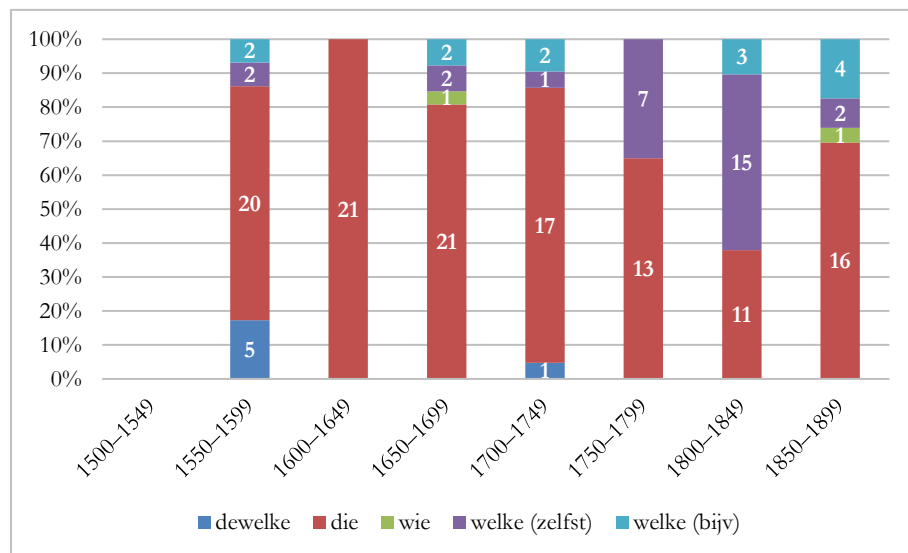
Figuur 10.15. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Publieke Opinie per periode in het LOL-corpus (percentages en absolute aantallen).

Tot slot staan de resultaten voor Religie in figuur 10.16 en figuur 10.17 op de volgende pagina. Net zoals bij de Publieke Opinie de variant *betwelke* juist in de laatste drie perioden van het corpus opkwam, is in figuur 10.16 te zien dat bij Religie het percentage *betwelke* na een aanvankelijke afname van 1600–1649 tot en met 1700–1749 weer toeneemt in de perioden 1750–1799 en 1800–1849. In deze twee perioden is *betwelke* ook veruit de belangrijkste variant met twee derde van het totale aantal onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in 1750–1799 en bijna 80 procent in 1800–1849. *Hetgeen* wordt in dezelfde perioden juist minder frequent. De sterke toename van het gebruik van *betwelke* gaat in tegen het algemene beeld van het relativum *betwelke*, dat juist een daling laat zien in de loop van de tijd, maar ook tegen het beeld dat uit de analyses van de Franse leensuffixen en leenwoorden in het domein Religie naar voren kwam: daarin bleef het gebruik van leensuffixen juist redelijk stabiel gedurende de achttiende en negentiende eeuw en nam het

gebruik van leenwoorden af in de periode 1750-1799 ten opzichte van 1700-1749 in plaats van toe (zie paragraaf 5.4.3 en 7.4.3.).

Figuur 10.16. Onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Religie per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

Figuur 10.17. Mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden in het domein Religie per periode in het *LOL*-corpus (percentages en absolute aantallen).

Het beeld van figuur 10.17 wijkt niet veel af van dat van de andere domeinen wat betreft het gebruik van de mannelijke en vrouwelijke relativa: *dewelke* is een zeer weinig voorkomende variant, zeker na de periode 1550–1599, *die* is in het algemeen de meest voorkomende variant en het gebruik van *welke* neemt toe in de perioden 1750–1799 en 1800–1849. In deze laatste periode is *welke* ook frequenter dan *die*. *Wie* komt net als *dewelke* slechts zeer sporadisch voor in het domein Religie: 1 keer in 1650–1699 en 1 keer in 1850–1899.

10.5 Besluit

In dit hoofdstuk is onderzocht wat de frequentie is van de verschillende onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden (*dat, wat, welk, hetwelk, hetgeen*) en de mannelijke, vrouwelijke en meervoudige betrekkelijke voornaamwoorden (*die, wie, welke, dewelke*) in het LOL-corpus. Bij deze bespreking waren met name de resultaten van de betrekkelijke voornaamwoorden *hetwelk* en *dewelke* van belang, omdat van deze relativa beweerd wordt dat hun gebruik beïnvloed is door het Frans. Met de in dit hoofdstuk besproken resultaten kan de vraag worden beantwoord of het gebruik van *dewelke* en *hetwelk* inderdaad toegeschreven kan worden aan Franse invloed.

De resultaten laten zien dat, hoewel het aandeel *n*-vormen (*wat, wie, welk, welke, hetwelk, dewelke*) in het corpus als geheel toeneemt in de loop van de tijd ten koste van de *d*-vormen (*dat, die, hetgeen*), dit niet geldt voor het aandeel *hetwelk* en *dewelke*: het gebruik van deze varianten neemt juist af in de loop van de tijd. Aan de andere kant was bij *welke* een toename te zien in de loop van de tijd, iets wat ook al door Krogull (2018) was geconstateerd.

Er bleek een domeinverschil te zijn in het gebruik van *hetwelk* en *dewelke* in de zin dat de administratieve, formelere domeinen een hogere frequentie van *hetwelk* en *dewelke* hadden dan de niet-administratieve domeinen. Bij de niet-administratieve domeinen was bovendien bij *hetwelk* te zien dat het aandeel van deze variant in de teksten afkomstig uit het domein Publieke Opinie hoger was dan in de domeinen Privé en Literatuur, die ook minder formeel zijn dan Publieke Opinie.

Op basis van het in dit hoofdstuk geschetste beeld van het gebruik van *hetwelk* en *dewelke* kan worden bekeken of het patroon dat voor deze relativa is gevonden overeenkomsten vertoont met de patronen die in de hoofdstukken 5 en 7 zijn vastgesteld voor de Franse

leensuffixen en leenwoorden: indien dat het geval is, zou er kunnen worden gezegd dat het gebruik van *betwelke* en *dewelke* inderdaad door het Frans is beïnvloed. Bij zowel de analyses van de Franse leensuffixen als van de leenwoorden kwam naar voren dat het aantal leensuffixen en leenwoorden in het *LOL*-corpus steeg tot 1700–1749, toen de piek in het gebruik van aan het Frans ontleende elementen werd bereikt, waarna een daling inzette in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw (zie paragraaf 5.4.1 en 7.4.1). Bij *betwelke* en *dewelke* is echter vanaf de aanvang van het *LOL*-corpus een daling in frequentie te zien. De periode 1700–1749 heeft zelfs het laagste percentage *betwelke* van alle perioden; bij *dewelke* is alleen het percentage in de periode 1850–1899 (1 procent) lager dan in 1700–1749. Als gekeken wordt naar het algemene diachrone beeld, komen de ontwikkelingen van Franse geleende elementen en die van *betwelke* en *dewelke* dus niet met elkaar overeen.

Wanneer de relativa per domein worden bekeken, dan kan er een onderscheid gemaakt worden tussen de administratieve domeinen (Academie, Economie, Liefdadigheid, Religie) en de overige domeinen (Literatuur, Privé, Publieke Opinie). Zowel *betwelke* als *dewelke* kwam meer voor in de administratieve domeinen dan in de overige domeinen. Dit versterkt de bewering die al in de onderzoeksliteratuur te vinden was dat *betwelke* en *dewelke* tot de formele taal behoren. Ook bij de leensuffixen en leenwoorden was er een verschil te zien tussen de administratieve domeinen en de overige domeinen. Hoewel Publieke Opinie en Religie bij de leensuffixen en leenwoorden een tussenpositie innamen, was er wel een duidelijk verschil tussen Academie, Economie en Liefdadigheid aan de ene kant, met veel leensuffixen en leenwoorden, en Privé en Literatuur aan de andere kant, met weinig Franse elementen. Dit is hetzelfde beeld als wat bij *betwelke* en *dewelke* te zien is, dus wanneer alleen naar de domeindimensie wordt gekeken, dan volgen deze relativa wel hetzelfde patroon als de Franse leensuffixen en leenwoorden.

Bij uitsplitsing van de relativa naar periode en domein ontstaat echter veelal ook weer een ander beeld dan bij de leensuffixen en leenwoorden het geval was. De meeste resultaten zijn op een beperkt aantal tokens van relativa gebaseerd waardoor het lastig is om algemene uitspraken te doen, maar er zijn bij uitsplitsing naar periode en domein weinig aanwijzingen dat de ontwikkelingen van *betwelke* en *dewelke* dezelfde patronen volgen als de leensuffixen en leenwoorden. Bij Academie neemt het aandeel *betwelke* en *dewelke* gestaag af terwijl er bij de geleende elementen in het domein Academie eerst een stijging te zien was en pas in de negentiende eeuw een daling. Ook bij Economie was de

geleidelijke daling van deze relativa in de loop van de tijd niet te zien in de resultaten van de leensuffixen en leenwoorden. Bij Liefdadigheid werd het hoogtepunt van leensuffixen en leenwoorden in de achttiende eeuw bereikt, terwijl *hetwelke* het frequentst is in de periode 1600–1649 in dit domein. Daarnaast daalde het aantal leensuffixen en leenwoorden in Liefdadigheid in de negentiende eeuw, terwijl *dewelke* juist toeneemt in frequentie in deze periode. Bij Literatuur is wel opvallend dat in de periode waarin de meeste leensuffixen en leenwoorden zijn gevonden – 1550–1599 – ook het hoogste percentage *hetwelke* wordt gevonden en het enige voorkomen van *dewelke* in dit domein te vinden is. Bij Privé echter komt *hetwelke* alleen in de zestiende en zeventiende eeuw nog regelmatig voor, terwijl de piek van ontleningen zich in de eerste helft van de achttiende eeuw bevond. Ook *dewelke* is relatief frequenter in de perioden 1550–1599 en 1600–1649 dan in 1700–1749. De piek in leensuffixen en leenwoorden bij Publieke Opinie was te vinden in de eerste helft van de achttiende eeuw, maar in deze periode komen de vormen *hetwelke* en *dewelke* in het geheel niet voor in dit domein. Juist wanneer het aantal leensuffixen en leenwoorden weer begon af te nemen – in de laatste drie perioden – komt *hetwelke* op als variant in de kranten. Tot slot laat Religie een stijging zien van *hetwelke* in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw, terwijl de leensuffixen relatief stabiel bleven in dezelfde perioden en de daling van het aantal leenwoorden tussen de eerste en tweede helft van de achttiende eeuw niet overeenkomt met de stijging die in dezelfde periode bij *hetwelke* te zien is. Ook bij Religie is *dewelke* het frequentst (en komt op één token na alleen maar voor) in de periode 1550–1599.

Al met al kan er op basis van de resultaten uit dit onderzoek niet geconcludeerd worden dat het Frans invloed heeft gehad op de Nederlandse relativa *hetwelke* en *dewelke*. Op basis van de dimensie van het sociale domein zou er wel een argument zijn om de relativa als Franse invloed te zien, omdat het patroon van de sociale domeinen bij de relativa overeenkomt met dat van de leensuffixen en leenwoorden. Wanneer echter naar de dimensie periode wordt gekeken, dan blijkt dat de diachrone ontwikkeling van de beide relativa niet overeenkomt met de diachrone ontwikkeling van de Franse leensuffixen en leenwoorden. Omdat het diachrone patroon ontbreekt en het juist van belang is voor de beïnvloedingsclaim dat zowel het sociale domein als de dimensie van de diachronie overeenkomt met de leensuffixen en leenwoorden, kan er op basis van de resultaten die in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd niet bewezen worden dat er inderdaad sprake is van Franse invloed.

Aangezien het doel van deze casestudy was om te achterhalen of het Frans naast invloed op de Nederlandse morfologie en woordenschat ook invloed heeft gehad op de Nederlandse morfosyntaxis, moet er worden geconcludeerd dat er in dit hoofdstuk geen bewijs is gevonden voor Franse invloed op de morfosyntaxis van het Nederlands.

Als *dewelke* en *hetwelke* dan niet onder invloed hebben gestaan van het Franse *lequel*, waar komen deze relativa dan vandaan? In de literatuur worden ook andere mogelijkheden gegeven voor het ontstaan van *dewelke* en *hetwelke*. Van der Wal (2002: 33) geeft aan dat het gebruik van relatieven met *welke* – en overigens ook de ontwikkeling van *d-* naar *w-* vormen in het algemeen – een taalinterne ontwikkeling zou kunnen zijn die parallel loopt met gelijksoortige ontwikkelingen in andere talen. Alle talen ontwikkelen los van elkaar strategieën om bijvoorbeeld nevenschikte en ondergeschikte zinnen te vormen en daarbij hoort de ontwikkeling van woorden om zinnen met elkaar te verbinden, zoals relativa. Haspelmath (2001) noemt het gebruik van betrekkelijke voornaamwoorden een kenmerk van het *Standard Average European*: het zou een kenmerk zijn dat vrijwel alle Europese talen gemeenschappelijk hebben, terwijl het buiten het Europese continent nauwelijks voorkomt in de talen van de wereld. Ook geeft Haspelmath aan dat de relatieve woorden vaak zijn ontwikkeld uit vragende voornaamwoorden (soms ook uit demonstratieven, en soms hebben talen een apart relativum). Dit zou erop kunnen wijzen dat het vormen van relatieve woorden op basis van vraagwoorden – zoals *dewelke* en *hetwelke* – algemene patronen zijn in de Europese talen. Daarnaast zou het ook kunnen zijn dat niet het Frans maar een andere taal invloed heeft gehad op de Nederlandse relativa. Burridge (1993: 243) en Fiorentino (2007: 272) bijvoorbeeld wijzen op het Latijn als taal die invloed kan hebben gehad. Het gegeven dat de veel voorkomende formule *hetwelke doende etc.* ook een link met het Latijn zou hebben (zie paragraaf 10.4.3), versterkt het idee van deze mogelijke invloed alleen maar. Tot slot is het ook niet uit te sluiten dat er sprake is van *multiple causation*, waarbij contact met een andere taal zorgt voor versterking van een taalverandering die oorspronkelijk een taalinterne ontwikkeling was (zie bijv. Joseph 1983; Thomason 2020: 34).

Hoofdstuk 11 Conclusie

11.1 Inleiding

In dit proefschrift zijn de effecten van het Nederlands-Franse taalcontact op het Nederlandse taalgebruik onderzocht op het gebied van morfologie, lexicon en morfosyntaxis in de periode van 1500 tot 1900. Regionale invloed is buiten beschouwing gelaten door het onderzoek te richten op één locatie: Leiden. Met het speciaal voor dit doeleinde gebouwde *Language of Leiden*-corpus, waarin teksten uit acht verschillende perioden en zeven verschillende sociale domeinen zijn opgenomen, is het taalgebruik geanalyseerd op drie verschijnselen, die elk een taalniveau van het Nederlands representeren: leensuffixen (morfologie), leenwoorden (lexicon) en de relativa *denwelke* en *hetwelke* (morfosyntaxis). Deze analyses waren erop gericht om de invloed van het Frans op het Nederlandse taalgebruik te achterhalen, om zo een beter beeld te verkrijgen van de historische taalcontactsituatie tussen het Nederlands en het Frans dan er tot nu toe in de onderzoeksliteratuur is te vinden. Wat was de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlands? Kan er op basis van het in dit proefschrift uitgevoerde onderzoek geconcludeerd worden dat het Nederlands ‘verfranst’ was of juist niet, of is het beeld genuanceerder dan dat?

Dit hoofdstuk geeft de algemene conclusies die uit het onderzoek als geheel getrokken kunnen worden. In paragraaf 11.2 geef ik eerst de conclusies per taalniveau. Hierbij ga ik in op de belangrijkste resultaten voor elk van de variabelen, met periode en domein als de belangrijkste variabelen. Deze resultaten koppel ik vervolgens aan de algemene onderzoeksvraag. In paragraaf 11.3 worden de conclusies uit paragraaf 11.2 op een andere manier geordend: hier is het de vraag welke bevindingen kunnen worden gezien als argumenten vóór een sterke invloed van het Frans op het Nederlands, en daarmee voor een sterke ‘verfransing’ van het Nederlands, en welke resultaten kunnen worden gezien als argumenten tegen de stelling dat het Nederlands een sterke invloed van het Frans heeft ondergaan. Vervolgens worden in paragraaf 11.4 op basis van deze bevindingen algemene conclusies getrokken die antwoord geven op de algemene onderzoeksvraag wat de invloed van het Frans op het Nederlandse taalgebruik is geweest tussen 1500 en 1900.

11.2 Conclusies per taalniveau

11.2.1 Morfologie: leensuffixen

Bij de leensuffixanalyse heb ik het gebruik onderzocht in het *LOL*-corpus van 37 suffixen die uit het Frans afkomstig zouden zijn. Allereerst is de vraag beantwoord hoe het gebruik van deze leensuffixen zich ontwikkelde tussen 1500 en 1900 en wat de verschillen in gebruiksfrequentie waren tussen de verschillende sociale domeinen in het *LOL*-corpus. Er bleek een gestage diachrone toename te zijn in het gebruik van de leensuffixen in de zestiende en zeventiende eeuw; de periode 1700–1749 vormde de periode met het hoogste leensuffixgebruik. Tussen 1750 en 1899 nam de frequentie van de leensuffixen vervolgens weer gestaag af. Dit patroon is te zien als de tokenfrequenties in de verschillende perioden met elkaar worden vergeleken, waarbij alle voorkomens van de leensuffixen zijn meegeteld, maar ook als de typefrequenties worden vergeleken, waarbij alle lexicale items die een leensuffix bevatten slechts één keer per periode zijn meegeteld.

Bij uitsplitsing van de leensuffixen naar sociaal domein bleek er een onderscheid te kunnen worden gemaakt tussen de zogeheten administratieve domeinen (Academie, Economie, Liefdadigheid en Religie) aan de ene kant en de niet-administratieve domeinen (Literatuur, Privé en Publieke Opinie) aan de andere kant. De groep van de administratieve domeinen maakte meer gebruik van leensuffixen dan de groep niet-administratieve domeinen. Het Frans heeft met andere woorden meer invloed gehad op de administratieve domeinen dan op de niet-administratieve domeinen, althans wat de leensuffixen betreft. De hogere leensuffixfrequenties in de administratieve domeinen waren te zien in vrijwel de gehele periode van vierhonderd jaar die het *LOL*-corpus beslaat. Twee van de administratieve domeinen, Academie en Liefdadigheid, vertoonden echter een ander patroon dan de rest: niet alleen hadden beide domeinen veel hogere frequenties leensuffixen dan de andere domeinen in vrijwel alle perioden, maar ook waren dit de enige twee domeinen waarbij een gestage diachrone toe- en afname te zien was vergelijkbaar met de toe- en afname bij uitsplitsing van de resultaten alleen naar periode en niet naar periode en sociaal domein. Bij de andere domeinen bleef het leensuffixgebruik veel stabiel gedurende de eeuwen. Er was hierbij echter wel een verschil tussen de token- en de typefrequentie: wanneer naar het aantal types werd gekeken per periode en per sociaal domein in plaats van naar het aantal tokens, dan bleek dat de frequenties in het domein Liefdadigheid vergelijkbaar waren met alle

andere domeinen en dat alleen Academie hogere typefrequenties had dan de rest. Het is daarmee zinvol gebleken om een onderscheid te maken tussen het gebruik van tokens leensuffixen en dat van types leensuffixen.

Wanneer alleen naar de token- en typefrequenties per periode wordt gekeken, moet dus worden geconcludeerd dat de zestiende- en zeventiende-eeuwse perioden gekenmerkt worden door toenemende invloed van het Frans op het Nederlands. Deze invloed bereikt zijn hoogtepunt in de eerste helft van de achttiende eeuw, en neemt weer af in de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw. Wanneer echter ook de domein-dimensie erbij wordt betrokken, dan moet dit beeld genuanceerd worden. Aangezien voor de meeste domeinen het aantal leensuffixen diachroon vrij stabiel blijft, kan voor deze domeinen niet dezelfde conclusie worden getrokken als voor de resultaten waarbij geen onderscheid wordt gemaakt tussen de domeinen. De enige conclusie over diachrone toe- en afnames van leensuffixen die kan worden getrokken voor alle domeinen, is dat het aantal leensuffixen afneemt in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Alleen Academie en Liefdadigheid laten de diachrone toe- en afnemende leensuffixfrequentie zien die ook opgaat voor de algemene resultaten. Ook hebben deze twee domeinen een hoger leensuffixgebruik dan de andere vijf domeinen, althans wanneer naar de tokenfrequenties wordt gekeken. Bij de typefrequenties is Academie het enige domein dat afwijkt van de rest met hoge typefrequenties. Wat betreft tokenfrequenties hebben Academie en Liefdadigheid dus de meeste invloed van het Frans ondergaan, maar op het gebied van variatie in woordtypen heeft alleen Academie meer onder invloed gestaan van het Frans dan de andere domeinen. In elk geval toont de leensuffixanalyse aan dat het gebruik van leensuffixen afhankelijk is van het domein en dat domeinen met formeler taalgebruik (de administratieve domeinen) meer Franse leensuffixen bevatten dan minder formele genres.

Het beeld van de invloed van het Frans wordt nog verder genuanceerd wanneer gekeken wordt naar de frequentie van de individuele leensuffixen. Het bleek dat enkele suffixen, met name *-eren*, heel frequent voorkomen in het corpus, terwijl andere leensuffixen helemaal niet of maar heel sporadisch voorkomen. Ook komen sommige leensuffixen vaak voor in het ene domein, terwijl hetzelfde leensuffix niet of vrijwel niet voorkomt in een ander sociaal domein. Van de 37 suffixen die het Frans aan het Nederlands heeft uitgeleend en die in dit onderzoek zijn onderzocht, hebben dus niet alle leensuffixen een even grote invloed gehad op het Nederlandse taalgebruik. Van leensuffixen

die maar zeer zelden voorkomen kan niet gezegd worden dat het Frans door deze leensuffixen veel invloed op het Nederlandse taalgebruik heeft gehad.

Sommige zeer frequente woorden met een leensuffix bleken karakteristiek te zijn voor een sociaal domein, zoals *curateur* voor de Academie en *comparant* voor Liefdadigheid. Dit was een aanleiding om de verhouding te onderzoeken tussen woorden met een leensuffix die tot de terminologie van een bepaald sociaal domein gerekend kunnen worden en woorden die algemenere gebruiksmogelijkheden hebben. Het bleek dat ruim de helft van alle woordtypen met een leensuffix tot de algemene omgangstaal kon worden gerekend en dat de rest specifiek was voor één domein of uitsluitend in de administratieve domeinen gebruikt werd. Per leensuffix verschilde de verhouding tussen terminologie en algemene woordenschat echter: met name werkwoorden met het leensuffix *-eren* en zelfstandige naamwoorden op *-atie* bleken vaker domein-specifieke woorden dan algemene woorden te zijn, terwijl suffixen als *-aard* en *-ees* juist alleen maar gebruikt werden in woorden die een algemene toepassing hebben. Franse leensuffixen zijn dus niet voorbehouden aan woorden die in een beperkt deel van de samenleving worden gebruikt en bijvoorbeeld alleen in de administratieve of juridische taal voorkomen, maar hebben ook invloed gehad op het algemene taalgebruik.

Tot slot is er gekeken naar de integratie van de leensuffixen in de Nederlandse morfologie. Dit is gedaan door de productiviteit van elk van de leensuffixen te onderzoeken, waarbij een leensuffix werd beschouwd als productief als het aan een inheemse of uitheemse stam was gehecht en daarmee een woord vormde dat niet uit het Frans (of een andere taal) was overgenomen. Bij twee derde van de leensuffixen die in het *LOL*-corpus zijn aangetroffen bleek er inderdaad minstens één woordtype te zijn dat productief was gevormd in het Nederlands. Veruit de meeste woorden met een leensuffix waren echter in hun geheel leenwoorden: bijna 90 procent. Ook werden slechts 3 van de 37 leensuffixen alleen maar in productief gevormde woorden aangetroffen. Hoewel de meeste leensuffixen dus wel ingezet kunnen worden voor de vorming van nieuwe woorden in het Nederlands en daarmee deel van de Nederlandse morfologie uitmaken, zijn de meeste van deze suffixen echter maar zeer beperkt ingezet voor woordvorming en zijn ze vaak alleen maar of vrijwel alleen maar deel van leenwoorden. In dat opzicht is de invloed van het Frans op de Nederlandse morfologie dus beperkt geweest.

Samenvattend komt er uit de leensuffixanalyse een genuanceerd beeld naar voren van de mate waarin het Frans het Nederlands heeft

beïnvloed. Aan de ene kant kan gezegd worden dat er duidelijk sprake is van Franse invloed: veruit de meeste van de onderzochte leensuffixen worden in meer of mindere mate gebruikt tussen de zestiende en negentiende eeuw, en het gebruik van het aantal suffixen neemt toe gedurende de zestiende en zeventiende eeuw. Daarnaast maken deze leensuffixen deel uit van zowel terminologische woorden als van woorden die algemeen kunnen worden gebruikt, waarmee het Frans dus het taalgebruik heeft beïnvloed van een breed deel van de samenleving. Aan de andere kant kan het effect van het taalcontact met het Frans genuanceerd worden. De mate van invloed van het Frans is domein-afhankelijk: administratieve domeinen, en met name de domeinen Academie en Liefdadigheid, hebben veel meer onder invloed gestaan van het Frans dan de andere domeinen. Ook zijn er maar enkele leensuffixen die veel worden gebruikt in het Nederlands; andere suffixen komen maar sporadisch voor. Tot slot worden lang niet alle leensuffixen ingezet voor woordvorming in het Nederlands en zijn nieuwvormingen sowieso zeldzaam, wat betekent dat het Frans ook een beperkte invloed heeft gehad op de morfologie van het Nederlands.

11.2.2 *Lexicon: leenwoorden*

Op het taalniveau van het lexicon zijn leenwoorden onderzocht die uit het Frans komen. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen leenwoorden die zeker uit het Frans komen en leenwoorden die mogelijk uit het Frans zijn ontleend, maar waarvan de etymologie niet zeker is. Net als bij de leensuffixanalyse zijn ook voor de leenwoorden de resultaten uitgesplitst naar periode en sociaal domein. De uitkomsten van het leenwoorden- en leensuffixonderzoek zijn ook met elkaar vergeleken om te zien of de patronen die uit de beide analyses naar voren komen dezelfde zijn.

De patronen bleken inderdaad in hoge mate overeen te komen. Net als bij de leensuffixen kwam bij de leenwoorden naar voren dat er een toename van het aantal leenwoorden te zien was van de zestiende naar de zeventiende eeuw, met een piek in de eerste helft van de achttiende eeuw en in de perioden daarna een daling. Dit patroon was zowel te zien wanneer de tokenfrequenties per periode met elkaar werden vergeleken als wanneer de typefrequenties werden vergeleken, waarbij elk lexicaal item per periode één keer werd meegeteld. Bovendien was het patroon van een diachrone stijging en daarna een daling te zien

niet alleen wanneer naar de leenwoorden werd gekeken die zeker uit het Frans komen, maar ook wanneer de leenwoorden die zeker of mogelijk uit het Frans komen bij elkaar werden geteld en eveneens wanneer alleen werd gekeken naar de leenwoorden die geen Frans leensuffix hebben. Kortom: over het algemeen geldt dat er meer leenwoorden worden gebruikt als er ook meer leensuffixen worden gebruikt, en omgekeerd.

Bij uitsplitsing van de leenwoorden naar sociaal domein is het beeld in grote lijnen ook hetzelfde als bij de leensuffixen, hoewel er ook verschillen zijn. De onderscheiding tussen vergelijkingen met leenwoorden die zeker uit het Frans komen en leenwoorden die zeker of mogelijk uit het Frans komen, bleek relevant te zijn bij de verschillen tussen de domeinen. Wanneer de resultaten van de leenwoorden die zeker en mogelijk uit het Frans komen bij elkaar werden opgeteld, vormden drie van de vier administratieve domeinen (Academie, Liefdadigheid en Economie) de drie domeinen met het hoogste aantal leenwoorden, terwijl Privé en Literatuur net als bij de leensuffixen de laagste aantallen leenwoorden van alle domeinen hadden. In tegenstelling tot de leensuffixen bleef Religie echter achter bij Publieke Opinie wat betreft het aantal zekere of mogelijke Franse leenwoorden. Wanneer alleen de resultaten van de leenwoorden die zeker uit het Frans komen werden meegenomen, dan had Publieke Opinie zelfs ongeveer even veel Franse leenwoorden als het domein Liefdadigheid.

Een uitsplitsing van de leenwoorden per periode en per sociaal domein gaf voor de meeste domeinen ongeveer hetzelfde beeld in het diachrone verloop van de leenwoordfrequentie als bij de leensuffixfrequentie het geval was. Religie en in mindere mate Academie en Economie waren domeinen waarbij de diachrone ontwikkelingen van de leenwoorden en de leensuffixen enigszins van elkaar afweken.

Uit het leenwoordenonderzoek komt dus, net als uit het leensuffixonderzoek, naar voren dat er in de zestiende- en zeventiende-eeuwse perioden sprake is van een toenemende invloed van het Frans op het Nederlands, dat de eerste helft van de achttiende eeuw het hoogtepunt van de invloed van het Frans op het Nederlands vormt, en dat de tweede helft van de achttiende eeuw en de negentiende eeuw perioden zijn waarin de invloed van het Frans op het Nederlands weer afneemt. Ook in het gebruik van leenwoorden is er, net als bij de leensuffixen, echter een verschil te zien tussen verschillende domeinen. Er is wel enigszins een onderscheid te maken tussen administratieve domeinen aan de ene kant en niet-administratieve domeinen aan de andere kant, maar Religie vormt hierop een uitzondering: dit

administratieve domein heeft minder Franse leenwoorden dan het niet-administratieve domein Publieke Opinie. Ook uit de leenwoordanalyse kan dus worden geconcludeerd dat het gebruik van leenwoorden domeinafhankelijk is en dat de invloed van het Frans groter is geweest in het ene domein, bijvoorbeeld Academie, dan in het andere domein, bijvoorbeeld Literatuur. Een vergelijking tussen de leenwoord- en leensuffixanalyse heeft echter wel duidelijk gemaakt dat de twee onderzoeken enigszins andere resultaten opleveren, en dat beide onderzoeken dus uitgevoerd moeten worden om een zo compleet mogelijk beeld van de gevolgen van het taalcontact met het Frans voor het Nederlandse taalgebruik te krijgen.

Naast de invloed van de variabelen periode en domein op het gebruik van Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus zijn ook vijf andere analyses met de leenwoorden uitgevoerd om op die manier een completer beeld te krijgen van de Nederlands-Franse taalcontactsituatie. Allereerst is de frequentieverhouding tussen de verschillende woordsoorten waartoe de leenwoorden behoren onderzocht. Daarmee kan de intensiteit van het taalcontact worden bepaald. Zelfstandige naamwoorden bleken veruit het vaakst ontleend te worden: ruim driekwart van alle leenwoordtypen was een zelfstandig naamwoord. Het bleek echter van het domein afhankelijk te zijn welke woordsoort hierna het frequentst was bij de leenwoorden: bij de meeste domeinen werden er meer ontleende werkwoorden dan ontleende bijvoeglijke naamwoorden gebruikt, behalve bij Literatuur en Publieke Opinie, waar het precies omgekeerd was. Naast deze drie frequente woordsoorten zijn ook nog enkele tussenwerpsels, voorzetsels en telwoorden aan het Frans ontleend, maar die kwamen maar zeer sporadisch voor in het *LOL*-corpus. Wel bleek het gebruik van verschillende woordsoorten in enige mate domeinafhankelijk te zijn. Zeker het feit dat er ook voorzetsels zijn ontleend, geeft aan dat er sprake moet zijn geweest van een redelijk intens taalcontact tussen het Nederlands en het Frans, aangezien grammaticale elementen als voorzetsels volgens ontleningshiërarchieën lastiger te ontlenen zijn dan zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden. Aan de andere kant duidt het feit dat er vooral inhoudswoorden (en met name zelfstandige naamwoorden) zijn ontleend op een minder intense taalcontactsituatie.

Ten tweede is voor elk leenwoordtype bepaald in welke periode dit leenwoord uit het Frans was ontleend. Het bleek dat het grootste deel van de leenwoorden al in of voor de zestiende eeuw was ontleend; de zestiende eeuw vormde de periode met het hoogste aantal eerste

attestaties in het Nederlands van Franse leenwoorden in het *LOL*-corpus. Wanneer naar het jaar van ontleening van de leenwoorden wordt gekeken, moet dus geconcludeerd worden dat de zestiende eeuw de eeuw is van de meeste Franse invloed op het Nederlands. Het feit dat niet de zestiende eeuw de hoogste token- en typefrequenties leenwoorden heeft, maar dat de zeventiende en achttiende eeuw hogere frequenties hebben, heeft ermee te maken dat leenwoorden vaak niet direct in de periode van de eerste in etymologische woordenboeken vermelde attestatie in het corpus voorkomen, en dat oudere leenwoorden frequenter worden gebruikt in de zeventiende en achttiende eeuw. Het blijkt echter van het sociale domein af te hangen wat de ouderdom van de leenwoorden precies is. Zo heeft Liefdadigheid relatief veel leenwoorden die al heel vroeg, vóór de aanvang van het *LOL*-corpus, aan het Frans zijn ontleend, terwijl er geen enkel leenwoord uit dit domein in de negentiende eeuw is ontleend. Aan de andere kant zijn in het Privédomein relatief veel woorden ontleend tijdens de looptijd van het corpus en worden er in dat domein dus juist meer eigentijdse leenwoorden gebruikt. Wat de overname van nieuwe woorden betreft lijkt het dus afhankelijk te zijn van het domein in hoeverre dat onder invloed heeft gestaan van het Frans tijdens de looptijd van het corpus.

Een analyse van het gebruik van individuele leenwoorden in het *LOL*-corpus, waarbij is gekeken naar de frequentie van elk lexicaal item in elke periode van het *LOL*-corpus, maakt duidelijk dat het algemene beeld van het verloop van de leenwoordfrequentie door de tijd heen, met een stijging, een piek in de achttiende eeuw en vervolgens een daling, lang niet voor alle afzonderlijke leenwoorden opgaat. Sommige leenwoorden komen in de vroegste perioden van het corpus voor en verdwijnen later weer, andere verschijnen juist pas in de laatste perioden in het corpus, sommige leenwoorden hebben een piek in de zestiende eeuw, andere in de negentiende eeuw, terwijl weer andere stabiel in gebruik blijven door de tijd heen. Daarnaast verschilt de frequentie van leenwoorden onderling in hoge mate: sommige leenwoorden komen maar één of twee keer in het corpus voor, terwijl andere leenwoorden tientallen of zelfs honderden keren kunnen worden aangetroffen. Elk Frans leenwoord heeft dus zijn eigen geschiedenis en volgt zijn eigen tijdpad. Dit nuanceert het algemene beeld van de ontwikkeling van het gebruik van Franse leenwoorden dus: wanneer naar het totaal van alle leenwoorden wordt gekeken, dan komen de meeste leenwoorden voor in de eerste helft van de achttiende eeuw, maar als er op het niveau van individuele leenwoorden wordt gekeken, dan komen niet alle leen-

woorden voor in deze periode of zijn het frequentst in deze periode. Voor elk van de afzonderlijke leenwoordtypen kan de frequentiepiek ook in een andere periode dan de eerste helft van de achttiende eeuw liggen.

Net als bij de leensuffixen is ook bij de leenwoorden een indeling gemaakt in algemene en terminologische woordenschat. Deze analyse liet zien dat de overgrote meerderheid – ongeveer twee derde – van de Franse leenwoordtypen tot de algemene woordenschat behoorde. De werkwoorden vormden de woordsoort met de meeste terminologische woordenschat. Deze resultaten bevestigen die van de Franse leensuffixen en geven aan dat Franse leenwoorden niet slechts in een beperkt deel van de samenleving werden gebruikt, maar dat het grootste deel van de leenwoorden ook tot het taalgebruik van een groter deel van de samenleving behoorde.

Tot slot is de integratie van leenwoorden in het Nederlands onderzocht, waarbij de vraag was of alle leenwoorden zodanig waren aangepast dat ze in het Nederlandse morfologische systeem pasten, en ook was de vraag of deze aanpassing al direct bij ontlending plaatsvond, of pas na enige tijd. Het bleek dat alle leenwoorden die in de context waarin ze voorkomen een morfologische aanpassing aan het Nederlands behoeven (bijvoorbeeld een werkwoords- of meervoudsuitgang, een diminutiefsuffix etc.) ook aan het Nederlandse morfologische systeem waren aangepast. Bij sommige woorden was geen morfologische aanpassing aan het Nederlands nodig, waardoor voor deze woorden alleen het feit dat ze in een Nederlandse tekst werden gebruikt een aanwijzing was dat ze daadwerkelijk tot het Nederlandse lexicon konden worden gerekend. Wanneer naar het gebruik van leenwoorden in het *LOL*-corpus werd gekeken in de periode waarin deze leenwoorden ook voor het eerst in het Nederlands waren geattesteerd, dan is er bewijs te vinden voor de stelling van Poplack & Dion (2012) dat leenwoorden direct bij ontlening al kunnen worden aangepast aan de morfologie van de ontvangende taal: verschillende leenwoorden hadden in hun eerste attestatie in het *LOL*-corpus (die in sommige gevallen ook de eerste attestatie van dit leenwoord in een Nederlandse tekst betrof) al Nederlandse affixen.

Net als uit het leensuffixonderzoek komt uit het leenwoordenonderzoek dat met het *LOL*-corpus is gedaan naar het gebruik van Franse leenwoorden een genuanceerd beeld over de effecten van het Nederlands-Franse taalcontact naar voren. Allereerst is het complex om een periode aan te wijzen waarin het Frans de grootste invloed had. Wanneer naar de resultaten van alle leenwoorden samen wordt gekeken,

dan ligt het hoogtepunt van de invloed van het Frans in de eerste helft van de achttiende eeuw; de zestiende en zeventiende eeuw worden gekenmerkt door een toenemende Franse invloed. Als daarentegen wordt gekeken naar het jaar van ontlening, dan blijkt dat de meeste woorden zijn ontleend in de zestiende eeuw: vanuit dit perspectief is niet de eerste helft van de achttiende eeuw, maar de zestiende eeuw het hoogtepunt van de Franse invloed op het Nederlands. Wanneer naar individuele leenwoorden wordt gekeken, dan is het beeld weer anders: elk leenwoord heeft zijn eigen geschiedenis, en de periode waarin het gebruik van elk afzonderlijk leenwoord zijn hoogtepunt bereikt is ook verschillend. Op individueel woordniveau hoeft de invloed van het Frans dus niet het grootst te zijn geweest in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Hoe groot is de invloed van het Frans daadwerkelijk geweest? Aan de ene kant is het duidelijk dat het Frans het Nederlandse lexicon heeft beïnvloed: in alle perioden en in alle domeinen komen Franse leenwoorden voor; er is geen enkele tekst in het *LOL*-corpus aanwezig waarin geen Franse leenwoorden voorkomen. Daarnaast behoren de meeste Franse leenwoorden tot de algemene woordenschat, waarmee het duidelijk is dat het Frans niet alleen invloed heeft gehad op specifieke vaktaal, maar juist ook op het Nederlands dat in een breder deel van de samenleving werd gebezigd. Bovendien blijken de Franse leenwoorden geïntegreerd te worden in de Nederlandse morfologie, waarmee de leenwoorden tot de Nederlandse woordenschat gaan behoren en het Frans dus invloed heeft gehad op de samenstelling van het Nederlandse lexicon. Aan de andere kant kan gesteld worden dat het Nederlands-Franse taalcontact slechts beperkt veranderingen teweeg heeft gebracht in het lexicon. Zo heeft het Frans niet elke woordsoortcategorie even veel beïnvloed: terwijl er veel zelfstandige naamwoorden zijn ontleend, zijn er weinig grammaticale woorden als voorzetsels ontleend. Daarnaast heeft het Frans op het ene sociale domein meer invloed gehad dan op het andere, aangezien er in het ene domein meer leenwoorden worden gebruikt dan in het andere.

11.2.3 Morfosyntaxis: *relativa* dewelke en hetwelk

Het derde taalniveau dat is onderzocht, is de morfosyntaxis. Hierbij is gekeken naar het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden *dewelke* en *hetwelk*. Deze *relativa* zijn wel in verband gebracht met Franse invloed,

maar het is nooit empirisch onderzocht of het gebruik van deze relativa daadwerkelijk samenhangt met taalcontact met het Frans. Door de diachrone ontwikkeling van het gebruik van deze relativa en hun frequentie in de verschillende sociale domeinen in het *LOL*-corpus te vergelijken met de resultaten voor periode en domein die bij de leensuffix- en leenwoordenanalyse zijn verkregen, kan bekeken worden of de patronen met elkaar overeenkomen.

Het gebruik van *dewelke* en *betwelke* is vergeleken met het gebruik van de andere betrekkelijke voornaamwoorden in het Nederlands: naast *dewelke* zijn dat *die*, *wie* en *welke* voor de mannelijke en vrouwelijke vormen en de meervoudsvormen en naast *betwelke* zijn het *dat*, *wat*, *welk* en *betgeen* voor de onzijdige enkelvoudsvormen. Wanneer naar de diachrone ontwikkeling van de frequenties van *dewelke* en *betwelke* wordt gekeken, dan blijkt dat het aandeel van deze relativa in het geheel van betrekkelijke voornaamwoorden afneemt in de loop van de tijd. Dit is een resultaat dat niet overeenkomt met de uitkomsten van het leensuffix- en leenwoordenonderzoek, want daar nam het gebruik pas af in de tweede helft van de achttiende eeuw. Er bleek daarentegen wel een domeinverschil te zijn in het gebruik van *dewelke* en *betwelke* dat overeenkomt met het leensuffix- en leenwoordenonderzoek: de administratieve domeinen lieten een hoger gebruik zien van de relativa *dewelke* en *betwelke* dan de niet-administratieve domeinen. Wanneer de resultaten echter naar zowel domein als periode worden uitgesplitst, dan komen de frequentieverhoudingen tussen de verschillende perioden bij de meeste domeinen niet met elkaar overeen. Alleen bij Literatuur is het opvallend dat *betwelke* het frequentst was in de periode 1550–1599, de periode die ook de meeste leensuffixen en leenwoorden bevat in dit domein, en dat de enige attestatie van *dewelke* in dit domein ook in deze periode werd gevonden. Bij alle andere domeinen wijken de perioden waarin *betwelke* en/of *dewelke* het frequentst zijn echter af van de perioden waarin de meeste leenwoorden en leensuffixen in dat domein worden gebruikt. Wat de dimensie van het sociale domein betreft is er dus wel een aanwijzing dat *dewelke* en *betwelke* door het Frans zijn beïnvloed, maar de dimensie periode geeft juist het tegenovergestelde aan. Aangezien beide dimensies belangrijk zijn om met dit onderzoek te kunnen bevestigen dat *dewelke* en *betwelke* in verband gebracht kunnen worden met het Frans, moet worden geconcludeerd dat in het *LOL*-corpus geen bewijs is gevonden voor invloed van het Frans op de relativa *dewelke* en *betwelke*.

11.3 Verfransing? Argumenten voor en tegen

Uit de conclusies per taalverschijnsel in de paragraaf hiervoor kan al opgemaakt worden dat het beeld dat is ontstaan van de invloed van het Frans op het Nederlands genuanceerd is. In deze paragraaf worden de argumenten voor en tegen een grote invloed van het Frans gegroepeerd: als alle drie de onderzochte taalniveaus bij elkaar worden genomen, welk bewijs is er dan gevonden voor een grote invloed van het Frans op het Nederlands, en welk bewijs is er dat het Frans juist geen grote invloed heeft gehad? Eerst bespreek ik de argumenten vóór een grote invloed, daarna de argumenten die ertegen pleiten.

Argumenten voor grote invloed

Er zijn diverse argumenten voor een verregaande invloed van het Frans op het Nederlands. Ten eerste kwam uit zowel het onderzoek naar de Franse leensuffixen als het onderzoek naar de Franse leenwoorden naar voren dat het aandeel leensuffixen en leenwoorden in het *LOL*-corpus stijgt gedurende de zestiende en zeventiende eeuw, en dat het gebruik zijn hoogtepunt bereikt in de eerste helft van de achttiende eeuw. Dit was zowel bij de tokens als bij de types het geval. In deze zin worden de zestiende en zeventiende eeuw dus gekenmerkt door een toenemende invloed van het Frans, en kan de eerste helft van de achttiende eeuw aangewezen worden als de periode waarin de invloed van het Frans op het Nederlands het grootst was. Er is in dit opzicht dus een periode aan te wijzen die het meest ‘verfranst’ was.

Ten tweede wijzen de resultaten van de categorisering in ‘algemene’ en ‘terminologische’ woordenschat erop dat het Frans niet alleen de woordenschat heeft beïnvloed die maar in een specifiek deel van de samenleving werd gebezigd, bijvoorbeeld in de overheidsadministratie of in het notarieel recht, maar ook op de woordenschat die algemener kon worden gebruikt. Bij zowel de leensuffixen als de leenwoorden bleek het grootste deel van de woordtypen tot de algemene woordenschat te behoren en niet tot de terminologie. Dit geeft aan dat het Frans de Nederlandse woordenschat in het algemeen heeft beïnvloed en dat de meeste leenwoorden en woorden met een leensuffix dus in een breed deel van de samenleving gebruikt konden worden.

Ten derde kan het feit dat er ook enkele voorzetsels uit het Frans zijn ontleend als argument gezien worden voor een grote invloed van het Frans. Uit ontleningshiërarchieën blijkt dat grammaticale elementen –

waaronder ook voorzetsels vallen – minder snel worden ontleend dan woordsoorten als zelfstandige naamwoorden of werkwoorden. Wanneer er dus grammaticale elementen worden ontleend, dan kan dit wijzen op meer dan alleen oppervlakkig taalcontact.

Tot slot bleek uit de leenwoordanalyse dat leenwoorden die in het *LOL*-corpus voorkwamen in het Nederlands werden geïntegreerd, ook direct bij ontlening al. De leenwoorden zijn dus deel gaan uitmaken van de Nederlandse woordenschat. Daarbij kwam uit de leensuffix-analyse dat de meeste leensuffixen ook ingezet konden worden voor de vorming van nieuwe woorden in het Nederlands, waarmee deze suffixen dus deel zijn gaan uitmaken van de Nederlandse morfologie. Het Frans heeft dus een duidelijke invloed gehad op het Nederlands op het gebied van morfologie en lexicon.

Argumenten tegen grote invloed

Hoewel er dus resultaten zijn die wijzen op een grote invloed van het Frans, kan uit andere resultaten precies de tegenovergestelde conclusie worden getrokken. Allereerst is de mate van invloed van het Frans op de morfologie en het lexicon van het Nederlands afhankelijk van het sociale domein: in de administratieve domeinen, die meer formele teksten bevatten, is de invloed op het gebied van morfologie en lexicon groter dan in de niet-administratieve domeinen. Niet alle delen van de samenleving zijn dus even veel beïnvloed door het Frans. Daarnaast verschilt het ook per domein wanneer de invloed van het Frans het grootst was: niet alle domeinen volgen het diachrone verloop van de algemene resultaten, met een piek in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Ten tweede hebben niet alle afzonderlijke leensuffixen en leenwoorden even veel effect gehad op het taalgebruik. Sommige leensuffixen komen niet of nauwelijks voor in het corpus, terwijl andere leensuffixen zeer frequent zijn. Bij leenwoorden geldt precies hetzelfde: sommige leenwoorden komen maar één keer voor in het corpus, terwijl andere meer dan honderd keer worden gebruikt. Bovendien vertonen niet alle leenwoorden hetzelfde tijdpad: sommige leenwoorden komen gedurende de hele tijd van het corpus voor, andere alleen in de eerste of juist in de laatste perioden, sommige stijgen in frequentie, andere dalen en weer andere blijven een gelijke frequentie houden. Het algemene

beeld van een piek in de achttiende eeuw gaat dus niet voor de afzonderlijke woorden op.

Ten derde is er geen bewijs gevonden voor de hypothese dat het Frans invloed heeft gehad op de morfosyntaxis van het Nederlands. Uit dit onderzoek kan dus alleen geconcludeerd worden dat het taalcontact met het Frans taalveranderingen teweeg heeft gebracht in de morfologie en het lexicon van het Nederlands. Invloed op syntactische patronen wordt gezien als een kenmerk van intense taalcontactsituaties. Aangezien dit in dit onderzoek niet kon worden aangetoond voor de Nederlands-Franse taalcontactsituatie, is er op dit punt geen argument vóór een grote invloed van het Frans.

Ten vierde kan er op twee punten die bij de argumenten vóór een grote invloed zijn benoemd worden genuanceerd. Het is weliswaar zo dat er voorzetsels zijn ontleend en dat dit kan duiden op intensief taalcontact met het Frans, maar aan de andere kant kwamen er maar twee Franse voorzetsels voor in het corpus en behoren veruit de meeste leenwoorden tot de zelfstandige naamwoorden, een categorie die altijd als eerste wordt ontleend als er taalcontact is. Ook bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden zijn relatief makkelijk te ontleen. Daarbij kan bij de integratie van de leensuffixen worden tegengeworpen dat er weliswaar voor de meeste leensuffixen bewijs is dat deze geïntegreerd zijn, maar dat aan de andere kant veruit de meeste woorden met een leensuffix als geheel leenwoorden zijn en dat deze dus geen bewijs voor integratie vormen.

11.4 Algemene conclusies

Met de hierboven gegeven samenvattingen van de conclusies die uit het onderzoek met het *LOL*-corpus getrokken kunnen worden, kan nu een antwoord gegeven worden op de algemene onderzoeksvraag wat de daadwerkelijke invloed van het Frans op het Nederlands is geweest tussen 1500 en 1900. Het is gebleken dat de vraag of het Nederlands als ‘verfranst’ gezien kan worden of niet, afhangt van het gekozen perspectief. Allereerst is uit het onderzoek gebleken dat het Frans op het niveau van het lexicon en de morfologie invloed heeft gehad op het Nederlands, maar er is geen bewijs gevonden dat ditzelfde gezegd kan worden voor de morfosyntaxis van het Nederlands. Hierdoor is er dus geen bewijs gevonden dat het Frans alle taalniveaus van het Nederlands heeft beïnvloed en in die zin kan er dus niet van een heel grote invloed van het Frans gesproken worden.

Voor de morfologie en het lexicon kan er een periode aangewezen worden waarin de invloed van de Frans als het grootst gezien kan worden: de periode 1700–1749. In dat opzicht bevestigen de resultaten het beeld in de literatuur, die het hoogtepunt van de verfransing in Nederland in de achttiende eeuw situeert (bijv. Frijhoff 1989: 594–598). Aan de andere kant kunnen er vraagtekens gezet worden bij de claim dat de eerste helft van de achttiende eeuw het hoogtepunt van de Franse invloed vormde, omdat dit niet opgaat voor alle sociale domeinen en voor alle individuele leenwoorden. Daarnaast zijn de meeste leenwoorden die in die periode worden gebruikt al veel eerder aan het Frans ontleend.

De mate van invloed van het Frans blijkt domein-afhankelijk te zijn, waarbij over het algemeen geldt dat er meer leenwoorden en leensuffixen voorkomen in formelere (administratieve) sociale domeinen. Afhankelijk van het domein zijn de effecten van het taalcontact met het Frans op de morfologie en het lexicon dus groter of kleiner geweest. Het feit dat de administratieve domeinen meer onder invloed hebben gestaan van het Frans, betekent echter niet dat het overgrote deel van de Franse leenwoorden tot het administratieve taalgebruik gerekend kan worden: de meeste leenwoorden hebben juist algemene gebruiksfuncties, wat weer wijst op invloed van het Frans op het taalgebruik van een breed deel van de samenleving en daarmee op een uitgebreide beïnvloeding van het Frans.

De ontlening van verschillende woordsoorten wijst aan de ene kant op grote invloed van het Frans doordat er grammaticale woordsoorten zijn ontleend, maar aan de andere kant is er maar weinig grammaticaal materiaal ontleend en heeft de ontlening van leenwoorden vooral invloed gehad op de categorie van inhoudswoorden (en dan met name zelfstandige naamwoorden). De aantallen van 33 verschillende Franse leensuffixen en 1.731 (mogelijk) Franse leenwoordtypen die in het *LOL*-corpus zijn aangetroffen, kunnen wijzen op een grote invloed van het Frans, maar aan de andere kant komen de meeste van deze leenwoordsuffixen en leenwoorden maar weinig voor in het taalgebruik. Leenwoorden blijken goed geïntegreerd te worden in de Nederlandse woordenschat, zelfs direct bij ontlening, en ook leensuffixen zijn geïntegreerd in de Nederlandse morfologie. Hiertegenover staat dat leensuffixen maar beperkt productief gebruikt worden in het Nederlands, waarmee de invloed van het Frans op de Nederlandse morfologie niet al te diepgaand lijkt te zijn geweest. Er is dus een grote hoeveelheid Franse leenwoorden en leensuffixen in het Nederlandse taalgebruik te vinden,

maar de variatie in de woordsoort, de typen leensuffixen en de leenwoordtypen die voorkomen is beperkt, evenals de productiviteit in het Nederlands met uit het Frans ontleende elementen.

Het historisch-sociolinguïstische corpusonderzoek dat in dit proefschrift is beschreven, heeft dus aanzienlijke resultaten opgeleverd, die inzicht hebben gegeven in de Franse invloed op het taalgebruik in Leiden gedurende vier eeuwen en in verschillende sociale domeinen. Daarbij is duidelijk geworden dat het antwoord op de vraag naar de mate van invloed van het Frans afhankelijk is van het gekozen perspectief: in sommige opzichten kan gesproken worden van een verregaande Franse invloed, maar in andere opzichten heeft het Frans het Nederlandse taalgebruik maar beperkt beïnvloed. Het is dus een nieuw, genuanceerd beeld dat het historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de Franse invloed op het Nederlands heeft opgeleverd.

Bibliografie

- Aikhenvald, A.Y. 2007. Grammars in contact. A cross-linguistic perspective. In: A.Y. Aikhenvald & R.M.W. Dixon (red.), *Grammars in contact: A cross-linguistic typology*. Oxford: Oxford University Press, 1–66.
- ANS = *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Versie 3.1. <<https://e-ans.ivdnt.org>>. Geraadpleegd op 22 april 2022.
- ARCHER = *A Representative Corpus of Historical English Registers*. Versie 3.2, 2013. <<http://www.projects.alc.manchester.ac.uk/archer/>>. Geraadpleegd op 27 juni 2022.
- Argent, G., V. Rjéoutski & D. Offord. 2014. European Francophonie and a framework for its study. In: V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (red.), *European Francophonie. The social, political and cultural history of an international prestige language*. Oxford: Peter Lang, 1–32.
- Armstrong, C. 1965. The language question in the Low Countries: the use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their administration. In: J. Hale, J. Highfield & B. Smalley (red.), *Europe in the Late Middle Ages*. Londen: Hambledon Press, 386–409.
- Assendelft, B., G. Rutten & M. van der Wal. Te verschijnen-a. Tracing Frenchification. A sociolinguistic analysis of French loan suffixes in a historical corpus of Dutch. In: R. Franceschini, M. Hüning & P. Maitz (red.), *Sammelband Historische Mehrsprachigkeit*.
- Assendelft, B., G. Rutten & M. van der Wal. Te verschijnen-b. Franse woorden in het Nederlands: een corpusanalyse van de lexicale invloed van het Frans op het Nederlands, 1500–1900. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*.
- Auer, A., C. Peersman, S. Pickl, G. Rutten & R. Vosters. 2015. Historical sociolinguistics: the field and its future. *Journal of Historical Sociolinguistics* 1: 1–12.
- Bakel, J. Van. 1977. *Vlaamse soldatenbrieven uit de Napoleontische tijd*. Brugge: Orion.
- Bakker, P. 1991. *Mediageschiedenis, een inleiding*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Beelen, H. 2004. Van leenwoord tot inheemse nieuwvorming. De herkomst van neoklassieke composita op -cratie. *Neerlandistiek.nl* 03.03.

- Biber, D. & E. Finegan. 1989. Drift and the evolution of English style: A history of three genres. *Language* 65: 487–517.
- Biber, D. & S. Conrad. 2009. *Register, genre, and style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blaak, J. 2004. *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624–1770*. Hilversum: Verloren.
- Boer, D.E.H. de. 1978. *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415*. Leiden: NRP. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Boer, D.E.H. de. 1991. Leiden in de middeleeuwen. In: J.K.S. Moes & B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid*. Utrecht: Matrijs, 33–46.
- Boer, D.E.H. de & R.C.J. van Maanen. 1986. *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Booij, G. 1997. De verhouding tussen derivatie en flexie in het Nederlands. In: E. Elffers, J. van der Horst & W. Klooster (red.), *Grammaticaal spektakel. Artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer bij haar afscheid van de Vakgroep Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, Universiteit van Amsterdam, 13–21.
- Bots, H., G.H.M. Posthumus Meyjes & F. Wieringa. 1985. *Vlucht naar de vrijheid. De Hugenoten en de Nederlanden*. Amsterdam/Dieren: De Bataafsche Leeuw.
- Brand, A.J. 1996. *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420–1510)*. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Brand, A.J. 2002. Sociale omstandigheden en charitatieve zorg. In: R.C.J. van Maanen & J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, tot 1574. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 113–149.
- Bree, C. van. 2000. Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie. Een benadering. In: H. Bennis, H. Ryckeboer & J. Stroop (red.), *De toekomst van de variatielinguïstiek. Bundel artikelen aangeboden aan Jo Daan bij gelegenheid van haar negentigste verjaardag*. Themanummer *Taal en Tongval*, 22–46.
- Buisman, J.W. 2003. Kerk en samenleving. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 126–147.
- Burke, P. 2004. *Languages and communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Burridge, K. 1993. *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam: Benjamins.
- Coetsem, F. van. 1988. *Loan phonology and the two transfer types in language contact*. Dordrecht/Providence, R.I.: Foris Publications.
- Coghill, E. 2015. Borrowing of verbal derivational morphology between Semitic languages. In: F. Gardani, P. Arkadiev & N. Amiridze (red.), *Borrowed morphology*. Berlijn: De Gruyter, 83–107.
- Daelemans, F. 1975. Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek. *A.A.G. Bijdragen* 19: 137–215.
- Dictionnaire de l'Académie française* [z.j.]. <<https://www.dictionnaire-academie.fr/>>. Geraadpleegd op 18 oktober 2022.
- Durme, L. Van. 2002. Genesis and evolution of the Romance-Germanic language border in Europe. In: J. Treffers & R. Willemyns (red.), *Language contact at the Romance-Germanic language border*, 9–21. [Themanummer van *Journal of multilingual and multicultural development* 23.]
- Durrell, M., P. Bennett, S. Scheible & R.J. Whitt. 2012. *The GerManC Corpus*. <https://www.sketchengine.eu/wp-content/uploads/2015/05/GerManC_Documentation.pdf>. Geraadpleegd op 27 juni 2022.
- Ehala, M. 2019. Domain analysis. In: J. Darquennes, J.C. Salmons & W. Vandenbussche (red.), *Language contact. An international handbook*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 536–549.
- Elspaß, S. 2007. 'Everyday language' in emigrant letters and its implications for language historiography – the German case. *Multilingua* 26: 149–163.
- Elspaß, S. 2012. The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In: J.M. Hernández-Campoy & J.C. Conde-Silvestre (red.), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester [etc.]: Wiley-Blackwell, 156–169.
- Etymologiebank*. 2010. Samengesteld door N. van der Sijs. <<http://www.etymologiebank.nl/>>.
- Field, F. 2002. *Linguistic borrowing in bilingual contexts*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Fiorentino, G. 2007. European relative clauses and the uniqueness of the relative pronoun type. *Italian Journal of Linguistics* 19: 263–291.
- Fishman, J.A. 1964. Language maintenance and language shift as a field of inquiry: A definition of the field and suggestions for its further development. *Linguistics* 2(9): 32–70.

- Fishman, J.A. 1965. Who speaks what language to whom and when? *La linguistique* 1(2): 67–88.
- Fishman, J.A. 1968. Sociolinguistic analysis of census data. In: J.A. Fishman (red.), *The measurement and description of language dominance in bilinguals*. Seventh Progress Report. New York: Yeshiva University.
- Fishman, J.A. 1972a. The relationship between micro- and macrosociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when. In: J.B. Pride & J. Holmes (red.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, 15–32.
- Fishman, J.A. 1972b. Domains and the relationships between micro- and macrosociolinguistics. In: J.J. Gumperz & D. Hymes (red.), *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*. New York [etc.]: Holt, Rinehart and Winston, 435–453.
- Frankrijker, H. de & W. Otterspeer. 2004. Onderwijs en wetenschap. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 194–223.
- Frijhoff, W. 1989. Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104: 592–609.
- Frijhoff, W. 1990. L’usage du français en Hollande, XVIIe–XIXe siècles: propositions pour un modèle d’interprétation. *Études de linguistique appliquée* 78: 17–26.
- Frijhoff, W. 1996. Le Français en Hollande après la Paix de Westphalie: langue d’immigrés, langue d’en va his seurs, ou langue universelle? *Documents pour l’histoire du français langue étrangère ou seconde* 18: 329–350.
- Frijhoff, W. 2010. *Meertaligheid in de Gouden eeuw: Een verkenning*. Amsterdam: KNAW Press.
- Frijhoff, W. 2015. Multilingualism and the challenge of frenchification in the early modern Dutch Republic. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 115–140.
- Goinga, H. van. 2021. Leydse Courant (1686-1902). In: *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften*. <<https://www.ent1815.nl/1/leydse-courant-1686-1902/>>. Geraadpleegd op 15 december 2022.
- Greenfield, L. 1968. Spanish and English usage self-ratings in various situational contexts. In: J.A. Fishman (red.), *The Measurement and*

- description of language dominance in bilinguals*. Seventh Progress Report. New York: Yeshiva University.
- Groenveld, S. 2002. Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566–1574. In: R.C.J. van Maanen & J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, tot 1574. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 201–211.
- Haar, A. van de. 2019. *The golden mean of languages. Forging Dutch and French in the Early Modern Low Countries (1540–1620)*. Leiden: Brill.
- Haberland, H. 2019. Domains. In: J. Darquennes, J.C. Salmons & W. Vandenbussche (red.), *Language contact. An international handbook*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 397–405.
- Habermas, J. 1989. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge: Polity. [vertaling van J. Habermas. 1962. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.]
- Haitsma, M.A. 1977. *De Rooms-Katholieken te Leiden van ongeveer 1650 tot de tweede helft van de achttiende eeuw*. Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 3.
- Haks, D. 1982. *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Happee, J., A. Trippenzee & G. van Ark. 1968. *3½ eeuw evangelisch-lutherse kerk te Leiden. Kroniek van een kerkgebouw*. Leiden.
- Harms, R. 2010. *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Haspelmath, M. 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In: M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (red.), *Language typology and language universals*. Berlijn: De Gruyter, 1492–1510.
- Haspelmath, M. & U. Tadmor. 2009. *Loanwords in the world's languages. A comparative handbook*. Berlijn: De Gruyter.
- Haugen, E. 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26: 210–231.
- Hendriks, J. 1998. *Immigration and linguistic change: a socio-historical linguistic study of the effect of German and Southern Dutch Immigration on the development of the Northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland*. Proefschrift Universiteit van Wisconsin/Madison.
- Hendriks, J., T. Ehresmann, R. Howell & M. Olson. 2018. Migration and linguistic change in Early Modern Holland: the case of Leiden. *Neuphilologische Mitteilungen* CXIX: 145–172.
- Hernández-Campoy, J.M. & J.C. Conde-Silvestre. 2012. Introduction. In: J.M. Hernández-Campoy & J.C. Conde-Silvestre (red.), *The*

- handbook of historical sociolinguistics*. Chichester [etc.]: Wiley Blackwell, 1–8.
- Honings, R. 2011. *Geleerdsheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760–1860*. Leiden: Primavera.
- Horst, J. van der. 1988. Over relatief *dat* en *wat*. *De nieuwe taalgids* 81: 194–205.
- Horst, J. van der. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. 2 delen. Louvain: Leuven University Press.
- Horst, J. van der & R. Storm. 1991. Over de geschiedenis van het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 107: 105–119.
- Ingham, R., L. Sylvester & I. Marcus. 2021. Lone other-language items in later medieval texts. *Journal of Historical Sociolinguistics* 7: 179–205.
- Joseph, B. 1983. *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive: a study in areal, general, and historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaislaniemi, S. 2018. The Corpus of Early English Correspondence Extension (CEECE). In: T. Nevalainen, M. Palander-Collin & T. Säily (red.), *Patterns of change in 18th-century English. A sociolinguistic approach*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 45–59.
- Kessels-van der Heijde, M. 2002. *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Kessels-van der Heijde, M. 2015. The use of languages in Maastricht in the nineteenth century: the press and family archives. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 171–204.
- Keßler, J. 2012. *Princesse der rederijkers. Het oeuvre van Anna Bijns: argumentatieanalyse – structuuranalyse – beeldvorming*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
- King, R. 2000. *The lexical basis of grammatical borrowing. A Prince Edward Island French case study*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Kleibrink, H. & R. Spruit. 1979. *Hofjes in Leiden*. Leiden: Boekhandel de Kler.
- Knappert, L. 1908. *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden*. Leiden: S.C. van Doesburgh.

- Kok, J. de. 1964. *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580–1880*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Kooi, C. 2000. *Liberty and religion. Church and state in Leiden's reformation, 1572–1620*. Leiden/Boston: Brill.
- Koppenol, J. (red.). 1998. *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum: Verloren.
- Koppenol, J. & P.G. Hoftijzer. 2003. Het sociaal-culturele leven. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 172–191.
- Krogull, A., G. Rutten & M. van der Wal. 2017. Relativisation in Dutch diaries, private letters and newspapers (1770–1840). A genre-specific national language? In: T. Säily, A. Nurmi, M. Palander-Collin & A. Auer (red.), *Advances in historical sociolinguistics – exploring future paths for historical sociolinguistics*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 157–186.
- Krogull, A. 2018. *Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch*. Utrecht: LOT.
- Kytö, M. & M. Rissanen. 1992. A language in transition: The Helsinki Corpus of English Texts. *ICAME Journal* 16: 7–27.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Lucassen, L. & B. de Vries. 1996. Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratiesysteem, 1586–1650. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22: 138–167.
- Lucassen, L. & B. de Vries. 2001. The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden, 1586–1700. In: G. Gayot & P. Minard (red.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (XVIe–XXe siècle). Formation, emploi, migrations*. Lille: Université Charles de Gaulle/Revue du Nord, 23–42.
- Maanen, R.C.J. van. 2003. Stadsbeeld en ruimtelijke ordening. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 16–41.
- Maanen, R.C.J. van. 2004. Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 16–39.

- Maanen, R.J.C. van & S. Groenveld (red.). 2003. *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden.
- Marsilje, J.W. 2002. Het economische leven. In: R.C.J. van Maanen & J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, tot 1574. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 95–111.
- Matras, Y. 2009. *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matras, Y. 2019. Borrowing. In: J. Darquennes, J.C. Salmons & W. Vandebussche (red.), *Language contact. An international handbook*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 148–158.
- Matras, Y. & J. Sakel. 2007. *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Berlijn: De Gruyter.
- Matras, Y. & E. Amadou. 2021. Borrowing. In: E. Amadou & Y. Matras (red.), *The Routledge handbook of language contact*. Oxon & New York: Routledge, 237–251.
- MNW* = *Middelnederlandsch Woordenboek*. 1885–1941. Onder redactie van E. Verwijs e.a. <<https://gtb.ivdnt.org/search/?owner=mnw>>.
- Moes, J. 2004. Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 82–109.
- Molhuysen, P.C. 1913. *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit 1574–1811*. Deel 1. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Myers-Scotton, C. 2002. *Contact linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Nevalainen, T. & H. Raumolin-Brunberg. 2012. Historical sociolinguistics: origins, motivations, and paradigms. In J.M. Hernández-Campoy & J.C. Conde-Silvestre (red.), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester [etc.]: Wiley-Blackwell, 22–40.
- Nevalainen T. & H. Raumolin-Brunberg. 2016 [2003]. *Historical sociolinguistics: Language change in Tudor and Stuart England*. Londen: Longman.
- Nobels, J. 2013. *(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*. Utrecht: LOT.
- Noordam, D.J. 1985. Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden. In: H.A. Diederiks, D.J. Noordam & H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 87–104.

- Noordam, D.J. 1996. Nieuwkomers in Leiden, 1574–1795. In: J. Moes, C. Smit, E. van der Vlist & IJ. Woensdrecht (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200–2000*. Leiden: Dirk van Eck-Stichting, 39–85.
- Noordam, D.J. 2002. Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen. *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001: 16–40.
- Noordam, J. 2003. Demografische ontwikkelingen. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 42–53.
- ONW = *Oudnederlands Woordenboek*. 1998–2012. Onder redactie van W.J.J. Pijnenburg e.a. <<http://gtb.ivdnt.org/search/?owner=onw>>.
- Otterspeer, W. 2008. *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in beden en verleden*. Leiden: Leiden University Press.
- Peersman, C., G. Rutten & R. Vosters. 2015. Romance-Germanic encounters along the language border: past, present and future. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 1–16.
- Peeters, L. 1990. *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim & N. van der Sijs. 2003–2009. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. 4 delen. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pinkster, H. (red.). 2008. *Woordenboek Latijn/Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pons-Sanz, S.M. 2013. *The lexical effects of Anglo-Scandinavian linguistic contact on Old English*. Turnhout: Brepols.
- Poplack, S. & N. Dion. 2012. Myths and facts about loanword development. *Language variation and change* 24: 279–315.
- Poplack, S. 2018. *Borrowing: loanwords in the speech community and in the grammar*. New York: Oxford University Press.
- Posthumus, N.W. 1908. *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. I. De middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

- Posthumus, N.W. 1910–1922. *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333–1795*. 6 delen. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Posthumus, N.W. 1939. *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)*. 2 delen. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Pot, G.P.M. 1994. *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750–1854*. Hilversum: Verloren.
- Rietbergen, P.J. 2007. *Geschiedenis van Nederland in Vogelvlucht. Van prehistorie tot beden*. Amersfoort: Bekking & Blitz.
- Rissanen, M. 1994. The Helsinki Corpus of English Texts. In M. Kytö, M. Rissanen & S. Wright (red.), *Corpora across the centuries. Proceedings of the first international colloquium on English diachronic corpora*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 73–80.
- Rjéoutski, V. & W. Frijhoff. 2018. Introduction. In: V. Rjéoutski & W. Frijhoff (red.), *Language choice in Enlightenment Europe. Education, sociability, and governance*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 7–13.
- Roberts, B. & W. Otterspeer. 2003. Onderwijs en wetenschap. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 192–215.
- Romaine, S. 1982. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romaine, S. 2005. Historical sociolinguistics/historische soziolinguistik. In: U. Ammon, N. Dittmar, K.J. Mattheier & P. Trudgill (red.), *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society*. Deel 2. Berlijn/New York: De Gruyter, 1696–1703.
- Ruberg, W. 2005. *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770–1850*. Nijmegen: Vantilt.
- Rutten, G. 2010. Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica. *Nederlandse Taalkunde* 15: 1–32.
- Rutten, G. 2019. *Language planning as nation building. Ideology, policy and implementation in the Netherlands, 1750–1850*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Rutten, G. & M. van der Wal. 2014. *Letters as loot: A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam: Benjamins.
- Rutten, G., R. Vosters & M. van der Wal. 2015. Frenchification in discourse and practice. Loan morphology in Dutch private letters of the eighteenth and nineteenth centuries. In: C. Peersman, G.

- Rutten & R. Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn: De Gruyter, 143–169.
- Rutten, G. & M. van der Wal. 2017. Discourse continuity and the written medium: Continuative relative clauses in the history of Dutch. In: D. van Olmen, H. Cuyckens & L. Ghesquière (red.), *Aspects of grammaticalization. (Inter)Subjectification and directionality*. Berlijn: De Gruyter, 113–138.
- Rutten, G. & R. Vosters. 2020. *Testing Frenchification. A sociolinguistic analysis of French loan morphology in Northern Dutch (17th–18th centuries)*. Lezing, NARNiHS, Linguistic Society of America Annual Meeting, New Orleans, 4 januari 2020.
- Rutten, G. & B. Assendelft. Te verschijnen. The rise and fall of French borrowings in postmedieval Dutch. *Linguistica*.
- Salverda de Grave, J. 1906. *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam: Müller.
- Schendl, H. 2012. Multilingualism, code-switching, and language contact in historical sociolinguistics. In: J.M. Hernández-Campoy & J.C. Conde-Silvestre (red.), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester [etc.]: Wiley Blackwell, 520–533.
- Schmidt-Rohr, G. 1933. *Mutter Sprache: Vom Amt der Sprache bei der Volkverdung*. Jena: Diederichs.
- Schoonenboom, J. 1997. De geschiedenis van *dat*, *wat* en *het* in bijbelvertalingen. *Nederlandse Taalkunde* 2: 343–369.
- Schoonenboom, J. 2000. *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig relativum*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Schutter, G. de & H. Kloots. 2000. Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17e eeuw. *Nederlandse Taalkunde* 5: 325–342.
- Seifart, F. 2019. Linguistic aspects of language contact. In: J. Darquennes, J.C. Salmons & W. Vandenbussche (red.), *Language contact. An international handbook*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 13–24.
- Sijs, N. van der. 2001. *Chronologisch woordenboek*. Amsterdam/Antwerpen: Veen.
- Sijs, N. van der. 2005. *Van Dale groot leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Sijs, N. van der. 2009. Import en export van woorden. Tijd voor een balans. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125: 194–200.

- Simons, T. 2013. *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands. Taahvariatie in persoonlijke brieven*. Utrecht: LOT.
- Sleebe, V. 2004. Kerk en samenleving. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 136–159.
- Sluijter, R. & A. Schmidt. 2003. Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 108–125.
- Smit, C. 2004. Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 52–81.
- Stenroos, M. 2020. The ‘vernacularisation’ and ‘standardisation’ of local administrative writing in late and post-medieval England. In: L. Wright (red.), *The multilingual origins of Standard English*. Berlijn: De Gruyter, 39–86.
- Stevens, E. 2019. ‘Adieu, Vaarwel, groet mijne zo Waarde Ouders’: Het gebruik van Franse leensuffixen en leenwoorden in een negentiende-eeuwse familiecorrespondentie. *Taal en Tongval* 71: 137–156.
- Strien-Chardonneau, M. van. 2014. The use of French among the Dutch elites in eighteenth-century Holland. In: V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (red.), *European Francophonie. The social, political and cultural history of an international prestige language*. Oxford: Peter Lang, 145–174.
- Thomason, S. & T. Kaufman. 1992. *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- Thomason, S. 2001. *Language contact. An introduction*. Washington: Georgetown University Press.
- Thomason, S. 2020. Contact explanations in linguistics. In: R. Hickey (red.), *The handbook of language contact* (tweede editie). Malden: Wiley, 33–49.
- Tjalsma, H.D. 1978. De fysieke structuur van Leiden in 1749. In: H.A. Diederiks, C.A. Davids, D.J. Noordam & H.D. Tjalsma (red.), *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Leiden: Sociale geschiedenis R.U.L., 14–54.

- Tjalsma, H.D. 2004. De bevolking. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 40–51.
- Toorn, M.C. van den, W. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.). 1997. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Uribe-Villegas, O. 1977. *Issues in Sociolinguistics*. Berlijn: De Gruyter.
- Van Dale Online* [z.j.]. <<https://www.vandale.nl/zoeken/o/zoeken.do>>.
- Vandenbussche, W. 2007. ‘Lower class language’ in 19th century Flanders. *Multilingua* 26: 279–290.
- Vanhecke, E. 2007. *Stedelijke kanselarijtaal in Vlaanderen in de negentiende eeuw*. Proefschrift Vrije Universiteit Brussel.
- Veen, P.A.F. van & N. van der Sijs. 1997. *Etymologisch woordenboek: de herkomst van onze woorden*. 2^e druk. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Verbij-Schillings, J. 2002. Kerk en cultuur. In: R.C.J. van Maanen & J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, tot 1574. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 151–199.
- Vlist, E. van der. 2002. De stedelijke ruimte en haar bewoners. In: R.C.J. van Maanen & J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, tot 1574. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 15–57.
- Voorde, I. Van de. 2022. *Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis. Bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de–19de eeuw)*. Amsterdam: LOT.
- Voorde, I. Van de, G. Rutten, R. Vosters, M. van der Wal & W. Vandenbussche. Te verschijnen. Historical Corpus of Dutch: A new multi-genre corpus of Early and Late Modern Dutch. *Taal en Tongval*.
- Vooy, C. de. 1967. *Nederlandse spraakkunst*. Groningen: Wolters.
- Vooy, C. de. 1970. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vosters, R. & W. Vandenbussche. 2012. Bipartite negation in 18th and early 19th century Southern Dutch. Sociolinguistic aspects of norms and variation. *Neuphilologische Mitteilungen* 3: 343–364.
- Vosters, R., E. Belsack, J. Puttaert, & W. Vandenbussche. 2014. Norms and usage in nineteenth-century Southern Dutch. In G. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (red.), *Norms and usage in language history, 1600–1900. A historical-sociolinguistic and comparative*

- perspective* (Advances in historical sociolinguistics 3). Amsterdam: Benjamins, 73–100.
- Vries, B. de, J. Lucassen, P. Lourens & H. Nijboer. 2003. Het economische leven: spectaculair succes en diep verval. In: R.J.C. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, 1574–1795. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 84–107.
- Vries, B. de. 2004. Het sociaal-culturele leven: nut en vermaak. In: R.C.J. van Maanen & B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, 1795–1896. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 174–193.
- Wal, M. van der. 2002. Relativisation in the history of Dutch: Major shift or lexical change? In: Patricia Poussa (red.), *Relativisation on the North Sea littoral*. München: Lincom, 27–35.
- Wal, M. van der & C. van Bree. 2008. *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten: Spectrum.
- Walkden, G. 2019. The many faces of uniformitarianism in linguistics. *Glossa: a journal of general linguistics* 4: 52.1–17.
- Weduwen, A. der. 2017. *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century, 1618–1700*. 2 delen. Leiden/Boston: Brill.
- Weinreich, U., W. Labov & M. Herzog. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: W.P. Lehmann & Y. Malkiel (red.), *Directions for historical linguistics. A symposium*. Austin/Londen: University of Texas Press, 95–195.
- Westers, O. 2003. *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Van Tilt.
- Wiel, K. van der. 2010. *Dit kint biet Willem. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg*. Leiden: Primavera Pers.
- Willemyns, R. 2015. Trilingual tug-o'-war: language border fluctuations in the Low Countries. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 39–60.
- Winford, D. 2019. Theories of language contact. In: A. Grant (red.), *The Oxford handbook of language contact*. New York: Oxford University Press, 51–74.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1882–1998. Onder redactie van M. de Vries e.a. 's-Gravenhage: SDU. <<http://wnt.inl.nl/search/>>.
- Woude, A.M. van der. 1980. Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500–1800. In: J. Craeybeckx, J.A.

- Faber, A.M. van der Woude, R. van Uytven, H. de Schepper & D.J. Roorda (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden 5: Nieuwe Tijd: Sociaal-economische geschiedenis, geografie en demografie 1500–1800, instellingen 1480–1780, politieke- en religiegeschiedenis na 1480*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 102–168.
- Yáñez-Bouza, N. 2011. ARCHER past and present (1990–2010). *ICAME Journal* 35: 205–236.

Bijlage 1 Transcriptieconventies *Language of Leiden*-corpus – handgeschreven documenten

De transcriptie bestaat uit drie onderdelen:

- 1) een *header* of *hoofding* voorafgaand aan de diplomatische transcriptie met de belangrijkste metadata;
- 2) een *diplomatische transcriptie* van de tekst zelf, dus een zo precies mogelijke weergave van het originele document;
- 3) *tags* in de diplomatische transcriptie, waar nodig.

Het maken en opslaan van transcripties

- tekstverwerker: gebruik een eenvoudig tekstprogramma als Windows Notepad dat alleen maar platte tekst toestaat; extensie *.txt*
- bestandsnaam: gebruik de bestandsnaam die de foto's die bij de transcriptie horen ook hebben, dus een transcriptie gebaseerd op de foto's
Leiden_Weeshuis_0519_221_01a.jpg
en
Leiden_Weeshuis_0519_221_01b.jpg
krijgt de bestandsnaam
Leiden_Weeshuis_0519_221_01.txt

1) Hoofding

De hoofding bestaat uit een aantal vaste codes gevolgd door informatie (metadata). Gebruik de volgende codes:

SOURCE: gelijk aan de bestandsnaam, bijv.
Leiden_Weeshuis_0519_221_01
DOMAIN: Academie/Economie/Liefdadigheid/Literatuur/Privé/
Religie
GENRE: Notulen/Testamenten/Brieven...
DATE: de datum/data waarop het document is geschreven, bijv.
11 November 1654
PLACE: plaats waar het document is geschreven, bijv. Leiden

PAGES: aantal pagina's van het document
 WOCO: totale aantal woorden van de transcriptie, inclusief tags, maar zonder hoofding
 TR. BY: initialen van de persoon die heeft getranscribeerd
 CHECK BY: initialen van de persoon die de transcriptie heeft gecontroleerd
 NOTES: eventuele opmerkingen over de transcriptie die je zelf hebt; indien de naam van de schrijver van het document bekend is, geef deze dan ook hier weer

2) Diplomatistische transcriptie

Weergeven zoals in het originele document:

- letters en tekens: met alle accenten erop, let vooral op y/ij, ee/eé, oo/oó, aa/ae/a
- letteropmaak: probeer zo goed mogelijk verschil te maken tussen hoofdletters en kleine letters
- interpunctie: exact zoals je het ziet staan
- bladspiegel: links, midden of rechts uitgelijnd; kolommen; werk eventueel met tabs
- lijnafbrekingen: met enter, exact waar je ze ziet staan
- afkortingen: weergeven zoals in het origineel; afkortingsstreepjes en -krulletjes als ~ transcriberen

3) Tags

Verschijsel	Tag	Voorbeeld
onduidelijk/twijfel over de juiste lezing van een woord	<ambig>woord</ambig>	een wit <ambig>schaapslin ne</ambig> rok
totaal onleesbaar woord	<<illeg>>	te worden dāar <<illeg>> waar zulks behoren sal
doorhaling van leesbare tekst	tekst	hoe laat laat is het

doorhaling, tekst is niet meer leesbaar	<<cancel>>	hoe laat <<cancel>> is het
opgeloste afkorting	<abb>tekst</abb>	den brief d<abb>it</abb>o a<abb>nn</abb> o
woordafbreking aan het einde van de regel	<hyph>woo<->rd</hyph>	wy passeerden <hyph>Sevenber <->gen</hyph>
andere eigenaardig- heden	<<ed: leg zelf uit>>	kwam naer <<ed: einde van de regel onleesbaar door waterschade>>
begin van een nieuwe pagina	<<page>>	

Bijlage 2 Transcriptieconventies *Language of Leiden*-corpus – gedrukte documenten

De transcriptie bestaat uit drie onderdelen:

- 1) een *header* of *hoofding* bovenaan de bladzijde, voorafgaand aan de diplomatische transcriptie met de belangrijkste bijkomende gegevens;
- 2) een *diplomatische transcriptie* van de tekst zelf, dus een zo precies mogelijke weergave van het originele document;
- 3) *tags* in de diplomatische transcriptie, waar nodig.

Het maken en opslaan van transcripties

- tekstverwerker: gebruik een eenvoudig tekstprogramma als Windows Notepad dat alleen maar platte tekst toestaat; extensie *.txt*
- bestandsnaam: gebruik de bestandsnaam die de foto's die bij de transcriptie horen ook hebben, dus een transcriptie gebaseerd op de foto's
Opregte_Leydse_Courant_01a.jpg
en
Opregte_Leydse_Courant_01b.jpg
krijgt de bestandsnaam
Opregte_Leydse_Courant_01.txt

1) Hoofding

De hoofding bestaat uit een aantal vaste codes gevolgd door informatie (metadata). Gebruik de volgende codes:

SOURCE: gelijk aan de bestandsnaam, bijv.
Opregte_Leydse_Courant_01
DOMAIN: Economie/Literatuur/Publieke Opinie
GENRE: Toneelstukken/Kranten/Ordonnanties/...
DATE: de datum/data waarop het document is geschreven, bijv.
10 januari 1698
PLACE: plaats waar het document is geschreven, bijv. Leiden

PAGES: aantal pagina's van het document
 WOCO: totale aantal woorden van de transcriptie, inclusief tags, maar zonder hoofding
 TR. BY: initialen van de persoon die heeft getranscribeerd
 CHECK BY: initialen van de persoon die de transcriptie heeft gecontroleerd
 NOTES: eventuele opmerkingen over de transcriptie die je zelf hebt; indien de naam van de schrijver van het document bekend is, geef deze dan ook hier weer

2) Diplomatistische transcriptie

Weergeven zoals in het originele document:

- letters en tekens: met alle accenten erop, let vooral op y/ij, ee/eé, oo/oó, aa/ae/a
- letteropmaak: maak verschil tussen hoofdletters en kleine letters
- interpunctie: exact zoals je het ziet staan
- bladspiegel: links, midden of rechts uitgelijnd; kolommen; werk eventueel met tabs
- lijnafbrekingen: met enter, exact waar je ze ziet staan

3) Tags

Verschijsel	Tag	Voorbeeld
onduidelijk/twijfel over de juiste lezing van een woord	<ambig>woord</ambig>	een wit <ambig>schaapslin ne</ambig> rok
totaal onleesbaar woord	<<illeg>>	te worden dāar <<illeg>> waar zulks behoren sal
woordafbreking aan het einde van de regel	<hyph>woo<->rd</hyph>	wy passeerden <hyph>Sevenber <->gen</hyph>

andere eigenaardig-
heden

<<ed: leg zelf uit>>

kwam naer <<ed:
einde van de regel
onleesbaar door
waterschade>>

begin van een
nieuwe pagina

<<page>>

Summary

Frenchification under scrutiny. Dutch-French language contact (1500–1900) from a historical-sociolinguistic perspective

This thesis focuses on the historical language contact situation between Dutch and French. The aim is to provide insight into the influence that French had on the Dutch language between 1500 and 1900. Despite the fact that the Early and Late Modern periods are often described as times of strong *verfransing* ‘Frenchification’ in histories of Dutch, hardly any empirical research has been carried out so far on the changes that Dutch underwent as a result of contact with French. The current thesis is the first large-scale empirical study of the actual influence of French on Dutch. The study is carried out by means of quantitative corpus research with the newly-built *Language of Leiden* corpus (LOL corpus) and comprises analyses of three language levels: morphology, lexicon, and morphosyntax. With my thesis, I aim to contribute to a better understanding of the historical language contact between Dutch and French.

Chapter 1 introduces the main aims of the thesis and gives a brief outline of the research design employed to answer the main research question of the thesis: What was the actual influence of French on the Dutch language between 1500 and 1900? The corpus used to answer this question, comprises Leiden texts from four centuries and seven social domains. On the basis of this corpus, the main research question will be addressed by means of analyses of loan suffixes (morphology), loanwords (lexicon) and the relative pronouns *dewelke* and *hetwelke* (morphosyntax).

Chapter 2 provides the theoretical embedding of the research. First of all, the research tradition in the field of historical sociolinguistics, and especially the corpus research within this field, is described. Discussing the concepts ‘social domain’ and ‘genre’, I explain my preference for ‘domain’ rather than ‘genre’ in this study. I furthermore distinguish between administrative and non-administrative texts. In Chapter 2, I also give a brief overview of language contact theory. This overview includes a discussion of borrowing hierarchies, which describe limitations on the order in which elements can be borrowed from one contact language into another – an important effect of language contact

that is crucial in the current study. In addition, the specific language contact situation between Dutch and French is discussed. I explain in which social domains Dutch and French were in contact from the Middle Ages until 1900, and the consequences this contact had in terms of multilingualism and contact-induced change. Finally, the research questions that are addressed in the study are outlined.

Chapter 3 describes the historical context of the contact situation with a focus on the city of Leiden. The *Language of Leiden* corpus comprises texts from Leiden. Hence, the history of Leiden will be briefly described, from the very beginnings in the Middle Ages until 1900, the end date of the corpus. In addition to this overview, which focuses on population growth and decrease, the history of Leiden will be presented on the basis of the seven social domains selected for the corpus. These social domains are: Academia, Charity, Economy, Literature, Private Life, Public Opinion, and Religion. The importance of each domain in the history of Leiden is explained.

In Chapter 4, I explain the corpus design and methodology. The design of the LOL corpus is based on two variables: period and social domain. The total span of the corpus of four hundred years is divided into eight periods of fifty years (1500–1549, 1550–1599, etc.) in order to facilitate diachronic comparisons. The following text types were chosen for each of the seven social domains: minutes of the university board for Academia; wills with bequests to charity organizations for Charity; ordinances of the city council aimed at the Leiden industries and requests from those industries to the city council for Economy; theater plays for Literature; letters to friends and family for Private Life; newspaper articles for Public Opinion; and minutes of church council meetings for Religion. For each combination of a period and a social domain, I aimed for a word count of 5,000 words, which would come down to a total of 280,000 words for eight periods and seven social domains. However, the corpus overview in chapter 4 shows that the final corpus has a total word count of 251,417 words, which deviates from the planned number of 280,000 words due to the lacking of suitable texts for specific periods and domains. The chapter concludes with a preview of the corpus analyses which have been carried out with this corpus.

Chapter 5 comprises the first empirical chapter out of a total of six. In Chapters 5 and 6, I present the results of the morphological variable under investigation: French-origin loan suffixes. About thirty to forty French suffixes entered Dutch via loanwords and could eventually be used to create new words in Dutch, such as *lekkage* 'leakage'. These

suffixes thus became part of the Dutch morphological system. In Chapter 5, I investigate the use of these loan suffixes in the LOL corpus across time and social domain. A stable diachronic increase in the use of loan suffixes can be observed from the sixteenth century until the first half of the eighteenth century, after which the normalized suffix frequency decreases again in the three following periods. This pattern is visible for both the token frequencies, in which all occurrences of the suffixes are taken into account, as well as the type frequencies, for which each lexical item with a loan suffix is counted only once for every period. An overview of the token frequency for each individual loan suffix per period, however, shows that the general diachronic results are highly influenced by only a small number of loan suffixes: some suffixes are very infrequent, attested only once or twice in the corpus, while other suffixes, and especially the verbal suffix *-eren*, are in fact responsible for most of the tokens in the dataset. With regard to the social domains, a division can be made between the so-called administrative domains on the one hand – Academy, Charity, Economy, and Religion – with higher numbers of tokens, and the non-administrative domains Public Opinion, Private Life and Literature on the other hand with a lower token frequency, implying that administrative domains have been influenced by French to a larger extent. When the variables period and social domain are cross-tabulated, it appears that the frequency of French loan suffixes diachronically remains rather stable in most of the domains, except for Academy and Charity, which both have higher token frequencies in nearly every period of the corpus than the other domains, and which show a diachronic increase and decrease comparable to the overall diachronic pattern. However, when the type frequency is considered instead of the token frequency, it appears that Charity is similar to the other domains, with a rather stable diachronic pattern and low numbers of loan suffixes, while Academy stands out from the rest with high numbers of type frequencies in each period. Academy has thus the highest number of different word types with a loan suffix, and has in that respect been influenced by French more strongly than the other domains. However, especially the administrative domains have some very frequent words with a loan suffix that are specific for that domain: they are very frequent in that domain but are (nearly) non-existent in other domains. From both the results per period and per domain it can thus be concluded that the loan suffixes differ from each other in the extent to which they have influenced Dutch language use.

Chapter 6 provides a further analysis of the loan suffixes on two aspects: first, the division between terminology and more general vocabulary, and second, the integration of the loan suffixes in Dutch morphology. Since the results per period and per domain show that some words with a loan suffix appear to be specific to certain administrative domains, the question is whether the words with a loan suffix would mostly be used in words that can be defined as terminological/domain-specific words, or whether these words could also be used more generally. The results show that a considerable number of words can be labeled as terminology, mostly referring to administrative or juridical acts, but more than half of the word types with a French loan suffix can be considered common vocabulary. This analysis thus shows that the influence of French on Dutch does not seem to be restricted to certain social domains; rather, French had an influence on the language use of society as a whole.

To measure the integration of the loan suffixes in Dutch, in Chapter 6, each lexical item with a loan suffix is categorized either as a loanword, or as a word which was productively formed in Dutch. For about eleven percent of all lexical items with a loan suffix in the LOL corpus it is very probable that they are productively formed in Dutch; two-thirds of all loan suffixes have at least one lexical item that is productively formed in Dutch. These loan suffixes have thus become part of the morphological system of Dutch, because they can be used in Dutch to form new words. This shows that French influenced the Dutch morphological system to some extent. However, since the majority of the loan suffixes is part of a lexical item that is a loanword, the influence on the morphological system was only limited.

In Chapters 7, 8, and 9, the focus is on French loanwords. In this way, the influence of French on the Dutch lexicon can be measured. In Chapter 7, I present the number of French loanwords in the LOL corpus per period and social domain. The outcomes are also compared to the loan suffix results from Chapter 5. The diachronic patterns for both loan suffixes and loanwords appear to be remarkably comparable: for loanwords, an increase can be observed until the first half of the eighteenth century, after which the number of loanwords decreases again in the last three periods of the corpus. The results for social domain and for the cross-tabulation of period and social domain are similar to the results for the loan suffixes as well. The domain of Religion is an exception, since this domain has, compared to the other social domains, many loan suffixes but few loanwords, and the diachronic patterns are

also not comparable. However, because of the overall similarity of the diachronic patterns and the frequency differences between the social domains, it is clear that the peak of French influence on Dutch can be found in the first half of the eighteenth century, and that the degree of French influence depends on the social domain, with the administrative domains Academy and Charity as the most strongly influenced domains, and Literature and Private Life as the least strongly affected.

While Chapter 7 gives the overall picture of the use of French loanwords per period and social domain in the LOL corpus, Chapter 8 and 9 analyze the loanword dataset on other aspects. In Chapter 8, the parts of speech the loanwords belong to and the year in which Dutch borrowed the loanwords from French are discussed. The majority of loanwords taken from French appear to be nouns, with verbs and adjectives/adverbs amounting to a much smaller share. Some examples of other parts of speech – interjections, prepositions and numerals – occur in the data as well. According to the language contact literature, nouns are more easily borrowed than other parts of speech; a large proportion of nouns as loanwords, as is the case in this study, would then point to superficial language contact. On the other hand, some prepositions have been borrowed from French as well, which would point to a more intensive language contact situation.

With respect to the year in which each loanword was borrowed from French, Chapter 8 shows that the sixteenth century is the period in which most new loanwords were attested for the first time in a Dutch text, while only very few new loanwords were attested in the seventeenth and eighteenth centuries. This sheds a slightly different light on the findings from the previous chapter: when considering the loan year instead of the frequency of loanwords in each period, the sixteenth rather than the eighteenth century should be considered as the period in which French had the most influence on Dutch.

In Chapter 9, three other aspects of the French loanwords are analyzed: the individual frequency of the lexical items in the corpus, the proportion of terminology versus more general vocabulary, and the integration of the loanwords. With respect to the frequency of the lexical items, I investigated the frequency of each specific word type in the LOL corpus for each loanword type, both in general and per period. The results show that there are considerable differences between the loanwords in terms of frequency, and that there is no specific period in which all or most of the loanwords have the most attestations: each loanword has its own history, with loanwords appearing, disappearing,

increasing and declining in frequency in all periods of the corpus. This further refines the findings from Chapter 7: although for all words together the peak can be found in the eighteenth century, this does certainly not apply to all or most individual loanwords.

As for the terminology, the results are similar to those in Chapter 6 for the loan suffixes: more than half of the words can be considered as more general vocabulary. For the lexicon as well, French influenced not only specific social domains, but also language use in general.

To investigate the integration of the loanwords in the Dutch lexicon, in Chapter 9 I furthermore analyze if and which morphological endings are attached to French loanwords borrowed between 1500 and 1900. The findings show that in all words appearing in a context where Dutch grammar requires a morphological ending, a morphological ending is used. Moreover, words that are attested for the first time in the same period as they are used for the first time in the corpus are already integrated into Dutch morphology. This is in accordance with the claim by Poplack & Dion (2012) that loanwords are integrated in the receiving language immediately upon borrowing, and contradicts the graduality assumption, which states that loanwords are integrated only gradually into the receiving language.

Chapter 10 focuses on the morphosyntactic influence of French on Dutch by investigating the use of a morphosyntactic pattern that is said to have been influenced by French: the relativizers *dewelke* and *betwelk* ‘the which’. The use of these relativizers is compared to the use of other relative pronouns, in particular *die*, *wie* and *welke* for male, female and plural referents, and *dat*, *wat*, *welk* and *betgeen* for neuter singular referents. The proportion of *dewelke* and *betwelk* in the total set of relativizers in subject and direct object position is analyzed per period, per social domain and per period and social domain in the LOL corpus. It is hypothesized that, if the use of *dewelke* and *betwelk* is indeed a result of a contact-induced change from French, the diachronic patterns and the frequency differences between the social domains should resemble the patterns found for the loan suffixes and loanwords in Chapters 5 and 7. However, while the differences between the social domains are replicated – administrative domains show a greater use of *dewelke* and *betwelk* than the other domains – the diachronic pattern is not: instead of a peak in the early eighteenth century, the use of the relatives already peaked in the sixteenth century, and shows an ongoing decline in the following centuries. From this study, it can thus not be concluded that *dewelke* and *betwelk* are influenced by French.

Chapter 11 provides the main results and the conclusions to be drawn from the research. The results show that it cannot be claimed that French had either a strong or a small influence on Dutch; rather, the intensity of influence depends on the perspective taken. In certain respects, it can be said that French had a large influence on Dutch, for example when considering the fact that various French suffixes are used in Dutch to form new words, or the fact that most loan suffixes and loanwords from French are found in the eighteenth century, the period in which the heyday of French influence is traditionally situated. However, in other respects it can be argued that French influence on Dutch was limited, for example because each loanword has its own history, with loanwords appearing, disappearing and changing frequencies in every period, and because the relativizers *denwelke* and *hetwelke* cannot be shown to have developed under French influence. This historical-sociolinguistic study has therefore yielded a new, nuanced picture of French influence on Dutch.

Curriculum Vitae

Brenda Assendelft werd op 6 juni 1994 geboren te Leidschendam. Nadat zij het gymnasium aan het Fioreticollege te Lisse had afgerond, startte zij in 2012 met de bacheloropleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit Leiden. Deze studie rondde zij in 2015 af (*summa cum laude*). Tijdens haar bachelor nam Brenda ook deel aan het Honours College Taalwetenschap. In 2017 behaalde zij haar masterdiploma Neerlandistiek (specialisatie Taalkunde; *summa cum laude*) en in 2018 haar researchmasterdiploma Linguistics (*cum laude*), beide aan de Universiteit Leiden. Tijdens haar masteropleidingen werkte Brenda als student-assistent voor prof. dr. Marijke van der Wal, deed zij stages bij het project ‘herziening van de *ANS*’ en bij het Meertens Instituut en studeerde ze een semester aan Newcastle University (VK) als Erasmus-uitwisselingsstudent. In 2018 werd Brenda aangesteld als promovenda bij het *Leiden University Centre for Linguistics* (LUCL) binnen het NWO-gefinancierde project *Pardon my French. Dutch-French Language Contact in The Netherlands, 1500–1900*. Dit proefschrift komt voort uit het onderzoek dat Brenda binnen haar sub-project heeft uitgevoerd onder begeleiding van prof. dr. Marijke van der Wal en prof. dr. Gijsbert Rutten.